

Jaap Goedegebuure

Op zoek
naar een bezield
verband

OP ZOEK NAAR EEN BEZIELD VERBAND

II

Utrecht 1935

JAAP GOEDEGEBUURE

OP ZOEK NAAR EEN BEZIELD VERBAND

TWEEDE DEEL

Documenten, brieven en verspreide publicaties van H. Marsman

G. A. VAN OORSCHOT AMSTERDAM

1981

De reden tot publicatie van de in dit deel bijeengebrachte geschriften van H. Marsman is in de eerste plaats die van samenhang met deel I. Ik wil de lezer inzicht geven in het bronnenmateriaal dat ten grondslag ligt aan de daar gepresenteerde studie, voor zover dat bronnenmateriaal afkomstig is van Marsman zelf. Omdat hij zich bij de samenstelling van zijn driedelig *Verzameld werk* (Amsterdam etc. 1938) liet leiden door in kwalitatief opzicht zeer strenge, maar tevens zeer persoonlijke maatstaven, werd een aanzienlijk deel van zijn voordien in boek- of andere vorm gepubliceerde oeuvre daarin niet opgenomen. Mijn overwegingen zijn dus vooral van praktische aard geweest: veel van wat moeilijk bereikbaar was, heb ik toegankelijk en controleerbaar willen maken.

Men zal evenwel niet alles, dat in het *Verzameld werk* ontbreekt, hier aantreffen; daartoe zou minstens nog een deel als dit noodzakelijk zijn. Bij mijn keuze ben ik uitgegaan van het criterium van relevantie voor wat ik in deel I ter sprake heb gebracht, en verder door wat ik op persoonlijke gronden nuttig en interessant vond met betrekking tot een aantal aspecten van Marsmans schrijverschap. Ten overvloede zij vermeld dat ik niet naar esthetische maatstaven heb geselecteerd.

De ordening is gebaseerd op twee principes: chronologie en gelijksoortigheid van teksten. Poëzie, verhalend proza en kritiek en essay zijn zoveel mogelijk gescheiden. Hier en daar is gekozen voor een thematische rangschikking. Er is op deze wijze een onderverdeling gemaakt in rubrieken, die worden ingeleid met een cursief gedrukt commentaar van informatieve aard. Ten dele wordt daarbij teruggegrepen op analyses en conclusies van deel I, voor een ander deel kom ik tot bevindingen waarvoor het betoog in deel I geen ruimte liet.

De tekstpresentatie is conform een eerdere publicatie of, in geval van inedita, gebaseerd op het handschrift. Herkomst is onder iedere tekst tussen haakjes en in cursieve druk vermeld. Evidente drukfouten zijn stilzwijgend verbeterd. Bij translitteratie van handschriften is een diplomatische weergave aangehouden, met uitzondering van de in rubriek 16 opgenomen hoofdstukken van de onvoltooide roman *De twee vrienden*, overgeleverd in het handschrift van mevr. R. L. Marsman-

Barendregt die door haar man werd gedictieerd. De door haar gemaakte aperte fouten, verschrijvingen en onjuistheden zijn door mij stilzwijgend gecorrigeerd, in een enkel geval naar aanwijzing van D. A. M. Binnendijk.

Een tekstkritisch apparaat van de varianten, die vooral bij Marsmans gedichten veelvuldig zijn, past naar mijn mening niet in de opzet van deze publicatie. Niettemin acht ik een kritische editie van al het werk van Marsman in de toekomst zeer wenselijk. Eventueel kan de hier opgenomen bibliografie van alle publicaties van Marsman daarvoor een grondslag vormen. Ik heb bij het samenstellen van deze bibliografie naar volledigheid gestreefd, maar moet daaraan toevoegen dat compleetheid alleen al niet bereikt is, doordat de herkomst van een aantal ongedateerde kranteknipsels in het Marsmanarchief van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (sg. 58 D 47) niet getraceerd kon worden. Bij het samenstellen van de bibliografie van publicaties over Marsman werd volledigheid daarentegen niet beoogd. Zo zijn de meeste artikelen uit tijdschriften wel vermeld, maar de artikelen uit dag- en weekbladen slechts voor dat kleine deel, dat mij als het belangrijkste voorkwam.

J. G.

SPROKKELINGEN (1916–1917)

In het derde hoofdstuk van de sleutelroman over hemzelf en zijn vriend Arthur Lehning (zie p. 228 van dit deel) maakt Marsman melding van 'een klein paars album' waarin hij zijn jeugdedichten had geschreven, 'onbeschrijfelijke rommel, in den trant en zelfs onder invloed van Hélène Swarth'. Of zijn herinnering verantwoordelijk is voor de verandering van kleur, of de behoefte de feiten te vertekenen terwille van zijn roman, is onduidelijk, maar in werkelijkheid gaat het om een in rood leer gebonden boekje met het opschrift Notes, dat Marsman aan Lehning ten geschenke gaf op diens achttiende verjaardag. Op de eerste pagina staat geschreven: "Sprokkelingen". Henny. Voor Arthur, als een herinnering aan m'n dwepende, stormende jeugd, zich nu effenend tot klare, evenwichtige bezonkenheid, den bodem, waaruit m'n komend Leven hoog-moedig zal opbloeien. Oct. 23. '17.' Het boekje bevat 31 gedichten, die blijkens de dateringen geschreven zijn tussen 25 januari 1916 en 12 oktober 1917.

Ik heb hieruit een kleine keuze gemaakt, die afgesloten wordt met twee gedichten die zijn gepubliceerd in jaargang 1919 van het tijdschrift Nederland: 'Opstand' en 'Stervensstonde'. De teksten zijn, behalve bij de twee laatste gedichten, gebaseerd op in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag aanwezige typescripten (Sg. 68 D 21).

ZOMERAVOND

Rood tint'len de stralen op de goudkorenzee,
En zacht voert de wind de halmen mee,
Het lied, dat trillend de nachtegaal fluit,
Wordt begeleid door der aren rits'lend geluid.

Langzaam zakt nu weg de gloeiende bol;
In zijn licht spelen mugjes, dartel, dol.
Reeds delen de wolkjes de zonnekleur,
Maar nog zoemt de bij in den bloemengeur.

't Ritselen der aren, door 't halmengedrang
Verzwakt in een zuchten, suizend-lang.
De mugjes – ze rusten; de nachtegaal – stil:
De zon is gedaald, 't wordt duister en kil.

25 Januari 1916

LIEFDE

In me is 'n weiflend licht, dat niet durft te schijnen;
Door m'n ziel beeft een snaar, verlangend te trillen.
O, licht vlam op, voor ge dreigt te verkwijnen,
O, snaar tril uit, help me m'n gemoed te stillen.

De vlam gaat flikkren, m'n ziel verlichtend;
De snaar zingt zacht, me lieflijk stemmend.
Zij beide overwinnen m'n hart, reeds zwichtend,
Dat nog zich niet geeft, aan 't Oude zich klemmend.

Maar de vlam wordt een licht,
En de zucht een gezang...
Ik grijp – 't Oude zwicht
Voor d'onweerstaanbaren drang –
Tracht te omvatten...
Weg is het licht,
Vals klinkt het gezang.

Het licht had me verblind,
De melodie was schoon;
't Is Verstand, dat herwint,
't Stoot Gevoel van den troon.

8 Februari 1916

EENZAAM...

Zij kwam met 't rijzen van de dageraad,
Op vleug'len van den lichten morgenwind.
Dauwparels trilden op haar wit gelaat,
Dat door 't herwinnend licht met matgeel was getint.

Zacht-zwevend op haar wieken is ze neergedaald.
Heerschend met majesteit in m'n verblinde ziel.
– Haar luister kwijnde weg, ze scheen verdwaald
En vluchtte weg, nog voor de avond viel.

Met stillen weemoed heb ik haar nagestaard...
En in m'n smart geen enkele traan gelaten.
...Haar worde deze lijdenskelk bespaard:
Veracht te zijn, en eenzaam en verlaten.

30 September 1980

NACHTKUS

Zwart licht de nacht, beklemmend zwaar
– breed-langzaam golft de mist,
Opgelicht in den zwakken wind
Langs natte takken, met loom gebaar...

De lampen in de holle straat
Waaslichten puntig-flauw
Zoals 'n uitgebloeide bloem
Verlept, het einde-wachtend staat.

Spook-zwart grilligt langs den wand
De schaduw van een vrouwgestalt;
– Op m'n bezwaarde oogleen drukt
sterk-zacht een fijne hand...

En op m'n lippen gloeit, streelend zacht
'n Warme kus; – licht zucht
'n Volle adem door m'n haar –
'n Ongeziene blik gaat mee in droomennacht...

17 December 1916

WAARHEEN ?

't Is nu de avond van m'n jeugd,
De tijd van 't onbegrepen leven,
Waardoor we zorgloos verder zweven,
Spelend met beide, smart en vreugd.

't Leven ligt voor me als 'n donker bosch
met brede en smalle slingerpaden:
'k Zie zwervers die het slijk doorwaden
andren, die glijden op 't veerend mos.

En als 't heel nacht is, zwart en koud,
hoor 'k klagende, schreiende stemmen –
schor geluid uit knellende klemmen
– van Zielen die 't noodlot gevangen houdt;

Ook juichende klanken treffen mijn oor
– gezang, vol frisch als de wind –
op 'n toonrijke harp met wapperend lint
speelt geluk me haar jubellied voor...

Al die warrelgeluiden maken me bang
van dat denken, dat vragen word ik zoo moe...
– Ik sluit m'n verdofte oogen toe,
Ik wil nog maar wachten – hoe lang?

18 December 1916

OPSTAND

Ik wou, dat ik berustend kon belijden,
dat heel het leven zonder schoonheid was,
dat wat ik waarheid waande valsheid was,
dan zou mijn ziel onroerlijk verder glijden,

maar ik geloof onwrikbaar in het leven
en in z'n nooit gekrenkte heiligheid,
in schoonheids strenge onaantastbaarheid
– en dat bewust-zijn kàn geen leugen wezen,

want indien schoonheid slechts 'n fletse schim was,
en waarheid maar 'n rauw, hol-klinkend woord,
– dan zou verdoeming voor mijn ziel verlossing zijn,

want schoonheid was de fonkelroode wijn,
den brozen kellek vullend tot den boord
den witten kelk, die mij de waarheid was.

(Nederland *van juli 1919*)

STERVENSSTONDE

Mijn klamme handen aaien de zwarte bloemen,
die in 'n zwarten kellek op m'n tafel staan,
die welke bloemen, die zwoel te geuren staan
en die m'n warme handen ten doode doemen.

Zooals daar stil-bedroefd te sterven staan
onder m'n heeten ademkus die bloemen,
in deez' geluidloozen nacht die teere bloemen,
Zóó wil mijn moede ziel nu ook maar sterven gaan.
Want 'et heete kussen van je zinnelijken mond
en 't felle branden van je verlangende oogen,
'et stoeien van je goud-haar langs m'n bleek gelaat

dat alles kon wèl in deez' doodesstond,
dit zwarte uur even m'n tranen drogen,
m'n ziel ten leven voeren niet – het is te laat

1916

(Nederland *van augustus 1919*)

ARTIESTE (1918)

Het nu volgende korte verhaal werd onder het pseudoniem Ernst Verkerk gepubliceerd in Nederland van mei 1918. Het voorbeeld van de burgerlijk-realistische vertellers van de generatie 1890 (Johan de Meester, Herman Robbers e.a.) aan wie Marsman later zo hartgrondig het land zou krijgen, is duidelijk herkenbaar.

Bijna twintig jaar later zou Marsman het gegeven van een zangeres die een amant aan het lijntje houdt hernemen in het fragment 'Laura' (zie p. 247).

In de salon van 'n statig-zelfbewust patriciërshuis heerschte 'n gezellig-warme atmosfeer, afstralend van het ouderwetsch meubilair en de knusse snuisterijen, die het geheel 'n aantrekkelijk, behoorlijk aanzien gaven. In 'n hoek stond 'n geopende vleugel; over de ivoren toetsen weerglimmerde onrustig de kaarsenflikkering, die op de gobelins grillige schaduwen plekte van den woest-somberen Beethoven kop.

Op 'n divan, behagelijk-languit, lag een jonge vrouw. Het dikke, git-zwarte haar hing in twee losse lokken over haar hoog voorhoofd, waaronder 'n paar diep-gloeiende oogen lagen, blauw-zwart omschaduwd. Haar fijn gesneden lippen en lichtgebogen neus met de roze-doorschijnende vleugels gaven het gelaat 'n scherpdoordringende-uitdrukking, verhoogd nog door het matbleek van haar tint. In heel haar wezen lag 'n loomheid, 'n gracieuse kalmte.

Langzaam zich heffend uit de zachte kussens, staat ze op, en geluidloos over 't dikke tapijt glijdt ze naar 't klavier.

Zacht-zingend trillen de klanken van haar zuivere sopraanstem, langzaam-aanzwellend, breeder en vaster, dan plots parelend-schril, in wilde bruising, als 'n klaterende waterval in 'n zoet-mormelende beek; en als 'n donkere achtergrond tegen de brandend-heete kleurschakeeringen, ruischt de begeleiding van stille accoorden... Haar houding is weer fier en zelfbewust na die spontane uitgalming, die oprecht-schreiende uiting van haar droeve ziel,... en zich inhoudend matigt ze het tempo, rustig-vol stijgen de klanken op, in reine harmonie met de weldadige atmosfeer van de omgeving.

Plots hoorde ze de bel klingelen, met 'n langen nagalm door de marmeren corridor. Ze schrikte op, haar handen lagen stil op de toetsen. –

Daar zou Ernst zijn, om haar antwoord! Ze kon en wilde hem nu niet zien, omdat ze niet durfde uitspreken het oordeel, dat hem vernielen zou; waarvoor zij zelf zou beven, als ze het zeide.

Weg holde ze, de gang in, en den doorloop versperrend hield ze Dien tegen; fluisterde, bang dat hij het buiten hooren kon:

– Als 't meneer Verhorst is, dan zeg je, dat ik niet thuis ben, hoor! Dien knikte begrijpend, slofte verder naar de deur deed langzaam open.

– Juffrouw Jenny thuis? vroeg hij, al binnenstappend.

– Nee meneer, loog Dien strak, de juffrouw is uit, naar juffrouw Verklaveren geloof ik, om te oefenen voor vanavond.

Mismoedig week hij terug, en stapte kort-groetend de stoep af, de straat op; in gedachten liep hij voort.

Hé, dat was wel curieus, ... Tilly was de stad uit tot vanavond, dat had hij 's middags terloops gehoord; dus daar kon Jenny niet zijn,... dan toch thuis?! Ze wilde hem niet ontvangen!... Aha, hij begreep ... ze durfde 't hem niet zeggen. Zou dan al z'n gevele, z'n complimentjes over haar zang en pianospel, haar dansen en tennissen, z'n bloemen en briefjes vergeefs zijn... Vergeefs ook z'n geveinsde hartstocht, z'n heele comedie van dien avond te voren, toen hij haar had gezworen z'n trouw, z'n liefde betuigd met laaiende woorden, met 'n vloek! Het bonkte in zijn hoofd, als 'n zelfverwijt en 'n minachting tegen haar preutschheid, dat heel z'n opzet mislukt was.

Nu zou ze hem toch nog ontgaan, die mooie vrouw, met haar ranke, maar weelderig-volgroeide lijf, met haar naam als artieste, met haar geld!

Ze bleef dus bij die uitspraak, die hem zoo belachelijk voorkwam, door haar met innige overtuiging, met schrijnenden weemoed gezegd: 'Ernst, ik geloof niet, dat het bestaat, dat twee zielen elkaar altijd liefhebben.'

In z'n eenvoud had het hem toen even geraakt, 'n oogenblik teleurgesteld, in z'n vast geloof aan overwinning. Maar toen ze erbij voegde, met 'n zachte streeling in haar stem:

'Maar morgen zal ik je zeggen...', toen had hij weer z'n zekerheid herkregen... Hun ineengegrepen handen hadden gesidderd, sprakeloos was hij weggegaan.

En nu!... Tusschen z'n grimmig-getrokken lippen spuwde hij 'n vloek! Hij zou d'r breken...

* * *

In spanning had Jenny geluisterd... ja, 't was zijn stem,... goddank de deur klapte toe... hij was weg. Dien slofhakte terug, even keek ze om den hoek van de deur naar binnen, zelftevreden glimlachend. – 'k Heb meneer de boodschap overgebracht, juffrouw. Jenny zweeg, even kwam iets droefs in haar op: had ze wel goed gedaan? En ze herinnerde zich den vorigen avond, toen hij daar vóór haar had gestaan, de forsche, lenig-gespierde jonge man, hoe hij haar had aangezien met 'n stil-vertrouwenden blik... Toch wist ze, 't was zoo goed; misschien zou z'n wezen haar zóo bekoord hebben, dat ze geweefteld had en toegegeven, overweldigd door z'n figuur, z'n houding, z'n oogen...

Ze ging weer voor de piano zitten; haastig door ging ze nog de verschillende nummers: alles liep uitstekend. Zou ze 's avonds succes hebben? Even duwde die vraag zich toch naar voren; het pijnde in haar: ja, als hij er was, want dan zou ze zingen voor hèm alleen, heel haar geschokte ziel leggen in haar lied, dat 'n zwaar-gedragen klaagzang zou zijn; hij zou voelen uit haar weemoedsklanken, dat ze hem liefhad, uit haar schreien, haar onmacht om weg te smijten dat ingeworteld ongehoof aan blijvende liefde...

Voor 'n volle zaal met 'n bedwelmende atmosfeer, schittering en glans, trad ze op; applaus klaterde haar tegen; – onderzoekend doordwaalden haar blikken de mensenrijen. Daar zat hij – 'n smart-glimlach trok om haar lippen... scherp-valsch, met 'n wraakuitdrukking flitsten zijn oogen... 'n brok kropte in haar keel, de veerkracht trok weg uit haar leden zwaar bonkte het in haar hoofd, aldoor maar harder, daarna uitgonzend tot 'n afmattend-wild gezoem: 'Hij haat me!'

Haar smart-illusie: zich uit te zingen, brak...

Tilly begon zacht het voorspel, – ze herkeeg haar bezinning: ze moest zingen! – werktuigelijk viel ze in: 'Du siehst mich an, und kennst mich nicht.' Bij 't angstige in haar geluid, laaide haar trots in haar op, wild-bruisend steeg haar fierheid omhoog, ze wilde niet, dat iemand haar doorschouwde, ze zou zich maskeren in ongevoeligheid om hèm te weerstaan; hooghartig-uittartend keek ze de mensen aan, maar toen ze zijn oogen vond, koel-spottend, als lachten ze om haar machtsvertoon, wankelde ze even: beklemmend-zwaar zonk in haar neer het besef van haar machteloosheid; schrijnend pijnde haar leed om zóoveel wreedheid..., maar ze zong verder, de woorden, die haar niets meer zeiden, met ontbloede lippen, uitsnikkend het wee, dat te groot was...

Men was getroffen door de innigheid, de spontane expressie, maar het dreunende klaaglied versmoorde in de geur van parfum.

Even voor 't einde stootte 'n oude heer Ernst van achter aan: – Zeg, Verhorst, zou je de zangeres 'n bouquet willen offreeën; 'n slim lachje spotte in z'n oogen van plaaglust, maar hij wist, hem 'n groot genoeg te doen.

– Zeker, meneer Verkerk, heel graag! antwoordde Ernst met 'n beleefd-dankbare buiging. Op z'n teenen sloop hij de zaal uit, om niet te storen. Jenny zag het.

– O, wat lief, hij ging weg, nu al, om haar 't pijnlijke van 'n mogelijke ontmoeting te besparen –; had ze zich dan vergist, was dat geen wrang sarcasme, geen bijtende haat, waarmee hij haar aanzag! Ze wist het niet, maar 'n opstraling van vreugd-gevoel doorlichtte haar, het besef doordrong haar, plots heel haar afgedwaalde geest beheerschend, dat ze zong voor publiek en succes moest hebben; helder opeens begreep ze, dat het gevoel van voldoening haar troost kon geven; nu, in 't laatste nummer moest ze leggen al haar gevoel, haar klanken moesten direct treffen en diep dóortrillen,... haar lied moest gloeien en vonken spatten van temperament, haar beheersching moest kracht eraan geven en volheid... Wijd-uitspreidend ontplooidde zich haar machtig talent... triump-blikkend aanzag de verrukte menigte...

Uit 'n zijdeurtje jachtten lichte voetstappen op haar toe, ze zag even terzij, de zelftevreden lach nog op het bleke gelaat, overtuigd van haar succes verwachtte ze de hulde... haar oogen verdoften en glaasden verward, werktuigelijk strak ze de hand uit naar de bloemen, boog, glimlachte dankbaar... wankelvoetend, deinsde ze achteruit: dàt was te veel; door de half-open deur sloeg ze, in onmacht, in 't vaal-schemere gangetje neer... Ernst ving haar op in z'n klauwig-grijpende armen, sleurde haar 'n stap mee terug, in 't half-duister; z'n vingers klampten in haar borst, strak kneep hij haar tegen zich aan, en wild kuste hij, haar haar, dat krieuwelend langs z'n wangen streek, haar mond, haar half-bloote borst, zwelgend snoof hij in den reuk van haar zweet-natte lijf, 'n wellust-rilling doorsidderde hem... Plotseling hoorde hij voetstappen opklinken tusschen de roezige mengeling van stemmen-gezoem en voetengeschuifel... Tilly.

... Als die hen zóo daar eens vond! Schielijk liet hij Jenny op den grond glijden, en sloop weg vlak langs den wand, – naar de garde-robe. Onder 't naar buiten hollen schoot hij haastig z'n jas aan; op de stoep, even ontroesd door de kil-natte avond damp, die tegen z'n verhitten kop sloeg, stond hij stil – maar hij moest weg, dadelijk; voort jachtte hij, de straat op, ruw porde hij 'n dommelenden chauffeur wakker, snauwde hem toe – Parkweg vijfentachtig! – 't Portier werd opengerukt, smakte zwaar

weer dicht, de motor gonsde, na 'n schok gleed de auto vooruit, den grijs-blauwen mist in...

Op den ruwhouten vloer, tegen den stof-grijzen wand van het vaal-verlichte gangetje, ineengekrompen tot 'n klomp, lag Jenny, de haren verward om 't hoofd, 't gezicht strak tegen den grond geperst, de armen veruit naar voren; telkens schokte haar lichaam, en kreunde ze door-dringend-zwaar... Plots gilte ze snerpend, wrong zich steunend op haar handen even omhoog, – toen plofte ze weer neer, haar open borst en haar armen schuurden over de planken, haar hakken stootten brokken losse kalk uit de muur... Zòo vond Tilly haar.

ZELFBEWUST DICHTERSCHAP (1917–1919)

De nu volgende teksten laten zien hoe Marsman na het volgen van de Tachtigers een eigen weg zocht. 'Mijn woord' is een stukje proza uit begin 1917 dat nog sterk de inslag van Van Deyssel verraaft. Een eigen toon begon hij een jaar later te vinden, tijdens zijn langdurige ziekte in de eerste maanden van 1918. De cynische 'Doodsliedjes' laten weliswaar enige invloed van Nijhoff zien, maar hebben ook al veel eigens. 'Dageraad' is het oudste van Marsman gepubliceerde gedicht. Het werd geschreven op 24 april 1918, en verscheen in Stroomingen van december 1918, na eerst door de redactie van Het getij te zijn geweigerd. (Zie verder deel I, p. 48). De 'Geburtstägliche Betrachtungen', bestemd voor Arthur Lehning bij diens twintigste verjaardag op 23 oktober 1919, laten een eerste aanzet tot een eigen poëtica zien.

MIJN WOORD

Zooals de zeewind wordt geboren aan de kim, waar lucht en water samenkomen in 'n waas, dat optrekt uit de groene deining, grauw en dicht, en vaag omhult de enkele wolken, die gedrenkt in rood en paars van stervens licht rondrijven, ... dan slaand op het watervlak dalen inbeukt en bergen spitskoppig opspuit fel-scherend de gevlokte toppen meevoert het schuim; daarna de stranden striemt, opwarlend de fijne-scherpe korrels en schelpensplinters, het duin opgiert, in kookende wringeling, vlak-raak tegen de wrakhutten aan, hagelende loervensters, de planken wringend de deuren, tot ze barsten en versplinteren, ineenzakken met veel geraas, in hun broze verwerping, – en alles weggiert – zoo wil ik, dat m'n woord is – ontembaar straffend brandend, vol van klank, fier in geweld, daverend van zelfbewuste grootheid, schrijnend, striemend breed van rythme, vervuld van haat, gloeiend van eeuwigsterke liefde.

(Hs. in bezit Arthur Lehning; typescript KB 68 D 21)

DE DOODSLIEDJES

I

M'n ribben kraken en m'n adem schuurt.
M'n longen zitten vol met rotte plekken.
Ik lig de lucht er schokkend uit te trekken;
God, wist ik maar, hoe lang of 't nog duurt,

totdat ik 'n verminkt cadaver ben
totdat ik op de mestvaalt word gegooid.
– Eerst rijd ik chic per koets, met zwart getooid –
bloemenlinten zeggen dat ik al bij God ben.

Wat bonte straatjeugd wandelt joelend mee
een rijtje dragers loopt nog in de pas.
Je kunt nog zien, wie vroeger schutters waren

dicht bij het kerkhof staat een gele snol
een slagersknecht fietst slingerend voorbij:
'Zeg, ging die uit zijn eigen naar de bliksem'

II

Op een niet drukke werkdag, in de week
Wanneer de sleeper paarden heeft op stal,
Als iedereen me goed heeft kunnen zien
Saffranen schedel met leuk krullend haar,

Met zwarte vegen op een goor wit vel
blauw-paarschen mond als een verrotte vrucht
dan word ik netjes in een kist gelegd. –

en op een kerkhof bij een open kuil
Staan stijve mensen zwarte-jas-aan-jas
Sommigen weenen om mijn rot karkas.

En hier en daar een verre bloedverwant
leest d'advertentie – is zielsbedroefd
maar glundert even, omdat hij nog niet hoeft.

4 Maart 1918

(Hs. in bezit Arthur Lehning; typescript KB 68 D 21)

DAGERAAD

Voor Arthur Müller

Ik heb mijn lijf gepantserd in het stof der dagen
en in het rookend bloed der warme avondluchten,
ik dwaalde tastend door den nacht der grijze zuchten;
– ik heb d'oranje toorts der vreugde hoog gedragen.

Ik heb bij nacht gewandeld door de zilvren velden.
terwijl de maan zacht -smeltend aan den hemel hing
en ik, fantastisch met mijn blauwe schaduw, ging
langs vette wegen en de sterren telde. –

Ik heb het sap der menschheid gulzig ingezogen,
ik voel het rythme sterven in mijn gistend bloed,
verheugd, want elke onontkoombre daad is goed,
zie ik mijn schepping, schemerig reeds voltogen.

Menschheid, waaruit ik zwellend groei; waarin ik kreunend
lijd,
laat mijn klein licht uw scheemring mee verklaren
ik wil uzelf u, zingend openbaren:
Ik ben de Brenger van een nieuwe Tijd.

24 April 1918

(Stroomingen van december 1918)

(Meinem Freunde A. M. 23sten Oct. 1919 gewidmet)

Nicht heute oder morgen sollst du deinen Geburtstag feiern, sondern heute und morgen und jeden Tag, denn jeden Tag sollst du von neuem geboren werden und jeden Tag das Leben von neuem gebären: das heisst mir Mensch und Künstler sein.

Sei Kind unserer Zeit damit du Kind aller Zeiten seiest, damit du Kind keiner Zeiten seiest, damit du Kind der Ewigkeit seiest. Denn nur der organisch gewachsene ist Mensch und nur der organisch wachsen lässt ist Künstler.

Denn wohl ist das Wesen des Lebens und der Kunst immer das selbe, aber die Erscheinung vom Leben und von der Kunst ist immer wechselnd. Und wer nicht wechselt mit dem Leben, wird ausgerottet und ins Feuer geworfen.

Und das heisst mir Künstler sein: Das Unfaszbare ins Faszbare unfaszbar machen.

Die Schönheit ist das Unpersönliche, denn die Schönheit ist das was keiner sagen kann. Die Schönheit ist das höchste worauf die Kunst hindeutet. Denn nur wer den Chaos zum Kosmos gestaltet ist, Künstler und Chaos und Kosmos sind unpersönlich.

Sei ursprünglich dadurch, dass du den Ursprung suchst – um der Kunst willen!

(Eine Sammeljäche trägt man nicht der Kunst wegen, sondern nur der Gemütlichkeit wegen).

Ursprünglich sein, das heisst: das Leben aus der Quelle schöpfen.

(Rotterdamsch studentenblad *van 5 november 1920*)

RONDOM VERZEN (1918–1923)

Waarschijnlijk heeft Marsman nooit een bundel met meer scrupules samengesteld dan zijn eersteling die in 1923 onder de neutrale titel Verzen verscheen. In het hoofdstuk 'Het rode boekje' van De vriend van mijn jeugd heeft Arthur Lehnig de lijdensgeschiedenis van deze publicatie, waarbij hij zelf als zetter en typograaf betrokken was, uitvoerig beschreven; in deel 1, p. 120 e.v. heb ik haar in het kort geresumeerd. In Verzen verzamelde Marsman dertig gedichten die hij tussen 1919 en 1922 geschreven had; enige tientallen andere liet hij weg. Daarvan werd een beperkt deel gebundeld in Voorpost, dat in 1931 als uitgave voor vrienden en enkele liefhebbers in vijftig exemplaren verscheen bij A. A. M. Stols te Brussel. Omdat ze in het Verzameld werk niet zijn herdrukt, volgen ze hier, met de gedichten die bij de herdruk van Verzen in Paradise regained vervielen, benevens enkele gedichten die nooit werden gebundeld of zelfs maar gepubliceerd. De teksten zijn zoveel mogelijk naar de eerste publicatie of naar het handschrift afgedrukt. In enkele gevallen moest gebruik gemaakt worden van niet door Marsman vervaardigde afschriften. De volgorde die werd aangehouden komt overeen met Lehnings 'Lijst van verzen van 1917–1923' die achter in De vriend van mijn jeugd als bijlage is opgenomen. Van de varianten die daar zijn opgetekend, is hier geen verantwoording meer afgelegd.

Als aanhangsel is een brief toegevoegd die Marsman eind 1922 aan A. Roland Holst schreef bij de inzending van enkele van deze gedichten aan De gids, waarvan A.R.H. redacteur was (zie ook deel 1, p. 122 e.v.).

HERFSTLAND

Er is geen grooter rust dan deze rust:
 herfstland in schemering.
 Aarde is moe en bruin,
 en aan de lucht de grijze stapeling van wolken,
 kleuren zijn dood, geabsorbeerd
 met klank en alle leven in grijzen damp.
 Zie! aan de vage randen

der eindelooze landen
staan groepen boomen:
de stomme, zwarte handen,
die uit de sterke aarde
grijpen naar de waze randen
van den hemel,... om te dragen.
– Door strakke spleten in het Westen
druppelt licht,
moe wittig licht,
als uit een andre wereld...
En in het trillend middelpunt
van dezen bruinen cirkel: vruchtbre aarde
en dezen koepel: avondhemel
het vlammend zaad van aarde en hemel
staat: mijn jeugdig lijf.

October 1918

(Hs. in bezit van J. van Nie)

NACHT

I

Voor Willem Pijper

Nacht brandt de ruimte blauw
en koelt de aarde met haar vochte adem,
– nacht is een blank geheim, want nacht is vrouw...

Op lage wolken drijft de witte maan,
een ranke kelk, waaruit geen licht meer vloeit:
Ze heeft haar liefde feestend uitgeleefd – en moet vergaan...

Maar nacht is troostend, want uit leed gegroeid,
nacht is een wade om mijn naakte leed –

Over het zwoegen van mijn luide dagen
heeft zij haar stilte sterk omhooggedragen,
smeedt zij tezaam haar sidderende zalen,
huiltrend van wijding, als ijle kathedralen.

II

Ik aarzel voor den drempel der Oneindigheid,
achter mij dreunt de vloek van vele eeuwen

Maar reeds: mijn dappre oogen druipen van sneeuwen licht,
dat als een scheemrend dons langs fletse kimlijn ligt.

Een nachtelijke stem dringt aan:
– Geef mij Uw leven –
Ik kan dat dwingend lokken niet weerstaan...

Nog éénmaal heb ik met mijn oud bestaan
luid-schuimend feest gevierd en schel geklonken,
– toen: heel mijn leven mijmrend weggeschonken
uit den ivoren beker van mijn lijf,
totdat ik leeg was en volkomen naakt:

Zoo kon dit trillend wonder mij doorgaan:
ik zie het leven nieuw van schijn ontdaan.

(De nieuwe Amsterdammer van 11 januari 1919)

III

Door witte wanden van mijn lichaam heen
mengde mijn ziel zich met de ziel van Nacht...

Ik ben Nacht zelf
ik ben nu rust...

Leven is mild
en enkelvoudig...

Dit is de vrucht
van mijn onstuimig leven –

(Hs. in bezit van Arthur Lehning)

In avondkamer, blauwig-licht-bedampt,
stonden wij beiden, soepel, sterk en naakt.
In hechten wrong van lijnen saamgeklampt,
vochten wij beiden, schaamteloos en naakt.

Golven, gegroeid uit zee's grauwigroene schachten,
worstelen hijgend mee met den sprong van 't getij,
en vinden daarin rust: uit den spelonk der nachten
kruipen zij kreunend tot dag's licht... Zoo ook wij.

Troebel en dierlijkheid op de grens doodvielen
van liefde's witte rijk, door reinheid norsch bewaakt,
wij beeldden 't rijp gebaar voor de daad onzer tastende zielen
wij hebben elkaar van top tot teen geraakt...

(Hs. in bezit van Arthur Lehning)

IK GA, O STEM!

(Verzonken Grenzen)

In den knellenden greep der rijpende jaren
(lichaam wordt vette vrucht en ziel kristal,
smolten hun harten van verlangen samen
en liefde groeide tot oranje schal!

Hij is de droomer die de droom der droomen,
visioen van vrijheid bouwen ging tot daad
Een der verwachten, die nu moet komen...
(zoo groeit uit rotte nacht de dageraad)

Zij is geloof, want vrouw is wit vertrouwen:
sterk zijn haar oogen naar zijn hoog gezicht; –
zij zullen vreugde uit ellende bouwen,
Zij zijn bereid! Zij zijn het licht....

26 April 1919

(Hs. in bezit van Arthur Lehning)

En eindelijk, toen over de bloedroode vergezichten van het
leven

één enkel wankel licht hem werd geboren,
kreunde hij vreugde,
en 'wondring om zoo late vreugd' besloop als trage kracht
hem

om 't-lijf te richten in één strakke lijn van hoop,
te-rùg uit holle welving, in kramp gespannen
over het lot der wereld en het eigen leven.
– Zoo ook de handen, die in schemer waarden
vouwde tot kruis hij, nissen om de oogen,
waarin het zwarte wonder glansde van zijn hart –

Hij stond en ging en tuimelde –

(De nieuwe kroniek *van 9 april 1921*)

DE TWEE SCHILDERS

De eerste:

Leven is een roode roes
den gekneden door wind en vrouw...
Zon, gele liefde,
die zij klokkend slurpen –

De tweede:

Máán, groene haat,
als een vergift venijn...

De eerste:

Dàg is het leven,
blanke schal van hun gesleten kroezen,
(spiegels, geschuurd in hun verliefde hand
en door het zuigen van hun natte lippen)...

De tweede:

Leven is nàcht,
en zijn kristallen vuurscherm, hemel,
wordt al te schaars geschoven,
voor het barok geratel van den dag.
Ons, die het leven zien
door de ontkleurde oogen
van een futurist,
ons is het zin. –

De eerste:

U is het gal en droesem,
U is het àsch,
mij is het wijn en vrouw en bloesem,
mij is het leven kleur –

De tweede:

Mij is het ziel...

(De beweging *van juli 1919*)

GÖTTER-FRUCHTBARKEIT

Stahlblauwe Rüstung
Nacht –
Aus Horizonten, diametral
kriechen die Flammen
grünliche Schlangen
suchen und tanzen
wackelig.

Brünstig, brünstig
sie sehen sich.

Treibt sie zusammen

der blutrode Rhythmus
Fruchtbarkeit
Schmelzt sie zusammen:
eine, weisze gellende Flamme!
– sie keuchen: – Befriedigung.

Eine weisze walzende Flamme:
Mann der gebende, Weib die empfangende
tanze sie, tanze sie
Tausel und Ewigkeit:
Götterleib!

23 April 1919

(Hs. in bezit van Arthur Lehning; typescript KB 68 D 21)

TOCHT

I

Mijn dorp, ik ben uw dorre tucht
en d' onoprechtheid van uw vale straten
in wrok, in langverzuurden wrok ontvlucht –
Ik kies de ruimte en het grijze wonder
van de avond – en het gaver offer: nacht –

Hoe, mompelt ge, bedenkelijk, tegenraad:
'wij viere feest, er is muziek en dans...?'
Neen, schuif geen leugen door Uw drogen mond,
laat mij begaan –
ziet ge het niet hoe steil de wolken gaan,
– schuimende schepen, vliezen als borsten
gespannen tot zeil, – zeg, hoort ge niet
den strakken ratelroep des spechts?
Gij, die u vriend noemt, deedt ge wel ooit een daad
één diep gebaar, gaaf en zuiver,
zijt ge wel écht? –

Ik ga! mijn groet is lachen;
dit sterke, forsche lachen is luide dageraad, mijn nieuwen dag.

II

Ik kruis het bronzen bosch;
– het bosch vroom en wijs – en witte aderen
voeden gestadig zijn rustig hart –
Maar dan: onder zijn felle grenzen door
schuift de verschroeide hei haar needrigheid
over de aarde; geeft zich schaamteloos,
want weet zich ridderlijken hemel bruid.
– reeds: aan den blauwen bouwval van den einder
plooit zij haar sterke leden hunkrend naar hem uit –
en hun gemengde adem spoelt de luchten;
– geurige vlokken flarden in het haar der boomen –

En ik –; wat heb ik diep geleefd dien nacht!

III

Mijn gang weerom is sterk –

Maar – aan het strateind drentelt het zachte kind...
'Dichter, zij zeggen, dat uw dwaze leven
hun eigen noeste leven vaag en vreemd is;
uw lijf is slap en wankel, werkloos zijn uw handen;
gij eet hun brood en drank door hen bereid
in zure ellende is u dronken vreugde.
Zij zeggen, dichter, en hun lach is scheef
als ze het zeggen, dat gij de sterren tot
een ruiker plukt en vuistgevechten
levert tegen zon en maan –
Zij zeggen, dat walmend bloed van de miljoenen
u weinig leed doet – en als zij dobbelen
en zwetsen, dichter, bekladt hun dikke tong
u en zij vloeken wraak.
Ik weet hun woord is valsch, maar zeg mij...'

'Mijn kind - zij liegen niet:
Roekeloos vecht ik, bestorm den hemel,
bekamp het gele bolwerk van de maan,
Ik kus de sterren, mijn liefde voedt ze,
mijn feilloos willen cirkelt hun baan!
– Hun werk, der menschen?
Ik eet hun schande, ik slurp hun sloven,
vertrap hun tucht;
meer heeft mijn lied niet, het zaad mijner zangen
hun hart bevrucht!
– En het bloed, het vruchtbare bloed der miljoenen?
Ik heb het gekneed tot de felle pioenen
van zon en sterren. Zij zoenen
hun vreugden den hemel tege,
zij, kindren van dichter en leed –

En nu, ga slapen, – ga nu te rust –
Morgenavond! – De maan mag kijken
hoe de dolle dichter zijn liefste kust!

(De nieuwe Amsterdammer *van 5 juli 1919*)

DE LANDMAN SPREEKT

Dit is Uw laatste daad:
het rood gevecht aan wapperende kim –
dit is het einde – hijgend en krampachtig...

Nacht vestigt stilte. Grijs en oppermachtig
gaat het vaal vlak de wacht
betrekken der eindeloosheid – Nacht,
gij zijt wèl beraden –

Nu stokt het werk, de greep der handen hapert,
mijn rug is een gespannen boog van leed –
en o, mijn oogen kunnen niet meer spijten
weerbarstige rots, die donker heet....

Maar, hoër mijn vreugde! Dit is vergelding
voor ruige taak in aarde's dienst voldaan,
Het werk is eeuwig, eeuwig de bevruchting,
Ik kan niet sterven, ik zal nooit vergaan!

(Leven en werken *van november 1920*)

BRIEVEN, AAN DIE ZEER VER EN ZEER NABIJ IS, BEIDE

(Gewezen handschriftuitgave)

I

Rondde zijn lichaam tot gespannen nacht.
Aan de gewelven der vervloede leden
sloegen de schaduwen hun laat gebaar:
vergane eeuwen aan verwijde flank.

Schimmen van strenglooze geslachten
ankeren zich: in de omnachting
van zijn schedel wentelt de aarde haar ivoren vlak.

En sterren schrijven stroomende spiralen
om oceanen, aan zijn mond ontbloeid.
Verleden zuigt zich aan zijn duister vast:
walmende splijtzwam binnen muren nacht.

Maar in de kentering der jonge uren,
die hijgend klopten aan den brozen wand,
splijtte de voorhang zich,
die van zijn wimpers plooiden
en door de poort der uitgestooten armen
stroomde het vrouwlijk binnen in zijn schacht.

II

Na de schroevende groeiing der dagenspits
(borende kegel en zijn hart was doel)
docht hem de worgende omhelzing
der nachten koeler bezetenheid:
hij sloeg den mantel los
en zeilde vlerkend ter ruimte in.

Vrouw, die de dagen bloeit
en nachten schaduwen uw handen –
kus in mijn hemel op het buigend
spannen uwer stranden;
en ik ben kruiseling.

Ons dansen: nacht,
wij walmen schachten
stroomende geslachten
kantelen binnen door de scherpe poort.

een steile nacht van bloed,
dat wentelt binnen onze wanden,
de uren wachten: onze dans is nacht.

En morgen: hemel van scherven vrouw
en maan: haar gele doodshoofd,
dat door ruimten schrijdt.

III

Smarten tasten zijn gang,
het vlak is blind
en oogen branden dieper dan het doel:
o, grenzen, horizonten en vervloeien.

Terzijde zal de wereld branden:
een scheeve bloem in wapperende mond der ruimte.

Maar toen de luiken gleden voor zijn oogen
draaide de wereld zich een kwartslag om.

IV

O vrouw

bloeit schaduw waaierbloem en firmament,
dat sterren schrijden in den gang mijns bloeds,
en nacht de weerklink van den roep der handen.
.... en uit den zoom van mijne donkerheden
onder de hemelbruggen mijner armen,
het maanlijf tastend over dansend stroomlijf.
o, het zal stranden aan gifspelonk der oogen,
vrouw...

V

Nacht ligt ontdaan als een vergeten dronk,
maar dezen dag, dit sidderende bekken uwer flanken
zal ik vergieten in één reeks van vreugden,
één teug van zon.

en avond, vrouw, zal u zeer wijs hervinden,
en moe van wijsheid, licht was mateloos.

Maar maan zal hare gele handen
ten schild u heffen – en duizend sterren
zoomen nachte, vrouw.

En mij? Aan mij herleunt de oude nacht,
die transen buigend uit mijn kassen bouwt,
en naast mij zal mijn tasten schrijden
langs blinde straten der oneindigheid.

1920.

(De nieuwe kroniek van 11 februari 1922)

DE VliegMACHINE

De aarde spant zich om hem uit te stooten,
den roekelooze, die haar greep ontsprong
en zich naar hare rondste toppen wrong,
waar 't wonder hem der luchten wordt ontsloten –

Want vorsching loert in zijn gedoken sprong
en heerschen ligt in zijnen wil besloten;
hij proeft de kansen om zich af te stooten
een harde lucht, waardoor zijn schroefslag zong.

Reeds houden vleugels voeling met den trans
en, ongeschonden heerscher in de ruimte
drijft hij, een glimlach van onkwetsbaarheid –

Bewegend evenwicht in eindeloosheid,
metalen rustkern in gespleten ruimte,
gebeiteld menschmerk aan gespannen trans!

(De nieuwe gids *van september 1920*)

VOOR DEN NACHT

O! wijd de avond –
en de stilte luistert
en boomen wortlen in eenvoudigheid...

de zwarte wanden
kerven de maanvrucht
en gifsap sijpelt aan gebarsten wand...

Maar hoor! het wapp'ren
van de grijze mantel
over den loomen stap der eeuwigheid...

(Rotterdamsch studentenblad *van 18 oktober 1920*)

FEEST

Klotsende vreugde wentelt door de straten,
wij vieren feest, hijgend van kadans.
Drift en vervoering brandt de gelaten,
vrouwlijven schuren aan den romp des mans.

Verrukking zingt in hun ontstoken lijven,
branst in de spanning van hun dansende bloed.
Zegen in 't rijpe zaad en in de dracht der wijven.
Hun matelooze dierlijkheid is fel en goed.

Lichttrossen deinen langs bevlagde wegen:
gangen, waar leven zijn tuimel in sloeg,
aadren, waardoor de stuuringen stegen,
die spoten uit het pompend hart: de kroeg.

Gestalten wentelen met zangen en met wanden,
kruisen die zwaaien van bezetenheid;
schaamteloos tiert in driesten sprong de schande:
levens zijn mooi om hun vermetelheid.

(Rotterdamsch studentenblad *van 18 oktober 1920*)

PIJN

Pijn is meer dan dood.
Krampen slaan deelen los uit lichaams al-verband
en losse stukken dwalen buiten eenheids-snoer
vlakken zijn ziek
en bogen zijn gezond
– en omgekeerd –
Ik ben de vorm-contrasten-compositie van Léger.

(De nieuwe Amsterdammer *van 20 november 1920*)

U, vriend en geestverwant van Bart de Ligt
tien procent Sodom, cocktail-bolsjewiek,
Vergeelde Rilke-Moskou-Freud-triptiek,
U wijd ik dit onsterflijk hekeldicht –

Duister en geil wankelt uw zware bloed
Van Rooie Jet naar Siska uit de 'Hel'.
– God – House of Lords – (O, Einstein voelt ge wel
hoe hij uw wereldvisie leven doet),

Als hij de vrouwen toelonkt in Gaston,
een brief van Goll en Dorian Gray op zak,
en zich er christen-anarchist belijdt –

Aristos toch... (proteisch slijm-kameleon!)
uw oog een oog, waaraan een wereld brak.
uw zwaai een zwaai, waarin een God verglijdt!

Aan Arthur Muller.
Op zijn verzoek (of soms niet?) gedicht –
naar aanleiding van eenige jaren vriendschap.
'Du siehst nach ihm und siehst nichts sonderliches'
(Tao-te-king)

16 Mei 1921

(Hs in bezit Arthur Lehning; typescript KB 68 D 21)

RESURRECTIO

Mijn vriend, heraut der zon,
geestdriftige strijder voor de vreugd der velen
(zuiver als brood, die vreugd, en simpel als hun hart),
vlammende maaier in de jonge oogsten
van welvend licht, een oceaan van graan
uw stem: een zachte zon, deinende door de ruimte,
uw oogen wijd van 't wijken van de wijdeste luchten,
en o! de maat der wereld wentelt in uw tred! –

(De nieuwe kroniek van 6 augustus 1921)

I

Avond is aan uw mond een kalme dronk –
neem gij den wijn, mijn kind, den wijn der nacht,
die zich in aarden kruik der landen welvend spant –
waar hemel ademt schemers rond uw hoofd
en sterren stijgen uit het haar der nacht.

En gij, in avond, zelve zijt een vrucht,
leunt aan uw schaduw, glimlacht duisternis –

Maar klop der aarde, bloed der aarde tast uw wand.
(voelt ge u stijgen?)
Krachten der wereld spannen zich ten bloei:
in uw gezegend lichaam barst een kiem –
(voelt ge u stijgen? –)
Aarde's gerekte nerven drijven u.

Gij groeit: uw romp grijpt ruimte,
handen trekken kim – uw haar verstroomt;
werelden dansen binnen den boog der oogen,
droomen uw voorhoofd neigt: de nacht, de dag.

Aan u voltrok zich aarde's lot, van nacht:
door witte wanden van uw lichaam heen
mengde uw ziel zich, met de ziel der nacht.

II

Mijn droom: een scheef getrokken kruis,
dat waggelt achter hemelwand;
mijn kus (en nog, in uw wijngelen dag, sijpelt
nachts schaduw uit mijn haar):
gemarmerd-groene kankerbloesem;
mijn hand: een witte stem –

Een nacht boog rust,
met wanden zoog mijn cel aan duisternis vast:
een trage boot aan avonds reede,
(uw haar zal zeil zijn)
en in mijn handen, deeg: ons beider lot.
En uren stijgen, rijpen, vallen af,
totdat de droom ontspringt aan welvend bloed
Uw schreden klimmen (wachten sloeg brug na brug)
en al uw lijnen rekken naar mijn poort.
Maar gij, zeer aardsch, zeer mild, zeer enkelvoudig,
buigt uw verblinde baan, terzij, ontzet. –

En nu, vannacht, mijn kind (uw slaap is sterk)
drink ik de maan uit mijn vermoeide hand.

III

Terzij de horde –
Nooit gleed een bloemsignaal tegen de steilte van mijn schemernacht, waar ik, gewelfd over den rand der ruimte, den geur der eeuwen puur uit den bokaal der lucht.
En zelve drijf, een late, smalle bloem, op den verloomden maatslag van den tijd. –

(De nieuwe kroniek van 31 december 1921)

DAS TOR

Das runde läuten

und dieses strömen,
das abend hängt an unsre hände –

o, blauer wind
und blühend steigt die stimme meines bluts
und singt
und lenkt das boot, die braune barke,
en das tor, das deine hände leuchten durch die nacht –

o, hohes lied

die barke fährt

o, ihre steile sehnsucht wird zerschellen
an der fernen küste,

dämmernden hügeln deiner breiten brüste,
aus denen himmel blüht.

du letztes land der ruh
du segnende... du... du

(Verzen)

JEAN-PAUL

De wereld danst naar 't pijpen van zijn bloed
onder den nachthelm, waarlangs sterren glijden;
zie! hun geduchte drom wentelt zich op ten strijde
onder het maanblazen, een zeil van been en bloed.

Hij rookt zijn pijpje. Avond is zoo blauw
en zoo doorzichtig tot aan ruimte's randen –
en als de nacht staat op zijn stille handen
buigt om zijn mond een glimlach – als een vouw –

Zij spelen schaak. Hij drinkt. Zij spelen schaak
boven den schacht der eeuwen, aan den rand der nacht.
En hij, Jean Paul, die werelden verlacht,
tart Demiurgos – en speelt vlijtig schaak.

Adieu, a dieu
het leven was een frats,
zoo teer-potsierlijk en zoo schoon-bezeten,
ik zou het vagevuur er om vergeten;
adieu, adieu! het leven was een frats...

(Elsevier's geïllustreerd maandschrift *van september 1921*)

Wig, gedreven tusschen uwe borsten,
vuren vloeren tot den milden toren
van uw wentelende halskolommen,
die den middag drenkten met contouren
en de schaduw met licht beklommen
in een slank verroeren.

Onder voorhoofds elpenbeenen welven,
(blind vizier tot aan den zoom der oogen)
op den hechten driesprong der kanteelen
is de val der vlakken ingetogen
en bescheiden en zeer overwogen
is het wisselen en zich verdeelen
van de bogen, die elkaar bedelven.

En uw huid is ruischend,
monotoon geweven uit den moed
der roode beuken en der wilde rozen.

(De nieuwe kroniek *van 29 juni 1922*)

SMARAGD

Uw oogen, in den nacht, zijn zachte ruiten,
groene gevaren in de nis der brauwen,
die avonden doen dralen aan hun huif...

Gij hebt uw mond geslepen op het licht,
toen gij het kustet;
en in de bonzende omarming
van de bronzen heuveln
hebt gij den glans geroofd der heimelijkste verten,
en van het kruid den wilden geur
en van het woud de smart...

o, uwe wanden, huiverend betogen,
en in uw naden heulend ingevoegd
het vuur der nachten, die uw lust besliep.

Gij hebt den wind gevangen in uw haar,
en in uw bloed den avond vastgehecht
en in uw stem de zee.

Een gele bloem, die alle ruimten ving
en deze mengend, waiende vergoot
aan nieuwe ruimten...

wuivende, wij groeten u zeer mild.

mijn venster was een oogwenk gansch ontroerd.

(Καλυσψω, 1922)

(De nieuwe kroniek van 13 juli 1922)

MORGEN

(fragment)

Schuimende morgen
en mijn vuren lach
drinkt uit ontzaggenlijke schalen
van lucht en aarde
den opalen dag!

Zee wind en wereld
mijn bloed, ga scheep
in deze ronden dag
doorwaai het ruim
en snijd u blauwe tochten
uit den schuimen lucht –

Een schemer-stad,
een stroomend schaduw-dal
hangt aan uw vlag:
een zacht-omarmd heelal!

(Hs. in bezit van Arthur Lehning)

I

Gertrude,
binnen de stormkaapnis
van je gelukkig haar,
– daags roode stroom
voor 't sleepnet mijner handen –
hoor ik,
over de bronnen buigend van je hart,
het opengaan van een rood continent,

vreemd,

aarde. –

II

Open slaan de terrassen van den dag –
en op de koopren klippen van je voorhoofd
breekt het licht.
sterren storten langs de bogen van je brauw ten dal,
maar eindeloos is de ontferming van je schoot –
merk de zon: de munt van je oogen.

III

o! Gertrude,
je nek is schooner dan de torso van Archipenko –
maar achter de grondelooze viaducten van je oogen,
– hoor! het dreunen: – Warschau – Ostende –
wapp'ren de lichten van een nieuw
wingewest:

o! Montmartre.

(De nieuwe kroniek van 22 maart 1923)

STRALSUND

Zon
korte gevechten
van smalle schepen
in ommuurde verten

Rügen
sluimerend slagschip
dat eeuwig voor anker
den dag verspert

avond

kalmte

wakend hert

(De nieuwe kroniek *van 22 maart 1923*)

STRALSUND BIJ NACHT

's Nachts
staan rompen op,
sluimerend beschonken
van den dood en het verblindend donker
o! de minnenden, hun afgeknotte armen –
leunend in elkanders smartelijke wanden
beuren zij hun monden naar den nacht

langs de kaden is het werk volbracht.
stormen slapen in havenarmen.
warme lampen.
nacht.

(De gids *van mei 1923*)

Blind en verminkt
het rompstuk scheef verzaakt
tegen de doode stang
de eene arm

het hoofd daarboven
(schier zelfstandig levend
en zelfstandig stervend)
schuin achterwaarts geknakt
verwezen. weerloos. walgelijk. extatisch.

de mond een open gat

's avonds de wereld rot
de doode stomp, het doode gat

Geen grenzen meer
zijn groene bloed verrint
vervuilt de nacht –
geronnen bloed.

*(Hs. op een brief van Hendrik de Vries aan Marsman d.d. 30 januari
1923 in het bezit van Nol Gregoor; wschl. gaat het om een voorstudie
van 'Stralsund bij nacht')*

ONDERGANG

Uw
schaduw
is omgebracht
gij hebt geen weerkaatsing

achter de schaamte
van hunne handen heuvelden hunne gelaten

zeeën en sterren
stooten u uit hun armen

er is geen erbarmen
om de gedoofde pracht
uwer haren

gij zult niet baren
uw heupen zijn hard

doode brug
uw mond is gestorven
op wrakke torsen
uw borsten
korven

dor aan uw wanden
grendel
uw handen.

(Hs. in bezit van Arthur Lehnig; variant uit bezit van Roel Houwink in LM 5081 H 1. Laatste acht regels ontbreken; r. 6: 'van hunne handen/duisteren heuvelen/hun gelaten')

DOOD

Uw mond is gestorven
op zwakke bogen

uw borsten

komen

dor aan uw wanden

grendel

uw handen

(In een cahier, waarin Marsman voor Roel Houwink de gedichten, bedoeld voor 'Droomkristal' en 'Seinen' afschreef; thans in LM onder signatuur M. 278 H. 1.)

DORDRECHT

Zon

op het plein
van de stroomen
springt
de fontein
van den dag

draai schijf slag

wijn

boomen
zijn
het gewei
van den dag
volkomen
doorzichtige
seinen

blauw

glad

vuurslag spat
vonk
uit den tronk
van den toren

tonder zon

langs de rails
van de stralen

morgen
schalen

(De nieuwe kroniek *van 22 maart 1923*)

ROMANISCHES CAFE

Tourniquet
clicq clacq
tourniquet
Arthur Mueller
Mueller Lehning
draagt een pet
en een stok
what o' clock?
ga je zeilen?
met die pet?
Mila heeft
Gertrude ingezet
schlauer Jude!!
Gertrude
Gertrude
slet.

(*Avontuur van april 1928*)

FREIBURG i.B.

Huizen
hurken
roode kring
korvenring

toren
tuimel
flikkering
morgen
wimpel
zijden zon.

(*De nieuwe kroniek van 22 maart 1923*)

MILOW a. d. HAVEL

Leemen dorp
aan heuvelarm
pulvert zon
asch
lood
walm

(De nieuwe kroniek *van 22 maart 1923*)

Den dag voorbij
door sterrenthijm (en akolei)
der nacht omhuivend
sluimren wij.
in blauwe zij der duisternis
en in de boot ons haars besloten
deinen wij
den dood
voorbij –

(*Hs. in bezit van D. A. M. Binnendijk*)

De arbeid dreunt en dondert langs de kade.
raatlende karren sleepen steile vrachten.
de paarden wachten voor den steiger.
slinkende stapels vaten
rollen van platte wagens naar 't water.
de kranen kreunen. kettingen knarsen
en zwaaien. en een breed ronddraaien
in 't holle ruim bolderden de vaten
en tonnen als vechtende soldaten.

(*Hs. in bezit van D. A. M. Binnendijk*)

Beste Roland Holst, Allereerst: hartelijk beterschap! Ja, het is heel jammer; ik-zelf ben opgewekter en lichamelijk krachtiger dan ooit, en hoe kort duurt deze 'hausse', wellicht – het is in bizonderen zin nog bovendien jammer: er waren enkele centrale punten, waarover ik met je had willen spreken; ik zou nu natuurlijk tot Januari kunnen wachten, maar ik kies nu toch een brief boven uitstel – al weet ik, dat schrijven in dit geval vooral, een schaduw maar van een gesprek zal zijn – Destijds schreef je, en ik wist dat steeds, dat mijn werk je 'boeide', en dat jij altijd dichter bij mij zoudt blijven staan, dan ik misschien een tijd lang bij jou zou willen zijn. Ik heb jou sympathie voor mijn werk mijzelf soms als richtsnoer voorgehouden – er was destijds, voor een jaar ongeveer een wegende onzekerheid, tusschen wat een vriend noemde: de tendenz Roland Holst, en, daartegenover de tendenz: expressionisme. De verzen, die jij toen voor de Gids nam, bewezen die tweehed (hoewel ze als gedicht natuurlijk toch weer min of meer een eenheid waren). Jij signaleerde een: 'gevaarlijk' element in dat werk. In dit voorjaar schreef ik weinig, toen van den Zomer die Invocatio, een Madonna en dat stukje over Novalis, ten slotte. Daarmee, eindelijk, kon je je volle instemming betuigen. Die weinige dingen ontstonden echter uit een strenge zelfbemoeiing: ik weerde, bewust zelfs, het 'gevaar'. Maar alles kenterde, sedert.

Het zou te voorzien geweest zijn, maar ik voorzag niets, ik dacht dat het stroomende, het rustige, het 'element RH' – heerschend, voorgoed, was geworden, en zag (of waande te zien) een lijn, vrij regelmatig, vrij strak gericht. Het bleek intusschen heel anders te loopen. – Het 'gevaar' werkte door, ondergronds, sinds enkele maanden: enkel het werk van De Vries, onder de jongere hollanders, leek (en lijkt) mij kiemkrachtig voor de toekomst. Maar ik-zelf kon tot geen werk geraken. Totdat zich, onlangs een tijd van ontstellende productiviteit baan brak, die duurt. Maar het resultaat ervan, zul je, op een enkele uitzondering na misschien, verwerpen, en verwerpen moeten. Ik betreur dat ten deele zeer; maar ik kan het niet anders dan aanvaarden. Ik wil ook niet anders. Bij een diepe vereering voor een boek als Voorbij de Wegen, als Het Verlangen en als In Memoriam, zelfs, weet ik, dat ik en mijn komende dingen gròndig anders (zullen) zijn. Deze sprong, naar jullie terug, zou onmogelijk zijn: een salto-mortale.

Wat ik van de toekomst van Europa moet houden, weet ik niet, en in

creatieve dagen raakt mij dat ook niet, en wellicht überhaupt niet, maar ik ben nu op een ander, afzonderlijk pad, geloof ik, dat zelfs de tweesprong: Stramm-Apollinaire, achter zich liet. Maar iets dat naar mijn opstel over Novalis zweëmt, nog maar, is voor altijd voorbij.

Ik bega (nog?) niet de dwaasheid bv Hölderlin voor 'verouderd' te houden, ik zou er geloof ik nooit toe kunnen komen, ook al zou ik een (onzalige?) dag gaan meenen, dat niet het sentiment het oerprincipe van alle kunst en leven was, en dat niet het 'leven' de bron was. Ik dacht voortdurend hierover, en hield (en houd) krampachtig er aan vast – ik schreef er telkens over, ook in 'Novalis' en de besprekingen over De Vries. Ik weet het niet – maar afgezien van alle bespiegeling, die het tegendeel zou opleveren van jouw inzichten is het werk dat ik den laatsten tijd, aan die bespiegeling vooraf-gaand, schreef, scheiding genoeg tusschen ons. Ik sluit het nochtans hierbij in. Wil je eens schrijven, hoe je het veroordeelt –

Dan is er nog dit; tot de vorige reeks behooren: Morgen, Invocatio, Madonna. Ik doe er het tweede toch bij; je hadt een concreet bezwaar tegen de 3e strophe. Ik vermoed, dat de: 'heuvelflanken' je stoorden, en de sfeer verbraken, voor jouw gevoel. Als je de eerste strophe leest, zul je zien, dat de omgeving een kamer is ('venster') en dat die heuvels dus de deiningen van het lichaam zijn. Maar misschien bevalt het je toch niet... Heimelijk hoop ik nochtans, dat dat het gewraakte moment was, en dat ook Madonna althans ten deele je instemming wint. En ook mijn eigen liefde heeft dat laatste zeer –, zooals veel andere dingen, die menschen op die wijze schreven – Maar nu moet ik het met ter dâad anders doen. Een kleine kans geef ik Bazel en Weimar... maar dat is wel wat onoverdacht, eigenlijk. In de lijn, de a-morphistische zul je hem wellicht noemen, maar ik meen dat het dat niet is – 'Weimar' werk ik door; maar die dingen stuur ik je niet. Dat is volmaakt overbodig. Schrijf mij eens, wil je, hoe je er op reageert.

Tenslotte: als je meent, dat mijn opstellen over Stramm en Franz Marc – enz. die ik schreef en schrijven zal, (en die ik Colenbrander stuurde) behoorlijk genoeg geschreven zijn daarvoor (ik ben onbeleeft en insinueer: je liet wel andere dingen passeeren), zet dan die dingen (en van mijn verzen misschien toch enkele? in de toekomst zal het geheel uitgesloten zijn) in De Gids, al ben je het met den 'vooruitstrevenden' inhoud niet eens. Tenzij je natuurlijk 'vergiftiging' van Dat Tijdschrift en van Holland vreest (maar wat kunnen die beiden jou schelen?) – Je hoeft overigens geen zorg te hebben... voor nieuwe moeilijkheden met de andere redactieleden, vermoed ik, ik zal zoo zakelijk blijven schrijven,

in hoofdzaak, als ik de laatste keeren deed, dus niet 'persoonlijk' – of had je bezwaren tegen iets als 'Beverluis'. Ik vroeg reeds aan Colenbrander om eenige minder slechte bundels, maar kan ik het helpen, dat het alles zoo troosteloos-middelmatig is. – Na eenige overweging sluit ik ook een nieuw prozastukje in. – Ik weet, dat de dingen er indien ik ze je kon voorlezen, beter af zouden komen, maar: soit –; naar aanleiding van Nijhoff's artikel dat nog komen moet, maar ik kan mij denken hoe het is (of: onafhankelijk daarvan) denk ik binnen kort over den stand onzer moderne poëzie te schrijven. Ik hoop, dat je wèl genoeg zult zijn, binnenkort, om op dezen en den vorigen brief rustig en wellicht uitvoerig te antwoorden, en vooral, dat mijn artistieke zwenking onze verhouding op (dat vooral!) een ander plan niet in het minst geschaad zal hebben, en vertrouw daar ook wel op.

Beterschap en hartelijke groeten.

Je H.M.

Lees de Seinen en het proza vooral in een rustig tempo! Stuur je wat je niet houdt (Sic!) terug als je schrijft? Graag.

(De gids 121 (1958) 5/6 (mei/juni), p. 326–328)

REISBRIEVEN (1921–1922)

De reizen die Marsman in de zomers van 1921 en 1922 maakte naar Berlijn en Parijs zijn van een nauwelijks te overschatten betekenis geweest voor zijn artistieke ontwikkeling. In het derde hoofdstuk van het eerste deel is daar uitvoerig melding van gemaakt. De vier nu volgende brieven, gericht aan Marsmans in Zeist achtergebleven medestrijder voor de moderne literatuur, later mederedacteur van De vrije bladen, Roel Houwink, geven zijn indrukken van het verblijf in Duitsland en Frankrijk uit de eerste hand. De twee eerste epistels werden met kleine wijzigingen ook aan Arthur Lehning verstuurd; ze zijn eerder gepubliceerd in Criterium 1 (1940)8/9(september), p. 479–480 en p. 482–483, terwijl Lehning fragmenten opnam in De vriend van mijn jeugd, p. 58–59. De parallellen met bepaalde, op Hiddensoe zich afspelende passages uit Vera (dat op deze periode van Marsmans leven geïnspireerd is), en met zijn stuk over Trakl (vw III, p. 39–42) zijn opvallend. De twee brieven uit 1922, aanwezig in Houwinks privé-archief, verschijnen hier voor het eerst.

Het 'europeesche gedicht' waarvan in de Parijse brief sprake is, is 'Gertrude' (zie p. 42–43), dat in varianten de titel '21 Maart' draagt.

Aan Roel Houwink

Kloster auf Hiddensoe
den 24sten Juli 1921

Hangend het huis aan de bronzen helling der duinen; slank en gespannen de lijn van de heuvelgewrichten en de geledingen glad en verglijdend; rondingen snel en diep deinend, ademen schaduw... Maar de sprong van de hoogten is vlug en veerkrachtig en de toren die groeit uit hun top: zwaard, dat de zon doorvlijmt... (maar bij avond, als wereld verkantelt: pijler met ruim).

Zeldzame strandvlakken, smal en verschuivend, maar steilten veel, muren, gebeiteld. Dit land heeft de wuivende ruigte niet en de zachte kontoer onzer duinen, noch van de stranden het wijde verstroomen der kusten; in nachten soms daar zijn aarde en zee één bewegen en het land is een golf in het ruim.

Nimmer zoo hier: hecht en vijandig dit eiland, een vesting der wereld; het oneindige splintert daaraan. Schip, soepel gesneden, glad en behendig, dat het heelal bevaart, nachten en dagen vangt in het omarmende zeil. En uit zijn masttop (den toren, vermoedt ge) land in het zicht: de kusten van Rügen en Mön.

Sober de kamer en vierkant: en balken zolderen laag.

O! het harde vuren geluk van de dagen: een witte zeiltocht door het blauw heelal (dragen wij alle verten in onze oogen?); en de stemmen der vrienden, zoo zeer welluidend, hoog en waaiend langs zee; en de schemer der winden aan onze handen. En in hijgend gevecht met den stroom: onze brekende slagen...

O! de zachte, ronde vreugde bij nacht, als de lamp der gouden olie zegen hangt aan houten disch.

Vergeef me, mijn vriend, dit uitbundige voorlied; buigen de wanden der kamer niet open om zooveel zon te omarmen? Gij zult aanvankelijk den spitsen lach nog hebben der welberadenen: laat mij zeer zakelijk zijn (is de lyriek van Apollinaire en bij ons, bij u daar, meen ik, in Holland, van Hendrik de Vries, de lyriek van het nuchtere niet, het dicht van de wijzerplaat, van de krant, zoo ge wilt? En waarom plakte Picasso knipseltjes op zijn doek, en scherven glas – misschien – en schijven blik? De affectie voor het ding in concreto ...?). Laat mij dus wèrkelijk zijn en de hortende lijn voor U trekken, die zaagtandt van Holland naar hier: na Utrecht (wat is dragelijk daar: buiten den Dom en het nieuwe s.s.-gebouw en het doode eind van de gracht?)... den dendergang der trein door den oneindigen tunnel der nacht (steden en firmamenten hangen aan hare baan, wiekende). Het is een zeer luguubre affaire, die D-trein: dáár, denk ik, werd en wordt Europa verdobbeld; uit de daemonische monden der slapenden walmt het kwade.

Bij morgen Berlijn: ontakelde ochtendstraat, ontluisterde disch, snob zonder wandelstok, roest-ruïne aan de Friedrichstrasse. Hortend per Droschke, het hart-vermurwendst voertuig in dit tranendal: een brok poffertjeskraam... maar gewield dan. Het Noord-station: Stettiner-Bahnhof. Twee dagen nadien over Stralsund (o! verweerde roem van de Hanze!): Kloster auf Hiddensee...

Dit is het nieuwe, waaiende avontuur...

Berlijn, den 31en Juli 1921
Café 'Bellevue'
Potsdammer Platz
's middags bij vijven.

Aan den rand van mijn tafeltje schommelt Europa.

... Wat hoont ge: hernieuwde Bucolica? Had ge van mij het poëma urbis verwacht, het dicht van de wereldstad?

Tauntzien, violette glimlach der demi-vierge, de bloeiende tuinen van Wilmersdorf in paarlemoeren nacht, de Merzmalerei, de metalen waaierzonnen van Gleis-Dreieck... ik kan deze spanningen niet overherven met het zachte vlies, dat der liefde is en: geen van de expressionisten vermocht, Georg Heym niet, Johannes R. Becher niet – hoewel (want vloek! der cultuurvlucht en vloek! Rousseauisme): in ons merg het tumult van de pleinen, de verrukking der hijgende straten, hamerslag van den dreunenden misthoorn en den man, die hem stoot: Demiurgos. Maar ik vermag het lied van de stad niet te schrijven, minder dan wie ook: ik ben te zeer de zoon van den wind en de zee; phaenomeen blijft mij de metropolis, speling van kracht (mogelijk wortt ze mij, mogelijk split mijn gang, springende wig, beklemming der knieën, mogelijk heersch ik ook hier), maar mijn liefde is meer van de aarde nog, van de beek, van de bloem... Doch ontzag'lijk erken ik de taak – en begeerlijk! – voor mannen als Wright, voor Oud, voor Van 't Hof, het heldere wonder der hechtheid te smeden in de staalsymmetrie der nauwkeurig-geblokte complexen.

Mij is dit plein, deze Potsdammerplatz, op dit uur, (als mijn vriend) geen elysische vreugde, en het dicht dat hier opsprong: een walg, want ik wil voluit dat hoonende anachronisme wel heeten, dat de dingen der kunst meet naar hun schoonheid, en niet naar hun vaart. Maar gij, in het dorp van de zachte vreugden, gij weet, wat skeptiek zegt, want ook gij woogt iedere denkbaarheid op de veege balans der betrekkelijkheid – maar: waagdet ge iedere waagbaarheid in volstrekten zwaai van het hart? Welnu: ik bleef skeptisch, in dezen. Spengler heeft dikwijls gelijk. – U en mij echter die (on-fantastisch, mij wèl) een geadeld carpe diem aanvaarden, on-horatiaansch – u en mij dunkt: den strooper, die have en hart gaat wagen voor het blauwe gevaar, vallen eindlooze reeksen van vreugden ten deel, en eindlooze reeksen van smart. Eeuwigheden gebald tot seconden; tocht, wees doel (lees: Erich Wichmann, Rilke en

Goethe, lees Don Quichote, Jacques Bloem, Roland Holst, Martin Buber – lees Lessing... desnoods.) Ik, losse werkmán, in dienst van den kosmos, prijs u als eenig onfeilbaar richtsnoer, het eeuwige dansende avontuur... Nu: deze stad.

Aan Roel Houwink: 20 september 1922

Beste Roel! Goll in Bln. sprak met Arthur, met mij vanavond, wellicht, zijn internationale bloemlezing gaat blijkbaar door. Hij is haastig. Grondslag, met meer 'menschheit' (Clarté-Whitman, Rolland.....) maar: *modern*. Arthur, jij en ik moeten hem adviseeren voor Holland. Hijzelf beslist, in laatste instantie. Heeft een Belg als vertaler. Eerst verschijnt het boek in 't fransch, later misschien nog in 't duitsch. Hij wil Jet Holst toch houden. soit. wij vinden: Wies Moens, De Vries, Slauerhoff (Goll kent iets van hem), en ik. v. d. Bergh wilde destijds niet. Ik vind dat vreselijk jammer. maar Goll en Arthur laten hem waarschijnlijk stikken. Ik ken de quantitatieve proporties der landen niet, maar schat: Wies Moens 2 verzen, Slauerhoff één, De Vries 3, ik 2. Vraag jij aan Sl. en De Vr. toestemming*. [Korrespondeer er met mij over! zij zullen willen.] *Haast* heeft: stuur 5 dingen van Moens, van Slauerhoff, van De Vries, de mijne zijn hier) in afschrift**. Stip jouw keuze aan. Wij hebben dan nog eenige speling. Moens is moeilijk. Sl. een maagdenlied? (de moderniteit is beslissend: daarom van mij: Schaduw en Gang.) van De Vries vinden wij: Broer, Koorts, Robijnen Vlammen. Zorg dat alles Vrijdag avond hier is. Veel dank! (Je moet maar een nacht doorwerken, dat doen wij ook.)

Ik sprak Rost en Karel Wasch. och, och. Slawa schrok, dat dat ook Holland was.

Ikzelf? Wilder en voller nog zijn deze dagen en nachten dan toen. Ik slaap per nacht 3 uur. Verder: boeken, café's, straten, auto's, u-Bahn, Marc, Heckel, Feininger. – Wijn. (E. T. A. Hoffmann!) Vrouwen. Slawa en ik vonden elkaar vannacht op een volstrekt nieuw niveau, (alle tragiek is doorleden) en onder de sterrentuinen van dien blauwsten herfst-dag en nacht, gistren, leefden, wij – in de uiterste stijging, gedragen door dien zeldzamen Wijn van E. T. A. Hoffmann, bezeten van zijn geest, die met ons sprak in de houten nis in 't ondergrondscho kroeggewelf, het eeuwig-éene, dat nooit wederkeert.

Traut heb ik op mijn wijze de deur gewezen, – brrr. (– –

Gertrude is de heerlijkste metaphysische Dirne, die God mij tegen-

dreef. Onbeschrijflijk-fijn is het spel onzer handen en haren, maar naar Venetië gaan wij niet. Ook niet met Mila. Wij wilden gedrieën omdat Gertrude slechts is door spanning. Zij kan 'nur mit zwei Männern schlafen' ongelooflijk – ! Na drie dagen, alleen, zou ze verschrompelen.

Deze week, (ik mōet Zaterdag weg lees ik op mijn pas) is de heerlijkste van heel dit leven, tot nu. 'Und dennoch, nein deshalb eben brichst Du auf' Tragiek zou moorden – Dit is het ongetroebelde heidendom. Keine Reue haben, kein Gewissen.

Bid dat mijn lijf, dat door hen en de druiven der Moezel van ijzer werd, stalen zijde zij, tot den aanhef van herfst. Waarheen?

Hartelijke groeten!

Berlin Wilmersdorf
3 IV Jenaerstr. (Atelier).

Henny
20 S-'22.

Anne Bahr

* die toestemming heeft geen haast

** (elk 5.)

Aan Roel Houwink: 29 september 1922

Avond. Parijs bloeit dus. Opnieuw zag ik de zon afdalen langs de trappen van la Tour Eiffel en zwaar sterven in het Bois de Boulogne – en langs de eeuwige laan, de stroom des avonds, bevlagd met licht: Champs-Elysées, vond ik dolend langs de Boulevard van Verlaine, Carrière, Rimbaud en door de jardin du Luxembourg, waar de bloemen voor-nachtelijk-spokig spraken als in de droomen van Redon – de Rotonde van Montparnasse – Raspail, het nieuwe centrum van wat hier kunstenaar en vrouw wil zijn. (en soms, het laatste, is.). En nu – de dagen zijn hard – rust ik, vijf trappen hoog, in de stille kamer van het quartier latin, bewaakt door de torens der Notre Dame, onwerkelijk verbonden met het licht der verte – Misschien zal ik je nu de brief schrijven, die ik zoo om de drie maanden schrijf – misschien niet. – Ik ben een maand weg ongeveer – onoverzichtelijk en onoverzienbaar. God weet wat ik leefde – het was bijna te veel. Maar in een week zal ik terug zijn, zoo grenzeloos beladen, dat ik niet weet of dat land niet springen zal, als ik niet zwijg. – En dan: misschien, heel misschien komt Slawa, vlak na mijn aankomst – en dan gaat dit door, dit andere van dezen zomer – Dat is stellig gevaarlijk. Maar gevaar heeft mijn liefde.

Of dit alles tot werk leidt? Soit. Maar jij overschat de beteekenis van Parijs, voor mij. Zeker: het is een heerlijkheid, en ik leer er onzaggelijk veel van: ik ontleen er licht aan en dans, en grondelooze perspectieven, maar de laatste dingen van mijn hart liggen anders. Daarom zal (zelfs) Berlijn, maar vooral Slawa (en Gertrude) mijn bloed sterker richten dan Parijs. Jaren zou ik er willen wonen (maar weinig werken), maar opeens zou ik opbreken, zoals ik later zal opbreken uit Cordova en Palermo, uit Kiew en Praag – ook uit Berlijn, ook uit Potsdam misschien zelfs, of uit Basel – naar de zee, – de laatste retraite. (Lees de namen aandachtig, ik overwoog ze wel). Ik kom van de zee nu nooit meer los. Ik heb naar de zee een wilder verlangen dan naar eenige vrouw, ik zou sterven er zonder. – Parijs is een stad, onvervreembaar eigen, onkwetsbaar door negers en Zweden en joden (terwijl Bln er aan sterft), maar Parijs van vandaag is vlak. Ik laat de muziek daar (maar zeiden, destijds, zelfs Debussy en Ravel het laatste, en nu Satie en Strawinsky? ik denk van niet; zeker ook Mahler amper, en Schönberg evenmin als Pijper –), maar (en weer: alle epigonen terzijde, en dat is kras, want er zijn geen anderen!) wat deden Picasso, Gleizes, Derain voor de eeuwigheid? Ik vrees. En de letteren (lees zooveel mogelijk: ik zond een keur van modern werk (dat sloopte mijn beurs o.a. zoo snel) vooruit¹). Wij moeten nu eindelijk eens kunnen beslissen. Wat is, après tout, Sauvage, Morand, Cocteau, Duhamel, neem wie je wilt: wat is Gide. Wie is wat, na Zola (rechts) na Rimbaud (links). Zelfs Mallarmé, Jammes – waardoor lukte, ondanks deze oorlog, in germaansch-slavische streken het expressionisme? Kandinsky, Marc, Heckel, Rotluff, – – –; Stramm, Trakl, – – – De vragen zijn netelig. Voor mij niet eigenlijk.

Ik kreeg ook van S. 'le chirurgien': herlas het aandachtig. Talentvol: maar volslagen overbodig. Het beroerde is, dat de menschen hier elkaar prijzen. Ze zijn niet streng. – Wij, in Holland, zijn ruimer en scherper. – Ik kan, à la Cendrars, nu ook wel 'Warschau-Ostende' schrijven:

De maan zingt, blauw en rose
in het hart der Sacré Cœur – –

of niet soms? Je moet de interessante dingen goed onthouden, uit die boeken, die lees ik het eerst.

Het is goed, dat ik nog eenige vrienden heb, daar. Maar ik kan aan sommige dingen niet denken, zonder te vloeken. Godverdomme, wat een land. – Gertrude heeft, met Mila, weer eens mij naar de uiterste rand gestooten van een der tergende problemen: je moet van vandaag zijn. Zullen Parijs en Gertrude het winnen, of Slawa en de zee. Het is niet moeilijk te raden. Dat weet ze (G). daarom wil ze (en om wat anders–),

dat ik naar Berlijn kom. Waarom zwerf jij niet (meer)? Nell kan goed meedoen, denk ik. Ik wou, dat je toen eens daar geweest was, liever nog dan nu hier; hoewel –; er zijn prachtige vrouwen in La Rotonde –. zegt het niet alles (voor en tegen), dat ze Baudelaire en de Noailles kennen, beter dan jij of ik? – Ik ben Zondag weer met S. samen (in Montmartre, ditmaal). Moet nog eenige menschen bezoeken. Misschien nog boeken kopen! Nog naar het Louvre (geen tijd gehad: en de straat is nog mooier), naar Versailles misschien, en nog tien, twintig maal langs de Seine: la Rue Rivoli, Avenue de la Grande Armée, Jardin des Tuileries –; ik moet er toch niet aan denken over een week weg te zijn –.

28.9.22

Dag later–; is het koud in Holland? Op de top van la Tour Eiffel fladderde mijn haar in milde zon. Dagen lang – behoudens wat druilige neveluren – Zon. Ik sprak de vrouw die je artikel zou vertalen. Diep in de dertig. Niet competent, heel beschaafd. 't Is te moeilijk. Haar man noodigde mij morgen te eten: Clarté-autodidact, vertaalt Toller. Ik sprak vanmorgen Marcel Say, scherpzinnig criticus, stichter van een der honderd periodieken: 'Montparnasse' – Morgenavond zal ik met hem en vele anderen in de kroeg van dien naam m'n verjaardag vieren. –

Ik wacht je brief af.

29.9.1922

p.s. Dat verdomde geld: begin maar vast, zoo mogelijk, aan de groote uitverkoop: Vondel, Ostayen, Rolland, Kloos, Van Looy (alle twee) – – Van Deyssel, Van Oudshoorn, Meyrink (eindelijk!)...

Avond: nog eens: is het koud in Holland? Hier zaten wij tot elf uur in zomerkleeren buiten aan de Boulevard –

Wanneer komt het Balalaika-Orkest in Utrecht? (Oktober in Holland, las ik); na de 8e? Ik wil dat hooren, de danser zien, vooral. In de wodka-kroeg aan de Kaiserallee was er ook één: prachtig. Slawa was verrukt. Het bloed is het zwaarste –; Morgen hoop ik brieven en geld: het wordt hoog nodig. Ik zal Barbusse kopen.

Kijk eens na, vast, in de encyklopedie, of de voorjaarsmiddernachtevening (heet dat zoo?) op 21 of 23 Maart valt (ik geloof op 23, hoewel 21 de officieele lente begint, of niet?). Dat is de titel n.l. van mijn nieuwe werk, het europeesche gedicht, dat zonder Parijs niet mogelijk was geweest, geef ik, volgaarne! toe. De inzet, een regel of 6, 8 is gereed – Ik 'vrees' dat het lang wordt, en duizend divagaties, brieven, etcetera overbodig maakt –

Je moogt wel een nieuw archief aanleggen, – voor mijn brieven, meen ik. – Ik ben blij, dat je Marc mooi vindt. Jean Paul maakt den heelen Strindberg overbodig (dat is hij so wie so al, meent Anne Bahr); lees Hans Jäger. Knut Hamsun.

– Slot: dank voor je brief: de mijne schijnen lāng onderweg. *Stuur in godsnaam gauw geld*. Ik lijd over twee dagen honger – en kan zeker niet terug.

Vannacht schreef ik drie verzen van het nieuwe poème sans fil, sans fin et (dieu soit loué) sans sens.

Henny

1) door: la Sirene en: au sans pareil / arriveerde dat al?

[Op de envelop:]

Moeder is toch gezond? Ik hoor niets. Raoul Hausmann, de Dadaïst zal in Holland dansen. Ga dat zien. Neen, Moeder schreef, goddank.

DE EERSTE KRITIEKEN (1919–1923)

Op 15 maart 1924 schreef Marsman aan Binnendijk: 'Wat me vooral ergerde bij het herlezen der Gids-critieken was dikwijls de toon. Ik begrijp niet, hoe ik het zoo heb kunnen schrijven, en dat ik er – althans in mijn gezicht – niet veel meer om verketterd ben. Het is werkelijk onuitstaanbaar (en verder – heusch – vaak slècht geschreven). [...] Het strenge schiften, voor die bundel critieken, en het omwerken van een en ander, zal mij hoop ik het gevoel geven van aan de afsluiting van één der hinderlijkste kanten van mezelf te werken.'

Dit briefcitaat is niet van zelfkennis gespeend, want voordat hij als de dichter van 'het rode boekje' Verzen bekend werd, had Marsman zich al een reputatie verworven als de streng oordelende poëzierecensent van *De gids*, waaraan hij sinds december 1921 meewerkte. Na het verschijnen van Verzen schreef Carel Schar ten in *De telegraaf*: 'Het is het recht van den lezer, van deze verzen zeer hoge verwachtingen te hebben; immers, in "De Gids" trad Marsman op als criticus der jongste poëzie, en hij schreef zijne aankondigingen vanuit een hoogte, van welker bestaan nu zal moeten blijken.' Geen wonder dat het oordeel over de gedichten na deze inleiding weinig gunstig was.

Behalve neersabelende recensies en apodictische essays, geschreven in een stugge en hortende stijl, die de schrijver later bekend zouden maken als 'de dictator der jongeren' (wat dat betreft slaagde hij er voorlopig niet in zijn scherpe kantjes weg te slijpen, in weerwil van wat hij Binnendijk aankondigde), publiceerde Marsman in deze jaren een aantal stukken over dichters. Daarin werden de besprokenen niet geportretteerd, maar vervormd door en aangepast aan de interesses en preoccupaties van de bespreker. Het zijn geen kritische verhandelingen, maar lyrische ontboezemingen in proza, zelfprojecties zoals Van Deyssel die ook schreef.

Ik heb een keuze gemaakt uit deze drie soorten artikelen, ontstaan tussen 1921 en 1923, voor zover ze niet zijn opgenomen in deel II van het *Verzameld werk*.

DE JONGEREN

Dóór en naast elkaar, met vele en velerlei nuances zagen wij in onze moderne dichtkunst de volgende stroomingen:

1°. het puur-emotioneele (zéér algemeen-menschelijk in Kloos, Verwey en Van Eeden, en slechts in uiterste konsekwentie anarchistisch bij Van Deyssel en Gorter; de nasleep mengde alle toenmalige mogelijkheden wonderlijk dooréén – trouwens: ik beperk mij tot hoofdlijnen.);

2°. Het (gemengd)-bespiegelende (vooral onder die 'Jongeren', die zich schaarden rond Verwey, maar minstens de ruige plastiek van den Meester misten (en wat doet ge daarzonder, in dezen?);

3°. het ethisch-sociale (bij hen, die predikten en trachtten te verwerkelijken een zoo-geheeten 'gemeenschapskunst'. – Ik voel in elk der combinaties: ethische- en sociale kunst, enkel tegenstrijdigheid want: tweeslachtigheid; zou, ten slotte, de bedoelinglooze, dus niet bevooroordeelende kunst, niet de meest 'stichtende' blijken? (Scheltema's beste werk bewijst dat), tenzij we, als bij Mevr. Roland Holst strekking en andere bijmengsels en onvolkomenheden (als on-gave techniek) kunnen vergeten. En ook: in het gunstigste geval, strekt zich de gemeenschap in dezen uit, zooals een scherp-zinnig opmerker mij deed inzien: '(naar beneden) over de zich-ontwikkellende diamantbewerkers';

4°. het *nieuwe*.

Dit, zéér schetsmatig, als vóórlopende aanduiding.

Deze nieuwe poëzie nogmaals (en hoevaak zal het door mij en anderen nog gedaan moeten worden?) uw toegespitste concentratie vóór te leggen, bedoelt dit opstel.

Samenvattend wordt de moderne kunst: expressionisme genoemd (en vele smaldeelen varen, met of zonder recht, onder die, nauwerkende, voortwoekerende vlootvlag, die nieuwe en telkens wijder kusten bespringt) en samenvattend voel ik het moderne levensbesef, als: bevestiging, activiteit.

Waarlijk: het nieuwe, wijde optimisme heeft ons besprongen, wij beleven de vitaliteit, de dynamiek, de spanning, wij gelooven in het sap der aarde, in de dracht der nachten, in het vlammend zaad, en onze liefde, universeel en scheppend, kan het welkend bloemblad en de tuimeling der aéroplane gelijkelijk beminnen.

– Noem dit lyriek, zoo ge wilt; ik toon u hoe deze ontroeringen gestyleerd werden tot kunst, waarin we de genoemde 'principes', niet minder sterk, maar uitteraard anders, terugzien.

Hoofdzakelijk verschijnt de jongere poëzie, waarvan m.i. Herman van den Bergh, C. J. Kelk, Martin Permys, en M. Nijhoff de belangrijkste vertegenwoordigers zijn (ik spreek hier niet van het proza), in Het Getij¹.

Stuk voor stuk wil ik de bovengenoemde termen toelichten, en door voorbeelden, zoo mogelijk, verhelderen.

Expressionisme: is diè kunst, waarin met de schijnwerkelijkheid *bewust* gebroken wordt en de natuur illusie opgeofferd aan een geestelijke realiteit. Verstaat ge, dat in wezen alle kunst zòo is en dat sommig werk, – het ware –, zelfs ondanks den maker, vergeestelijkt wordt. Ik denk aan Rodin. Gansch de moderne kunst is van dat besef doortrokken, de poëzie die ik hier bedoel niet het minst.

Als voorbeeld, één uit vele: het bosch is paars: vergiftigd. –² Hierin is ‘paars’ de tastbaar-werkelijke kleur; ‘vergiftigd’ de expressie voor het wezen van den toestand (het broeien van avondwolken boven-door het bosch bij schamper maanlicht n.l.) – Hier, evenals overal elders, zal het uit-’t-verband-rukken van zinnen of brokken de expressie steeds schaden; men leze de bedoelde verzen zelf in hun geheel.

Uit een ‘Stormnacht’ van Permys³: De straten: strepen en *bange* banen wilde maan – (ik cursiveer).

Speciaal is Nijhoff de dichter, wiens fijne intuïtie in staat is, het *onwezenlijke* te pròeven (gelijk ook boven v. d. Bergh in ‘Nocturne’); in ‘De Wandelaar’, (pag. 8) vinden we:

De oogen van den nacht staan voor het raam.
Beneden draven paarden door de straat.
De dingen zijn niet meer dan hunne naam
Ik ben niet meer dan een ontdaan gelaat.

Doch niet slechts de verborgenheden van alle ‘schemer’-toestanden openbaart het beeldend woord, zèker niet minder legt het de wijde, breede helderheid bloot. Hoor slechts:

Schepen in feest! – Buiten rif en koralen,
vèr buiten kustzicht, vèr buiten reê
vullen ze de fonklende ballon der zalen:
halfroonden van den hemel, van de zee.⁴

Bevestiging, activiteit: dit in tegenstelling met quasi-moderne wereld-smart, pessimisme en wellustig-luie passiviteit.

Ik voel die Werther-romantiek doodloopen in b.v. ‘Quia absurdum’ van Van Suchtelen – in dit verband: ook in ‘De stille lach’ is de ‘Bejahung’ te voorzichtig, bedachtzaam schier om actief, spontaan, volledig te mogen heeten. Meer dan het prevelend ‘sluitkoraal’ is noodig om ons te overtuigen. Niet het leed, den weemoed als kunstonderwerp sluit ik uit (al reken ik die als alles-doordringende, *algemeene* gezindheid in

hoofdzaak voorbij), maar de daaruit zoo vaak voortvloeiende producten, bloedloos en amechtig, acht ik geen kunst. Volgens regels verbeelden de genoemde bevestiging, activiteit en het *optimisme* in kunst:

een veilig doel, een land van tarwe.
van vreugden 't meest -⁵

en dit:

Zij zullen gaan, de liefdrijken, door verheugden
middag, elk dragend een hemel in het zwart
der oogen, elk aanstemmend in zijn hart
de klinkende koraal van àller vreugden.⁶

eindelijk:

Ik zing, ik zing bravour
aan al mijn nederlagen -⁷

Machtig openbaren zich de *vitaliteit*, de *dynamiek* en de *spanning* in 'De Vlam' en voorts in 'De steden' van Permys, met dezen sterken aanhef:

Waar de eeuwen zaaiend over de aarde schreden,
Lieten zij, als de sporen van hun breed gebaar,
En àls 't gebaar streng en onwankelbaar:
De steden.⁸

Het onuitroeibaar geloof in de levenskracht, die zelfs uit den dood essencen puurt, vindt ge o.m. in Van den Bergh's 'Priapische liederen' waarin hij, sprekend van de gevallenen, dit zegt, *zingt* liever:

dóór hunne handen, viermaal gekorven,
sluipt het graan!⁹

Tot slot nog eenige algemeene omlijningen, teneinde de nieuwe gezindheid vollediger te kenschetsen.

Een verschil met de 80-ers (speciaal met de bloedlooze uitloopers dier Grooten), dat de Getijer graag en met nadruk betoogt is dat tusschen individualist en persoonlijkheid. Als individualist wordt dan beschouwd de gecastreerd-eenzijdige anarchist, die in willekeurige taaluitbuiting

zwelgt en de exclusief-eigene belevingen als kunst uitleeft, terwijl de persoonlijkheid, breed en horizontaal, tegenover het enkel verticale van den eenzame, wijde en universele liefde gevoelt voor al het bestaande.

Voorts: kenmerkt zich het epigonisme niet ook hierdoor, dat melodiusheid en technische gaafheid, wezenloos, woekerden. Hiertegenover uit zich het nieuwe vitaal-dynamische levensbesef in suggestieve, gespannen plastiek en rythme. En het mijmerend gemurmel zal voor een felle, roekelooze fantasie moeten wijken.

Ten slotte: mocht ge, in schier letterlijken zin, het nieuwe in de kunst, om allerlei redenen, niet kunnen (be)grijpen, hier ligt de fout: dat ge den tijd, waartoe geboorte- en andere registers u rekenen, enkele(?) decennien ten achter zijt.

Nog is de greep hunner schedels niet wijd genoeg!

1 Het Getij. Maandschrift voor Letterkunde, Uitgeversmij. 'De Hooge Brug', A'dam. Voorts: 'De Boog', H. v. d. Bergh, Ploegsma, Zeist. 'De Wandelaar', M. Nijhoff, Versluys, A'dam.

2 v. d. Bergh, de Boog, Nocturne.

3 Getij, Januari '18.

4 v. d. Bergh, Getij, Sept. '18: Vaart.

5 v. d. Bergh, de Boog. p. 26.

6 id., p. 31.

7 Kelk, Getij, Juni '18.

8 Getij, Mei '18.

9 id., Januari '18.

(De nieuwe Amsterdammer van 13 september 1919)

DIVAGATIE OVER EXPRESSIONISME¹

Ei, visch niet met een zoo zwaarmoedig lokaas naar
dezen stinkbaars, dien men wijsheid heet.

Shakespeare: De Koopman van Venetië.

Goethe meende in een onzalig oogenblik² – toen zijn muze sliep, want déze bespotting hadd' ze nimmer geduld – dat datgene in een kunstwerk de hoofdzaak is, wat een proza-paraphrase ervan nà kan vertellen, m.a.w.: de idee-kern. Idee-kunst dus. Welaan: een kunstwerk met een idee als kern, een zin tot grondslag en hoofdzaak, bestaàt niet. Want al valt er ook voor hen, die de goddelijke doelloosheid der kunst niet voelen, zooal geen strèkking, dan toch een betèkenis uit een werk te puren,

wanneer ook bij den maker die strekking, of zelfs maar die beteekenis voòr zat, het peil van een allegorie zal zijn schepping(!), van marionetten zullen zijn menschen (!) bezwaarlijk te boven komen. Slechts den heeltgrooten gelukt het, desnoods huns ondanks en met eenig idee hoogstens als bijzaak, geest en bloed zoo onscheidbaar te vermengen, in hun sterkste spanning niettemin, dat wij één oogenblik de beide werelden, en juist in hun grootst-mogelijke, (betrekkelijke) zelfstandigheid, in-èn gevoelen. Want nog immer schijnt mij het wezen van een kunstwerk te bestaan in de ondeelbaarheid van: inhoud en vorm, van: deel en geheel – in het: organisch-gegroeid-zijn. En indien het achteraf mogelijk is, één van die beide er afzonderlijk uit te lichten, dan is zoo'n werk òf (als die hoofdzaak de inhoud is): een aangekleed, vermomd³ probleem, allegorie, filosofie in franje – òf (als die hoofdzaak de vorm is): rhetoriek, fraze. Romain Rolland begreep wat Jean-Christophe moest zijn, opdat zijn werk een kunstwerk ware: een mènsch – edoch, hij faalde: de man is er te eenheitlich, te consequent, te principieel voor, en werd op z'n best: een wandelende overtuiging. Men meent van Hamlet, dat hij het symbool, de verschijning is van de twijfelidee – en zeker, dunkt me, dat is hij bijvoorbeeld onder andere òok, maar niet voòr alles, niet dàt in hooftzaak...

Alles, dunkt me, wat er in een proza-paraphrase van een kunstwerk kan nà-verteld worden, is bijzaak, aller-bijzakelijkste bijzaak, en werken, die restloos in een commentaar te vangen zijn, betcekenen even zoo vele misgrepen als kunst. Neem het intusschen Shaw niet al te zeer kwalijk, dat hij nimmer anders te-werk-ging: hij is zich zijn on-artisticiteit waarschijnlijk ten volle bewust, hij pretendeert ten slotte – naar ik verwacht – geen kunstenaar te zijn; hij kiest volkomen in nuchteren moede zijn allegorieën, zijn marionetten; – en dàn kan men de vlijmscherpte van zijn intellect, de koelbloedige consequentie's zijner rede voluit apprecieeren. En waardeer als zòodanig bijna geheel Ibsen's, Hebbel's, X's en Y's oeuvre, maar niet als kunst. – Shakespeare ontsprong den dans en geen duizend kunst-theoretici, psych-analytici zullen Hamlet of Lear klinken in de boeien hunner diagnoses – hem, noch zelfs zijn schaduw. – En men kwam en komt er toe dergelijke ideekunst expressionisme te gaan noemen⁴ en men zegt dan bijvoorbeeld van een boom van Van Gogh, dat die: het algemeen-menschelijk symbool is van heel het Menschelijk Lijden ... en daarom Vincent: expressionist. Handhaaf desnoods de dwaasheid (in 't algemeen –) en ontoereikendheid dezer (hoogstens) termenter-onderscheiding (natuurlijk: elke indeeling is verkeerd, niet enkel om zijn slechts persoonlijke geldigheid, maar reeds als remmend ingrijpen

in de vloeiende werkelijkheid; doch: als wij psychologiseeren, theoretiseeren, diene de term, de begrenzing; dat ook –), nimmer dient eenig isme als ‘richting’, principe den kunstenaar te leiden, en Van Gogh is dan ook geen expressionist omdat zijn werken algemeen-menschelijke symbolen (expressies) van algemeen-menschelijke ziele-staten zouden zijn, want krachtens diè eigenschap zijner werken kan men hem, in ’t gunstigste geval: symbolist, allegorist waarschijnlijk eerder, noemen – expressionist is hij (en hij is het, inderdaad, ten deele) krachtens heel andere kenmerken, hoedanigheden van zijn persoonlijkheid. Expressionist is – dit als voorloopig ‘concretum’, in den zin dien ik eraan hecht en uiteen zal zetten, wèl Kandinsky (de latere), niet Heckel. Maar (nog even teruggrijpen): herhaaldelijk hoort men tegenwoordig expressionist noemen den vertolker van een bepaalde (min of meer afgeronde, gesloten) idee, van een bepaald ‘gevoel’ (‘algemeen-menschelijk’, vooral) – den symbolist (naar b.v. Havelaar’s veel juistere definitie), wiens werken mij altijd onweerstaanbaar associaties opdringen met bazar-ansichten: Geloof, Hoop en Liefde. –

Men meent dan: dit is niet de bijzondere liefde van twee toevallige mensen, dit is de Liefde van Mensch tot Mensch, dit is een bijzondere verschijningsvorm van de Groote, Al-omvattende (hoofdletters vóór!) Kosmische Liefde, en men vindt, dat de kunstenaar in die verbijzondering, individualiseering der groot-menschelijke principes – niet meer dan een aanduiding, een grooten omtrek behoeft te geven. Dit zegt men niet zoo botweg, want men prijst den vorm, de details, maar: de Idee is toch het glorie-moment, de Idee is het Levend Beginsel. – Ik meen echter, dat in de uiterste verbijzondering, doorwerking van een (niet slechts desnòods, maar lièfst) ondefinieerbaar ‘gevoel’, in de organisch-gegroeide verwerkelijking, verbeelding, van een – en desnòods algemeen-menschelijke, maar niet ideëele, niet principiële – ‘stemming’ het wezenlijke van het leven zich zuiverder spiegelt dan in eèneg idee-kunstwerk.

Het idee-expressionisme wordt veel gepredikt, veel daadwerkelijk beoefend, en het verheugende bij de kunstenaar is (tegenover de dogmatische theoretici), dat veelal hun menschelekheid, d.i. in dit geval: hun inconsequentie, hun ontrouw aan ‘principes’, het wint; zoo maakte Gramatté, theoretisch uitgesproken idee-expressionist, werken, die de starre allegorie zijner ‘bedoeling’ triomfantelijk bespotten; zoo zal steeds een echt artiest door-hèen en ondanks zijn: ‘schema’, zijn: ‘geraamte’, kùnst zien groeien – mede tot zijn eigen blijde verwondering – en alleen niet-begenadigden leveren werken af, die van a tot z kloppen met hun bedoeling, principe, idee. – Maar men late hun dat genoeg en men late

den anderen theoretici het genoeg dergelijk gemaakt werk 'expressionisme' te noemen, en men late mij het genoeg, dat niet te doen.

Ter toelichting van wat mij, meer bijzonderlijk, expressionisme lijkt en ter rechtvaardiging van een dergelijke werkwijze (hoewel de praktijk eigenlijk deze reeds rechtvaardigt: 'mij en anderen zijn deze werken schoon' –) kies ik den schilder Rudolf Bauer; maar: ik-zelf ben de eerste om nadrukkelijk te bevestigen, dat alle kunsttheorie en -beschouwing een secundaire arbeid is (den critischen niet-schepper, of den schepper-op-non-activiteit toebedeeld – terzijde: ook kunst-zelf-scheppen is 'secundaire arbeid': reproduceeren n.l. van leven – en de steeds tot-bers-tens-toe met vitaliteit geladene zou aan den 'vloek' van het (her)scheppen niet toekomen...) niet bij-machte het wezen van eenig kunstwerk ook maar aan te raken, laat staan te: verklaren. Op z'n best omschrijft men het intuïtief- en intellectueel-vatbare deel van een werk, van de mentaliteit van zijn maker, nimmer de vluchtige, ondefinieerbare essence; hoogstens den neerslag daarvan in onzen geest, ons gemoed. Want het schijnt mij, dat wij, in het oogenblik dat het kunstwerk ons ontvangt en wij het kunstwerk ontvangen, even, in de uiterste verijling onzer persoonlijkheid, in haar blanksten, gespannen staat, een moment (tijdstip) bereiken, waarin wij een trillend-evenwichtige rust (één-zijn) ervaren, die echter vlak daarna zich reeds weer moment (in mechanisch-geestelijken zin) voelt en roept om haar tegendeel – (zoo is iedere 'eenheid' op haar beurt weer (slechts) moment, waarna het vereenigd met haar tegen-moment een 'eenheid' vormt, die eveneens weer (slechts) moment is ... en zoo voort). Tot die 'eenheid' voert gèen beschouwing.

Bauer schept zoò: (en er is misschien geen wezensverschil tusschen bijvoorbeeld Hesse en Heynicke, tusschen im- en expressionisme, en verschilt slechts de weg, het medium, de mentaliteit van den kunstenaar en daarover gaan onze smaken, pro- en-contra's: want hopeloos-geborneerd lijkt mij de man, die zegt Whitman wèl, maar Wilde niet te aanvaarden (den mènsch tegenover den 'aestheet'), Tolstoï wèl, maar Hoffmann niet (den realist tegenover den romanticus): een veiliger houding overigens, dan die beide aanvaardt –): als neerslag van een ondefinieerbaar 'gevoel' groeit (of staat plotseling) een vizioen voor zijn ('innerlijk'), oog, en als 'de droom hem in de handen gestegen' is, beeldt hij dien. – Al te eenvoudig-geschematiseerd stel ik het voor – in der daad – maar in abstracto is zoo het proces.

Het onderscheid met den impressionist is in hoofdzaak dit: dat déze nimmer, Bauer (c.s.) bij 'voorkeur' werken: 'm'et-de oogen dicht'; dat namelijk de tastbaar-reële buitenwereld noch als motief (te volgen:

naturalisme of: te verdraaien), noch als uitdrukking-materiaal aan het totstandkomen van het expressionistische kunstwerk deelneemt, zoodat het vrij van en onvergelykbaar met, schier relatie-loos naast de natuur komt te staan, hoogstens bij elkaar te rubriceren als beide: openbaringen van den geest. Of in het vizioen niet ook vroeger-buiten-zich-waargenomen kleur-en-vlak- en andere combinatie's verwerkt zijn, is moeilijk bepaalbaar. Het vizioen dus, gevoed en bij voortdurend gedreven door het primaire 'gevoel', gemengd met veel persoonlijke elementen (n'en déplaise de theorie en prediking van het onpersoonlijke door deze expressionisten⁵ wordt beeld, dat in den beschouwer het 'gevoel', waaruit het groeide, min of meer daarmee overeenkomstig teweeg brengt. Het proces is zò samen te vatten: 'gevoel'... vizioen... werk... 'vizioen'... "gevoel".

En de rechtvaardiging blijve nog maar achterwege: 'de praktijk bewijst alles'. Het feit namelijk, dat ook een werk (misschien zelfs juist een werk) dat zò ontstaat ons daàr kan brengen, waar wij door kunst immer – en gaarne – gebracht worden, is een borg voor de levensvatbaarheid ervan. Maar: als er over pro-en-contra's gepolemiseerd moet worden, over: het doel der kunst, over: kunst en menscheid, over: a-, b-, c-isme, over: individualisme en de gruttersconferentie – bij het (relatieve?) inzicht in de relativiteit aller waarden – in godsnaam – ik ben bereid.

1 Hoewel één-en-ander nog niet volkomen tot naar hier doordrong (het minst in de literatuur) meenen de lieden van de voorhoede, dat alle expressionisme reeds van voor-eergisteren is. Inderdaad is het niet meer volmaakt 'modern': Kunstenaar is men echter nimmer bij de gratie van ver- (of weinig)-gevorderd-zijn in wat dat heet: moderniteit, maar bij gansch andere gratiën ('Niemand ist gut, weil er neu ist; Keine Kunst ist schlecht, weil sie anders ist'. (Edschmid).

2 Gespräche mit Eckermann: 1827; maar Goethe wist ook – eveneens tegenover Eckermann, weer 1827: 'Vielmehr bin ich der Meinung: Je incommensurabler und für den Verstand unfassbarer eine poetische Production, desto besser'.

3 Timmermans verraadde zijn onmacht in deze (ook, of misschien juist Pallieter is: filosofie in franje) toen hij vóór in één van zijn boeken schreef, dat hij het 'met wat letterkunde omcierd' had.

4 Huebner, Emmel, Edschmid, Goll (ook die nog) als theoretici, Kaiser, Werfel, Rubiner(!) als kunstenaar, vertegenwoordigen sprekend deze opvatting; volmaakt expressionist naar het andere inzicht: Kurt Heynicke. Daartusschen in – wat dezen kant van de zaak aangaat, tenminste: Rilke, Kasack, Trakl. (modern Deutschland biedt veel toeichtings-materiaal).

5 Die van 'Der Sturm' hoofdzakelijk; vergelijk Lothar Schreyer: Die neue Kunst (Sturm, jaargang X, pag. 66, 83, 103, 118).

(Den gulden winckel van 15 januari 1921)

Men heeft gemeend (en meent), dat anderen en ik vooropgezet handhaven: ge moet vandaag zijn, wilt ge dichter heeten en mensch. Wat mij betreft: allermint. Ik kan een positieve kern, een centrale idee 'vandaag' niet ontdekken, ik kan geen algemeene mentaliteit van heden aanwijzen, vanwaar-uit het mij mogelijk en wenschelijk zou lijken te leven en te werken. Integendeel: nimmer, vermoed ik helder, was eenige eenheid pijnlijker zoek dan nu, nimmer doortrok en ontwrichtte een relativiteits-gewaarwording in voelen en denken sneller en ontbindender iedere hechte oriëntering, iedere keus, iedere durende houding. Niettemin, vertrouw ik, zal uit den chaos van nu een kosmos groeiend kristalliseeren, al zullen wij die renaissance kunnen voorbestemmen noch bewerken: elke bewuste synthese is anorganisch, voorbarig; een cultuur ontbloeit, wordt niet gekweekt. Men moest deze en andere dingen liever aan de Goden toevertrouwen dan aan lieden, die (de plattegrond is al gereed) verkeersagent hopen te worden in de nieuwe wereldorde. Het lijkt me dus, nu, onjuister dan ooit een habitus aan te wijzen, vanwaar-uit iemand zou 'moeten' kunstenaar zijn. Evenmin eischte ik ooit dat men rondom den chaos zou moeten hebben afgestroopt, alle schuilhoeken doorvorscht, alle sensaties gevoeld, alle gedachten gedacht, alle levens geleefd, van nu: een zoogeheeten universalisme werd al te zeer het kakelbont embleem der dilettanten, van twaalf ambachten, dertien ongelukken. Met name: Van den Bergh (vrij 'modern' (nog eens: wat is dat?) voor Holland) zoowel als Bloem (zeer 'verouderd' (idem) voor Europa) zijn dichter, omdat zij, bij verschil van aanleg, van inzicht, van kunnen... bij verschil van alles ongeveer, waarin twee menschen verschillen kunnen, beide hun leven, hun kosmos, te verwerkelijken bij machte zijn.

Doch ter zake, nog meer bizonderlijk: wat is mij deze bundel: *Het Verlangen*? Bloems werk, verzameld nu, doet mij De Beweging herdenken: de eenige strooming sinds '80 in Holland, die eenigen tijd lang een bepaalde, kernige gezindheid droeg, een cultureel karakter. Ik weet niet zeker, of hij, Bloem, één der weinigen van hen is, die nog werkt, maar sinds hun orgaan verdween, kwam mij weinig in handen. *Het Verlangen* toont hun gezindheid zeer zuiver. In hun dichterschap neemt het vak, het handwerk, het kunnen een geëerde plaats in; het is mij een lang ontwende vreugde in Bloem iemand te vinden, die zijn ambacht eert: hier is niet de hooggeroemde inspiratie, die u zoo ongeveer alles zou in-

fluisteren, maar de toegewijde concentratie van geest en gemoed, van waaruit moeizaam-stijgend (of ook vrijer soms) taal geschapen wordt, woorden herboren, gemerkt en strophen gebouwd. Het is de hooge eenvoudige vreugde en het hooge, eenvoudige leed, het simpel-verheven wezen der innige dingen, dat hij uitdrukt, in gelijkgestemde woorden, gekeurd en gewogen. Bij deze werkwijze werd hem tevens een soms soepeler zeggings eigen, waarin, ruimer en opener zijn liëd kan klinken. Dit klinkt, zoo uitgedrukt, wel heel 'menschelijk', en mij maakte de lectuur van Bloem dan ook zoo, in frappante tegenstelling met de zwaarwichtige 'menschelijkheid': van lijden en verdriet en gebroken worden, en..., die ge op alle markten veil vindt, nu. Verder: er is in zijn werk, in en over alles, de droom, en het telkens breken daarvan ervaart hij in smart, en bitterheid, die vaak verstild tot weemoed wordt. Er is veel stilte in, veel grijs, veel schemering; het zijn de 'algemeen-menschelijke' gevoelens en gedachten, waarin hij leeft, het zijn de dagelijksche dingen, waarmee hij innig verkeert; maar van uit den adel ervaren en beleefd van Bloems geest en gemoed, krijgen ze een ernstige, hooge beteekenis. Er is, ten slotte, in zijn reageeren op het leven iets krampachtigs gekomen, een moeheid, waardoor het mij toeschijnt, dat Het Verlangen wel eens de eenige bundel kon blijven. Waarin wij dan een schoon bezit hebben, want dit boek is de zeer zuivere verbeelding van een intens, bitter-weemoedig, maar blijkbaar vervlietend leven.

(De nieuwe kroniek *van 9 april 1921*)

MENSCHHEITSDÄMMERUNG¹

Het werk: een schreeuw, geboren uit veel bloed en tranen; vorm: ontbreekt; bij gevolg: geen kunst. Hierdoor is dit boek voor mij volkomen bepaald; daar men er mogelijk meer van wil weten, zal ik – mijns ondanks min of meer: waartoe die omhaal? – even doorborduren.

Duitsland heeft vier jaar gevochten: dat wijzigde bij een groote groep ten deele de mentaliteit; zij werd die – zooals hare dragers gaarne en smakeloos prediken – van de 'gelouterde Menschelijkheid'. Daar is onloochenbaar iets – vrij veel – van aan. Het is begrijpelijk: honger, ziekte, luizenplaag, shrapnells doen twifelen aan een en ander; en – naar verluidt: uit den volmaakten chaos, hel-en-hemel van al 's levens waarden, stond de Mensch op, naakt. In wezen accepteer ik dit; vele verschijnselen staven het, zoo de boeken van Toller, Kaiser, Rubiner, Von

Unruh, Frank – maar hun mentaliteit ligt men niet: ze is zwaar, huilerig, vermoeiend-‘hartelijk’, ‘menschelijk’ alweer, ik stem het toe, ‘al-te-menschelijk’ zelfs, echter: zoo ze in staat waren hun psyche – van welke makelij die dan ook is, mits lévend – in hun werk te ver-beelden, vòrm te geven, dan hadt ge dat als kunst te aanvaarden. Zij falen echter: al deze mensen – met uitzondering van Heynicke, Trakl, Stramm – missen: creatief en expressief vermogen, zij vertolken hun mentaliteit gebrekkig, luk-raak, zoo-ongeveer (‘er war ein Dichter und hasste das Ungefähre’, Rilke in ‘Brigge’) – slaan er een slag naar, vrijwel steeds mis. Daarom en daarom alleen: geen kunst. Want leven is er achter: ‘fel, opstandig, pathetisch’.

Daarom: laat mij Jean Paul lezen, wat ge maar wilt van hem: een kosmischen kwinkslag, of een novelle van Cervantes: geciseleerd en af, zòo-en-niet-anders, of... Ik wil er met nadruk op blijven wijzen – tegen alle cathechismussen der idee- en Mensch-expressionisten in – dat er zonder nauwkeurig vormbesef en ten-einde-toe-doorwrochte expressie nooit-ofte-nimmer kunst kan zijn; ik kies voorbeelden (‘verdammt, soll ich euch dann alles vorpfeifen?’ Jean Paul!) zelfs, uit de grootsten, uitden-treure verheerlijkt: Whitman, Van Gogh, Mevr. Roland Holst. Kosmisch-in-aanleg, ongetwijfeld, maar teveel van hun pogingen tot verwerkelijking stranden op een gemis aan kunnen. ‘Kunst mag zijn, al wat ge wilt, maar het kunstwerk komt uit de werkplaats’ (Wichman – men deed beter hem te lezen dan ’m te laten verhongeren –)

Rilke gaf in zijn ‘Cornet’ (1899) – naar mijn weten het gaafste stuk uit zijn oeuvre – volmaakte vorm (en niet dat alleen!) ‘expressionistisch’ – zoo ge wilt (het begint er bedenkelijk uit te zien voor ons, die er aan gelooven en er over schrijven), maar vandaag (en morgen ook nog wel!) vindt men zijn ‘Stundenbuch’, als geheel oneindig-zwakker, hier en daar slècht zelfs (‘filosofie in franje’) ‘dieper, menselijker, minder “aesthetisch-verfijnd”...’

Tot slot: ‘Menschheitsdämmerung’. Voorlopig sta ik nog sceptisch tegenover geleuter over en bewegingen van – en kranten in dienst van! – regeneratie. Maar: nous verrons. Intusschen: terwijl hulpelooze verbijsterden steenen sleepen voor het Nieuwe Pantheon der Menschheid, zit de Muze aan de kassa bij Hirsch – en gapt.

¹⁾ Symphonie jüngster Dichtung, herausgegeben von Kurt Pinthus (Ernst Rowolt-Verlag, 1920): als document humain althans belangrijk, waar het een gezindheid, die voor modern Duitschland kenmerkend is, vrij zuiver en vrij volledig doet uitkomen.

(Den gulden winckel van 15 april 1921)

Bezette Stad door Paul van Ostayen. Originaal houtsneden en teekeningen van Oskar Jespers. – (Uitgave van het Sienjaal, Antwerpen 1921).

Het lijkt mij betrekkelijk juist te zeggen, dat – ten deele – het dadaïsme de cultureele parallelverschijning is van het wetenschappelijk relativisme. Ik wenschte wel, dat één der hoofdzakelijke dada-elementen: de betrekkelijkheidsgewaarwording, in veler bloed en geest gekropen ware: er is daar treflijk werk te doen. Want het ware mij bijzonder aangenaam, zoo, speciaal bij hen, die er dagelijks over leuterden, die relativiteits-‘sensatie’ werkelijk werd, in ‘hoofd en hart’: het zou hen, misschien van sommige onprettige fanatiekheden en al te stijfkoppige stokpaardjes bevrijden; het zou b.v. het inzicht ruimte geven, dat het – zacht gezegd – voorbarig en onnoodig en onjuist is – aan eenig kunstwerk een zoogeheten ‘eeuwige’ waarde toe te kennen: zij zouden wellicht gaan toegeven, dat kortweg, zoo iets als een ‘eeuwig kunstwerk’ niet bestaat, want beide begrippen, ‘kunst en eeuwigheid’, zouden hun dan, als vele andere begrippen en andere geestelijke waarden en functies, zeer betrekkelijk en veranderlijk en vergankelijk en wisselend voorkomen; zij zouden, waarschijnlijk, gaan inzien en ervaren, dat alle hoog-gebedijde ‘absoluutheden’: de schoonheid – in casu – afhankelijk zijn van duizenden-een imponderabilia en dat wat voor hen op een bepaald tijdstip, in bepaalde omstandigheden (licht, temperatuur –), onder reeksen van onberekenbare invloeden, enzoovoort – mooi is, dat nog niet behoeft te zijn voor anderen, in andere condities. Integendeel. Laten we spaarzaam zijn met de talloze eeuwigheden, die wij dagelijks te verspelen krijgen.

Ge zult soms, bij een cigaret, subtieler sensaties te savouereeren hebben, dan bij aanschouwing van ‘onsterfelijke’ kathedralen; het kan u gebeuren, dat een glijdend blad u meer verraadde van de laatste dingen dan de Apocalypse, en het kan u gebeuren van niet; het lijkt mij een eenvoudige werkelijkheid, dat een schilderij, ’t welk verkeerd hangt, een verfoeilijk ding wordt en dat de ‘Absolute Schoonheid’ ervan slechts te ervaren valt op 4 Augustus’s middags om kwart voor vier. Alles schommelt hachelijk op nuances, alles hangt van de belichting af.

U, kameraad, dien de schim van den Zwerver geeselt, u slaat dit uur: alle vastheden, alle eeuwigheden, alle tradities brijzelen; u drijft het bloed, wislend, van stad tot stad; schoonheden sterven onder uw ademtocht, uw blik brandt werelden open, eertijds erts en steen; door onver-

moede, al-bekende dreven klappert uw schaduw in de spitse nacht – van wat, naar waar? Beurtelings, in den Chaos der al-betrekkelijkheid, zijt gij meester en knecht – want wat heet leven nog, en wat heet dood? wat noemt ge geest nu, en wat noemt ge stof? ‘Wein oder Blut, wer kann’s unterscheiden?’ – Ik meen, meer ter zake, en wat precieser nog: dat hun – en hun getal is stijgende-, wien het inzicht in en het gevoel voor de relativiteit van veel ‘waarden’ onvervreembaar eigen werd, vele ‘algemeen-geldende, algemeen-menschelijke’ normen ontglippen, en dat zij van eenig werk niet meer – en is dat niet genoeg? – zullen zeggen (en zéér extatisch toch, misschien) dan dat het hun in een zeer bepaald geval een zeer schoon ding mocht lijken – en dat hun nochtans datzelfde werk na een jaar, na een dag een onverdraaglijk vod kan worden.

Een zoo-georiënteerde, die heel wel, soms, in staat kan zijn, zijn wereldbeeld te verwerkelijken – hoewel mij tot dusver geen enkel geslaagd, literair werk in deze lijn in handen kwam – en dus: dichter moet heeten, zal tevens de gelukte werken, geconcipteerd van uit een ànder levens-‘gevoel’ als ‘kunst’ kunnen aanvaarden en niet Apollinaire (‘verouderd’, overigens) uitspelen tegen Verlaine. En het is juist deze consequentie, die veel modernen, op hinderlijke wijze, ontbreekt. Ik meen echter, dat wie het kunstenaarschap van Mondriaan loochent, omdat het niet is het kunstenaarschap van Vincent, van alles, wat mij, nu, kunst schijnt te zijn, niet al te veel kan savouereen. Suum cuique.

Het feit, dat in 1921 in Antwerpen een boek verschijnt, ontstaan uit een mentaliteit, waarin futurisme (deels) en dadaïsme (eveneens: deels) hoofdzakelijke stroomen zijn, (opnieuw: men vergeve mij deze en andere, steeds onjuiste benamingen, min of meer onmisbaar echter tot het omschrijven van een gesteldheid-van-geest), lijkt mij zoo zeer te roemen, dat ik wel zeggen wilde: schande over ons kikkerland, waar behalve Bonset en een enkele expressionist, hier en daar, in de literatuur niets nieuws te signaleeren valt. Het is belangrijk, dat België, ondanks een Vlaamsche beweging, ondanks Wies Moens c.s. (op zichzelf zeer ‘menschelijke’ symptomen, maar anachronismen schier) blijkens dit boek, bijvoorbeeld, den laatsten, denk ik, dans van West-Europa meedanst; het is voor mij hoog te waardeeren, dat het opnieuw, naar ik op school mocht leeren ‘het slagveld van Europa’ is: want in dit werk heeft iemand bijna alle moderne gesteldheden weten samen te grijpen; dit op zichzelf is een daad. Het zou natuurlijk zeer te verfoeien zijn, indien hij de talloze mogelijkheden, waarin de geest van nu zich differentieert, assimileerend, hun individualiteit ontkrachtend, aaneenplakte, want het

waar' een stijlloos, waterig dilettantisme; maar ik voel, dat het Van Ostayen gelukt is, zich tot brandpunt te stellen voor den lichtval van heden en hier. Hij deed inderdaad den uitersten stap, die iemand op dit oogenblik in België doen kan. Ik meen, dat de zuid-nederlandsche pendant van Bonset er nog niet zijn kan: het neo-cubisme is daar te zwak nog; want Bonset meen ik te zijn een neo-cubist met dadaïstischen inslag (of omgekeerd), en Van Ostayen, 'daaraan nog niet toe', in hoofdzaak (hij is gecompliceerd) een futurist met dadaïstischen inslag. (Het is, nog eens, een hachelijk bedrijf mentaliteiten, die zich innerlijk zoozeer wijzigen kunnen met eenig-isme te beschelden, maar een zekere continuïteit der persoonlijkheid waarborgt, misschien, dat hij, voorloopig, nog langs dezen weg te benaderen is).

Bonset heeft mij van de realiteit van zijn wereldconceptie (die ik dus slechts ken uit zijn opstellen) langs aesthetischen weg, in zijn X-beelden, niet kunnen overtuigen. Van Ostayen ten deele. Ik kan niet nagaan, nog, of dit op een gebrek aan kunnen bij hem wijst, of op een gebrek aan, zeg maar 'ontvankelijkheid' bij mij. Dat ik echter, terwijl ik van hem geen artikelen las, zijn wereldbeeld mij meen te kunnen reconstrueeren, bewijst dat hij het – ten deele – in zijn kunstwerk verwerkelijkt. Er is in hem van de mentaliteit der futuristen: het dynamische, het heroïsch-avontuurlijke, het simultaneïstische, de haat aan het plechtige, sentimenteele (hoewel, hier en daar, staan dingen, tē week van sfeer, te gevoelvol; die Marinetti verketteren zou: 'de treinen hebben het matte ritme van moeë mensen' –) en overgaand naar 't dadaïsme: het paradoxale, het 'nihilistische' van den spot (die vaak heel grof is). Hij past ten deele de techniek toe der futuristen, maar zeer ten deele – en met de 'ritmiese typografie' opereert hij bekwaam. Er is echter in hem, soms, iets van het 'idee-en-mensch expressionisme', dat hij theoretisch meer verachten zal nog dan ik; er is hier en daar iets, zelfs, van het naïve, dat er buiten vallen moest. Er is echter vrijwel niets van het heldere, nuchtere, van den strakken geest van het cubisme; er is niets van de zuiverheid van Apollinaire (den literairen tegenhanger, eenigszins, van Picasso, waarin, wonderlijk, ik soms Verlaine hoor). Maar ik meen, dat Van Ostayen, alles in alles, vele mogelijkheden gelukkig samengreep, en dat er kans is, dat hij zijn gecompliceerd 'levensgevoel' deels heeft verwezenlijkt.

Voorloopig, echter, lees ik liever George, onder anderen, wiens wereld mij vertrouwd is, – en wiens kunstenaarschap ik, zelf gansch anders georiënteerd overigens, van alle huidige het hoogste stel. Maar men moest inzien, meen ik, dat kunst op duizenderlei wijze ontstaan en zijn kan, en dat ook de modernsten onder de modernen, zoo zij aan

wat hun het 'leven' is vorm kunnen geven, dichter hebben te heeten, voluit.

(Den gulden winckel *van 15 juni 1921*)

OVER JEAN PAUL

Een anti-poëtische en anti-ironische gesteldheid kenmerkt weer eens, onaangenaam, Holland; ik zou dit vergeven, vergeten misschien, mits hier nu opstand was (of opstandigheid, minstens) en roekeloosheid, liefde tot het gevaar. Dan ware gratie en spot misplaatst, wellicht. Nu niet; of docht het u, dat de gang-der-dingen naar hernieuwing dreef? En duidt ge het gebaar der huidige, schutterig, genepen, bang, als den zwaai, den opzwaai ten frisschen bloei? Er is weinig groots meer in vaart in de wereld. Ik vermoed, dat wij nu den uiteindelijken neerval beleven van deze beschaving; zooals winter na herfst komt, even organisch. Ik meen, dat er voor eenige samenleving, hier, weinig uitzicht meer is, maar den enkeling biedt het de-cadente leven van nu, moe als de tooi eener avondlijke vrouw, mede het goed van de gratie en het goed van den spot, ons, den zonen van dit laat geslacht in het schemer-uur tot den droomenden voornacht, zeer bemind. Maar: verwacht ge een opzwaai, helpt dien dan stijgen; denkt ge: wij dalen nu, vécht dan desnoods, heroïsch-onredelijk tegen een einde (zoo uw hartstocht stroomt tégen uw inzicht), maar confereert toch niet.

Men minacht het vak, in kunst, tegenwoordig: Een kunstenaar is een geïnspireerde. De idee is souverain, de vorm kan verwaarloosd. Nimmer! (O, uit den treure...): enkel den werker, die het meesterschap won in harde uren, de beheersching van het materiaal, loopt de kans (!het gevaar!!), dat eenmaal, tweemaal – een ding-van-schoonheid, hem, begenadigd, gelukken zal – en is dat soms gering? Want kunst is, vind ik, droom-en-beeld-in-eéne.

Zoodat het mij uitermate welkom was, opnieuw, Jean Paul te moeten: omdat hij schrijven kan, allereerst en allerlaatst, en omdat zijn naturel zoo sierlijk afsteekt tegen de zakken-zandsche plompheid van de meesten van nu, die men 'ernstig' noemt, omdat hem uiterst-gedifferentieerde gewaarwordingen eigen zijn, die der gratie en der goddelijke dwaasheid vooral – en iets van het realistische dadaïsme in veel. – Men leest hem hier weinig, wat begrijpelijk is (maar jammer): hij is, dikwijls, alles, wat den geest(!)-van-nu vèr ligt: kosmisch, maar luchtig, sierlijk-

grotesk, dwaas en weemoedig. Ik kan slechts enkele hoeken van zijn geest belichten: zijn geest, die doorspookt wordt door drie-en-vijftig duiveltjes: er is, vrij zelden, de geciseleerdheid van Cervantes' en Boccacio's novellen, hij is minder klaar, minder geëffend, wel sierlijk toch, wel luchtig; verder de spot (humor en ironie en sarcasme) van Shakespeare, hier en daar, maar van den overigen, grooteren Shakespeare, den dramaturg, niets; er is, dikwijls, – hij is de universeele erfgenaam der romantiek – het verlangen daarvan, het fantastische, het sentimenteële, het al-te-lange, het gekronkelde, het daemonische (Don Quichot), er is ook de goddelijk-wijze dwaasheid, de 'kosmisch-groteske oubolligheid', zei iemand, van Van Looy's Zebedeus.

Hij is soms: (schrik niet) – expressionist. Dat kan ook dit zijn: zijn wereldbeeld is, uitgesprokener dan gewoonlijk, ik-beeld; de kosmos is doordrongen van eigen vormen. Men heeft, terecht, op dit anthropomorfisme gewezen als iets primitiefs. Zijn wereldbeeld, echter, is vaak verwrongen: hij kneedt den kosmos tot een oliebol; de hemel is zijn ruitervaan, en ergens ('heel ergens') danst zijn huilende schaduw achter den wand der nacht... en o! het vervaarlijk gevecht tegen den drom der sterren, – maar in zijn hand het zilvren schedelschild der maan (waar zou' z'n lans zijn?)...

Hij is on-harmonisch, fantastisch, vizioenair, bezeten. Al deze eigenschappen maken hem mij zeer lief, en wat is er meer te wenschen, zoo hij, wel eens, één atoom 'eeuwigheid' vangt? Niets immers.

Men zal het passeïsme noemen, maar, vraag ik wel eens, is morgen vandaag niet reeds gisteren? Het doet er zoo min toe; ik vond hier, soms, schoonheid in een vorm die mij steeds zeer na-ligt – maar er blijft aan den anderen kant nog wel de wensch, dat er die komen mocht, die beide heeft van dit laat seizoen: van het impressionisme de rust, de gemeenzaamheid met het buitene, de breedheid, de atmosfeer, de gevoeligheid, het oogenblikkelijke, den weemoed... en van het andere de bezetenheid, het duivelsche, het ondergrondsche, overzijdsche, fantastische, vizioenaire ... één, die dat hadd', ten fraaijen besluite. Er zijn er enkelen, die misschien, heel misschien –

Dorpsstraat, Zeist

(De nieuwe kroniek van 18 juni 1921)

De ondergang van het avondland gaat (onder meer) met een radelooze cultuurschuwhheid gepaard.

Daar zijn, vooreerst, de bij voorbaat-afkeerigen: 'natuurlijke', hulpe-looze lieden, wien cultuur tot hun eind wel een ongekend monstrum blijft: ongepeild haar verschrikkingen en haar vreugden ongenoten. Zoo ziet een boer van ver' de Stad.

Daar zijn, ten tweede, de ontredderden en de verminkten. – Zoo zeer brandde de angst dezer tijden hun in hart en merg, dat zij, snel en voor-goed, ter vlucht zich gordden: 'het was ruim veel, de wijn uit deze kan' – en zij trokken terug naar 'het eiland der eenvoudige Menschelijkheid'. Zij ontdeden zich, werden ontdaan veeleer, op de slagvelden en in de spelonken der steden, op hun tocht langs de nachtelijke straten der Metropool, van alle waarden, die der cultuur zijn; die niet heetten te wellen uit hun primaire natuurlijkheid; en dit ook in waarheid niet doen: want beschaving groeit uit volledige menschelijkheid, die natuur en geest beide inhoudt, en waarlijk niet uit de verheerlijkte 'Menschelijkheid' dezer dagen, die van al te natuurlijke natuurlijkheid nauw onderscheidbaar is. Deze laatste ontladde zich in den zwerm der klachten en vloek- en schimpgeschriften van velerlei makelij en gedaante, die, als het waar is, dat kunst de organisch-gegroeide verbeelding is van menschelijkheid, dat zèker niet zijn, maar: ontploffingen van natuurlijkheid op de wijze der leelijkheid.

Cultuur-vlucht, ook zoo ze groeit uit mentaliteit, die beschaving in extenso doorleefde en toen versmaadde, lijkt mij een kinderlijk en verwerpelijk Rousseau-isme. In welke lijn zich de toekomst richten moge: de cultuur der eeuwen zij grondslag en kern – het kunstwerk de vrucht van den mannelyken geest: een edel-smeedwerk – en het eind, dat zich snel voltrekken kan, kort en heroïsch. Als wij nu 'den uiteindelyken neerval beleven van deze beschaving', laat het zóó zijn: 'Sie fabelten von ihrer Rüstung und dass sie stehend sterben wollen'...

Het verband tusschen Maja van Geert Pynenburg en deze prolegomena is niet zoek: cultuur werd voor geen duit zijn eigendom. Dat beteekent in casu: dat aan zijn werk vorm, stijl, houding ontbreekt. Dat hij niets kàn en dus geen kunstenaar is: alles is stamelend, onbeholpen, schutterig geschreven. Ik kan globaal blijven; er behoeft niet gezegd, wat hij wel kan en wat niet: hij kan niets.

Maar, erger misschien nog: hij is niets, tenzij ge een rillerig-gevoel, schriel armzalig en kouwelyk iemand' wel: iets noemt.

Hij mist, ten derde, één atoom zelf-kritiek. Hadd' hij dat, dan ware geen Maja, geen vers, geen regel, geen woord van dit alles neergeklad.

Dit strenge oordeel is dubbel gerechtvaardigd: tegenover Geert Pynenburg en tegenover zijn ranggenooten. Er komt n.l. zooveel van dit geschrijf aan de markt, dat men het niet ver genoeg weg werpen kan. Het kan onze eenige lof blijken later, dat wij ons inzicht zuiver hielden, al konden wij zelve weinig groots meer maken (wat nog de vraag is: enkelen die de cultuur niet ontvluchten, en daarmee den vorm niet vergooien, maken dingen die deugen, ten volle).

Ik weet niet welke plaats Geert Pynenburg bekleedt onder de jonge Vlamingen: ik hoop, voor hen, de slechtste.

Het is te betreuren dat deze dingen gedrukt zijn in het land van De Coster. Laat men ze spoedig vergeten.

VRAAG

Als je niet bij me bent, ben je dan nog van me?
Als je niet van me bent, ben je dan nog bij me?
Een is alles, alles is een.

Kindje, waar je gaat of staat
ben ik bij je.
Kindje, waar ik ben of vaar,
daar ben je met me,
want waar ik ben, ben je in m'n gedachten
en waar jij toeft, daar volgen je de mijne.
Alles is een, een is alles.
Je moet niet zeggen dat je altijd aan me denkt,
je moet het doen.
Je hoeft niet te zeggen dat je overal naar me
verlangt;
wanneer je in verlangen de vleuglen uitslaat
zùl je me zien en hebben,
voelen, en m'n ogen zoeken
vol van je.

Waar een is, is alles
want alles is EEN.

Wat kan dan scheiden als je van me bent?

Het staat er!

(De gids van december 1921)

DIVAGATIE

Laat hun kunstwaarde (die ik gaarne loochten) terzijde – mijn ‘Omtrekken’ en ‘Brieven’ en ‘Wending’¹ (waarmee deze lijn niet onfraai sluit, zooals ge spoedig zult mogen beamen) zijn de meest-zuivere litteraire parallel – in Holland – van wat anderen en ik, weleens malgré nous min of meer, expressionisme noem(d)en, in beeldende kunst. Eigenlijk de eenige parallel; ik accentueer: speciaal de dichtkunst hier verzandt en staat buiten de zwaaien, die het europeesche leven nog dansen durft. Want al laat bij mij een relativistisch inzicht toe (ja: dicteert) een aanvaarden van kunst in velerlei gewaden (ook van verouderde snit: Balzac’s monnikspij en Stramm’s oorlogsuniform, beide romantisme en, alweer, expressionisme, zoo ge wilt), het achterwege-blijven, hier, van zelfs maar invloeden van creaties en inzichten (wat men, tezamen zoo gemeenlijk ‘kunstbewegingen’ heet) die stammen uit een gewijzigde mentaliteit, al zijn die creaties niet zoo volmaakt als men wel vergen mag en al zijn die inzichten korter van adem en wrakker van structuur dan inzichten eigenlijk wel behooren te zijn – duidt onmiskenbaar versterving aan: ‘Holland is de dorre tak van Europa’. Enkel het verfoeilijke idee-expressionisme, dat Duitschland overwoekert en overwintert, werpt hier een verre schaduw van zijn schaduw de ‘Branding’ weet u?

Natuurlijk: er zijn in Holland enkele (heel enkele!) talenten, en het deert mij niet, dat men hen passeïsten scheldt: zij zijn op eenigerlei wijze wat en kunnen wat, slagen soms bijna... maar waar, behalve overgangen, (v. d. Bergh – die alles kan en schoon geen heros, schier een halfgod is – en de Vries, hoewel, beide: in-zichzelf-compleet) en mij (geheel overgegaan, eveneens compleet, maar minder waard nog –: men neme deze en andere aanduidingen als voorschot op mijn oratio pro domo, die noodig begint te worden, tot mijn niet onverdeelde spijt) –, vindt ge een tegenhanger van, zeg maar: Trakl, Stramm, Heynicke, Kasack (zelfs) of Edschmid, Kornfeld, Kaiser (desnoods) – ganschelijk gezwegen van ‘cubisten’: Apollinaire, Cendrars, Dermée? – Waar?

Echter: aan de spits aller modernen – van gansch de wereld – staan,

hier, in Holland, de aestheticus Theo van Doesburg (schilder eveneens, maar dat doet hier niet ter zake) en de dichter-aestheticus I. K. Bonset. Bij theorie en werk van den laatste het volgende (Van Doesburg's inzicht stemt daarmee grootendeels overeen): het dualisme is opgeheven, niet in denken (monisme) of in voelen (velerlei vormen van pantheïsme en mystiek), maar in zijn dagelijkschen bewustzijnsinhoud; hij ervaart de eenheid aller dingen niet in redelijkheid, noch in extatische schouwing, noch in een 'saamgehoorigheidsgevoel', maar voortdurend in de nuchtere bewustheid van elk oogenblik ('de scherven van den Kosmos vind ik in m'n thee'). Ook bij Adwaïta kunt ge dit vinden, maar bij dien is het – dunkt mij – bij wege van gevoelservaring tot bewustheid geraakt (ook soms: andersom), hij eveneens beleeft de 'eenheid', waartoe de tweeheid opgeheven wordt; bij Bonset is ze opgeheven: hij is immer in den eenheidsstaat. Zoo versta ik hem, althans.

(Imponderabilia): ik kan het niet nagaan: ik mis behalve juist den geciteerden regel in dit x-beeld ieder aanknoopingspunt, materiaal dus tot het vaststellen van dezen kant zijner mentaliteit. Maar: deze regel biedt iets anders, waar ze geschreven is in logisch Hollandsch; dat behoort niet, volgens hemzelf (hij verwerpt het 'kunstmatig-gefoke denken'); wel verbreekt hij de logica van het geheel, maar dit samenstellend onderdeel is logisch geconstrueerd. Waartoe? Met zijn relativisme schijnt mij het verfoeien van alle vóór-Bonssetsche poëzie niet te strooken. Intusschen, wachtend op het uur, waarop ik overtuigd zal mogen worden, dat hij, behalve de meest-moderne mensch hier (het zij hem gegund) tevens – en dit alleen is wèzenlijk, in dezen – kunstenaar is, lees ik de verouderde werken van Laotse, Homeros en Apollinaire, qui ne sont pas du tout étonnés de se trouver ensemble.

Een oratio pro domo te (moeten) schrijven, fascineert mij. Ik denk dat te doen in die singuliere ijdelheid, die mij – vind ik – zoo bizonder wèl staat; ik zal eindelijk eens – o, god-gebenedijde stonde, waarnaar ik sinds mijn vijftiende jaar uitzie – kunnen afrekenen met één-en-ander, dat het verachten waard is; ik zal mijnen vrienden (wie zijn dat?) zoo min of meer verstaanbaar trachten te maken, wáarom ik zoo en niet anders was en dacht en deed. Maar – maak het korter – ik zal (daar is ze voor) deze verhandeling schrijven, zooals ik, het gefemel der huidigen ten spijt – ongeveer alles (het, mijns ondanks, waarlijk nog veel te omvangrijke oeuvre) schreef, voor eigen genoegen; evenals ik, van tijd tot tijd, een kosmos afstroop als een slangenhuid – alleraardigst. – Welaan (gij allerliefste mijner Muzen, geëf, dat ze het niet ten einde toe kunnen lezen) ik zal u helpen, en u niet al te lang in het onzekere laten, want daar kunt

ge niet tegen, weet ik –; ziet: deze vorige zin heeft alles gezegd, wat hier te zeggen is,... genoeg, voor heden...

1 'Omtrekken': De Beweging, Juli 1919.

'Brieven, aan die zeer ver en zeer nabij is, beide', handschriftuitgave. 1921.

'Wending', voor den bundel 'Ruimteschemer' met corresponderende houtsneden van Jan Havermans, uit te geven door het kunstenaarsgenootschap: De Anderen, Amsterdam 1921.

(Den gulden winckel *van 15 december 1921*)

Voorbij de Wegen door A. Roland Holst (Bussum 1920).

BEKNOPT GEZEGD

Als ge het verlangen van den dichter Bloem als het aardsche hebt leeren beschouwen, als den roep om o! ééne verwezenlijking van den Droom in de dingen van het hart en van het lijf, als het zeer menschenlijke, dan kunt ge wellicht dat van Roland Holst als het hemelsche begrijpen: de ontheffing verbeidend aan het aardsche land tot de witte stilten van den Droom. Want deze is hem de verborgen wel, die ademt: achter licht en wind' en hem: onthemeld', aan haar koelte ver, terugroept naar haar westelijk strand: Elysium. En haar stem waait niet op luide markten der scharlaken wereld, niet in wilden wijn van aardsche feesten... vleugen, vage schemeringen van haar glans, hoort hij, eeuwig zwerver langs de leege kusten, in den grijzen golfslag van den nacht, in het eindloos zingen van den wind.

En de merkwaardige eenheid, de noodzakelijke eentonige grijsheid in dit boek, dit ruimtelied, denk ik mij zoo ontstaan: de verborgen oneindigheid spiegelt zich, bij duizend schemeringen, in de wereld aan de lage kust, in de eindeloosheid in concreto, en de ontroeringen in hem gewekt, spiegelt hij terug in dezelfde wereld. Zoo is de Zee (zeer algemeen gezegd), op zich zelf reeds: eeuwigheids-symbool, nu door hem één dit weer opnieuw gemaakt. (De vraag zou mij tot een afzonderlijke divagatie leiden, of niet elk ding op aarde symbolisch is te zien, en ten tweede, of het schrijven over de zee, die ons primitief-voelend, soms, machtiger aandoet dan een grashalm, daarom moeilijker is, een taak voor meer persoonlijk: durven' bijna, voor meer moed...) Maar Roland Holst had geen keus: want niet enkel naar de ziel is hij den droom verwant, niet draagt hij enkel wèzenlijk het merk van de onsterfelijkheid,

niet enkel is zijn hart een heul voor hare schemerende zaden... maar lijfelijk schier zijn Zee en Droom hem één: en lijfelijk verwaait hij met den wind ... het is bijna een mystisch huwen met die wereld, daar. Ik, die de zee nu ken, gevoel: al hare stemmen ruischen in zijn bloed.

Maar ge moet u dit boek niet te ijl denken: het heeft het schemeren nog wel en het waaïen van de Belijdenis der stilte, maar de stem werd donkerder eer, en vol de toon. Het is uit éénen adem, nu. (En alles groeide: het meesterschap, het kunnen het minste niet.) Er is een deinende breedheid soms, als bij Van de Woestyne: maar er is hoogheid, een sobere gedragenheid, en een vervloeïen weer, een teer verscheemren met nachts uiterste kontoeren, die gansch, uitzonderlijk en groot, hèm eigen zijn. Want de gehavende zwerver langs aardes verste stranden, heeft bij den deemoed toch den adel nog, die van de verlatenen is en van de vereenzaamden. Want wien de toppen wenken van den Droom zijn de rumoeren van de straat vervreemd: 'geen aanhang dezer duisterten'.

Zoo werd dit boek, het werk van één der zeldzame aristoi, die van de Stad zich keerde naar de Zee, een hooge roep naar aarde's overzij. Van de tinnen der wereld luidt zijn donkere, schemerende stem, die van den wind is, en van nacht, veelal. Mogen de zeldzamen in dezen lande, haar hooren en hoeden haar, wellicht de laatste lamp, nu avond valt...

(De nieuwe kroniek van 28 januari 1922)

DIVAGATIE

(langs een kronkelpaadje, dat op Li-tai-po, tenslotte, uitslingert; maar toch: 'Breed van stof is smal van geest').

Men diende wat scherper te oordeelen, nu; wat meer overwogen te keuren dan gemeenlijk gedaan wordt; wat schiftender uit te lezen. Er is zooveel schoons niet, gelukkig. De gave des onderscheids is een zeer kostbaar goed, in waarheid een gave der goden, zeer uitzonderlijk. En hare toepassing van hooge zeldzaamheid. Maar, nu adel van geest en gemoed, van den smaak, van keurende gevoeligheid en verfijnde intellectualiteit der persoonlijkheid gemist en veracht mogen worden – nu beschaving niet geldt meer, noch eruditie, wordt de streng-onderscheidende, de gevormde, de aristos luid overstemd door den on-nauw-keurige, door den omroeper, den venter van de straat. Want wie kan schrijven, nog?; want wie heeft stijl en ras, en houding? Wie? Met de ver-

peupeling van de samenleving gaat de verpeupeling van den geest in vrijende omarming; adel? Een duit de el.

* * *

Wie overbrugt de geslachten? Shakespeare niet, Jean Paul vooral niet. Waardeering wisselt, bij minuten soms. Ik ben er in veel ernst van overtuigd, dat iemand als Vondel, die enkel om zijn Geuzevesper al, aan de Eeuwige Schoonheid en den Eeuwigen Roem (zoo die er waren) deel hadd' te hebben, misschien vandaag al, elders, in evenveel oprechtheid, ongenietbaar wordt gescholden. Er is geen onveranderlijkheid, onvergankelijkheid, onsterfelijkheid in zaken van oordeel en smaak. Er is geen volstreckte maatstaf. Wij hebben allen evenzeer gelijk. Er is, in gemoede, niet veel meer te orakelen, dan dat een schrijver, binnen uw wanden, van een uitzonderlijke kracht en hoogheid lijkt. Dit inzicht schijnt mij door de historie gewaarmerkt. Niet éenen tel wordt mijn genoegen bedorven door 't klaar vermoeden, dat de bloesems van Li-tai-po's dansende dronkenschap of de duivelachtigheden van mijn frater in vino (broeder in den Wijn) E. T. A. Hoffmann of Hölderlins liefelijk waanzinslied den gecultiveerden eener (bij god) – mogelijke Patagonische beschaving van een protoplasmatische wanstaltigheid zullen schijnen, wellicht. Wat deert dat?

* * *

Erich Wichman, die goddank sterflijk is, brak reeds eenige lansen (hij breekt daaglijks lansen) tot Hollands Roem en Eer voor een der weinige zaken, die het verblijf in dit land soms bijna draaglijk maken; en nu hij geen tijd heeft moet ik toch nog even het blazoen van den drankwinkel Wijnand Fockinck afstoffen en opverven. Want wat was er (om den Dooden den lof te laten, die den Levenden, maar ons niet, hachlijk schijnt) van den Spaanschen Brabander geworden, van het Geuzenlied, van gansch den Tachtigjarigen oorlog, zonder vuurwater? Vechten is een schoon bedrijf. Drinken ook, Zingen ook wel: die Saiten schlagen und die Gläser leeren, das sind zwei Dinge, die zusammen passen. (Li-tai-po: ik ben er!).

Li-tai-po dan (ik ken hem uit Bethge's bewerking en uit een Insel-deeltje) bezingt den wijn (zoo zegt men). Nauwkeurig: de wijn bezingt Li-tai-po. De wijn zwaait uit de vroolijkheid en uit de smart een lied. Een bloeiende, geurende verrukking, soms, een schaduwend duisternis. (Erich Wichman, dezelfde van zoo-even, maakte dan ook in negentien-

achttien een litho bij Das Trinklied vom Jammer der Erde, die wel eens heel mooi geweest is). Uit den wijn slaan de vervoeringen, de bloesems en het licht, en in den wijn vervloeien de kwellingen, de schimmen en het grauw. Bij den Roes zijn alle dingen mogelijk: want waar komt Kater Mur vandaan en waar Gianozzo?

Heel de walm van dit leven gaat in een dronk te loor. En bovendien: moet ik Goethe weer wakker maken, om opnieuw zijn hartelijke instemming te winnen als ik zeg, dat er duizend creatieve mogelijkheden vloeien uit den wijn.

Maar: alle vitalisme terzijde; ik ben er, in veel ernst, van doordrongen, dat er in de liederen van dezen eeuwig-dronken Chinees evenveel van de onvergankelijk-vergankelijke schoonheid te vinden is, als in de Divina Commoedia. Luister:

Wir liegen im blühenden Schosse des Wiesenrains
Und trinken eins und eins und immer noch eins.
Wenn ich betrunken wie ein offenes Gatter im Winde
schnarre:
Geh nach Hause, hol' mir die Gitarre,
Und lasz mich dann allein in meines Rausches Nachen,
Ich will mit einem jungen Lied im Arm erwachen.

(Den gulden winckel *van 15 april 1922*)

Het Wonder, proza-gedicht door A. van Collem, uitgegeven door C. A. J. van Dishoeck, in het jaar MCMXX.

Er zou, zelfs sterk-selectief keurend, uit de vier bundels verzen, die Van Collem vóór dit *Wonder* deed verschijnen, een bloemlezing zijn te componeeren, die hem, ondanks de bedenkelijke onvolmaaktheden, die altijd, ook in zijn beste dingen, woekeren, onomstootelijk zou zetten (en handhaven!) in de slagorde der grooten van nu. De elementen, die hem daartoe aangorden? Behalve natuurlijk de omarming der onomkoopbare Muze: navrante rhythmten; roekeloos-fantastische, welhaast expressionistische beeldspraak, die hem, pantheïst, speurder dus der heimlijkste verbanden van het heelal, de gewaagdeste relaties doet leggen, waardoor hij, ten halve, onvervalscht modern moet (of mag) heeten; zwaar coloriet. Organisch vergroeid daarmee de gevaren: hortende, anarchistische rhythmiek; al te fragmentarische plastiek; overladen, zwoele bontheid. (Gevaren overigens, die gevaarlijk-wèrkelijk werden).

En: anarchistische rhytmiek behoorde een contradictio te zijn, is dat ook inderdaad; want het bloed regèert, tyranniek; het beteugelt, het bindt. Wel verre zij het verworpen iemand, wien dan ook, wetten en perken te stellen, van buiten af. Maar wie de organisch-bedongen mogelijkheden verbreekt, wie de slag van zijn bloed niet laat heerschen, maar kruipen, vergrijpt zich. Een gedicht dient in alle bogen gespannen te zijn. Van Collem is, vaak, onbeperkt; vaak slordig (ik wraakte 'ternauwernoodheden' elders, ten aanzien van Kemp, reeds), is steeds: erbarmelijk on-muzikaal. Ik stem toe: Verlaine's eisch kan niet gehandhaafd; maar wie haar tegemoet komt (minstens), verzorgt een dankbare bijkomstigheid. Zijn pantheïsme, artistiek ten deele bedenkelijk, wordt, humanistisch-communistisch verbreed, een hachelijk analogon van de sentimenteele menschheid-adoratie, die Wies Moens bedreigt, in Duitschland epidemisch woekert, hier bij ons, verwaterd, lekt. Een bont coloriet verklapt anarchie van den smaak; beschaving maakt gewaagde kleurmengingen, verfijnde grilligheden mogelijk, en mild; maar een pronkzucht, die aan de stalenkaart-orgieën van Israel Querido herinnert, al stamt ze bij Van Collem uit een primitieve, machtige vitaliteit, kwetst onze zinnen. – Desondanks is hij een van de Eersten.

Maar indien het toeval zoo onwellevend is alle on-gunstigste qualiteiten eendrachtig te doen samenspannen, aangevuurd nog en verderfelijk beheerscht door een ander moment (dat ik spoedig zal noemen), dan kan het, tot ons aller ontstemming, tot mijn scherpe teleurstelling minstens, geschieden, dat een waarlijk hoogbegaafd man, als Van Collem, een vitaal, eigen-aardig poëet zoo een, in veelal betooverende lyriek gecamoufleerde, propaganda-brochure gaat schrijven, zoo'n melo-dramatisch cerebraal pamflet, als dit: proza-gedicht, Het Wonder. Want dat is het, vind ik. Dit raakt, stevig, een oud probleem: kunst en politiek. Ludwig Rubiner en zijn vrienden, de Aktivisten, hakken voortvarend, fanatiek, maar belachelijk den knoop door, waaraan tallozen, beteren dan zij, peuterden: kunst is politiek! De omgekeerde stelling zou hun nog juister lijken. Men kan dezen menschen moeilijk gelijk geven, heel moeilijk zelfs; misschien is dit probleem er weer één van de tien, die geen problemen zijn; misschien is het scheef gesteld. De laatste dingen berusten echter, hier als elders, bij de persoonlijkheid. Wat Vondel kan, kan Leonhard Frank (natuurlijk) niet. Want het Geuzevesper is naar gegeven en strekking een politiek gelegenheidsgedicht, maar naar den geest en naar den vorm een meesterstuk, gesproten uit een diep-humanen haat, en uit een diep-humane liefde. Zoo iets moet door één der 'politieke dichters' van vandaag nog altijd geschreven worden –; wie

wacht daar nog op? Van Collems haat, in zijn vroegere liederen, was niet humaan; krampachtig, blind, dogmatisch. En Het Wonder, dat ondanks theoretische Rousseau-elementen (cultuurschuwheid, noemden wij dat), en andere stelselachtigheden, fragmenten van ongetroebelde schoonheid vangen mocht, blijft, in kern en verwerking de lyrische vermomming van een dogmatisch-sociologisch Leitmotiv: er is niets anders dan het Communisme. Waar dit werk kunst werd, raakte het dogma verloren; dat geschiedde – goddank – ettelijke malen; maar scherper klemt het aesthetisch verwijt: dicht en preek niet! De pralende koningsmantel vermag het ribbenstaketsel niet te verhullen. Het blijft te betreuren, dat Van Collem, die zijn dogma en zijn haat, niet, als Vondel mild en lichtend weet te branden in humaniteit, deze elementen niet buiten zijn kunst wil houden; verbinden kan hij ze niet. Beeld, vlam en rythme, gansch het arsenaal zijner dichterlijkheden verspilt hij aan de verfraaiing van dien eenen zin: er is niet anders dan het Communisme. (Quod erat demonstrandum, en dat nog is.) In het Wonder voltrokken zich alle artistieke ontoereikendheden, van een man, die, vroeger, dingen geschreven heeft, die wij bewaren zullen, ten einde toe....

(De gids van mei 1922)

Wies Moens, *Opgangen*. Houtsneden van Jozef Cantré. 'De Sikkel', Antwerpen – Van Loghem, Slaterus en Visser, Arnhem.

De figuur van Wies Moens lijkt mij uitermate belangrijk. Gelukkig behoeft ditmaal met dit veelal-twijfelachtig, bedenkelijk epitheton geen gebrek aan wezenlijker eigenschappen gecamoufleerd te worden; maar nu er aan dit werk behalve de 'eeuwige wetten der schoonheid' (gelijk aan elk geschrift dat iets met kunst te maken heeft), tevens eenige bizonderlijk vandaag klemmende vraagstukken duidelijk gemaakt kunnen worden, zij het gehandhaafd. Want het zij vele malen, of liever eens voor al verhoed, dat dit soms inderdaad hachelijk adjectivum u zou doen vermoeden, dat ge hier weer eens vergast werdt op een dier tallooze, stuiptrekkende curiosa, die in onze dagen kunst willen heeten, waaraan echter hoogstens het tegendeel valt af te lezen, in welke afschuwelijke vermommingen namelijk de moderne geest zich met klaarblijkelijken voorkeur voor irritante opzichtigheid pleegt te verstoppen (indien althans de uitdrukking: moderne geest niet reeds lang een contradictio in adjecto geworden is en dus nog bezwaarlijk te handhaven valt). Men,

de onvervalschte nieuwlichter met name, beschouwe dezen uitval niet als het kreupel verweer van den bij-voorbaat-afkeerigen buitenstaander; ik vierde menig feest op uwe pleinen, ik spitte nacht aan nacht in uwen schacht; maar ten slotte wil ik dat hoonend anachronisme wel heeten, dat de dingen der kunst meet naar hun schoonheid en niet naar hun vaart... Doch laat dit geen oratio pro domo worden... Maar wat anders krijgt ge op uwe allengs ten einde spoedende zwerftochten door de labyrinthen der jonge lyriek van het Westen te hooren dan een verdord, aemechtig namurmelen van sinds jaar en dag uitgeputte fin-de-siècle-(fin-de-vie)-motieven eenerzijds en ongebreidelde, machteloze woordexplosies anderzijds? De markt viert hoogtij, de tempel der Muzen werd in een boksring herschappen; het dertiende hoofdstuk van den eersten Corinthenbrief vergeelt in stoffige vergetelheid... tot onze eeuwige schaê en onze eeuwige schande. Het geraamte van een droom wandelt in een lompenpak, kakelbont en zeer luidruchtig; zooiets wordt dan daad genoemd, (maar vlak daarnaast: verlossing van de daad gepredikt, opdat betrekkelijkheid zich toch voltrekke!). En Droom en Daad gaan in den schreeuw te loor, die om hen beide roept. Het lijkt nu niet dwaas meer, dunkt me, noch voorbarig terug te wijken naar de leege stranden. (Er zouden weer ivoren torens gebouwd kunnen worden). Daar althans kunt ge de zeldzaam-schaarsche jonge stemmen hooren, die het lied der eeuwen uit eigen geest en eigen bloed herboren, nog zingen kunnen, nu -. Ik zeg niet, dat Wies Moens tot hen behoort, maar zeker toch lijkt hij mij hun verwant.

* * *

De onderstroom van zijn geheele werk is een zich voortdurend, één-en-ondeelbaar verbonden gevoelen met de goddelijkheid aller dingen, een wijdomspannende, pantheïstisch-gemeen-zame saamhoorigheid met het heelal. Alles deint op den goddelijken adem, alles ademt zelve goddelijkheid. Zoo liggen de symbolen voor de bewegingen en vormen zijner ziel, die de ziel van het al is, onbegrensd en voor de hand te grijp. Want ieder ding is spiegelbeeld van God, is zelve God. Hij behoeft niet te schiften, niet te keuren, niet samen te kneden, niet te dichten zelfs. Daardoor heeft zijn werk voor hen, die den geserreerden vorm en de gebonden vrijheid eeren, het anarchistische van den vrijbouter; het plunderende van den kosmischen avonturier. Doch zoo ge het witte licht verheerlijkt (de wel, die zijn hart is), hoe lijkt u dan het spectrum te bont, dat door het prisma zijner oogen brak? Ik aanvaard deze slanke

plastiek niet enkel, ik prijs ze. En de hoon, die malicieuslijk wijst op: 'een vergevorderd stadium van moderniteit,' vergist zich. Trams en tennisspelers boeiden hem niet door hun toevallige actualiteit, zij hebben – op dit stuk – geen andere draagkracht en waarde dan bergen, zon en 't lachen van zijn meisje. (Want trillende nervositeit, veel meer criterium voor wat dan heet: moderniteit, vervezelt niet het tasten zijner vingertoppen: de greep zijner handen isforsch en behendig). En wat deert het, zoo ge veelal het Hooglied hoort ruischen, en denkt aan Tagore: hij gaf dien eigen drift en eigen merk. – Ik wilde, Wies Moens, dat ik elk bestoken van uw veste kon bevechten, maar ergens splijt een onverdedigbare bres uwe wallen; want, tenzij gij mij onbuigzaamheid in dezen zoudt kunnen bewijzen, stugge on-soepelheid in mijn gevoel daarover, val ik hun bij (weerstrevend bijkans) die zeggen: zijn rythme toch is vaag en veeg. Het worde merg en bloed! Want tot geen prijs ga uwe stem te loor!

OVER NOVALIS

Zijn leven op aarde is een kort ankren geweest aan een vreemde reede; want hoewel dit zoo te zien mij niet vertrouwd is, moeten wij van hem toch wel gelooven, dat zijn leven enkel was een uitkeer, en geen om zichzels wil zijnde staat, maar een zacht en hunkerend praeludium tot den inkeer. Dat hij door den aardschen dood ingegaan is tot zijn ware wezen. Het schijnt dan, of hij zijn voor-aardschen staat aan dien in het leven wilde toetsen, en zijn diepere waardij erkennen om onvervreemdbaar van zichzelf te worden. Of hij in het leven, dat het andere van het wezen voor hem was, wezenlijk zichzelf herkennen wilde, om te dieper door den aardschen dood één en eeuwig met zichzelf te worden. Hij moest dezen aardschen dooltocht maken om uiteindelijk tot zichzelf te komen. Zijn leven was slechts groeien naar den dood. Zwarte zaden, in zijn hart begraven, waarvan hij de kiemen mee droeg van de overzij, rijpten snel tijdens de korte jaren, dat hij hier vertoefde; hij was onvoorwaardelijk aan den dood verpand.

Zoo wist hij van de wereld niet het minste, nauwelijks iets van het leven, maar het diepste wist hij van den dood. En omdat de dood, die hem, dacht hij, voerde tot het wezen, voor ons, minstens, toch het andere van het leven is, en wij dood niet anders dan als vorm van leven kunnen denken, is het weten van den dood voor ons weten van het leven tevens, en Novalis wordt ons, middellijk, duider ook nog van het

aardsche leven, hij, de slanke schildknaap van den dood. Want zoo is zijn tocht te zien: één vergankelijke, korte nacht, reed hij, licht en onaanrandbaar in zijn rusting, door de wilde tuinen dezer aarde. Maanlicht huiverde over zijn mantel en de bergen waren woest en zwart. Zwart en zilver: het embleem zijns harten.

Het bont bestel, dat wij de wereld noemen, de door de menschen gebouwde gemeenschap op de natuurlijke aarde, beroerde hem niet. De uittocht uit de Stad werd hem bespaard, of onthouden; de uiteindelijke gang der eenzaamheid buiten de wereld, waarvan sommigen zeggen, dat het de gang is der eerste en laatste gemeenzaamheid. Hij ontvlood haar poorten, voordat de markt zijn bloed kon schenden. Hij zwierf slechts kort, zoo hij al zwierf, in de verloren dwaling, dat ons werk en wezen van de wereld zouden zijn.

Hij bleef eeuwig knaap, onaantastbaar voor het leven, onvervreemd-bare vazal des doods. Daardoor kon hij alles, wat des daags is, in 't voorbijgaan doen, en met een glimlach. Deze dingen kluisterden hem niet. Hij was immers vreemdeling in de wereld, en wist nauwelijks ook van het leven. Wel was zijn hart een lichtbewogen vlam en zijn zinnen waren zeer ontvankelijk. Zijn verbeelding ging zeer hoog en licht, maar de grondelooze stroomen heeft zijn boot slechts schaarselijk bevaaren. Hij was niet bestemd voor de onstuimigheden, en ervoer de bitterheid des harten niet.

Hij zou dus, meende Brigge (en ik viel hem daarin gaarne bij) eigenlijk geen goede verzen kunnen schrijven, want daartoe zijn gevoelens, zwevingen der zinnen, niet genoeg en ook ervaringen niet gansch toereikend. Maar wat Novalis derven moest aan levensrijkdom, dolf hij uit de mijnen van den dood, en wat hem ontging aan licht en daagsche driften, zoog hij uit de schaduw van den nacht. Zoo werden in hun radend doodsverlangen de Hymnen an die Nacht zijn wezenlijke, eeuwige creaties. Doch het blijft mij dagelijks een wonder, hoe iemand in den dood zoo diep kon graven, die van het leven weinig maar ervoer. Zoo zal het ons een daaglijksch wonder blijven, hoe Emily Bronte den duivel Heathcliff en diens einde zoo kon schrijven, want wij scheppen deze werken toch uit eigen geest en bloed.

Zijn geliefde werd hem werkelijk na haar dood en de blauwe bloem de vaste gids om hem nacht na nacht tot haar te voeren. Daaglijks vreemder werd hem nu de dag; en de hardheid onzer menschlijkheden, bloed en tranen, bitter brood en smart. Dagelijks meer steen werd hem de dag; zelfs de sterren schenen hem te dreigen: vuur en staal. De natuur werd een benauwde kerker. Toen leende hem de dood den tooverstaf.

Magier. Alles sloeg hij vlot, alles dreef op avondlijke stroomen naar de monding van den dood. Steen en sterren werden beek en licht. Ieder rotsblok, steunpunt nog voor aardsche teederheden, stiet hij onder in den stroom. Elke hechtheid, docht hem, moest vervloeien. Ook hij zelf, zijn stoflijk hulsel.

En zoo ging hij, wonderlijk ontaardscht, algeheel ontledigd van het leven, onvervreemdbaar met zijn wezen één, stroomend over in het groote wonder.

(De gids van december 1922)

De zwaluwen om den toren. Verzen van Martin Permys. Van Munster's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam (zonder jaartal!).

De lectuur van Permys' bundel, nu, heeft mij teleurgesteld. Daar zijn twee hoofdzakelijke oorzaken voor te vinden. Allereerst moest een aanvankelijke, wat globale sympathie voor de vernieuwingen, die omstreeks 1918 het talrijkst en helderst uitbotten, wijken. De verrassingen, de trouvailles, die indertijd te feller flikkerden, waar ik ze zag door de loupe der on-ge-hoord-heid, boetten sindsdien veel van hun aanvankelijke, overrompelende bekoring in. Maar ten tweede: deze bundel lijkt mij geen gelukkige keuze. (De dichter is veelal de meest-onbevoegde rechter over het eigen werk.) Ik mis onder het kleinere werk de Stormnacht (of heette het anders, ik kan het nu niet vinden; stond het niet in het Januari-Getij van 1918... 'bange banen, wilde maan'...) en onder het grootere *De Steden*. In 't voorbijgaan: het boek werd goed gedrukt, maar op doorschijnend papier, en de titel staat scheef op den omslag. Treft dit ontsierend lot alleen mijn recensie-exemplaar, dan heb ik er vrede mee. Anders niet.

Permys is, in engeren zin, overgangsfiguur (in ruimeren is iedereen het). Hij houdt nog duidelijk verband met het natuurlyrische genre, maar op tallooze plaatsen springen verrassende beelden en bewegingen op. Maar tweeslachtig is zijn werk, in wezen, niet te noemen. Hij vermengt de elementen zeer gelukkig.

Er is over dit overgaan van oud naar nieuw iets meer te zeggen. Er bestaat veel oneenigheid, onzekerheid, verwarring daaromtrent. In abstracto is binnen het bestek van dit artikel niet te omschrijven, wat oud is en wat nieuw, en wat de overgang daartusschen. Maar enkele opmerkingen wilde ik nochtans even inlasschen, hier. Voorop: in 't

algemeen is oud of nieuw om het even. 'De Schoonheid' is niet van morgen, of van gisteren [al is ze evenmin 'eeuwig', in den (onjuisten) zin van: altijd-durend]. En zoo postuleer ik, in het algemeen niet: wees van vandaag, al heb ik, natuurlijk mijn voorkeuren (voor de gothiek b.v. boven de renaissance), maar anderzijds is het epigonen-dom onverdraaglijk. Niet omdat het anders, of ouderwetscher werkt, maar omdat het 'geen-één leesbaar vers meer levert'. De epigonen in dien engeren zin, de nazaten van Reddingius (b.v.), hebben geen époque. Wel in tijdelijken zin, natuurlijk, maar niet in wezenlijken. Ze hebben geen, min of meer algemeene, gezindheid, en geen persoonlijk karakter. Maar natuurlijk voelen wij, nieuweren, de dubbele ontoereikendheid van hun werk te scherper, omdat wij misschien ten deele bestaan, doordat we anders zijn. Beversluis b.v. verwerp ik, omdat ik, in absoluten zin, zijn werk ontoereikend vind (en te scherper, omdat hij mijn tegenvoeter is). Zoo is er meer verwantschap tusschen Bloem en de Vries, dan tusschen van den Bergh en Beversluis, één der nazaten van het 'principe Reddingius', al verkies ik den kleinzoon boven den grootvader. De epigonen zijn een ongeslacht. Bij zwermen worden de ouderen, wier werk de nieuweren hooger eeren doordat zij er vrij van zijn, dan zij doordat ze het copieeren, door hen nagekalkt, na-geleuterd, na-gezeurd; en de ouderen zien het niet meer; zij steunen dat werk, waarschijnlijk omdat ze er een voortzetting van hun traditie in zien. Ze beschermen, in waarheid, hun parodie. Zij koesteren hun eigen parasieten. Nog eens: het gaat, in eerste en laatste instantie, niet om oud of nieuw. Men weet of kan (en behoort te) weten, dat de nieuweren het werk der Tachtigers ten deele onvermengd bewonderen. Het gaat s.v.v. om de schoonheid. Maar het is een vreemde verhouding, dat de jongere kritiek de ouderen moet waarschuwen voor de epigonen, die ten slotte meer de vijanden van hun groote voorgangers zijn, dan van ons. Het is soms ontstemmend en ontmoedigend te zien hoe de oudere critici hun eigen na-apen laten gluren in het lieve spiegeltje der ijdelheid. Het is soms wanhopig. Dat on-kruid, dat tusschenkruid, het kruipt door grafzerken heen....

Er zijn overgangsfiguren, die een geslacht hebben. Ook ten onzent. Kelk, Kemp, Nijhoff en Prins (zelfs!) behooren daartoe (dit: zelfs! slaat niet op een bedenkelijkheid van zijn werk – dat is goed –, maar wil eenige atomen 'moderniteit' meer bij hem signaleeren, dan men gewoon is te doen). Ook Permuy.

Hij is, dunkt me, beter in klein dan in groot werk. Daarin aardt hij vreeselijk naar Verhaeren, en ook meer naar van den Bergh dan in het kleine; hoewel, fragmentarisch, de grootere misschien toch weer de

kleinere overtreffen. Maar als geheel falen ze. Ik zeide reeds: ik mis de Steden. Ik meen me te herinneren, dat dit als totaal juist strakker en breeder, minder onevenwichtig en rammelig, aan de spits der langere verzen staat (hoewel het in den aanvang al direct verhaerent:... 'en als 't gebaar, breed en onwankelbaar, de steden'). De Schuiten is, 'schoon rustiger en belijnder dan Lenteland (waarin van den Bergh's Vlam en Atmosfeeren resoneeren, dunkt me), wat hardnekkig anthropomorph. Dat voert, vrijwel steeds, bij doorvoering tot verwilderde allegorie (v. d. Bergh: Wolken). Ook de expressionisten laboreeren daar chronisch aan. Vandaar de barokke rhetoriek bij hen, vaak. Maar het is verkieslijker de natuur, bezielde en onbezielde, anthropomorph dan ego-morph te zien. Dat laatste beheerscht eigenlijk de kunst sinds de renaissance, met onderbrekingen, en wisseling in intensiteit, natuurlijk. Het behoort bij het individualisme. Het naturalisme, op zijn wijze, vocht daartegen. Het impressionisme ten deele. Het symbolisme kultiveerde het. Het expressionisme overwon het ten deele. Het cubisme geheel.

Nu, in Holland, zouden de minsten van de laatste decennien, in Europa, te synthetiseeren zijn. Van den Bergh deed dat ten deele. In dit verband protesteerde hij tegen het doortrekken der natuur met eigen stemmingen en aandoeningen: het utiliseeren der natuur naar den *bon gré* der gemoedsgangen, en elders zegt hij, dat wij ons moesten kunnen richten, dichtend, naar het oordeel van ons object. Wij moesten het werk door het gegeven zelf kunnen laten richten. Franz Marc wees daarop, nadrukkelijk. Mij dunkt: het besef, dat, bij volle handhaving der persoonlijkheid, in de relatie tusschen het object en den schepper het wezen van het ding zooveel mogelijk overwegen moet en in het werk zoo ongeschonden mogelijk overgedragen, is een der fundamenteele kernen der overigens onomschrijfbaar 'moderne' gesteldheid. Het ego-morph zien der natuur doodt haar. Men leert niet meer; men hangt zijn moede kleeren aan haar kapstok.

De kleinere dingen van Permys zijn slank en bewegelijk, gracielijk en vlug. En geestig soms. Maar niet zeer diep. Ik zou uit zijn boek het Torenlied prefereeren, met fragmenten uit de Torens. Maar liever nog blijf ik me de Stormnacht(?) herinneren. Ik hoop, dat hij naast het overvloedige critische en essayistische werk verzen schrijft van dät gehalte, en dat dit nog eens gebundeld worde. Want dit boek is een teleurstelling.

(De gids van januari 1923)

Sterk overwegend leefde en leed hij het onderaardsche der liefde, het zelden en ternauwernood verhelderd bloed, den zelden en ternauwernood verklaarden geest; duistere driften sloegen hem met den wilden slag van den bergstroom; ontzettingen braken afgrondelijk open, wanneer hij onder ging in den schoot van het andere; verraad besloop hem, verholen in streeling en blik. Zelden maar sloegen de bloesems uit en zelden stond verteederling om hunne monden. Wellicht heeft hem het laatste zwijgen nooit bedolven.

Maar hij leefde dit met groote kracht, in onbedongen overgave, roekeloos en onvoorwaardelijk. Hij gaf zich zelf aan alle tochten hunner harten prijs, met ontstellend-steile vehementie. Langs deze zijde, die der duistere steilte, dook hij onder in het laatste diep.

Men onderscheide wel: ik maak, bewust, geen scheiding tusschen geest en bloed, tusschen het zoogenaamd platonische der liefde en het erotische. Deze grens is stellig niet aan de werkelijkheid der verhoudingen afgelezen, doch, an-organisch en zeer tendentieus, opgesteld in een ascetisch brein, ten minste in een dualistisch. Deze scheiding is imaginair; het organisme is nauwkeurig anders: daarin zijn beiden, geest en bloed, met alle vezelen in elkaar vervlochten. Volstrekt ondeelbaar.

Ik meen dus ook in casu niet, dat Stramm: de dichter van het 'bloed zou zijn en die-of-die: de dichter van den geest', maar hij van de liefde, die de samenslag is van het bloed en den geest van den één met het bloed en den geest van den ander – kramp en weldaad, list en teederheid – voornamelijk de éene zijde wist, die van het duister en van het verraad: de schaduwzijde, zoo ge wilt. Den onderkant van geest en bloed.

Zijn dichterlijke vorm hiervoor werd hard. In klemmende concentratie werd alle atmosfeer en alle zweving (zoo die al schemerden in zijn emotie) saamgebald tot stalen kernen: woorden in dynamische geleding, slag op slag, of motorisch, stoot op stoot. De taal van Stramm heeft, vergelijkenderwijs wat verheven gesproken: de oerstraling van het element; de oorspronkelijkheid van de uiterste kreet.

Alle vertakking, alle bloesem werd afgesneden: het deed schade, docht hem, aan de kracht en grootheid van zijn werk. Zoo won hij zeer

aan steilte, aan ongeschonden drift, aan soberheid en verloor aan rijkdom, die de vrucht van de ontplooiing is.² Maar waar hij vooral de éene zijde leefde, had hij ook die eene zijde slechts te vormen. En hij vormde die.

Het werk van Stramm is aan duistere gronden van het hart ontsprongen, in een hard, wit-gloeiend woord gebrand.

III

Hij staat eenzaam en zeer afzonderlijk in de schare der modernen, want die rond hem staan (of stonden) reiken niet ter halver hoogte tot hem op. Hij was baanbreker, met alle blinde kracht en eenzijdigheid, die hun gewoonlijk eigen is, maar die men verwachtte (... die grooter is dan ik, wien ik niet waardig ben ...) kwam nog niet. Franz Marc kenschetste hem nauwkeurig:... die (hier abgedruckten) Gedichte machen mir wohl wieder den Eindruck einer sehr begrenzten Begabung; aber innerhalb dieser Grenzen des Unvermögens eine grosartige Leidenschaftlichkeit des Empfindens; die Sprache war ihm nicht Form oder Gefäß, in dem Gedanken kredenzt werden wie z.B. für Rilke oder Stefan George, sondern Material, aus dem er Feuer schlug, oder, toter Marmor, den er zum Leben wecken wollte, wie ein wahrer Bildhauer. Er war schon am richtigen Weg. Aber diesen Weg wirklich so gehen, bedarf es noch eines Gröszeren.

IV

Maar indien iemand opstond in Europa, in Holland bijvoorbeeld, of in Engeland, waar deze twee lijnen elkaar wellicht ontmoeten, die de werelden van Stramm en Apollinaire, ondeelbaar-vermengd, als element veeleer, in zijn gewelven overboog, en zoo-doende het volledige moderne levensgevoel in zich vervat droeg, zouden wij van hem niet mogen zeggen, als zijn vlam uitsloeg, dat hij de dichter was van het ontwakend heden, die oneindige teederheden zeide met kristallen mond...

Dat hij snel kome.

1 August Stramm: *Du, Liebesgedichte*. Dritte Auflage. Verlag Der Sturm. Berlin 1919.

2 Hendrik de Vries bewijst, dat kracht noch hechtheid noodzakelijk worden ingeboet bij veelvormigheid. Hij is grooter taal (her)-scheppend kunstenaar dan Stramm, die nauwelijks: het nieuwe woord hervond, maar (slechts): de kreet.

(De nieuwe kroniek van 8 februari 1923)

Georg Heym, lees ik in het nawoord tot den bundel: *Dichtungen* (drie groepen verzen zijn daarin vervat: *Der ewige Tag*, *Umbra vitae* en *Der Himmel Trauerspiel* en één deel novellen: *Der Dieb*), die zijn vrienden in dit jaar (1922) bij Kurt Wolff in München deden verschijnen, werd den dertigsten October 1887 te Hirschberg in Silizië geboren. Dertien jaar oud kwam hij naar Berlijn, bezocht het gymnasium en studeerde rechten. Hij verdrong bij het schaatsenrijden op de Havel te samen met zijn vriend Ernst Balcke bij Schwanenwerder den zestienden Januari 1912.

Georg Heym is wellicht een klassiek expressionist te noemen: hij schreef zijn modern poëtisch oeuvre grootendeels in ouderwetschen trant, in archaïstische maat en bouw; voornamelijk in vier-regelige, vijf-voetige jambische strophen. En: maat en bouw zijn stellig méér dan loutere omraming, waarbinnen een werk, als toevallig, gevat zou zijn. Veel meer: schering (en in casu: hechte), waardoor de inslag schiet van rythme en verbeelding. Structuur en metrum behooren verborgenlevende organen te zijn in het totaal van een vers.

Het is merkwaardig, dat iemand van onmiskenbaar-moderne qualiteiten, ongedeed, kon wandelen langs die wegen, dat zijn dynamiek en zijn barok zich onbeklemd konden kristalliseeren binnen de grenzen van deze klassieke beperkingen. Want hij drukte zich volkomen onbesnoeid, ongemoeid uit in deze vormen; hij verboog geen beweging, verborg geen nuance, krenkte geen iota om hunnentwil. Zij waren meê geleding in het organisme. Indien hij zich geknot gevoeld had, of geknecht in eigen harnas, zou hij andere maat en samenstelling hebben kunnen kiezen, en hij had dat zeker ook gedaan, in dat geval: hij hing niet uit merglooze traditie aan die dingen; ze waren onverdenkbaar, onverdacht, wegen van zijn vrije keuze.

Zoo verwierf hij zich, ten deele, de miskenning van de lateren, die elk overblijfsel van het voorafgaande als onorganischen dwang verwerpen. Maar hier als elders, beslist de persoonlijkheid. Heym bewoog zich vrij langs deze banen; een pleit veeleer voor de buigzaamheid en expansiviteit dezer vormen dan tegen een gewraakte anachronistische neiging bij Heym. Wellicht zullen de wassende snelheid en heftigheid, de stoot en de sprong, de hamerende dynamiek van het moderne leven deze vormen op den duur volmaakt onbruikbaar maken, wellicht deden ze dat al... In Heym's werk waren ze organisch, want hij was, organisch, brùg: zoo houdt zijn werk betrekkelijk breed en hecht voeling met den oude-

ren oever; de klassieke bouw en maat zijner verzen verleenen ze rustige, sterke contour, een stellige beslotenheid.

Ook hij werd gegrepen door de duisternis en verging aan de zwarte stranden. Deze de werelden, die hem doordrongen en die hij doordrong; waaruit: duistere gezichten en gestalten, opgezweept soms tot barokke monsters en groteske figuren, in ontzetting, ontbinding en somnambuul-vergroote verwrongenheid, deze verzen opstonden, immer betogen door bittere, verholten teederheid, zoo al niet uit louter teederheid geweven: daar is de daemonische pracht van de wereldstad: vurige treinen, die naar den avond rennen; stampende scheepsrompen in de duistere contouren van nachtelijke kaden, gevangenissen, blinde muren, begrafenisstoeten.

daar is de ontzetting van hospitalen, het tastende geheim van blinden, krankzinnigen en schijndooden, de macht der ontbinding, van vergif, van de Styx. daar is de spelonk van den herfstnacht, en de gele schrik van een wanstaltige maan.

daar zijn de radelooze tochten der zwervende schepen...

daar is de blauwe vrede van avondlijke geheimen: meer en bosch, de zegen van peinzende wimpers, de groote dood...

(De nieuwe kroniek van 22 maart 1923)

PRAELUDIUM MORTIS

Wellicht roept ons morgen de ondergang: blind en onafwendbaar werd de val dezer wereld, en in den nacht is de vloed van de waatren wild en onverzoenlijk geworden... morgen wellicht gaan wij spoorloos verdwenen in den storm van den dood. Want wanneer wij in den avond met een krampachtige, doch van dag tot dag krimpende hoop de gebieden dezer beschaving verkennen, voltrekt zich in ons – doodelijk gericht tegen den opwaartschen trek onzer harten – de nederbeweging dezer stervende wereld en onze oogen worden oud en somber overschaduw van den rondom ophanden ondergang: zoo zeer is ons neigen naar vreugde of weemoed met het lot onzer wereld verwant – wat onze woorden bij wijlen ook mogen betoogen. En in dagen, waarin de blinde drang van 't bloed ons niet geboeid houdt in den storm van schoone avonturen, en onze zinnen niet in verrukkingen zijn verdwaald; wanneer vrienden en vrouwen hunne aanwezigheid ruilden voor een herinnering, die niet altijd liever is... overmant ons bij wijlen de dwang der

dreunende feitelijkheid, en wij moeten den stroom van ons denken langs de stad dezer wereld leiden – niet enkel ter spiegeling.

En dan zal veelal een vermoeid en schichtig zwevend denken, dat velen onzer allengs eigen werd, het inzicht in de vergankelijkheid en betrekkelijkheid veler dingen, dat ons uit lang omzichtig wikken en wegen nog overschoot, niet in de laatste plaats betrekken op den gang en den aard der culturen; en wij zullen door dit bespiegelend vergelijken het somber lot onzer eigen beschaving aanvankelijk wellicht in zachttaardige onverschilligheid gaan beschouwen en het ophanden einde aanvaarden als de voltrekking van een natuurlijk verloop, waarover wij niet meer smartelijke verwondering behoeven te gevoelen dan over den val der blaren in den herfst ... en een koele berusting kleurt zich wellicht zelfs even tot zweem van verlangen, dat dezen dood als een weldaad begroet.

Maar wanneer wij verder bedenken, hoe in de wordingsgeschiedenis der aarde het tijdperk van alle culturen tezamen een nauwbegonnen schakel is aan een oneindige keten van eeuwen en voortijden, een nauwelijks aanlichtende flits in ondoorgrondelijke alcoven van duisternis, en dat deze ster, waarop dit alles in voor ons besef ontzaggelijke afmetingen en verhoudingen plaats greep, in het heelal nochtans niets is dan een vluchtige, weerlooze stip in duizelende ruimten, en deze ruimten zelve weer, met nevenruimten saamgevoegd tot een enorm bestel, niet dan een notedop, die in razende wervelingen slingert door nog mate-loozer sferen – dan rest ons voor den stand van een ondeelbaar nu, een stofatoom, toch niet veel meer dan een zeer smalle glimlach...

Doch anderzijds... de ziel, die zich aan de gemeenschap der velen sinds lang onttrok, voelde ook het verkeer tusschen zich en de enklen verarmen, en week voor wellicht langen tijd naar haar hemelschen oorsprong. In zichzelf en in het bloed verloren sliep het hart met de vrouw dezer wereld... want, al bepalen hart en wereld elkaar wederkeerig, zóo, dat de bewegingen dezer beschaving weerslag wekken in den gang van ons bloed en hare vormen diepe merken slaan in onzen eigen aard, en omgekeerd de wereld zich beweegt en vormt naar de driften en bouw van de menschelijke natuur, – wanneer wij de ziel om de wereld verraden, en het lot onzer harten zoo onherroepelijk afhankelijk maken van het lot dezer wereld, dan voelen wij plotseling, in weerwil van de koele glimlach, die ons bespiegelend denken deze dingen wilde gunnen, ons in wilde overmannig weerloos naar de ontzetting gedreven: zoozeer hebben wij ons hart, dat de ziel naar hare hemelschen gewesten wilde ontvoeren, aan de wereld verknocht, dat wij het mede voelen storten

met den neerval dezer verloren tijden. Zoo voorvoelen wij in het wereldeinde den eigen dood. De stad, de onzalige daad onzer ontzinde handen is almachtig geworden. Doch ontzaggelijk, zonder erbarmen zal haar ondergang zijn in den overmachtigen storm ... wind en water zullen haar verdelgen. Alleen de lichtvaardigen en de kinderen (grijze kinderen soms) spreken van wereldlijke paradijzen.

Zoo kan het gebeuren, dat wij naast de verworpenheid dezer wereld (en de gedachte daaraan kan op zichzelf reeds ons bijwijken volslagen weerloos maken), in de doodsche verlatenheid der nachten ook de nietigheid gaan ervaren van alle leven, en dat ons zelfs de diepste bevindingen, die het hart in het smartelijk verkeer met de ziel vervoeren, ijdel blijven en niet opgewogen tegen het andere. Dan wordt de roep om het dubbele einde van hart en wereld onverzoenlijk en laat geen dag meer af, en weerloos verloren in den storm van den ondergang stoot het wrakke schip op de riffen des doods.

Dan staat een schreeuw op, een gillende vlam in de duisternis; doch een smeken daarin, dat dit hart, in het bloed verloren, samen met de stortende stad dezer wereld, en mèt de aarde, het donkere dal onzer tranen, verzwolgen worde in den laatsten storm, en als een vliegend schip te pletter sla aan den uitersten muur.

Men noemt hen, wier werk ontstond uit een voorvoelen of ervaren van den bizonderen nood dezer tijden – welke gevoelens met name sterk en veelvuldig leefden in germaansch-slavische landen – indien zij die in de vormen van dezen tijd openbaren, met een volmaakt-toevallig woord: expressionisten.

Slechts enkelen hunner vermochten den laatsten kreet te bannen binnen den rand van een strakke contour, hoe wild daarbinnen het bloed ook zwalpte. Zij vonden – raadselachtig – rechtstreeks tegen de algemeene verwildering waaruit ook zij stamden, nochtans de bestendiging huns wezens in den vorm. Daardoor werd hun de snelle dood bespaard van de talloozen, wier stem verwoei met den storm, waarin zij ontstond. In onzalige tegenstelling met de zeldzamen welke de stad ondergingen als een weliswaar doodziek, maar donker levend organisme, ervoeren deze haar slechts als een ontzield dynamisch spel van kracht en tegenkracht, en vervingen den kreet der ziel veelal door den gil der sirenen...

April 1923.

(De gids van mei 1923)

Erich Wichman. *Idealisten I*. Uitgeversmaatschappij 'De Hooge Brug', Amsterdam 1923.

Wichman meende zichzelf, zijn verleden althans, met het boek Erich Wichman tot 1920 een veilige groeve te delven. Wellicht ook rust (?) hij (zijn verleden, natuurlijk) in het familiegraf der daemonische dwazen en querulanten (ruim genomen), waarin, onder anderen, Uilenspiegel sluimert en Van Gogh. Met hetzelfde boek: Erich Wichman tot 1920, zette hij, bedoeld of niet, een gedenksteen (als een vogelverschrikker!) op de grafzerk, met het opschrift: hic jacet factotum musarum... Intuschen (we schrijven 1923) werd het graf, blijkens deze *Idealisten* een teenen korf, ongemerkt, een wieg! (en Wichman-zelf, volgens andere idealisten, sindsdien lithomaan-) of... was zijn: verleden slechts schijndood begraven? en sprong, zoo noodig met eerbied gezegd, hetzelfde duveltje uit het (zelfde) doosje, ietwat verkleurd, verlegen, uitteraard?...

Niets is inderdaad zoo'n veilige doodkist (zeker: Sarg und Leichen-tuch!) als de min of meer definitieve uitgaaf van het werk eener vergane periode, en niets is tevens zoo'n bevrijdende uitvaart (ik wensch mijnen vrienden dien laatsten gang tot een wekelijksche wandeling): op deze begrafenis dient alles dronken en vroolijk te zijn, zooals op die van Walt Whitman, vertelde Cendrars. Niettemin vergaat niet alle verleden...er is een continuïteit der persoonlijkheid, er is zelfs een kern, die vaker dan andere kernen de kern is; bij Wichman is dat: de tegendraadsche. Ze was dat in de geschriften van zijn vorige boek, ze is dat nu, als de vader (of moeder) van deze litho-caricaturen, de *Idealisten*.

Wellicht is het strijdbare, het polemische niet de bron bij uitnemendheid voor een kunstwerk. Niet, natuurlijk, lieve aesthetici, omdat de haat minder waard zou zijn dan het andere van de haat (het beslissende ligt achter al deze noembare menscheijkheden: zie het hatelijk-grijnzende zelfportret van den ouden Rembrandt, in München), maar omdat de kans bestaat, dat een rebelsch, rusteloos-onrustig, splijtend en bijtend temperament zichzelf bijt – en splijt. Wichman loopt deze kans; een kans, die herhaalde malen werkelijkheid wordt, en zijn werk bederft, ook in de *Idealisten*; maar: enkele andere keeren zijn alle tegendraadsche elementen (en dat zegt wat!) in hem niet in staat het ééne atoom van de overzij naar de (andere) overzijde te helpen, en dan ontstaat, ook onder deze *Idealisten*, een kunstwerk. Ik grijp even terug: herinneren deze litho's niet aan de (destijds volgens W.-zelf onverschillige) houtsnee-caricaturen: de Comediant, de Hollandsche Maeceen... en

verder: aan de latere litho's (van '18 en '19, ongeveer)? zouden deze beide elementen zelfs de samenstellende factoren niet zijn geweest van de Idealisten, en de maker, van nu dus tòch hetzelfde duveltje uit hetzelfde doosje...

Onbegrijpelijkerwijs ontbreekt in deze map het zelfportret van den schilder. Of is iemand, die van Holland

nicht diesem Mund voll Luft

(nur dieses Glas voll Schnaps

und diese Hand voll Geld)

wil hebben, en nochtans deze uitgave... waagt, niet de onpractische praktische-Idealist bij uitnemendheid? Het zou echter voor Holland niet oneervol zijn, indien het deze cheque (deze goedverzorgde portefeuille...) verzilverde – wellicht wordt het dan (in Idealisten II en: Uit de Akastacroniek, die: nòg beter zijn – maar daarover later...!) nog giftiger beklad en bespat!

(De gids van november 1923)

OVER DEN STAND ONZER MODERNE POËZIE EN DE STEM¹

I

De redactie van De Stem heeft mij doen verzoeken voor haar tijdschrift een bijdrage te schrijven, waarin mijn opvattingen omtrent het karakter onzer moderne poëzie vervat zouden zijn en die tevens mijn meening zou inhouden aangaande het streven (en daarvan de verwerkelijking) van haar eigen orgaan. Onder dankzegging voor deze uitnoodiging maak ik door dezen van de mij geboden gastvrijheid gaarne gebruik.

Herhaalde malen heb ik reeds de overtuiging uitgesproken, dat, naar mijn meening, met de uitdrukking: modernen geest, zoo globaal-weg, nagenoeg niets, en stellig niets positiefs, is gezegd. Men hoort wel rondom van vernieuwing en regeneratie getuigen, van een algemeene, herscheppende gezindheid, van nieuwen geest en herboren mensche-lijkheid, die in het eerste kwartaal dezer eeuw, met name in en sedert de oorlogsjaren, de grondslagen der hedendaagse samenleving, in het bizonder der west-europeesche, bezig waren grondig te herzien, tot wederopbloei van de (ook naar mijn meening) vervallen cultuur, die in het buitengemeen verfijnde, zorgvuldig-gekweeke individualisme en aestheticisme der late negentiende eeuw, in het zoogenaamde fin-de-

siècle, versomberde en verstierf, en ik zie ook in den naasten en meer-verwijderden omtrek krachtige en zwakke tegenbewegingen opkomen... maar ik ben, ten eerste, in het algemeen, te hunnen opzichte wat afwachtend, en door hun gehalte en streven veelal wat afwerend ingesteld, en ik bestreed en bestrijd de opvatting, dat zij aan één, positieve, leidende idee ontspringen, ik bestrijd de meening, dat één centrale grondslag het nieuwe Europa zal dragen, ik bestrijd de fictie van den nieuwen mensch.

Ik zal dit alles nader preciseeren. Het is volkomen begrijpelijk, dat men veelal het denkbeeld van het: eenheidsfront met zich omdraagt en vóórstaat. De verbrokkeling en de verwarring drijven groepen en enkelingen eendrachtiglijk bijéén: men rot tezamen tot gemeen verweer (en, naar men meent: tot samen-wederopbouw). Doch slechts de eerste drijfveer stuwt ons in één lijn: wij trekken samen tegen één weerstand op. Ons schemert wellicht een gezamenlijk, positief ideaal of richtsnoer voor, doch ik ben overtuigd, dat bij het overwinnen van den gemeenen tegenstand ons verband minder hecht zal blijken, dan velen onzer, samen strijdend nog, vermoedden. Ik zie nu faktisch, bij het verwinnen van dien weerstand, die gewaande saamhoorigheid reeds uitéenvallen in groepen en enkelingen. Reeds trekken velen naar eigen haard weerom, tot het bebouwen en verzorgen van eigen land en vuur. En ik meen, dat in Holland bijzonderlijk, naar onzen eigenzinnigen volksaard, van samenwerking nauwelijks sprake was². Ik betreur dat, ten deele. Het is begrijpelijk, dat men uit den gemeenen strijd tegen het fin-de-siècle, mede gedreven door den wensch naar eenheid, een positief verband in het huidige West-Europa aanwezig dacht, maar ik zie, in wezen, niets van dat verband. Als afzònderlijke bewegingen, groepen, die, onder meer, het fin-de-siècle bestreden, en die mij van 'ons' deden spreken, noem ik: het, van oorsprong en in uitbreiding vooral italiaansche futurisme, het slavisch-germaansche expressionisme, het fransche cubisme, met de doorvoering daarvan in het neo-plasticisme (constructivisme), en het humanisme. Het is hier niet de plaats om een karakteristiek van deze groepen te geven; ik noem ze om er met nadruk op te wijzen, dat er van een einheitlichen modernen geest, van een algemeene, positief-herscheppende gezindheid, van een nieuwen europeeschen mensch, niet dan ten onrechte sprake kan zijn.

Zoo is er ook van een algemeene, moderne poëzie hier te lande niet dan ten onrechte sprake, en het is mij, bij gebreke daaraan, dus ook niet mogelijk een algemeene karakteristiek te geven van een saamhoorige

moderne hollandsche dichtkunst. Er zijn hier te lande weliswaar enkele jonge dichters, in wier werk zich sommige dier moderne gesteldheden, in verschillende verhoudingen en schakeeringen weerspiegelen, doch er is er geen, dien men uitsluitend futurist, of expressionist kan noemen³, en van groepen kon, ook al door gemis aan numeriek-sterke secten (als het ware) niets komen, hier; één door een centraal ideeël principe gedragen gehéél ontbreekt ten eenenmale. Daardoor kan men het moderne-poëtische werk der jongere hollandsche dichters niet in een algemeen beschrijvend artikel bespreken, doch slechts figuur voor figuur. De overgangsverschijningen terzijde latend, noem ik, als twee der meest-beteekenenden onder hen: Herman van den Bergh en Hendrik de Vries⁴.

Men ziet: het eerste deel van mijn taak is spoedig volbracht: een bepaalde, algemeen-te-omschrijven moderne poëzie is hier niet, wat, naar ik zeide, niet uitsluit, dat er enkele dichters zijn, in wier werk eigenschappen steken, die een integreerend bestanddeel vormen van geheel, een (optel)-som, als het ware, dat men: modernen geest zou kunnen noemen. Resumeerend: slechts als uitkomst van een samentelling zou men, in en buiten Holland, van een 'modernen geest' kunnen spreken, nimmer, naar mijn inzicht, als van één centraal, leidend principe, nimmer als van één: idee.

II

Bij den ingang van haar derden jaargang richt zich de redactie van *De Stem* in een overzicht vertrouwelijk tot hare lezers. Zij spreekt daarin hare voldoening uit over het welslagen van haar orgaan in het afgelopen jaar, en zet nogmaals het karakter en het streven van haar tijdschrift in heldere en uitdrukkelijke bewoordingen uitéén. Dit voorwoord, op de aanvangsbladzijden van het Decembummer van 1922 afgedrukt, lijkt mij een uitermate geschikte aanleiding tot de beschouwing, welke de leiding van *De Stem*, in dit verband, naar ik meen, van mij tegemoet ziet.

Ik kan mij met de waardeering van de redactie voor sommige der bijdragen, zoowel uit den eersten als uit den tweeden jaargang, volmondig vereenigen, en memoreer in dit verband gaarne enkele bloemrijke (schoon niet zeer gespannen) gedichten van Wies Moens, het sterke, meesterlijke proza van Van Genderen Stort, Teirlinck's voortreflijke

Vertraagde Film, de merkwaardige verzen van den nieuwen pantheïstischen dichter J. C. van Schagen, en het steeds-goede werk van Jan Prins. Ik voeg aan deze waardering tevens mijne erkentelijkheid toe voor het feit, dat de redactie, als gedeeltelijke verwerkelijking van één harer algemeene bedoelingen, erin geslaagd is, één der uitingen der middelmatigheid, zooals deze zich met name voordoet in het meer speciale tachtiger-, of zelfs na-tachtiger epigonisme, op een enkele uitzondering na, buiten hare kolommen te houden. Op enkele andere punten loopen de opvattingen omtrent het wezen der kunst en het gehalte van literaire verschijnselen en figuren, in en buiten De Stem, tusschen de redactie en mijzelf betrekkelijk vèr uitéén.

De redactie is nadrukkelijk de meening toegedaan, dat bij het bepalen van de waarde van eenig kunstwerk, de intensiteit van bevinding, waaruit het geboren wordt, de diepte van humaan sentiment, waaraan het ontspringt, de beslissende maatstaf is. Ik kan mij met deze overtuiging niet vereenigen. Want, tenzij men mij zou kunnen doen inzien, dat: diepte van bevinding – welk element ook mij onontkoombare voorwaarde toeschijnt voor het ontstaan van een kunstwerk – noodzakelijk moet voeren tot wat men zou kunnen noemen: diepte van vorm, tot: rhythmische spanning, tot: stijl, meen ik hiertegen te moeten aanvoeren, dat naast gene eerste voorwaarde, even zeer deze tweede vervuld dient te worden (die, welke: diepte van vorm, rhythmische spanning, stijl vordert, derhalve) en dat juist deze laatste beslissend is in de vraag, of men met een kunstwerk dan wel met de enkele mogelijkheid daartoe te maken heeft. Het komt mij vervolgens voor, dat de redactie, metterdaad, ook haren uitsluitenden eisch der intensiteit niet uitdrukkelijk gehandhaafd heeft, doch de vordering van kracht en diepte in sommige gevallen verzacht ten gunste van de enkele, desnoods ondiepe, zuiverheid, mits zij, naar een veelvuldig en beslissend gebruikt woord: menschelijk ware. Waar wij door deze tegemoetkoming ons veelal van de afgrondelijke diepten, waarop wij hoopten, verplaatst zagen naar zachtvaardiger niveaus van soms wat kinderlijke verteedering en aandoenlijke goedheid; waar wij dus soms ons tevreden moesten stellen met onvolwaardige, desnoods zuivere, maar on-diepe: menschelijkheid, betreur ik het mede, dat de redactie zich in de uitoefening van hare taak niet immer door het postulaat der intensiteit gebonden gerekend heeft. Dat zij door wellicht ethische motieven praktisch soms voor kleine zuiverheid de theoretisch-geëischte: diepe kracht liet varen, gelijk zij tevoren het element: vorm, stijl liet varen, theoretisch en praktisch, voor de vordering der gevoelsintensiteit.

Ik meen deze, naar mijn meening van het wezen der kunst vervreemde, opvattingen en daden te moeten verklaren uit het ten deele humanistisch-gerichte karakter van de redactie. Ik heb, in een wellicht te voortvarende verdediging van het domein der kunst, dat, dunkt mij, door humanistisch-, en overeenkomstig-gerichte gezindheden ernstig wordt bedreigd, bij de bespreking van het werk van Jan Didiksz dit humanistisch element ten onrechte met het karakter van het geheele orgaan vereenzelvigd. Terecht stelt dan ook de redactie in haar overzicht vast, wijzend op bijdragen van zeer verschillend karakter, dat zij zich, feitelijk, geenerlei uitsluitende richting toegedaan betoont⁵. Daarnaast lijkt mij echter de wezenlijk-humanistische inslag een noodlottig gevaar, en zijn gevolg een noodlottige werkelijkheid.

Want het komt mij voor, dat de redactie door het theoretisch prijsgeven van den eisch van expressief vermogen, van kùn-stenaarschap, van stijl, en door het in vele gevallen praktisch inruilen van dien der intensiteit voor dien der kleine, zuivere menschelijkheid, het dilettantisme der middelmatigheid, dat zij in den vorm van het bovenomschreven epigonisme buiten haar deuren hield, langs dezen weg al te gemakkelijken toegang verleent, en het is er, tot mijn leedwezen, reeds binnengegaan. Ik noem hier als verduidelijkende voorbeelden van artistiek, of menschelijk-onvolwaardig werk, dat van Ine van Dillen, Marie van K., Smeding, om mij tot het zoogenaamde scheppende werk te bepalen.

Het heeft mij van den aanvang af bevreemd, dat de redactie, die door het publiceeren van veelal voortreffelijke bijdragen opnieuw bewees critisch volkomen bevoegd te zijn, in het algemeen, dit en dergelijk werk een plaats heeft verleend, en ik meen, naar ik zeide, de humanistische neiging, die den stijl vergeet om de intentie, en de intentie bedenkelijk-welwillend beoordeelt, voor deze misgrepen aansprakelijk te moeten stellen. Ik betreur ze hartgrondig.

Het heeft mij, tenslotte, eveneens verwonderd, in het overzicht een aanval op de zoo geheeten, ongenoemde: modernen vervat te vinden, die in omvang en felheid, dunkt mij, aan de feitelijke werkzaamheid dier verstrooide enkelingen, scheppend en critisch —, zeer onevenredig is. Wellicht wordt het bedoelde werk binnenkort aan nauwkeuriger bespreking onderworpen.

Ik voor mijn deel kan niet anders doen, dan in uitsluitenden dienst der Muzen, het naar mijn meening (tallooze) slechte werk dezer dagen, van allerlei gezindheid, critisch, als zoodanig signaleeren, en het schaarsche goede van alle tijden, in zoo mogelijk nieuwe belichting, beschrijvend,

verhelderen, en scheppend, trachten de krimpande vlam brandende te houden – en ik zie, zoo-gestemd, reeds lang uit naar den dag, waarop ook de Heer Coster, één der zeldzame nauwgezet-werkzame jongere critici, (opnieuw) zal bewijzen te weten, dat een kunstwerk de stijlvolle uitdrukking is van een diep en sterk sentiment, en naar dat criterium alleen, alle werk zal meten.

Hierdoor hoop ik de zakelijke verwachtingen van de redactie zakelijk beantwoord te hebben.

II-'23.

p.s. De redactie van De Stem bericht mij, dat ik haar bedoeling heb misverstaan. Ik liet mijn artikel ongewijzigd.

1 Werd door 'De Stem' niet opgenomen (zie Naschrift), doch door ons gaarne geplaatst, aangezien er verschillende principieele quaesties in worden aangeroerd, die door het optreden van 'De Stem' meer naar den voorgrond zijn gebracht. (Red. D.G.W.).

2 Zoo sprong De Nieuwe Gids uiteen; zoo trokken de Geuzen, op schaatsen liefst, na een nachtelijk gevecht op zee, terug naar Hoorn en Broek-in-Waterland.

3 De zich noemende cubist Toon Verhoef en de dadaïst Bonset schakel ik hier uit: den eerste, omdat zijn werk zwak en stellig niet cubistisch is, den tweede, omdat het zijne niet past in dit verband. Daar het dadaïsme alles en niets bestrijdt, viel het eveneens buiten het kader der bovengenoemde bewegingen.

4 Voor een karakteristiek van hun werk verwijs ik naar de artikelen van Roel Houwink in de nummers 5 en 7 van De Nieuwe Kroniek (2e jaargang) en van mij-zelf in De Gids van Juni en Augustus (Bibliografie) en October 1922.

5 In dit verband doet het vreemd aan, dat de redactie van den Heer Tiggers als van: een aan den geest van dit tijdschrift verwant iemand spreekt.

(Den gulden winckel *van 15 december 1923*)

PROZAGEDICHTEN (1920–1925)

Het tweede deel van het Verzameld werk opent met een vijftal 'prozagedichten': 'De vliegende Hollander', 'Penthesilea', 'Clean-Shaven' 'Provence' en 'Virginia'. Het tweede, derde en vierde stuk werden eerder in de bundel De vijf vingers (1929) opgenomen; bij herdruk in het Verzameld werk liet Marsman daaruit 'De matroos en de maan' en 'De zwarte vloot' weg. Het laatste is in dit deel herdrukt bij 'De vliegende Hollander-fragmenten' (zie p. 118 e.v.), het eerste volgt hier, met een aantal andere, nooit gebundelde stukken in dit genre. 'Interieur', 'De nachttrein' en 'De kathedraal van September' bevinden zich als handschriften in het Letterkundig Museum te Den Haag (sg. LM 130), en zijn afkomstig uit het bezit van Roel Houwink. Qua stijl zijn ze verwant aan Houwinks Novellen, waaraan Marsman ooit een bewonderende beschouwing wijdde (zie p. 290–294 van dit deel). In 'Interieur' valt een voor Nederland zeer vroeg specimen van het 'stream of consciousness'-procédé te bespeuren.

DE ZWERVER

I

Van rondom aangrijpsde hem het ik.

Want de bergen, die in vermetelen sprong stormliepen op de ruimte, om die met beurtlings roekeloze en schroomvallige figuren te beelden tot dag en tot nacht; de bergen, die de lichtlansen braken van zon en maan en ze smeedden tot vloeiend pantserstaal over hun gore huid; de bergen, ruig en verbitterd, omdat ze nooit gansch zouden vermogen hun gierige heerschappij te voeren over dien dag, die wel broos, maar zeer wéérspannig en over dien nacht, die soepel en veerkrachtig als elastiek, zich telkens aan hun woekerenden greep wisten te ontwringen, die bergen was hij gaan zien als de verstarde echo van zijn eigen oude, groofweerbarstige ziel.

Taa en pezig groeide deze overtuiging tot onverdraaglijkheid, maar tevens wist hij zich bestendigd, onsterflijk.

Hij kon gaan, maar ontelbare malen nog zou de maan zich slijpen tot volle munt, rijp en rond in giftige spelonk van wolken, éér hij het laatste

huis aan den kronkelweg, de bonte herberg, voor goed achter zich liet. Ten slotte gebeurde dat; de avond walmde, een pad worstelde, de man klom. En als goedkeuring ondervond hij de woorden, die een knaap, slenterend langs een loerende steilte, luidde door de fijne kalmte:

‘Zwerver, zeeën ademen achter dit norsch gebied.’ Brokkelig waagde zijn oude stem: ‘De stad?’... Toen stortte de jongen, een zwaluwend kruis, vóóròver. – De stad! De zwerver trok voort, prevelde zijn gedachten na, een rozenkrans.

II

Zòò was het einde van den dag: ’t wanklen van een rooden danser; de avond rijpte, werd wit en rond; duister wies uit avondlijke nissen tot een enormen blauwen bal; waarover nachts gestrakte schedel wentelde en gréép. Vruchtbaarheid tierde: sappen, barstend van teelkracht, slopen uit alle vliezen en drenkten het beluste lijf der nacht. Heiligend zegel hechte zich aan lucht: gedreven-zilver-stempel van de maan.

De zwerver sliep, sterk en droomloos.

Eindeloos was den volgenden dag zijn tocht, nadat hij van een laatsten, fellen top zijn bergen, wapprend in den jongen mistmorgen, gegroet had... Bergen, die luide vesten bouwt uit zon en steen; zijn dagen sneedt uit goud, zijn nachten uit zwart fluweel!

Maar tegen avond, plots en verrassend, zag hij de stad, waarboven in een gelen lichtmist hing, als een gedeukte lampion, het perkamenten doodshoofd van de maan.

III

De stad was het àndere, het niet-ik.

Eén duizelend tumult van leven, wentelend.

Hij dook onder, spoelde mée, stroom-òp, stroom-àf.

Menschen, lichten, kleuren, menschen...

(Het roode zeil *van 15 mei 1920*)

DE NACHTTREIN

De locomotief staat gespannen van ingehouden vaart; geladen met donkere energie, die vooruit wil. Maar de wagons zijn een reeks doode blok-

ken. – een moeizaam sleepen begint. Tot de locomotief de looden wagens bevrijd heeft, en zijn kracht hun geleidelijk medegedeeld. Elk heeft zijn snelheid. de trein is één spanning, één vaart.

Germaine zit aan het venster. (de nacht striemt voorbij.) langs verre bergen wervelt de zwarte ruiterbende der wind. (de maan is een vrouw in groengele driftende wolken: de dieren der lust. –)

Wij klemmen schenen om schenen, en schenkels om schenkels. – (Germaine zegt: de nacht is een wilde, vreemde sonate. ik zal haar spelen: de maan is de f-sleutel op de notenbalk der telegraafdraden. – Dat is uitstekend, Germaine, uitstekend!)

De trein heeft zijn herkomst verloren. (een doel heeft hij nooit gehad. zijn vaart werd, van rijden, een schokveerend zweven.) de landen vallen terzijde in duisternis. links woelt een afgrond: een zwart spokend water. rechts scheert de maan over doodsbleeke meren. maar ook achter ons groeit het gapende duister bliksemsnel aan. achtervolgt ons. het hangt nu welhaast aan de laatste der wagens. het grijpt, het grijpt het roode achterlicht! –

Wij zijn de laatste mensen der wereld. één angstige orde heerscht nog in den chaos: de borende wil van den trein. maar hoe lang nog, tot er geen land meer is? want de aarde draait pijlsnel onder ons weg. hoe lang nog en de rol der pianola is afgedraaid?

dan nadert, onzichtbaar van de overzij, de andere laatste trein dezer wereld. –

(Hs. LM 130)

DE KATHEDRAAL VAN SEPTEMBER

De Kathedraal van September. – haar koepelvenster staat rondom open op de zachte landschappen achter de transen, die koel en diep doorschijnend zijn. Het licht heeft geen oorsprong: het is eeuwig, alomtegenwoordig en kleurloos. De dingen zijn trillende deelen van 't spectrum dat het licht door de vlietende prisma's der ruimte werpt.

De maagd slaapt. – het wordt avond. de stroom zegt zilveren, somnambule woorden. de wind knielt aan het altaar der bergen. de stilte bidt... aan den rozenkrans der jonge sterren scheemrende en stralende gebeden.

De maagd droomt. de blauwe slaap van het duister is de schaduw van haar lichten sluimer. – De stem slaat in, en zegt: wees kuisch. die den

schrijn des lichaams verbreken zijn de dieven der ziel. wees vroom: een zacht brandend licht in de nis der genade. (wees fel in den strijd: bloed was het vijfvoudig zegel van Christus' kruisdood...)

(*HS. LM 130*)

INTERIEUR

De theepot vangt schuchter te leven aan; en scheurt zich zeer behoedzaam los uit slaap's teederen mantel... Dan rinkelt plotsling een lichtstraal door het ontstelde venster en slaat de heele kamer aan scherven (zoo stortte mijn dapperste blokkenfort in: onherstelbaar-kapot. O!smaad, o! tranen: zoo hoog was geen Babel. Moeder, waarom was de zoom van je mantel zoo wreed, zoo achteloos-hooghartig? Of wist je niet, wat je mantel deed? Was zijn zoom, onder tafel, even ver weg als de kust van New-Foundland, als je haakte of las, in den milden baan van het lamplicht?...) Rumoor, vechten en schelden: een Leidsche achterbuurt... en op den tinnen heuvel van den deksel huppelt de lichtstraal, als een scheut klett'rende erwten.

Maar een schaduw plooit inkeer: bezinnende schaamte: de dingen verbergen zich voor zichzelf. De lichtstraal, in enkele seconden tot wig verbreed, tot wentelend slagzwaard, krimpt. Schemerstilte sluit de kloof van haar helften; als een gespleten noot zich sluit, of een geschonden bloem, bij avond. En slaap, angstig gedoken in hoeken en holten, herademt, ruim.... slapen, slapen.

Maar het wordt éénmaal dag: met een schok, redeloos, uit een afwezig niets slaat de tijd aan den gestorven klepel. Die krankzinnig te loopen begint, ademloos... na eeuwen, na eeuwen. Razend, wanhopig. Nooit haalt hij de verslapen aeonen in. Arme klepel.

Tastend ontsluit ze den grendel harer verstrengelde handen, en breekt den aandacht harer polsen. Zoo – Eindelijk wagen haar oogen den dag te zien: onafzienbaar lijken de landen binnen haar kamer: zou ze, wandelend, in uren het venster kunnen bereiken? – slapen. Maar als ze de ogen dan open slaat, heeft de kamer ijlings haar dagelijksch aanzien herwonnen: ze kan den stoel gemakkelijk grijpen, nu. –

Ze schikt, ten laatste, de needrigheid van muts en haren voor het ontwakend glas; O! god: – reeds is haar beeltenis sterker dan zij-zelf; en de weerkaatste kamer onherbergzaam groot. Schommelt de wereld? O!

Stil, stil – het is de wind maar achter het behang; niet zoo gauw schrikken...

Maar de dag is onafzienbaar-lang: het beste is, hem tot dood gruis te breien; maar dan geen steken laten vallen. Maar: breien is eigenlijk een eindloos koord, misschien nog langer dan de dag. Hem tot een legkaart versnijden, als een kinderboterham. Na één hap is hij niet weer heel te krijgen.

Ja, het gordijn moet op. Maar zij klemt de leuning onherroepelijk vast, terwijl de andere hand het koord gaat grijpen. Als een noodrem. Daar storten vuur en staal over de wallen van den vensterbank: hoozen licht, door de verblinde poorten der kozijnen, die weerloos-overrompeld staan. O! de zon: een machtig schip tegen de blauwe bergen van den morgen. O! (zie): de roekeloze moed der ongereefde zeilen. O! de dag: de zijden zee. – Zoo voeren de loggers van Katwijk ter haringvangst, voor onheuglijke jaren. Dan stonden zij, meiden, bij stormnacht, aan den rand van de woedende duisternis, met bittere handen. Machteloos, doch onwrikbaar-trouw tot den morgen. Dan bogen zij hun smartelijke lijven over de groene karkassen, die, onverschillig, spoelden aan land, als kurken kwallen. Dan warmden mond en haren en buik den vergane. Dan was de doodsklok donkere heerscher over de dorpen: Dan droegen de mannen de baar door de dalen des doods...

Of: een blonde kerel vertelde, die alle zeeën bezielde: in Bombay had hij dien dolk gekocht, voor een vierkanten stuiver; in Melbourne zijn leeren tabakszak, van de huid van een buideldier; in Jokohama bloeiden de kersen... maar in Malmö had hij met de blondste vrouw van Zweden geslapen (dat vertelde hij tweemaal).

...Was dat alles wel waar: te wild om waar te zijn, bijna; goed geheugen – slecht geheugen, slechte oogen, slechte bril...

Is dat dezelfde zon van vanmorgen, dat zonnetje? Alles wordt kalm, op den duur, en verdraagzaam. Onder haar sloffen, zorgvuldig-geschikt op den stoof, de smeulende turven; eeuwiger dan het altaar van Vesta, de geel-groene test. De koffie is ernstig. Poes, in de vensterbank, spinnende wijsheid. De kous, uit het trillende web van vingers en naalden, dom naar beneden, denkt bij een volgende duw van haar knieën te vallen, en dan te monden – ja, waar? – nergens, dan maar. Het kluwen, bij wijlen, maakt mislukte salto-mortales...

Maar o! de roode heerlijkheid van haar bloemen: foxia's zijn de mooiste ter wereld.

Het venster droomt. De wereld wordt langzaam schemer. Nog hangt

de dag aan de lekkende goot (bij vrouw Jansen). Maar de avond zal rimpel-loos eeuwig zijn aandachtige handen gebeden –

November 1922

(*Hs. LMM. 130; met kleine wijzigingen gepubliceerd in Groot Nederland van juni 1924*)

PASTORALE

– Stilte staat tot aan de einden der aarde; de groet onzer handen slaat geen brug door het licht; wij eten het deemoedig brood, met trage handen en ontwenden mond, in gescheiden gemeenzaamheid. Nacht schuilt in de holte van onze hand, en in den dag zijn wij vreemd en verloren. Wij krimpen in de schelp onzer verdooldheid en liggen achteloos verdronken in de bedding des lichts.

Er was tweeërlei nacht. Ik wil aan uwen nacht niet denken. Mijn slaap was sterk en hard. De krijgsknechten der eenzaamheid slapen op ruwe legersteden. De nachten der vrouwen zijn anders.

Uw borst in den morgen is een rondas. Gij zoogt uw zoon.

Eindelijke vrede legert tegen de heuvelen.

(De nieuwe kroniek van 8 maart 1923)

DE MATROOS EN DE MAAN

De romaansche nacht is hard en helder. Voor de zwarte transen trilt het nerveuse net van de sterren. Donker ademen zee en wind, vormeloos woelende dieren, vreemd, grijs en hijgend. Het eenzame huis slaat een harde wil in de ruimte, een steile, cubische orde in de chaotische duisternis. De dakkamer vormt een stoutmoedige voorpost. De nacht staat zwart in haar vensters gebrand. De matroos staat recht overeind. De zoldering drukt hem den schedel. Hij is de spil van de draaimolen der nacht. Door de naakte kille vensters staart hij, hoog over zee, naar de zwarte vensters des hemels, aan den overkant van het ruim. Daar verschijnt niemand. – Hij is alleen. – Drie uur later hangt aan het kruis van de sterren het witte lijk van de maan. De matroos salueert.

(De vrije bladen van september 1925)

DE VLIEGENDE HOLLANDER-FRAGMENTEN (1923–1925)

Het plan een roman over de Vliegende Hollander te schrijven heeft Marsman vrijwel al de jaren van zijn schrijverschap bezig gehouden. In de derde druk van H. Marsman, de vriend van mijn jeugd, Amsterdam 1976, p. 181, deelt Arthur Lehnig mee dat Marsman tijdens het werk aan Tempel en kruis tevens schreef aan een prozastuk over de Vliegende Hollander, met als thema het probleem van de opstandige tegen God en de uitverkiezing. Dat thema is ook te vinden in het gedicht 'Lezend in mijn boot' (Vw I, p. 109). In een brief van 1 november 1938 had Vestdijk al gevraagd of Marsman zijn plannen voor een roman over de Vliegende Hollander nog venvezenlijken wilde; zo niet, dan wilde hij het onderwerp wel overnemen.

Ook lang voordien had Marsman al aan dit project gewerkt. Op 2 december 1923 liet hij Binnendijk weten 'de prozabewerking' van De Vliegende Hollander te hebben voltooid, wat lijkt te impliceren dat er ook een versie in dichtvorm heeft bestaan; overigens ontbreekt daarvan elk spoor. Waarschijnlijk is de tekst waarvan tegenover Binnendijk sprake is het prozagedicht dat voor het eerst werd gepubliceerd in De vrije bladen 1 (1924) 3 (mei), p. 124–127, en later, als apart boekje, in 1927 (Vw II, p. 7–10). Daarnaast bestaan er echter een aantal teksten die het vermoeden wettigen dat Marsman een groter boek over dit gegeven heeft geconcipieerd. In de eerste plaats is er het typescript van onbekende herkomst (KB 135 A 65), waarschijnlijk gebaseerd op een niet bewaard handschrift van Marsman, dat duidelijk bedoeld is als inleiding op een dergelijk boek. De afscheidsbrief, waarvan in deze inleiding sprake is, werd gepubliceerd in De nieuwe kroniek van 25 januari 1923. En tenslotte is er het als 'fragmenten' gepubliceerde prozagedicht 'De zwarte vloot', opgenomen in De vrije bladen 2 (1925) 4 (april), p. 100–102, en later in De vijf vingers. De overeenkomsten met het prozagedicht De vliegende Hollander, en met de andere hier volgende fragmenten doen vermoeden dat 'De zwarte vloot' stamt uit hetzelfde grote geheel, waarvan niet bekend is of het ooit voltooid werd. Zie verder deel I, p. 172–173.

De piraat van Ratanni, een ver maar niet onwaardig nazaat van den Doodskapitein, zond mij eenige jaren geleden een merkwaardig geschenk: niets minder of meer dan de scheepskist, die de journalen bevatte van Den Vliegende Hollander zelf! Taal noch teken geleidde dien schat, doch ik heb een helder vermoeden dat hij op een zijner zwalkende tochten de kostbare vangst zelf buitgemaakt had. De kist die op raadselachtige wijze van het Spookschip moet zijn verdwenen, want geen schoener vergaat, die op de eeuwigheid vaart!, hield een onaanzienlijk aantal boekdeelen in, die het hoogst ongeregeld- en vrijwel onleesbaar geschreven dagboek uitmaakten van den Zwartten Piraat: het gaf de beschrijving der laatste, eeuwige reis. Voor onheugelijke jaren nam deze beschrijving een aanvang, in de dagen toen hij voorgoed deze kusten verliet: hoeveel stormen gierden sindsdien door zijn tuigen, hoeveel hoozen teisterden hem, hoeveel schipbreuk en pest! – maar het scheepsjournaal was – miraculeus! moet ik zeggen – vrijwel tot op onze dagen – bijgehouden, met tallooze gapingen wel van kwarteeuwen of jaren, althans. Het is ook, begrijpelijkerwijs, meer een persoonlijk dagboek geworden dan een zakelijk scheepsverslag: de schrijver wist werkelijk wel, dat geen Reeder of Rechter het ooit nog zou lezen: zoo werd het een schat van schoone en wilde memoires. Hij moest met dit schrijven de uren van grauwe verveling hebben gedood, die ook zijn leven van tijd tot tijd hebben verdonkerd.

Ik koos uit zijn handschrift een reeks van korte fragmenten, die, naar ik meen, van het leven en de figuur van dezen Volmaakten Avonturier een helderen indruk verwekken. Tijd noch geld heb ik in dezen gespaard om het merkwaardig journaal met meerdere gegevens te verrijken: ik zocht daartoe in zeventiend'-, achttiend' eeuwse reeders-archieven en bibliotheken, te Smyrna, te Petersburg, te Amsterdam. Want onder alle vlaggen der toenmalige wereld moet hij hebben gevaren, voor hij de reis ondernam onder die van den Reeder des Doods. Te vergeefs! het eenige, wat ik vermocht te ontdekken was een brief, dien de Doodskapitein den laatsten nacht heeft geschreven, voordat de ononderbroken zwalktocht begon en de weliswaar wilde, maar niet ver-satande schoener 'De Vliegende Hollander' werd, het Spookschip der Wraak...

Deze brief, die gericht is aan magen en vrienden, een laatst: vaarwel?, vond ik op een verkooping in De Doelen te Dordrecht, waar de nalatenschap werd geveild van een der laatste telgen uit het geslacht van Jan

van der Wal, in leven waard en barbier in de druk bezochte herberg 'De Zwarte Dragonder' te Amsterdam.

Ik koos naar ik zeide, een reeks van korte fragmenten uit het journaal van den Zwerver. Met den brief waarvan sprake was, en deze inleiding, die met een algemeene kenschetsing van den Zwarten Schipper zal sluiten, vormt het de eerste en tot dusver eenige uitgaaf van de geschriften van den Eeuwigen avonturier. Helpe wie kan, dat ze spoedig verschijnen!

Sinds zijn vertrek uit een hollandsche haven, op dwangbevel van een der opperste Reeders (was het god? was het god?) had hij zich, aanvankelijk treurig en bitter-misnoegd over de wraak, waarmede de zoogenaamde gerechtigheid hem sloeg voor de laakbare zonden van roof, zwelgerijen en ontucht, betrekkelijk spoedig in zijn lot geschikt, en zelfs den nood van zijn eeuwige ballingschap tusschen hemel en water in een deugd omgezet: hij trad in dienst van den anderen Reeder, den Patroon der Piraten. Deze aanvaardde natuurlijk hoogst dankbaar den man, wiens onvolprezen schippersbekwaamheid en Kapersmoed onder en boven de sterren werd geroemd.

En hij zelve genoot in de taak van het zwarte verdelgen, dood en ondergang spokend over de zee, – een taak, die eeuwig was als zijn verbanning zelf – een schoone weldadige wraak. Zoo verdreef hij zich tevens de grauwe eentonigheid van het enkele varen: de gelijkvormige onrust van water en stormen mishaagden hem op den duur, gelijk alles wat blijft: wat duurt, wordt molm, was zijn uitspraak; en het eeuwig-gelijke gevaar wordt de veiligheid zelve, ook het gevaar van het zwarte verdelgen...

Maar zijn wraak was schoon en hij diende den Duivel; waarschijnlijk althans was de Reeder, voor wien De Vliegende Hollander het Schip van Dood en Donker voerde, de Satan zelf. Hij heeft het nooit beslist willen zeggen, daar hij er nimmer zeker van is geweest, dat zijn vorige Patroon de Anti-Duivel was. Ik neem aan van wel, maar die dingen zijn moeilijk: zeker is, dat zijn laatste werkzaamheid bestond in het van verre doodelijk verschrikken en verdelgen van andere schepen. De zwarte wind blies daartoe zijn zeilen tot ontzagelijke, somnambuul-vergroote vlerken op, als van een vleermuis, die angst en ontzetting sloegen over de zee: de booten der angstigen gingen spoorloos verloren...

De Vliegenden Hollander oefende dit moorddadig bedrijf met onvermurwbare gretigheid uit, tot zijn duidelijke vreugde: hij wien alle

aarde te eng was voor roof en voor strooptocht, alle vaten te schaars met geweren gevuld, alle vrouwen te schoon, om niet mee te slapen, moet voor de angstvalligen en de benepen, die misschien eens in hun leven varen, om de eene haard te ruilen voor de andere haard, wel een hartgrondige minachting hebben gevoeld: (zij rieken naar krentenbrood en kerkvoogdij, zegt hij zelf). Zijn vak en welbehagen waren één in zwerwend verlangen: want op last van zijn Reeder (was het de Duivel?) volbracht hij de wraak, die zijn opdracht, zijn taak was.

Vervulde hem dit? was dit bedrijf een voldoende vergoeding voor het gemis, dat hem kwelde? heeft hij de straf, door een hogere macht hem beschoren (o! was het god?) volkomen in wraak kunnen dooden? Neen, stellig niet! hij was van nature een te onverbeterlijk zwerver, dan dat het eeuwige, rusteloze zwalken, enkel op zee, hem durend bevrediging schonk: ook het zwalken werd dood en veilig-bekend, de zee, en het doodelijk verschrikken der angstige schepen een dagelijksch bedrijf, monotoon...

O! de grauwe eentonigheid van het eeuwige zwerven – o! om een haven, een vrouw. Soms als hij sliep en in bonte droomen verwijlde, als hij las, in een zijner talrijke boeken, als hij luid tot den roerganger riep... overmande hem wild een verlangen: o! om een stad.

Een flits verleden schimt op: een moeder, grijs, goed; een gevecht met den schout en zijn rakkers, in Bergen op Zoom; een donker gelag met de knokige visscher van Drontheim; een vrouw: Yokohama, Palermo, een vrouw...

Indien wij niet wisten, dat in dezen tijd, alle schoone en dappere levens vergaan, en dat de groote figuren van eertijds niet meer worden gekend, zou het dus kunnen bevreemden, dat de menschen van heden Den Vliegende Hollander nagenoeg hebben vergeten; en omgekeerd: de Zwarte Avonturier zal zich indien de wereld nog eenmaal verkeert in het suikergoed-Paradijs van den Anti-Duivel die in onze dagen alom harten-troef blijkt te zijn, in dat voorzegd bestek niet machtig behagelijk voelen: de hemel van neteldoek, de regenboog: veterdrop, de zeeën van stroop.

Ik zie dan ook in de vreemde vangst van mijn vriend den piraat niets minder of meer dan een eigenhandige fingerwijzing van den Doodskapitein. Ik ben overtuigd, dat hij wel overlegd, met listige voordracht, het dobberend schippersjournaal naar de kust van Ratanni dreef. Hij wist dat het zoo in goede handen geraakte. Ik reken het mij tot een onvergankelijke eer, dat ik van dien kant tot bewaker der vangst werd

gekozen, en meen aan een zwijgend verzoek te voldoen, door uit de geschriften van den Prachtigen Avonturier het achterstaand boek op te bouwen. Ik draag het op, mede in naam van de beide Piraten, aan alles wat moed en adel heeft, en waarachtige tranen, aan hen die de eenzaamheid kennen en de ondergang, aan de twee, drie jonge mensen van heden, die den eenigen sprong van den panter kennen, en den vrijen, koninklijken loop der herten.

(Hs. KB 135 A 65; *evidente typfouten zijn stilzwijgend verbeterd*)

VAARWEL

Laatsten groet van Den Vliegende Hollander.

'...dit is de laatste nacht, aan den wal, en de eerste nacht zonder vrouw; wij liggen in Amsterdam voor anker. Is het geen lief en duivelsch spel in éénen, dat deze stad van mijn jeugd en prille liefde en van goede genever, de laatste haven doet zijn, in alle eeuwigheid? Morgen zetten wij koers, ja, waarheen? want wij zullen immers geen stad meer aandoen, geen kust meer verkennen, geen mensch meer zien...; morgen zetten wij koers. Het volk is naar kooi, naar lichte en zware kooien, en ik zit bij de lamp, alleen, en ik denk, en schrijf...

Amsterdam, vannacht, hangt als een beschonken schuit in den hemel. Onder de kap van de lucht, een stalen web, als het ware, uit pantser-git en fluweel, met edelsteenen bestrooid, voeren haar lichten een flitsend gevecht met de sterren. Hier en daar valt een signaal in kleurige ballen, elliptisch, uiteen, als bij vuurwerk; maar achter de lichten, en achter de sterren, ja, achter den hemel nog, staan de looden wallen der duisternis... aan den oostlijken buitenkant, op het zilveren water, drijft langzaam het donker de wereld uit, als een zacht blad –; de stroom heeft geen monding; de ruimte is, waar 't naar haar einders gaat, angstig beslagen... een schuit, ergens, slaapt diep en zwart. In de binnenstad sluimeren de grachten, groen van ontzetting...

Ik zal dat nooit meer zien; ik zal geen vrouw meer zien... Dat raadsbesluit van God (of van den Duivel; dat is om het even) om mij, ten eeuwigden dagen het land te versperren, de stad en de vrouw, is een verdoemd project. Branden in hellepijn, waar weening is en knersing der tanden, is beter. Het is vreemd: die vrouw, die met Jezus wou slapen,

Marie Magdaleen, werden alle haar zonden vergeven, omdat zij veel had liefgehad (dat staat er) en ik, die met alle vrouwen wou slapen, tot met de Madonna! word in den storm geworpen, op het eeuwige water. Heb ik niet genoeg liefgehad? Het is vreemd... maar er valt niet aan te tornen: de stem, die voor eenige uren het heugelijk nieuws mij vertelde, was hard en van vuur, als die van wijlen Jeremia, den Profeet...

Ik ben wat hard. Ik moet nu hard en schamper zijn om niet te schreien als een kind; maar reeds keert zich het eigen wapen tegen mij, en ik schrei als een kind...

II

Ik sta op den tweesprong, en zie terug. Zoo zag Lot's vrouw naar Sodom om. Ik leefde niet dan wat der liefde is, en van het gevaar. Omdat die beiden onbestendig zijn. Maar als een vuur, als een storm (als een zacht goed vuur soms, als een lachende storm) heb ik alle uren geleefd (of willen leven) met de kracht en onbedongenheid, die hen eeuwig maakt. Die vluchtige dingen eeuwig maakt (maar niet blijvend; wat blijft wordt molm). Ik wilde alle dingen ervaren, die des menschen zijn; volledig. Daarom waagde ik, op elken tweesprong, hart en lijf, roekeloos en onvoorwaardelijk. Alsof elke tweesprong, trillend, de laatste was, tus-schen leven en dood...

Maar ik heb het niet goed gedaan; te wild, misschien, of te voorzichtig nog. Daarom straft God me nu (of de Duivel: dat is om het even). Hij ontrooft me liefde, ontrooft me gevaar. Want het durend gevaar is zonder geheim, het is even zeker – en zekerheid is dood – als al, wat duurt. Het is vreeslijk.

Welnu: wij gooien hart en haren in den wind, onbekommerd: wij zullen dit durend gevaar – waaraan we getrouwd zijn! – wij zwervers, getrouwd! – nu nemen alsof het een vrouw was, die morgen ons bloed zal verraden... wellicht hard ik het dan, voor kort. Vaart allen wel!

(De nieuwe kroniek van 25 januari 1923)

(fragmenten)

Waar varen zij heen – waar varen zij heen?
naar een land, dat geen zon of maan nog bescheen,
want het schip is een schip van de zwarte vloot,
en de vreemde schipper de Dood. –

Doodenwacht.

De zwarte herberg wankelt onder den storm. Lager dreigt de zoldering, dezen nacht. Soms schommelt de lamp; dan schrikken de schaduwen, die als vleermuizen slapen, fladderend op uit den benauwdten droom. Maar hun angst verwildert slechts in het gillende licht: schuwer geslagen kruipen zij naar den muur.

Het vuur vlamt gejaagd. De kaarten liggen, dood en vergeten, tusschen de kille glazen verstrooid: in een fatale, schijnbaar-willekeurige orde, nuchter en tevens profetisch. In het bulderend ruim van de oude kroeg hurken de mannen, ieder gedoken in de schaduw der eigen angst: als blinde schepen voor elkander, zwalkend door de voorstormen van den dood.

Om de wanden woelen de golven der nacht, duister en oorsprongloos.

Een man leunt voorover, het hoofd in de handen; waar loert de dood? Kan hij den nek oprichten zonder zich aan het zwaard te splijten? – Een man zit ruggelings aan den stoel geklonken; het hoofd hangt, zelfstandig, als van den romp gescheiden, schuin achterwaarts; de oogen verglazen in het licht. Ergens, scheef achter hem, moet het laatste gevaar sluipen; maar het ontglijdt hem, zoo vaak hij gaat omzien; het draait mee, telkens als hij den nek omkantelt. – Een man, een klomp in den hoek, kreunt regelmatig; zijn hand rust op de knie van een makker, maar zij voelen de aanraking niet. – Diep in het huis huilt een kind. De moeder neuriet het eeuwig-vergeefsche slaaplied.

Somber en machtig, zonder oorsprong of einde, luidt de doodsklok der zee.

* * *

De vreemdeling, en die naast hem zit, drinkt. Bij lange, schier regelmatige tusschenpoozen, die de stilte versteenen, en de leegte verstikkender maken. Zij sluiten, drinkend, een zwijgend en donker verbond. Na enkele uren rijzen zij op, en schrijden langzaam de deur uit. Aarzelt er een, als op den drempel van dood en leven? In den dreunenden nacht gaan zij spoorloos te loor. Wie hunner is de schaduw, wie is de gestalte?

De achtergeblevenen staren verloren. — Als schotsen, geslingerd in loodblauw water, drijven hun angsten door den nacht. Gijzelaars, die de dood liet aan een kort leven; nauwelijks verbonden door de bloedverwantschap der angst. Niemand ontkomt. Alleen hij, die het leven tot op den droesem des doods durfde drinken, roekeloos en zonder omzien naar goed of behoud. Hem heeft de Dood ter bemanning geronseld van het smaldeel der wraak.

* * *

De voorspelling.

'De ondergang nadert. Het leven keert tot den oorsprong terug. Alle geslachten der aarde worden bliksemend weggemaaid. De steden zullen verwaaien als asch. De rivieren en landen verdorren onder het vuur van den wind. De bergen zullen verkrampen voor den sprong van den storm; de aarde verschiët als een ster.

De ondergang nadert. Dezen nacht zal het einde zijn. De teekens voltrekken zich: uit den afgrond des hemels is een bloedroode maan opgerezen; duizend-koppig is de zee bevolgen met grauwwit schuim. Als de maan haar regenboog breekt door den schemer der regens, een vuren gordel om den rug der duisternis, zullen de schepen der zwarte vloot bliksemend de poort doorzeilen, die de Brug is van het niet naar het niet.

Voor de oorsprongen van het leven kruiste zij over de zeeën der leegte, eenzaam en gelukzalig door den nacht van het niet. Maar in de monsterlijke dagen der schepping werd het leven geboren, en de egale eeuwigheid gebroken in den tijd. De ruimte werd doorkruist door heirlegers van sterren, de vloeren der duisternis met licht geplaveid. Door de oceanen der leegte zwalkten de kleurige vloten der werelden; onder de grijze vlag der oneindigheid dansten planeten. Maar het zwart en bloedend verbond van dood en donker wapende zich; de vloot, die eenmaal rondzwierf, doelloos en gelukzalig, is uitgezeild ter volkomen ver-

delging van het leven, een smaldeel der wraak, onder de piraten der eeuwigheid. Onder het harde bewind van den dood zal zij het leven bevechten tot den ondergang van de laatste ster. Dan zal de oceaan van het niet ongebroken hervloeien door de ruimten der leegte, in den een-tonigen golfslag der eeuwigheid.'

(De vrije bladen van april 1925. Bij de herdruk in De vijf vingers werden de tussenkopjes weggelaten en een enkele wijziging in woordkeus en -volgorde aangebracht. De voornaamste afwijking betreft een toevoeging aan het slot, die hier volgt.)

Onder den brandenden riem der maanregenboog, bliksemend om de ruimte geslagen, scheert – van einder tot einder één almachtig zwart flitsen – een koortsspokend schip, en boven de eeuwige noodklok der wateren wordt een gillende stem gehoord, en een weerlichtend antwoord:

(Daarop volgt het gedicht dat in de hier gevolgde versie als motto dient.)

DE ZWARTE ENGEL (1925)

Dit fragment proza, naar alle waarschijnlijkheid bedoeld als inleiding tot een groter geheel, werd blijkens een potloodaantekening boven aan de eerste pagina van het met de pen geschreven manuscript voltooid in augustus 1925. Het is een curieus stuk, niet alleen om de Nietzscheaanse inslag die het draagt, maar vooral om de verwoed anti-christelijke toon ervan, die merkwaardig contrasteert met de uitslatingen die Marsman even later zou doen over het katholicisme. (Zie daarvoor deel I, hfdst. 5). Uit hetzelfde jaar dateert het gedicht 'De ondergang' dat duidelijk verwant is aan het stuk proza. Ik wijs nog op de voorlaatste afdeling van de bundel Paradise regained, die eveneens 'De zwarte engel' tot titel heeft, en het daarin voorkomende gedicht 'Les soldats de Dieu', met de regels: 'jij, die aan mijn zijde/een zwarte engel, Godt zoudt bestrijden!'

Ik ben de laatste van mijn geslacht. Met mij en door mij zal dit eeuwenoud bloed uiteindelijk worden verstrooid en de groote naam Van den Walendonck Slocht, die de eeuwen door een duisteren roem heeft gedragen, in ondergang en vergetelheid worden gesmoord. De oorzaken van deze door mij te volvoeren daad, den steilen ondergang dus van dit sterk en edel geslacht, liggen deels in mijne natuur, en deels in mijn wil. De eerste verbiedt mij, een uitermate zwerfsch en trouweloos mensch, den dieren eed van den trouw aan eenige vrouw te zweren, en de tweede ontstaat uit den onuitsprekelijken eerbied voor het bloed, dat mij schiep. Ik ben hartstochtelijk van meening, dat een geslacht, dat de eeuwen door trotsch, fel en roekeloos heeft geleefd, nooit en nimmer wegwijnen mag in langzaam-tanende verwording, maar, naar den voorbeeldigen modus zijns levens, recht heeft op een even onbedwongen en steilen val. De zeldzamen dezer tijden, die van den oorsprong en zin onzes levens nog niet zoo ver zijn vervreemd, dat zij trots, moed en adel verkwanselen voor de merglooze deugden van het gemeen, zullen, na jaren, met somber omfloerste oogen, nog mogen gewagen van ons woest en grootsch leven, van een woesten en grootschen dood. —

Daarom zullen de kindren, die ik bij naamlooze vrouwen verwek, naamloos blijven als hunne moeders, en de huidige, die ras en bloed

De Zwarte Engel

Ik ben de lafste van mijn geslacht. Met mij en door mij zal dit eenmondd bloed uiteindelijk worden verschooid en de groote naam Van der Wale, donker sloekt, die de eenen door een duistere roem heeft gedragen, in ondergang en vergetelheid worden gesmoord. De vorst van deze door mij te volbrengen daad, en steiler ondergang dus van dit sterke en edel geslacht, ligt gedeels in mijne natuur, en deels in mijne wil. De eerste verbiedt mij, een uitermate zwerssch en trouwelos mensch, de diere eed van de trouw aan eenige vrouwe te zweren en de tweede ontstaat uit de onuitsprekelijke eerbied voor het bloed, dat mij schiep. Ik ben, hartstoechtelijk van meening, dat de geslachten, dat de eenen door treisch, fel en wekeloos heeft geleden, nooit en nimmer nog bijna nog in langzaam-tanende vermorring maar naar de voorbeeldige modus zijns levens, recht heeft op de ere, onbedongen en steiler val. De rebellen derer tijde, die van de oorsprong en zin onzes leuens nog niet zo ver zijn vervreemd, dat zij trots, moed en adel verkwanselen, voor de meergloze denigden van het gemeen, zullen, na jara, met somber defloeste vogel, nog mogen geragen van ons noest en grootsch leuen, van een noester en grootschen dood.

Daarom zullen de kinderen, die ik bij naamloze vrouwen scrwek, naamloos blijven als hunne moeders en de huidige, die nas en bloed zelfs bij naam niet meer kennen, zullen in hunne heilike en oop opslag, en den bouw der gewrichte, hoereer die in de vermenig.

zelfs bij naam niet meer kennen, zullen in hunnen trekken en oogopslag, en den bouw der gewrichten, hoezeer die in de vermenging van mijn bloed met slecht bloed mochten worden verminkt, hun hoogen oorsprong niet meer herkennen. Slaan zij nog acht op het ras van hengsten en stieren, stellig sinds lang niet meer op dat van mannen: zij vertalen immers de oorspronkelijke woorden bloed, drift en geslacht door de veege verschrompelde termen hunner ontmande merglooze taal: ziel, geest en hart?

Ik moet in woedende schaamte erkennen, dat ik, die een roofdier ben voor het dorre vee van vandaag, den vergelijkenden toets, die mij meet met de maat waarmede voorzaten zich onbezorgd lieten meten, niet straffeloos kan doorstaan. Zij waren, nu zes eeuwen her, onverschrokken roovers en avonturiers, en onverwoestbare schuimers in de taveerne des levens; zij beheerschten vanuit de adelaarsnesten hunner burchten niet enkel de wegen des handels te land en te stroom, maar zoo oneindig veel verder dan hun rooftochten ooit hadden gereikt, waren de slechte naam en faam, die van hun brandschatten, plundren en ontucht, in verwilderde of beschroomde woorden gewaagden, hun werkelijke aanwezigheid spoorlags vooruitgejaagd, dat zij lachend en ongemoeid, vele dagreizen ver, de gebieden bestreken, die vale angst en verbijstering ijlings hadden ontruimd.

In later eeuwen, verhalen en kronieken, matigden zich hunne uitspattingen aanmerkelijk, maar zij, die op de tournooien van Worms en Straatsburg, schier onbedreigde zegepralen bevochten; die in den wapenhandel, de jacht en de krijgskunst ongemeen en gelijkelijk waren bedreven; die ter kruistocht meetrokken om der wille van een onstui-mig, onbegrensd avontuur, en geenszins om haar goddelijk doel, zij hadden toch nog in de zestiende eeuw als meest ontaarden en verdoolden telg een zo wraakzuchtig en onverdroten piraat, dat De Ruyter van hem getuigde, dat hij alleen reeds in de Middellandsche Zee de aanwezigheid van een beschermend smaldeel voor de handelsvloot onontberelijk maakte. – Schaamte en woede bestoken mij, als ik een hunner gedenk, want ik moet onomwonden erkennen, dat ik geen hunner in kracht, trots en moed evenaar; en ontroostbaar wordt mij te moede, wanneer ik bedenk dat de tijden waarin zij leefden, de volle gelding en ontvouwing hunner levenskracht mogelijk hebben gemaakt.

De twee vorige eeuwen was mijn geslacht, door woekeraars bestolen, en door omwentelingen niet minder verarmd, naar het bloed een nog ongemeen krachtig, landadellijk huis, dat op zijn uitgestrekte goedren in Saksen, goeddeels met bronzen bosschen begroeid, het rustige, late

leven leidde van hen, die zich in deze hand over hand meer verworpende tijden terecht ballingen voelden, en zich de eenzame schatmeesters achtten van der eeuwen kostbaarst tresoor. Trotsche verbittering bouwde hen in, en in den avond vond men er een, bij wijlen zoo fel en tijdeloos starend uit een grijs venster naar een onaardsch verschiets, dat zijn blik den blik deed herdenken van die aegyptische beelden, die den vlot vervlietenden tijd tot harde, doode eeuwigheden versteenen; gelijk men er eenmaal één vond, die door geopende polsen het roode bloed uit zijn aadren tappelings wegvloeien liet. En nog lateren moesten gedoogen, dat het bloed zich allengs, bij gemis aan daden van krijgskunst, ging verpuren tot macht van den geest, en in deze gebieden opnieuw bestonden enklen van hen de duizelingwekkendste vluchten van het verstand, terwijl andren een buitengemeene begaafdheid vertoononden in het bespelen van cello of fluit; een enkle dreef echter het denken tot dermate huiveringwekkende spanningen op, dat de hersens deze geladenheid niet langer vermochten te dragen, en zij sleten hunne dagen in rampzalige spelonken van waanzinnigen angst. — Ik ben de laatste van dit geslacht: in mij staat de kracht van hen allen nog eenmaal op.

Ik ben naar Rome getrokken om Christus op de meest tastbare wijze te hoonen en te vervloeken. Nauwlijks behoef ik te zeggen, dat ik niets of niemand ter wereld zoo onverzoenlijk en hartstochtelijk haat als dezen Jezus den Nazarener, die de ontwrichter is geworden van de oeroude beginslen des levens, van bloed, trots en gevaar. Wel moeten het land en de tijd, waarin hij verkeerde, alreede diep in verval zijn geweest en der ontbinding nabij, want hoe zoude een krachtig volk in een krachtigen tijd, zich uitvierend naar de oorspronkelijke driften des levens, ook maar één oogwenk aan het sluipend venijn van zijn leer en exempel den toegang hebben verleend, en niet enkel tot de buitenste lagen der opperhuid, maar tot het merg, tot het bloed. Hoe dit zij, wij ervaren reeds eeuwen en eeuwen, dat dit doodlijk vergif het lichaam der menschheid onuitroeibaar is binnengedrongen en het tot in de uiterste vezelen doortrekt en doorvlekt; en wij zien, in verbitterde woede, hoe eenmaal krijgshaftige volkren het vuur van den strijd verrieden voor dat van den haard, en de onstuimige vreugden van oorlog en rooftocht voor de doode veiligheden van have en goed; en wij moeten in wrok en versombering aanzien, hoe mannen, die in den fieren opgang huns levens het zwaard slechts loslieten voor den schuimenden beker; die daags onder koperen hitte of door zwarte snijdende kou onafscheidelijk waren van de trillende flanken der paarden en des nachts van de flanken

der vrouw, nu in aemechtige vroomheid hun voormaals vurige monden besmetten met den vergeelden smaad van het kruis. En daarbij te bedenken, dat deze gifmenger van deemoed en deernis een vaal en krachteloos straatslijper was, die verkleumde bij regen en verschrompelde onder de zon; dat hij, die kostlijke gaven der aarde, het bloed en den wijn, die het bloed is der goden, met afschuw verwierp, hen nauwelijks bij naam heeft gekend; dat hij het prachtige lichaam van Magdalena, dat onder zijn handbereik trilde van hartstocht, van de edele veerkracht der beenen tot de soepele boog harer armen één drift en één vlam, onaangeroerd van zich liet gaan...

De onherbergzame toppen van trots en het eenzaam gevaar schenen hem in den valen deemoed der dalen het zwarte voorgebergte te zijn van het buitenste duister, en hij noemde de stralende tuinen der aarde, dit wild paradijs tusschen afgrond en afgrond, een donkeren voorhof tot het eeuwige Eden; en den dood, het onverhoeds worgende einde, dat het leven de spanning geeft van een scherp avontuur, stelde hij voor als de wankele drempel tot de eeuwige vreugde des hemels of de eeuwige pijnen der hel; want zoo slecht was zijn inzicht in de betrekkingen tusschen het bloed en de ziel, dat hij deze laatste, die een vluchtige schim is des bloeds, een oorspronkelijke en zelfstandige waarde toekende, die eerst uit het afzonderlijk sterven des lichaams tot haar hoogste vervulling geraakt.

Zoo voerde hij langs de bloeiende wegen der aarde de sombere karavaan der vernederden en der verminkten, als togen zij door een woestijn van de zengendste hitte of van de bitterste kou; en in den vallenden avond, als zij vermoeid en berooid ter aarde neerstortten aan den berm van den heirweg, paaide hij hun tanende hoop met wankele, duistere woorden; en hij wees aan hun brandende oogen met een veege, weerlooze hand de trillende fata morgana aan de kleurlooze kim, die, naar zijn woorden, van de hemelsche Godsstad de weliswaar teere maar onbedriegelijke voorspiegeling was. —

(Hs. KB 133 M 92)

De hoge koude ramen worden zwart.
het groot onstuimig noodweer van den nacht
heeft aller eeuwen en der sterren vloot
ten radeloozen ondergang
gebracht.

en dezer aarde wrak vermolmde boot
weerloos en veeg bemand door dit verzwakt geslacht
zal in verwildering van angst en nood
aan het steil randgebergte van den dood
spoorloos te pletter slaan.

en ook ik zal vergaan –
nog vóór God's morgenrood.

Ik die de laatste ben die durft te staan
in 't stormend zwart der koude eenzaamheid;
die nu de volkren onder mij vergaan
onstuimig zingend langs de transen schrijd;

een trotsch ontembaar schip dat splijt
– stormend in top de roekeloze vaan –
naar 't ongebroken licht der eeuwigheid.

die in mijn doodelijk versomberd bloed
de avondzon van 's werelds westen droeg

die eeuwen ombracht, en den tijd versloeg –

en die, terwijl de zondvloed wies
– de zwarte engel van de Notre-Dame –
het gouden stormlied van het einde blies
in Godes naam.

Maar nu,
terwijl de voorhang breekt
naar 't ongeschonden licht van Oordeels opperzaal,
hoor ik in mij mijn droevig hart dat smeekt,
een dolend kind, fluisterend moeders naam.
en, wijl mijn mond den duistren laster spreekt,
het snikkend stamelen
van Christus' naam.

(De gemeenschap *van december 1925*)

VAN HEMELS HEIMWEE NAAR HERSTEL VAN DE HIËRARCHIE (1925–1928)

In hoofdstuk 5 van deel I is uitgebreid ingegaan op Marsmans toenadering tot katholicisme en fascisme. Hoezeer zijn religieuze en politieke preoccupaties in de jaren 1925 tot 1929 met elkaar samenhangen blijkt uit de volgende vier teksten. De eerste twee ontstonden in de discussie met Arthur Lehning naar aanleiding van de 'Thesen'. Het derde stuk is een Nederlandse versie van 'Les deux Rilke', Marsmans bijdrage aan Reconnaissance à Rilke, in 1926 verschenen als aflevering van het Franse tijdschrift Les cahiers du mois. Naar het handschrift te oordelen betreft het hier een door Marsman zelf naar de Franse tekst gemaakte vertaling van veel later datum (men vergelijk de ontwikkeling in zijn handschrift op p. 122 en p. 193). Misschien heeft Marsman deze Nederlandse versie een plaats willen geven in zijn Verzameld werk. Het vierde stuk is van eind 1928, maar trekt de lijn van de drie voorgaande door.

THESEN

De oorsprong van den ondergang dezer beschaving is het individualisme. De Renaissance rukte den enkeling los uit het toen reeds sterk verworden cultureel verband der Middeleeuwen. De persoonlijkheid derft de persoonlijke zaligheid.

De zwakzinnigen keeren zich tegen het individualisme met halve, zelfs theoretisch-halve middelen: de (verbreede) individualist wordt, herwordt: persoonlijkheid. De consequente individualist wordt: anarchist. Theoretisch-volledige anti-individualismen: communisme (materialistisch) en katholicisme (spiritualistisch). Moscou begint verkeerd; van de materie uit, amerikaansch. Rusland en Amerika zullen Europa verpletteren. De verhouding Europa-Amerika loopt nauwkeurig parallel aan die tusschen Griekenland en Rome, het antieke: de kolonie overvleugelt, overweldigt het moederland. (Spengler ontging dit). – Rome *begon* goed, *ging* uit van den geest: de cultuur was slechts emanatie daarvan. De huidige herleving van het katholicisme is angst-symptoom: de radeloozen, de ontwrichten vallen terug naar een nu doode waarheid. De eerste

de beste: want waarom niet naar Aegypte, naar... maar inderdaad, men valt reeds terug en uiteen en dood naar: Indië, China,... Alle orientalisme, alle terugkeer, alle poging daartoe (neo-classicisme, neo-spinozisme, neo-impressionisme, neo-dadaïsme!) is lafheid, gebrek aan scheppende oorspronkelijkheid.

Alle pogingen om oude culturen te doen herleven, om nieuwe voor te bereiden, zijn anorganisch en vergeefs. Cultuur groeit, onbewust. Een *nieuwe, oorspronkelijke religie* alleen kan de wereld herstellen.

De heldhaftigen aanvaarden den ondergang, en leven.

* * *

De beweerde bloei der huidige hollandsche letteren is een fictie; één tiende (fragmentarische) lyriek, negen tiende critiek. Geen drama, geen proza... Ik neem natuurlijk aan, dat de dichters van '90 en de romanciers (realisten en de z.g.n. neo-romantici) hun tijd gehad hebben.

Van Genderen Stort is niet alleen de eenige romancier van de groep (liever dan generatie) van 1910, maar, met Coster en A. Roland Holst, de eenige prozateur. (Palladium moest zijn meesterwerk *De Centaur* publiceren.)

De afwezigheid van dramatisch en episch werk bewijst een gebrek aan breedte, rust, geduld. (De afwezigheid van een epos, van een lied, daarnaast, bewijst de afwezigheid van een volk.) Lyriek is de kenmerkende uiting eener laat-en-eng-individualistische periode.

* * *

De critiek van Nijhoff is fragmentarisch ten aanzien van den totalen dichter; hij ziet enkele, soms diep verborgen, trekken uitermate scherp, maar dringt en dwingt de besproken figuur in die eerste, snel-en-fel-gewonnen visie, die zich voortdurend verder van het gegeven verwijderd. ('Je zult zijn, zooals *ik* je zie' of, minder nadrukkelijk, maar niet minder tyranniek: 'Zie je wel, dat je zoo bent'). Ten aanzien van de afzonderlijke gedichten is zijn inzicht niet alleen onnavolgbaar scherp, maar tevens volledig.

Coster ziet bijna nooit het enkele vers, maar bijna altijd, totaal en doordringend, den mensch. Dezen mensch bouwt hij op uit den inhoud (den eersten inhoud, volgens Nijhoff) van diens beste verzen en mogelijkheden.

* * *

Tijdschriften schaden de dichtkunst, in het slechtste geval; leiden af naar het secundaire: critiek, polemiek, essay, literair leven... kweeken bij- en na-loopers.

In een neutraal geval zijn ze overbodig: goed werk vindt zijn eigen weg. In het gunstigste geval helpen de bij- en na-loopers (niet alleen een beweging completeeren, dat interesseert slechts den historicus, maar) een algemeen fluïdum scheppen, waarin en waaruit de goeden beter en vrijer, vruchtbaarder leven en werken. Er is soms een onnaspeurlijke samenwerking, waarin de minderen geen parasieten zijn.

Tijdschriften moeten karakter hebben; een beginsel, een idee (willen) incorporeeren en propageeren. Dat beginsel kan desnoods puur-aesthetisch zijn, mits het levend en ingrijpend zij. De Beweging was een goed tijdschrift. De Gemeenschap is in abstracto eveneens een goed tijdschrift; in concreto niet, bij gemis aan talenten. De Nieuwe Gids was een noodformatie (Greshoff), De Stem, De Vrije Bladen zijn slechts interessante tijdschriften (formaties(?) van genoodigden) met boeiende, afzonderlijke talenten. De goede eenzijdigheid ontbreekt.

* * *

De epigonen zijn de doodsvijanden der poëzie: zij zijn, in letterlijken zin: laat-, later-geborenen, maar in den gangbaren en laakbaren zin: tè-laat-geborenen; zwak-geteelde na-kinderen; veege, merglooze telgen. Niet het enkele *feit* der verwantschap beslist, noch het simpele factum van volgeling-zijn, noch het voortzetten van een cultuur, traditie of school, maar de aard der verwantschap: men moet drager zijn van het geslacht, niet de bloedzuiger; en het *karakter* van het discipelschap: laat het dienend, maar vrij, maar on-slaafsch zijn, en de *wijze* van voortzetten eener cultuur: laat ze scheppend, her-scheppend, voortplantend zijn.

De epigonen zijn de parasiteerende verwanten, de klaploopers onder de discipelen, de erfelijk-belasten eener cultuur, maar wie een door vorigen schoon en krachtig verbeelde wezensstaat, op *persoonlijke* wijze met hen gedeeld, *persoonlijk* schoon en *krachtig* verbeeldt, is dichter.

Doch alle Jugend sollt ihr Sklaven nennen,
Die heut mit weichen Klängen sich betäubt,
Mit Rosenketten überm Abgrund tändelt.

(Adieu, Penthesilea...)

Tegen den oppervlakkigen schijn zijn de meeste nieuwe Vlamingen en Jong-Katholieken onvervalschte epigonen; de epigonen van een verouderd modernisme, van het duitsche expressionisme, van Whitman en Verhaeren.

Modernisme-à-tort-et-à-travers (beter: modernisme-om-zichzelfswil): Men zou in het blindweg modern zijn, en in het fanatiek modern blijven, zelfs in het in-den-wilde modern-zijn, eigenschappen kunnen zien, die men lofwaardig acht: kracht, volharding, spontaneïteit. Ik betwijfel, of de dichtkunst door deze qualiteiten noodzakelijk gediend wordt; maar ik ontkèn de ontstaanskans van een gedicht, dat uit een drift naar het tijdelijke, naar het tijdelijk-actueele (d.i. ten alle tijde: het moderne) geboren moet worden.

Poëzie is niet de klakkelooze uiting van actueel leven, maar de doorwrochte omzetting van essentieel levensgevoel. Zij ontstaat inderdaad op den breuk van het eeuwige en het vergankelijke, maar in dien *zin*, en in die *richting*, dat het eeuwige doorbreekt naar en in den tijd; dat het essentieele zich verwezenlijkt in het tijdelijke. – Nimmer zult ge den tijd kunnen aanzetten en ophitsen tot één seconde eeuwigheid.

(De vrije bladen *van november 1925*)

THESEN

(Omschreven ten dienste van Müller Lehning, Ter Braak, Gerard Brunning, Lou Lichtveld...)

Verdammt! soll ich euch dann alles vorpfefen?
Jean Paul

I

De beweringen van Müller Lehning in de Stem van Februari 1926 zijn

geen anti-thesen. Althans geen anti-thesen tegen mijn Thesen in de Vrije Bladen van November 1925. Ik zou de stellingen wel eens willen lezen, waarvan zijn stellingen de tegen-stellingen zouden zijn. Ik ben onverholen verheugd althans dién onzin niet te hebben geschreven.

De Thesen zijn apodictische aforismen. Anti-Thesen dienen dat eveneens te zijn (formeele eisch). De stof is door de Thesen beperkt (materieele eisch). Müller Lehning miskende beide. Ik vermoed, dat wat hij te zeggen had, het sterkst tot zijn recht was gekomen, wanneer hij mijn Thesen als den neerslag beschouwd had van een hem vijandige denkwijze; indien hij hen had aangegrepen, en aangetast, om het zijne te zeggen over deze materie, en desnoods over andre materie. – Nu hij dit heeft verzuimd (want ik mag niet aannemen, dat hij dit artikel materieel en formeel zal willen handhaven), rest mij niet anders dan zijn Anti-Thesen op enkele, soms cardinale, punten met vraagteekens te beantwoorden, en op andere, soms eveneens cardinale, met tegenspraak. Want voor zoover het niet onduidelijk is, en geen klinkklare nonsens, miskent het den aard en de verhoudingen der goddelijke en menscheelijke dingen, en die der geestelijke en natuurlijke orde volkomen en noodlottig. Müller Lehning verplicht mij (en zichzelf en den mooglijken lezer vermoedelijk) ten zeerste, door in zijn 'Toelichting' die noodiger is dan de mijne, de flaters van zijn 'Anti-Thesen' te herstellen, de verwikkeling ervan, zacht gezegd, te ontwarren, en zijn bedoeling nader uiteen te zetten. Ik smeek, dat zijn 'Toelichting', op stuk van materieele en formeele helderheid, althans, van zijn 'Anti-Thesen' de strikte en volledige anti-these mag zijn. – Ik volg zijn betoog niet op den voet. Ik doe enkele grepen: daarin moge de kern van zijn zienswijze, voor zoover die mij aangaat, vervat zijn. Vooraf enkele betrekkelijke futiliteiten:

De wilde zal vermoedelijk eerder leven in den staat van wat M.L. noemt het primitieve socialisme dan in dien van isolatie-individualisme.

De moderne mensch, die zijn persoonlijke zaligheid vindt in het bewust deel hebben aan het (eeuwige) cultuurproces, staat gelijk met den vlotbewaarder, die zijn heil zou vinden in het eindeloos stroomaf gesleept worden. Mij lijkt dit geluk een zeer persoonlijke rampzaligheid en onzaligheid.

Onnaspeurlijk blijft het verband door Müller Lehning gelegd tusschen (de practische moraal van) het Katholicisme en individualisme, kapita-

lisme en militarisme; maar onaanvaardbaar, fel-verwerpelijk is zijn critiek op Rome, met name in het citaat uit Jean Pauls schandelijke en goedkoope platitudes, die het Katholicisme be- en veroordeelen op grond van het wangedrag van Katholieke individuen. Zou de Kerk dat gedrag niet met meer recht en begrip verwerpen dan een in dezen kennelijk-stomme leek? Zou Müller Lehning den laffen moed hebben de aegyptische cultuur te smalen, indien het hem bleek, dat zelfs de Pharaon's stuk voor stuk onvervalschte ploerten waren geweest? Ik weet van niet: ik weet, dat hij ideeën pleegt te meten naar hun machtigste verwerkelijking, niet naar de aberraties van hun a.h.w.-toevallige naam-dragers. – De critiek van Müller Lehning is dubbel-bevreemdend, waar hij leeft in de schaduw der Notre-Dame, in het bovenwereldsch regenbooglicht der Sainte-Chapelle.

De inzet van zijn artikel was mij aanvankelijk een raadsel, maar ik heb mij laten verheldren, dat de term: het eigenlijke begin, in den eersten zin in tegenstelling tot het feitelijke begin in den tweeden het beginsel bedoelt. Dan vervalt de frappante tegenspraak dàartusschen althans. Dan vervalt echter niet de ontstellende these van den derden zin, die de maatschappij laat bestaan vóór den mensch. Ik mag niet veronderstellen, dat het over de apen gaat, hoewel de biologisch-sociologische verzekeringen, die daar onmid'lijk op volgen, dat sombere vermoeden een oogeblik wekken.

Indien het de sociologie vergaat, zoals het natuurwetenschap verging, dan is van haar niet meer beheersching der cultureele krachten te wachten dan de physica verwierf over die der natuur. Dan zal tot de komst van den sociologischen Franklin de bliksem van het mensch-zijn inslaan naar willekeur, onberekenbaar en onafleidbaar. (Dan zal de cultuur m.a.w. slechts voor een onnoemlijk klein deel door de sociologie worden beheerscht). Daarna resten haar de voorshands ontembare orkanen, cyclonen, aardbevingen, uitbarstingen in den individueelen en maatschappelijken mensch, gelijk die, in de natuur, de physica ten einde toe zullen blijven ontsnappen en tergen. Maar: al wàs cultuurbeheersching het onmiddellijke en totale gevolg van cultuur-wetenschap, al was het huishoudelijk reglement van die strafkolonie der toekomst, die heilstaat heet, nauwkeurig op-en-vast-te-stellen, wat wonnen we nòg? Ik raak, naar ik meen, in dezen de kern van Müller Lehnings zienswijze: essentieel is voor hem de mensch in zijn verhouding tot den (gelijken) medemensch. Deze verhouding wordt z.i. overwegend bepaald door de

materieel-maatschappelijke structuur. Essentieel is voor mij de verhouding van den mensch tot God. Daarom kan een positieve filosofie nooit een positieve religie vervangen. Daarom is de redelijke welstand van allen onverschillig naast de geestelijke welstand, die de primaire is. Daarom raken de maatschappelijke verhoudingen ons pas in tweede, of tiende instantie.

Müller Lehning denkt monistisch, ik denk dualistisch; hij materialistisch, want hij ziet den geest, die hem op zijn wijze natuurlijk doël is, door de stof beheerscht (krachtens zijn eerste alinea zelfs uit de stof ontstaán); ik denk spiritualistisch, want de stof, naar mijn meening, wordt beheerscht door den geest. Hij beschouwt een positieve filosofie als het (religie-vervangend) product van een cultuur. Ik beschouw de cultuur als de maatschappelijke emanatie van een (naieve, mythologische) religie. Ik kan mij niet in eerste instantie bekommeren om den redelijken welstand van allen; om de categoriën: vrijheid en gebondenheid. Want in dit ondeelbaar weerlichtend oogenblik tusschen het Paradijs en het Einde voltrekt zich, op leven en dood, het eigen bestaan, die 'zwarte kruistocht naar het eeuwige leven...'

II

De 'Thesen' bevatten een ongerijmdheid: ik noemde cultuur een emanatie van den Geest, en verklaarde nochtans het Katholicisme dood omdat (slechts) de (heidensche) cultuur in verval is. Natuurlijk: de straalkracht van het Katholicisme is zwak, anders wàs de wereld eenvoudig nog Katholiek; dan zou het Katholicisme zelfs den schijn niet hebben van een enkel-historische waarheid. Dé vraag, voor den enkeling, en de wereld blijft intusschen: de aanvaarding of de verwerping van het Katholicisme.

(De nieuwe, oorspronkelijke religie (zie Ter Braak: Anti-Thesen. Vrije Bladen 2, 1926). Dat beteekent niet: een leege, en vage religiositeit; dat beteekent: een nieuwe God, nieuwe Goden, een eeredienst, een zgn. bijgeloof, mythologie. Dat beteekent, cultureel, de vestiging van een nieuw hiërarchisch gezag, dat bij de gelijkheid der zielen de ongelijkheid der persoonlijkheden erkent, en daarop haar wereld bouwt. Zoolang men het Katholicisme verwerpt, blijft dat (die nieuwe religie) de eenige reddende mogelijkheid: zij moèt ontstaan, hier, of in Labrador, of op Saturnus.

Daarom is het onredelijk, Ter Braak, op deze wijze te schrijven over een eventueele kerstening; over een apostolaat, dat nooit het gevolg van dit inzicht kan zijn, als ik schrijf: de heldhaftigen aanvaarden den ondergang, en leven. Dat beteekent niet, Lou Lichtveld: 'de zaak kalm naar z'n ouwe moer laten gaan, en even tijd zoeken voor een Caravellis.' Dat beteekent: het noodlot aanvaarden, en den alomtegenwoordigen schrik bezweren door een dionysisch leven. Maar misschien is dat hetzelfde.)

Het individualisme als noodlot erkennen, is niet het verheerlijken: wie deze dagen en nachten leeft in een duizelingwekkend vergeten en twee, driemaal in dien dans de toppen der ruimte vermeestert, zal door de schedelbreuk van den hemel het late weerlicht zien stormen van het ontlusterd Eden; hij wordt verblind en verteerd door het onuitroeibaar heimwee. Hij voelt een somberen deernis met hen, die levend als hij, de eendre rampzaligheid roemen als een krachtige vreugde; en die wanend, dat de eenzame mensch den gemeenzamen God kon verslaan, niet met hem hunkeren naar tijden, achter of vóór ons, van kruistochten en kathedralen.

Dit is, theoretisch, mijn laatste woord.

(De stem van mei 1926)

TWEE RILKE'S

Er zijn inderdaad twee Rilke's: een mysticus en een poëet, en de diepe bewondering die de huidige tijd voor hem koestert, bestaat uit twee elementen, die overeenkomen met het dubbele karakter van zijn werk; en, zooals de twee Rilke's zorgvuldig gescheiden zijn, zoo zijn ook zijn bewonderaars in twee groepen verdeeld, waarvan de een niet minder vijandig tegenover den ander staat dan in hem de mysticus tegenover den dichter.

Ik voorzie een reeks van bezwaren tegen dit inzicht, waarvan de voornaamste ongetwijfeld deze zullen zijn: – 'Maar, wie dit meent, heeft van Rilke geen jota begrepen! Zijn unieke grootheid, zijn universeele waarde ligt juist in het feit, dat hij twee elementen in zich heeft weten te verzoenen die in dit tijdperk onherstelbaar gescheiden lijken te zijn: poëzie en mystiek. Alleen in hem, tusschen alle andere moderne dichters, gingen die beide vermogens opnieuw een verbinding aan; zij ver-

mengen tot een onoplosbare eenheid, zij schiepen den éene, ondeelbare kracht: zijn mystiek is de onuitputtelijke bron voor zijn vers. [Zijn stem is de stem van God.]

Ik ben helaas niet overtuigd. Ik kan mij onmogelijk vereenigen met hen, die zonder te weifelen, in Rilke den mystischen dichter zien van de twintigste eeuw, hoe gaarne ik ook die troostrijke overtuiging zou deelen, want het zou een verrassende vreugde zijn, in hem een verschijning te mogen begroeten, die zoo veelvuldig was in de middeleeuwen, maar die daarna verdween: een dichter, verlicht door het eeuwige licht, een trouw en nederig zoon van de Kerk, vriend van de armen, troubadour en dienstknecht van God.

Het [is] overigens niet Rilke's schuld, dat hij gefaald heeft in zijn pogen poëzie en mystiek te verzoenen, maar de schuld van de Renaissance. Zijn fout is alleen, dat hij geloofd heeft aan een modérne mystiek, die niet bestaat en niet bestaan kán, omdat echte mystieken alleen kunnen leven in tijden die volkomen doordrenkt zijn door een universeele religie. Die tijden zijn misschien voor altijd voorbij. Het is dan ook, heden ten dage, reeds uiterst moeilijk om ook maar zwak mystisch te zijn, en het is volslagen onmogelijk modérn mystisch te zijn: een mysticus van dezen tijd.

Deze tijd, deze duistere tijd, staat vijandig tegenover den godsdienst en niet minder tegenover God. Hij wil geen religie, hij wil slechts religiositeit; hij wil God niet zooals hij is; hij wil hem, misschien, onder duizenderlei dubbelzinnig voorbehoud, aangepast aan de eigen zwakheid, aan het eigen subtiel clair-obscur, hij wil hem vaag, bedroefd, mistig, hij wil hem modern. – Er is echter niets te moderniseeren, omdat moderniseeren verzwakken is; en vooral aan God valt niets te moderniseeren; het is vrijwel een loochenen. Er valt niets te herscheppen naar de beginselen der *évolution créatrice*. God evolueert niet, hij is. Rilke heeft schade gedaan aan zijn ziel, en aan zijn werk door God op te lossen in den schemer. Alle kunst is helder, evenals God.

Als dichter is Rilke bewonderenswaardig. Hij heeft recht op onze, vrijwel onbeperkte, erkentelijkheid; hij heeft ons leven verrijkt en verdiept. Hij is doorgedrongen tot in de verborgenste schuilhoeken van het menschelijk hart. Hij heeft, voorzoover dit mogelijk is, enkele onzer laatste geheimen ontsluitend: de eenzaamheid, de angst, de liefde, de dood – en niets ter wereld, zelfs het 'Stundenbuch' niet, kan maken dat wij 'Brigge' vergeten; het is tegelijkertijd het dagboek, het testament en het meesterwerk van een tijdperk.

[De literaire invloed van Rilke in Holland is niet erg groot; de bewondering voor de dichter is eenstemmig en onveranderlijk.]

(Hs. KB 68 D 11; de toevoegingen tussen vierkante haken zijn mijn vertalingen van zinnen die alleen in de Franse versie voorkomen)

1928

Neen, het is nog geen nacht.
twee of drie staan er nog op wacht.
maar het is verdomd donker –
en misschien
worden zij afgeslacht
vóór zij den morgen zien.

De regels hierboven vervatten vrij scherp en volledig het inzicht, of als men wil het gevoel, dat mij overmande, als ik enkele jaren geleden mij verdiepte in de toekomst, of zelfs maar in het heden van deze cultuur. Langzamerhand is deze reactie ten deele geweken voor een misschien even onberedeneerd slingeren tusschen wanhoop en vertrouwen, die zich, maar bij hem zéér overwogen, uitdrukken in de volgende regels van Diepenbrock:

‘Wie nù nog jeugdig genoeg zijn om gelooven en hopen te kunnen, zien dezen tijd als een overgangstijd en niet alleen vol van den angst van het oogenblik, maar ook van de zware verwachting der toekomst.’

Maar juist omdat mijn reactie in deze materie honderdmaal meer berust op een lyrische intuïtie dan op een streng-vergelijkend verworven inzicht, kan een artikel als dit voor mij niet veel meer zijn dan de weerspiegeling dier lyrisch en intuïtief ondergane impressie en slechts voor een klein deel een, voor zoover dat bestaat, wetenschappelijk-gefundeerd geloof. Ik heb mij, vooral de latere jaren te weinig beziggehouden met cultuur-(historische) studie om met kennis van zaken over deze quaestie te kunnen meespreken, en ten slotte is het zeer goed mogelijk, dat een niet-allereerst intellectualistische, of zelfs maar intellectueele natuur, haar subjectieve gevoelsstaten, om niet al te impressionistisch: stemmingen te zeggen, op het wereldgebeuren projecteert, en deze harts- en hersenschimmen aanziet voor het eigen-wezen dier objectieve cultuur.

Ik houd deze vóór-bespiegeling voor onmisbaar, om onbelemmerd uiting te kunnen geven aan mijn overtuiging, al berust die dan vrijwel uitsluitend op een intuïtieve impulsiviteit.

* * *

De centrale oorzaak der hedendaagsche ontreddering ligt niet in een oeconomische of politieke ontwrichting van staten, volkeren, wereldeelen, werelden en sterrenstelsels; en zelfs niet in een moreele verkrachting van een individueel of collectief geweten. De centrale oorzaken van welke bloeiperioden of katastrophen dan ook, van de ruimteversteenende en tegelijk vlinderteere dynastiën der Pharao's, van de bronzen en hartvormige attische poles, van den honderd-jarigen oorlog, van de russische revolutie, zijn nooit allereerst zaken van oeconomischen of moreelen aard en structuur: zij zijn altijd en overal, allereerst, soms uitsluitend, soms overwegend, soms onnaspeurlijk gecamoufleerd door de evenementen der zichtbare feiten, religieus van natuur. De ontreddering die wij op dit oogenblik ondergaan, waarvan wij deel zijn en schuld, verwekkers en armzalige uitkomst, maar evenzeer ten deele gezuiverden, is het rechtstreeksch en onverbiddelijk gevolg van het ontbreken van een gemeenschappelijken godsdienst. Ik zeg: godsdienst en niet meer: geloof of religie. Ik zeg niet meer: geloof, omdat ik er niet meer zeker van ben of er niet toch, onder duizend maskers en nuances, een, desnoods wankel, slingerend, ontmoedigd en misschien zelfzuchtig geloof de totale tegenwoordige menschheid bezielt, al was het maar het geloof aan de uiteindelijke redding, omdat dit niet meer te verduren is en dus niet meer duren kan, en ik zeg niet meer geloof, omdat ik overtuigd ben geraakt, dat een gemeenschappelijk, maar ongeconsolideerd, ongedogmatiseerd, niet-geïncorporeerd geloof onvoldoende zou en zal zijn voor het wereld-herstel. Daarom ook zeg ik liever niet meer: religie. Het is ongetwijfeld in een wereld van barbaarsch atheïsme en gemechaniseerd materialisme eenerzijds, en anderzijds van een ten uiterste geïndividualiseerd mysticisme, een unzeitmässe opvatting, als men zich verklaart vóór een heteronome moraal, voor geobjectiveerde dogma's en normen, voor één centrale, universeele godsdienst, voor een lichaam, een kerk. Maar dat moet, want in de verstoffelijking is de geest verstard en verdonkerd, en in het anarchistische mysticisme verijld. Ik sta zelfs wantrouwender en afwerender nog tegenover de individualistisch-religieuze vervagingen dan tegenover het materialisme, want het laatste is duidelijk en onbedriegelijk, en onbedriegelijk verkeerd. Maar het ijl-

religieuze van min of meer christelijke, of theosophische, of geïmiteerd-oostersche aspiraties, individuen en secten, kan verwarrend werken, omdat het zich, althans in aanleg, náár het spiritueele beweegt. Maar in werkelijkheid ontkent of ontwijkt het den geest listiger en omslachtiger dan het materialisme, dat de ziel of eenvoudigweg loochent, of tot een weelde-product van oeconomische krachten verklaart.

Deze quaesties raken den mensch en de menschheid; zij raken in zoverre ook het tegenwoordige en toekomstige lot onzer eigen cultuur, maar er zijn inderdaad dingen, die ons wel niet wezenlijker moesten aangaan dan deze, maar die ons wellicht dagelijks nijpender bedreigen, verschrikken, misschien ook verrukken. Dat zijn de teisteringen en kansen niet van het collectivum menschheid, noch wellicht onzer persoonlijke bestemming tot onheil of heil, maar van ons werelddeel, van Europa. Ik sluit mij een oogenblik bij deze kortzichtigheid en nog wel degelijk-zelf-zuchtige beperking of verruiming aan, en kijk naar Rusland en naar Italië, want al wordt er noch in Rusland, noch in Italië onmiddellijk en voorgoed of zelfs maar voorloopig over de europeesche toekomst beslist, er wordt althans gewerkt en geloofd aan iets dat grooter en hooger is dan Italië of Rusland alleen. En van welke europeesche natie is dit in een niet-imperialistisch-expansieven zin te getuigen? Zelfs niet meer van het huidige Frankrijk, eenmaal 'la Déesse France'.

De structuur van het italiaansche fascisme heeft psychologisch, oeconomisch, politiek, staatsrechtelijk en moreel alvast één ding voor op alle nivelleerend-individualistische democratie, en wel dit: dat zij niet alleen rekening houdt met de veelsoortige ongelijkheid der menschen, maar dat zij zich op deze ongelijkheid, hierarchisch opstijgend, grondvest. Dit beginsel en deze daad is in een tijd van sjacherende en ontmande verdraagzaamheid en laffe liberaliteit van ontzaglijk belang, omdat zij, tegen den schijn misschien, zich baseert op een grondslag van strenge zedelijkheid: zij bouwt een gemeenschap, een staat, zij regenereert een volk door te wijzen en te steunen op de plicht van den sterkste, en stelt in de plaats van een theoretiseerende democratie de daadwerkelijkheid eener sterke demophilie: zij regeert het volk, dat in wezen nooit wilde regeeren, maar zich in den verwarrenden waan dier verwaterde ideologie liet geleiden door valsche munters en demagogen; zij regeert het volk, dat, inderdaad, geregeerd wil worden. De fouten van het fascisme liggen allereerst in haar angstvallig en geboorneerd nationalisme, en de fouten van haar vereerders beginnen met de verheerlijking van den draak Mussolini. Ongetwijfeld is Mussolini een man van enorme begaafdheid en kracht, maar onverdragelijk en onteerend, voor hem en

zijn adorateurs, is de weerzinwekkende melodramatiek zijner gestes, die de volmaakte realisatie zijn van den droom van een opera-held.

Het is hier niet de plaats een protest te doen hooren tegen de verguizers van Wladimir Lenin, maar men moet weinig van dien nobele hebben gevoeld en doorzien, als men hem uit onnoozelheid of duisterder qualiteiten zijn meest wezenlijke karaktertrek zou gaan ontzeggen: grootheid; en grootheid is met name de trek die Mussolini ontbreekt. De ideologie die Lenin onderschreef; de wereld-en-levensbeschouwing die hij voorstond en voorvócht met een duistere, koppige boerenkracht, als een imperialistisch tyran, welhaast als een terroristisch fascist! – mogen voor mijn gering deel in korten tijd voorgoed gebroken en vergeten zijn, de oerkracht waarmee hij ze vastgreep en er mee manoeuvreerde náar wat hem het onmidd'lijke heil leek der wereld, zijn de kracht en de greep, de wijsheid en het beleid geweest van een Groote van een halve heilige, zegt één van mijn vrienden. En inderdaad, als men Lenin, ondanks zijn kinderlijkheid stelt tegenover de wit-angelieke naturen van Shelley, Gorter en Hölderlin, noem hem dan in één adem met de andere zwarte engelen, met Poe en Rimbaud. Maar de ideologie, die hij voorstond is naar links evenzeer onvolledig of verminkt als die der fascistten naar rechts.

Ik moet bekennen, dat ik de gedachte of de genade, die tot een herstel kunnen voeren in concreto zelfs niet zwevend voorvoel. Ik heb gezegd wat ik zie en ervaar, in groote trekken, maar zonder reserves. Ik herhaal, dat naar mijn meening alleen een universeele, in een lichaam, een kerk, geïncorporeerde godsdienst dit herstel bewerkstelligen kan.

16 November 1928

(Barchem bladen *van december 1928–januari 1929*)

TWEDE INTERVIEWS (1927-1928)

Hieronder volgt de tekst van een tweetal vraaggesprekken met Marsman. In de vooroorlogse journalistiek, en zeker in de literaire tak daarvan, had men andere opvattingen over de weergave van iemands antwoorden en uitspraken dan nu, ook al omdat men voor de vastlegging van het woord was aangewezen op pen en papier en het buiten de nu algemeen gebruikte geluidsapparatuur moest stellen. Het hoeft dus geen betoog dat Marsmans uitlatingen in sterke mate 'gekleurd' zijn door de notulant/interviewer. Den Doolaard, van wiens hand het eerste interview is, doet er trouwens nog een schepje bovenop met een 'vitalistische' sfeerbeschrijving. Albert Kuyle is in het tweede gesprek nadrukkelijk aanwezig als discussiepartner. Zijn interview bevat een aantal geruchtmakende statements, die voor Erich Wichmann, fascist van het eerste uur, aanleiding waren Marsman in een open brief (gepubliceerd in De bezem van 28 september 1928) uit te nodigen zich bij de 'zwarte benden' aan te sluiten.

H. MARSMAN

Wij hadden afgesproken op een donkerroode avondwolk; en toen ik mij dwars onder de Avondster den wind inwendde, zag ik hem van ver reeds zitten. Zijn beenen bengelden zorgeloos naar beneden en met zijn voetzoolen bestudeerde hij den 'Untergang des Abendlandes'. Zijn handen maakten gebaren als speelden zij vangbal met sterren. De aankomst was pessimistisch: 'We moeten omlaag. Je haren staan steil overeind. De hemel lijkt wel een Hoover. Er is een magnetische storm dichtbij, en dadelijk slaat de sterrehagel door mijn papiertjes'. Wij doken.

En zoo verloren wij de eerst beoogde distantie tot de dingen, maar wonnen een droog onderdak. De kustkroeg was vol. Af en toe verhief zich huilend een Tornado van vloeken tusschen het klapperend neerslaan der kaarten, en dansten de flesschen tusschen de vuistslagen en het glazenrinken. 'En toch is de Nederlandsche dichtkunst van nu de beste van West-Europa. Schenk in. En wie dat dan wel zijn? Ten eerste de generatie van '10: Buning, Roland Holst, Nijhoff. Karakteristieken: Roland Holst: kijk naar buiten en zie hoe de zee aanzuigt, hoor hoe de

wind de wereld leegwaait. Dat is de wereld waarvan Holst de ontroonde, door zijn laatste troepen verlaten koning is.

Hoor je hem niet hardop praten in zijn verzen om zijn krankzinnige eenzaamheid te ontkomen? Hij leeft in een wereld waarin alleen de tijd overbleef. Daarom is Roland Holst tragisch en groter dan Werumeus Buning, de meest begenadigde dichter dien we hebben, met Slauerhoff.

Nijhoff en ook ik hebben allebei dat angstgevoel vóór een vers: als het niet goed in vorm komt dan valt het uit elkaar. Menschen als Werumeus Buning en Slauerhoff mogen ook wel eens van die werkmanschapsbevliegingen hebben, maar al draait het beroerd uit, dan doet het er toch niet toe; want de poëzie zit er in. Voor Slauerhoff b.v. zijn kachels en vrouwen even poëtisch, want hij heeft het stokje van den magiër, hij raakt de gewoonste dingen aan, en ze gaan trillen met een vreemd geluid. Dàt is Poëzie. Hij is groter dan wij allen, de jongeren dan. De titel van zijn bundel 'Archipel' was ongewoon gelukkig gekozen. Want het is inderdaad een zee, waar duizenden eilandjes uit oprijzen, die eruit gegroeid zouden kunnen zijn, wanneer het water niet zoo onvruchtbaar was. Elk eilandje een vers. Daarnaast is Herman van den Bergh een heuvelend landschap met machtige oogsten, de wind waait zaden, alle vormen zijn zwaar en zwanger van leven. En ikzelf? Een van de masten van Kootwijk, 200 meter alleen de lucht in, balanceerend boven een onbestaanbaar klein grondvlak. En zoo voel ik mijn werk ook. 't Was uitvalen, verkennen in alle richtingen. Kiemen voor later. Bij elkaar vergelijkenderwijs: de domtoren van Utrecht, maar geen kerk nog, geen koor. Men zegt het wel, dat het in de quantiteit niet zit, maar tóch wil ik romans schrijven. Gebrek aan levens- en karakterervaring? En de jonge Franschen dan? Delteil? (al is dat soms op de schreeuw af!) Coc-teau? Radiguet? 'L'Or' van Cendrars? Ons proza? Querido is een kerel van enorm formaat, en de eerste 'Jordaan' een groot boek. Maar ik ruil de romans van Top Naeff graag voor haar toneelcritieken! Wat wij aan jong proza bezitten is kritisch sterker dan scheppend. Zie maar Gerard Bruning, met Roland Holst de grootste figuur uit dit tijdperk bij ons. (Twee 'unzeitgemässe' verbannen koningen), vergelijk verder: ter Braak's 'Cinema militans' met zijn slecht proza in 'Erts', vergelijk v.d. Bergh's critieken met 'De Boer', vergelijk, desnoods, mijn Anatomische Les met 'De Vliegende Hollander'. Ik zonder b.v. Zuid Zuid West van Albert Helman uit. Dat is van een prachtige avondstilte waarin het boek zichzelf spreekt en de stilte niet stoort. En dat is beter dan geweldig steengeplons. (Ik lach). Ja, Albert van Dalsum en jij zijn types van gestyleerde salonboksers. (Ik neem een uitvalshouding aan.) Neem b.v.

'Genesius' van van Dalsum. Prachtig van allure, grootsch van opzet en doorvoering, maar diep binnenin, daar, waar de trilling, de echte vandaan moet komen, is een holte, en daarom is de klank er net naast. De noot is goed en gaaf, maar de smaak deugt niet. En dat is met de verzen van den Doolaard net zoo (Ik grijns). Anders met die van Anthonie Donker: die vind ik, op z'n best dan, voortdurend geïnspireerd. We zijn dus weer bij de poëzie terug. Wat ons onderscheidt van de vorige generatie? M.a.w. waarin we jong zijn? Ten eerste dan: de tempo-versnelling. Vergelijk de auto's van vóór den oorlog maar eens met die van nu. Men mag dan beweren, dat de oorlog en de geestelijke omkeer in Europa ons niet direct geraakt hebben, maar toch is er zoo iets als een scheur ontstaan, die doorgeschoten is, ook bij ons; en de ouderen, achter die scheur, kunnen niet verder voortdringen; en wat aan den eenen kant onze voorsprong is, is anderzijds onze armoede, ons losgeslagen zijn. Daarom zijn onze verzen avonturen en vervoeringen, (ze doen dingen die wij zelf niet willen, zooals alle verzen, 't zijn enfants terribles, die er tegen ons bedoelen in de ongelooflijkste dingen uitflappen en je een figuur laten staan tegenover je eigen goede bedoelingen). Ten tweede: de generatie van '10 heeft de litteratuur bedorven juist doordat zij, op hun slechtst, litterair deden. Een schoon boord en een schoon gebaar, Zondagsdichters. Neem zoo iemand als Geerten Gossaert. Dat is een voorbeeld van iemand, die niet-dichter is. Het onberekenbaar avontuur, dat een vers is, want je stort je erin, erop of eronder!, verlaagt hij tot een zorgvuldig vooruit berekende reeks stooten. Hij wil, wat de biljarters noemen, fijn 'overhouden', een 'mooie' serie maken. Dat is sjacheren met gevoel, dat is echt-Hollandsch. Dat is echt-slecht-Hollandsch. Dat is de heele 'Beweging', in doorsnee. Zie maar z'n 'Verloren Zoon': 't eerste, wat die bij zijn terugkeer denkt, is 'Wat zullen de menschen er wel van zeggen'. En dat is ook onze voorliefde voor Gorter, meer dan voor welken 80er dan ook: het directe, het niet litterair-doen. En ten derde, wij zenden onze stamelingen niet meer naar den overkant toe, maar zwemmen er heen en grijpen er weerbaar op in. Het verschil is ook daaruit te zien, dat, als je de drie groote Fransche dichters, Baudelaire, Verlaine en Rimbaud, naast elkaar zet, Jacques Bloem Baudelaire kiest, Roland Holst Verlaine, en ik Rimbaud. Natuurlijk hebben wij dingen overgeërfd en zijn er tusschen ons ook nog verschillen: ikzelf b.v. ben 100 maal moderner en dan opeens weer 100 maal ouderwetscher dan Slauerhoff, die zichzelf staeg gelijk blijft, terwijl ik een slingerbeweging doormaak, die als gemiddelde de positie van Slauerhoff heeft, maar waarvan hij het verste punt vooruit, en ook achteruit, nooit bereiken zal.

Mijn voorliefde voor Slauerhoff is een sympathie voor wat ik zelf niet kan. Omdat zijn aard anders is? Vanzelf! Hij schrijft met een vrouwelijk raffinement, toch slordig; maar er onder is de donkere stem van het bloed, en dat is toch eigenlijk de poëzie. Of ik het schrijven van verzen verrukkelijk vind? Het is leven op topspanning, óók een fysiek genot zelfs. En wanneer ik er dan alles op gezet heb, zoodat ik mijn polsslagen voel verdriedubbelen, en ik hoor dan dat een ander er ook door in de stroomversnelling geraakt is, dan weet ik ten minste dat de publicatie verantwoord was.

Of de dichter dus een sociale functie heeft? Zeker. Waarom ik dan dat gedeelte van 'De Zwarte Engel' niet uit mijn bundel geschrapt heb? Wel, omdat het ten slotte toch 'Paradise Regained' geworden is, ondanks alle beroerdigheid. En ook, wanneer ik, in proza of poëzie, de bazuin van den 'Ondergang' geblazen heb (tusschendoor eventjes dit: mijn antwoord op de enquête van de Stem-redactie: 'Waarheen gaan wij?' is: 'Naar de bliksem!') dan heb ik het, hoop ik, toch zoo fel gedaan, dat het eigenlijk door z'n vurigheid weer een loochenen van den ondergang werd. In de scherpte van den toon verraadde zich de vitaliteit toch weer, die juist door het hijgen om ondergang niet gehavend, maar aangestookt wordt.

Of poëzie ook een bemiddelende functie heeft, zooals van Eyck, geloof ik, zegt (zou zijn aesthetiek niet samen te vatten zijn onder de naam: de Theocratie der Schoonheid?). Oorspronkelijk wèl, en ze heeft er nog een tik van beet, maar toch zijn gedichten maar uitkijktorens, geen hemelladders. Er is zeer zeker een hiëratisch moment in het dichterschap, maar toch is, wat ik het metaphysisch surplus der poëzie noem, zeker niet gelijk te stellen met bovennatuurlijk leven. Ik heb zoo een gevoel dat je na een leven, dat van Eyck als dichter-leven beschouwt (een schoon leven ontbloeiend aan een gaaf dichterschap), dat als het ware een zingende aanhef tot de eeuwigheid is, toch naakt bij de hemel zou aankomen, en het daar toch eens apart met Onze Lieve Heer zult moeten uitvechten'. Op dat oogenblik deden eenige vuisten de tafel daveren, onze juist toevallig droevig leeg glazen dansten mee, een donkere zeerob kwam met de vaart van een driemaster onder vol tuig naar binnen stevenen, zeelucht en scherp zand joegen achter hem aan. Vlak daarop: de harmonika en de horlepiep.

'Wat beter is, dansen of dichten? Leven of kunst? Vrijen of verzen schrijven? Als het op kiezen aankomt, dan komt het leven vooraan! Een man alleen met zijn kunst leeft maar half. Je kunt op het zuidelijk half-

rond bestaan, en ook op het noordelijk, maar dan kan je nooit zeggen, dat je de aardbol in je zak hebt. Wanneer leven, zeg maar liefhebben, in spanning, felheid, door schrijven eens geëvenaard werd, dan was de keus nog niet moeilijk, want stellig is het voller, en completer. En wie niet beseft dat twee oogen grondeloozer zijn dan sterren en oceanen, is leeg langs het leven heen gegaan. Eischt het leven een offer, breng het dan, maar blijf niet als Petrarca om Laura treuren, om het mooie treuren. De ontwikkelingsgang in mijn eigen werk? Eerst een krankzinnige eenzaamheid in de hoogte, hallucinair verworden (onder invloed van Poe, Redon, Hofmann en de mystieken) tot een schrijden langs sterren met den dubbelganger van het eigen ik, dus altijd: ik met ik. Typisch daarvoor zijn de regels uit een niet gepubliceerd gedicht:

‘En naast mij zal mijn tasten schrijden,
Langs stille straten der oneindigheid’.

De aardsche echo daarvan was een ruggelings met mij meedraaiende angst, een zich bliksemsnel losrukken van het beeld dat achterblijft in den spiegel. Dat wordt een obsessie. Naar de aarde dus, de vrouw, als je wilt. Maar zij wijst de aangeboden kosmische geschenken verschrikt af: dit speelgoed maakt haar angstig, zij wil de intimiteit van de dingen bij den haard, het kleine paradijs, het groote is tè groot. Weer dus een breuk. Dan plotseling een paraat staan tegenover wat overbleef: de dingen, maar die dan ook alléén. Dat werden de ‘Seinen’. Die zijn geen impressionisme, juist sterk onder invloed van het Fransche schilderkubisme: de geest geen fotografische plaat, maar kaatsvlak van zeer bepaalde gesteldheid. Vanzelf werden dit geen gedichten meer, maar steil omhoog stuivende torens. Je kunt met een gitaar nu eenmaal niet metselen, en taal is een instrument, maar geen bouw materiaal, maar dat erkende ik pas later, natuurlijk; je kunt wel een snaar doen springen, maar niet beweren dat een serie reddeloos losgeslagen geluiden poëzie is (dit aan het adres van de ‘Woord’-mensen) want wees dan logisch en schrijf muziek. Je kunt ook niet de ‘huid’, de beteekenis van het woord afstroopen om het dan als klank- ding, voorwerp, te gebruiken. Maar toch zijn die gedichten van een zekere verfijning in de soberheid; en in hun gehalveerdheid gaaf. Met andere gedichten is dat ook zoo: wanneer ze misschien dun en doorzichtig lijken, dan is het gevoel daarachter ook zoo en dat dekt elkaar dan. Dat verder mijn heele werk staat en valt met het rythme weet ik maar al te goed. Juist omdat ik niet regelmatig kan bouwen moest ik het rythme wel zoo fel opdrijven. Boutens b.v. bouwt zijn

strofen zoo volmaakt, dat het rythme zich ongestoord en natuurlijk daaruit loswikkelt, om dan de ziel van de verdere versbeweging te worden. Of dichten nu bouwen of zingen is? Geen van beide. Het is spreken, geïntensifieerd spreken, het is, om nog eens die metaphoor te herhalen die al bijna cliché geworden is, en toch zoo raak: de stem van het bloed. En mijn verder werk heeft zich daarheen ontwikkeld. In 'Penthesilea' had het subject, zooals van Eyck terecht opmerkte, zijn object nog niet gevonden. Het was alles wat je er van zeggen wilt, maar ook leeg. Daarna ben ik de poëzie gaan zien als het weergeven der spanningen tusschen hemel en aarde. Een volledig mysticisme wordt nevel, een doorgezet vitalisme een orgie. De aardse aarde is een al even afstompemd verblijf als ik mij den hemelschen hemel voorstel. 't Gaat om de vonken die daar tusschen overspringen.

Hoe ik over de Hollandsche critiek denk? Wel, om met van Eyck te beginnen: iedereen die door hem beoordeeld is, heeft op minstens één oogenblik uitgeroepen: 'Hij heeft mij door'. Je houdt alleen je hart vast om de fabuleuze filosofische kennis, die hij in een doodgewoon dichter veronderstelt. Een critiek als die van Nijhoff b.v., die niet op wijsgeerigen grondslag ontstaat, maar haar verbeelding aan het leven ontleent, is zeker niet grooter, maar bezit ten eerste een smaak: je proeft tenminste wat, en dan weet hij onder dat z.g. dilettantisme door verduiveld rake dingen te zeggen, waar maar al te velen argeloos overheen lezen.

's Zaterdag koop je de Rotterdammer om zijn nieuwe letterkundige Rebus te genieten; want de rest van dat bijblaadje is dan ook wel zoo'n reusachtige sof...

Coster? Kijk eens, hij heeft een voortdurend gespannen waakzaamheid tegenover de verschijnselen, en dat is zijn groote deugd. Maar hij wil in alles het lichtje zien, hoe klein het ook is; en vergeet dan in welke verhouding het stond tot de gróóte, soms beangstigend groote duisternis er om heen. Men noemt dat wel een mild oordeel, dat z.g. met de jaren moet komen, na het heftig verwerpen en omhelzen van de eerste jeugd. Maar aan de andere kant is er toch geen reden, om, als je het licht één keer gezien hebt, later het halfduister met je eigen licht vol te stralen, en dan terugwerkend, een nieuw licht te ontdekken? Maar zijn werkwijze is vooral psychologisch en dan komt het in de eerste plaats op het zuiver begrijpen aan, maar critisch is dit begrip zonder meer nog niet. Tusschen haakjes: ik durf aan zoogenaamd 2-dimensionaal proza – de derde brengt het dramatisch element erin – geen creatieve waarde ontzeggen. Een essay kan scheppend zijn. Het gaat per saldo niet om 2 of 3 dimensies, maar om het proza, om het schrijven: daarom is Coster een

grooter schrijver dan Herman de Man, grof gekozen, om de tegenstelling: essayist-romancier. Uitstekend was van den Bergh, ook kritisch; zijn verlies is nog dagelijks voelbaar.

Tenslotte zijn Binnendijk en Jan Engelman scherpe, betrouwbare kritische naturen. Hun beteeckenis, die meer achter de schermen ligt, meer in de persoonlijke gesprekken dan in hun geschriften, is in de twee jonge groepen, neutraal en Katholiek, zeer groot. Zij zijn de loodsen; ook de eruditie van Engelman (en van Lichtveld) is prachtig; en nu we toch in die hoek zitten: de poëtische, vooral rhythmische potenties van Henri Bruning worden sterk onderschat (van Gerard zwijg ik, lees mijn inleiding bij zijn nalatenschap als je wilt), en Albert Kuyle is een voortreffelijk reisbeschrijver. (Een journalist is een schrijver, hoeft creatief geen hâar minder te zijn dan een dichter, dramaturg, essayist!)

Waarom ik ondanks de bossen bij mij thuis, zoo weinig landschap in mijn werk heb? Hendrik de Vries beweert, dat hij de matte kleurwaarden van het Utrechtsche bosch-landschap in mijn verzen terugvindt, maar ik vind het niet mooi, het doet me niets. Ik verlang naar een landschap dat de vitaliteit verhoogt (ik onderga natuur dynamisch, niet aesthetisch, al is dat geen zuivere tegenstelling), met een scherpe snelle zon, vooral zon, Provençaalsche zon, de eeuwige laaghangende wolken hier wentelen je langzaam je graf in. Een landschap als Bretagne b.v. stel ik mij ideaal voor: eenerzijds een zee, die een zee is, met driften en verteederingen, en niet b.v. de Middellandsche, die net goed genoeg is om op Zondagmorgen langs te trammen, dwars door de Côte d'Azur, de grootste waanzin die God geschapen heeft; en anderzijds het berglandschap, omdat je op het ruige stijgen van rotsen de spanningen behouden kan, die je tegenover de alles weg- en leegzuigende zee verliest'.

Het slachtoffer had bijna aan één ruk doorgesproken met de doeltreffende snelle beslistheid van een pneumatische revolverhamer. Nu werd de zee hem te machtig, hij stond met een ruk op, verklaarde zich leeggezogen, en liep naar buiten. Toen wij ons naast elkaar in den wind gooiden, herinnerde ik mij plotseling al zijn geliefkoosde adjektieven, die meteen zijn persoon zoo goed weergeven: scherp, snel, steil, vermetel, smal. Verder is hij als zijn verzen: een vreemde ontmoeting van vermetelheid en hunkering, en de poëzie die daaruit ontstaat heeft beide in zich. Lees dit kleine vers maar, een van zijn beste:

De maan maakt de nacht tot een sneeuwwit veld
Een man heeft een vriend van zijn leven verteld.

Er is door dit spreken een wonder gebeurd:
Hun harten zijn zoozeer eender gekleurd

Dat de een, als hij soms naar den ander ziet,
Bij zichzelf zegt: maar ben ik dat niet?

Een vrouw; nog een vrouw; een verterend gemis,
Het is alsof alles ten einde is.

Want één hart blijft thuis, en één hart gaat op reis,
Maar geen van twee vindt het paradijs.

(Den gulden winckel *van april 1927*)

AAN TAFEL MET H. MARSMAN

Critische hoogdruk – Paradise Regained, een slot – En toch op zoek naar het paradijs – Een portret van de Montherlant – De waardeering van de keukenmeid – Olympiade en kunst – Marsman en de mode.

Het is half acht in Utrecht. De Dom heeft links zon, en de grachten schaduwen al dicht. We zitten voor het open raam en de tafel tusschen ons draagt alleen bierviltjes, pen en papier, en de zeer expressieve hand die Paradise Regained schreef. Als de dichter drinkt van een glas donker bier vermag ik op zijn gezicht niet te ontdekken, dat hij zoo juist aan de Utrechtsche Universiteit de Meesterstitel verworven heeft.

– We spraken juist over mijn artikel ‘Luiheid in de dschungle’, ben je het eens met mijn conclusie over de oorzaak van het gebrek aan creatief werk in Holland?

– Neen; ik zoek de oorzaak dieper dan in een gebrek aan schrijfmoed. Het is de algemeene vervlakking. De Evenredige vertegenwoordiging zegt mij heel veel. Juist een artiest ontkomt er niet aan; hij heeft alle kracht noodig om zich staande te houden en dit levensverweer maakt dat alle creatieve vitaliteit in polemische wordt omgezet... Dat is de eer-

ste reden. Wat de tweede betreft geloof ik dat jij ongeveer gelijk had: de critische normen zijn te hoog gespannen. Misschien was het beter geweest die normen maar heelemaal niet te 'spannen'. Verder is de Hollandse zindelijkheid anti-creatief. Het is de zindelijkheid van de Venus van Milo...

– Maar geloof je ook niet dat de dwingende noodzakelijkheid, de levensnoodzaak, het moeten schrijven om te kunnen leven, stimulerend kan werken? En dat bijvoorbeeld prijzen iets kunnen helpen? Dat bijvoorbeeld de uitslag van een nieuwe prijsvraag een verrassing zou kunnen brengen?

– Ja, natuurlijk geloof ik dat als je moet schrijven, ik bedoel als je bijvoorbeeld contractueel vast zit, de kans iets goeds te maken gróóter wordt, omdat de hoeveelheid groter is. En prijzen kunnen zeer goed bewerken dat iemand de laatste hand legt aan een bepaald werk en er toe komt het nu maar in te zenden. Op verrassingen heb ik alleen maar een hoop uit het ongerijmde. Het gaat met onze Poëzie sterk en zienderoogen achteruit. In 1920 liet alles zich prachtig aanzien. Slauerhoff begon en Herman van den Bergh was in vollen bloei. De jongere nasleep van toen is thans bijna zonder uitzondering gearriveerd. De man die nu de goede kans maakt is den Doolaard. En Slauerhoff blijft natuurlijk de volstrekt onberekenbare die alle verrassingen in zich bergt. Dat is een dichter en een mán!

– Ontstonden er nog nieuwe verzen na de publicatie van *Paradise Regained*?

– Niet een. Luister. Het is met mij hetzelfde geval als met Gijsen. We zijn tè Grieksch, tè kuisch, tè Amerikaansch misschien. Gedoemd tot vroegtijdige steriliteit. Iets te veel in smoking of iets te veel in pij. 'Het Huis' is een afsluiting als 'Paradise Regained' er een is en bijvoorbeeld 'Experimenten'. Misschien dat ik over tien jaar nog eens een bundel laat verschijnen. Voordien zal ik niet één vers publiceren. Mijn lyrisch vermogen is volkomen uitgeput. Anthonie Donker heeft gezegd, dat in *Paradise Regained* de renoveerende of noveerende poging belangrijker was dan de poëzie zelf. Hij had ongelijk, maar wel moet mijn poëzie onder de renoveerende actie geleden hebben.

– De voorlooper in de dschungle. Dat was later. Maar je eerste verzen?

– De wereldafwijzende Romeinsche houding van een die de Wereld nog niet kende. Maar dat is een interpretatie achteraf. Meer dan dat, waren het somnambule notities.

– Je weet dat er véél geschreven en nog meer gepraát is over de volg-

orde van je bundel *Paradise Regained*, met name dat daarin je geestelijke ontwikkelingsgang geen recht wedervoer, en dat het vers getiteld 'Paradise Regained' de bundel niet had mogen besluiten?

– Het zou nog meer bedriegelijk zijn geweest als het vers 'Crucifix' aan het eind had gestaan. Dit zou het uitzicht op een bepaalde geestelijke ontwikkelingsgang hebben geopend waaraan de realiteit niet beantwoordde. Maar heel de titel van dit boek en van het slotvers is verkeerd geweest. Het Paradijs werd niet gevonden...

– Misschien had de bundel *Return to Paradise* kunnen heten?

Marsman proeft even de titel en dan het bier. Hij verlegt zijn scherpe hand.

– Ja, misschien... Dit nog over *Paradise Regained*: mijn geestesgesteldenis is absoluut tegenovergesteld aan die van A. Roland-Holst. De donkere hier beneden drijft hem naar het licht van de overkant. Sinds ik in de Provence verbleef, zie ik in het licht hier beneden, in de lichte plekken, een voorafbeelding van het licht aan den anderen oever. De Provence... Ik heb ergens in een stadje tusschen de arena en de kathedraal gestaan. Wat een harmonie! Het volmaakte Romaansche ideaal. Maar nu niet te veel meer over mijn werk als resultaat; de functie, het werken is voor mij veel essentieler.

– Ik begrijp je volkomen: dat zijn de zingende plattegronden die we niet kennen. Vind je niet dat de Montherlant prachtig vorm heeft gegeven aan dit ideaal?

– Hij is te bewust en hij construeert de synthese vanuit een wensch, die zeer sterk bij hem leeft. Hij is een sterk schrijver; wacht,... schrijf op. Ik noteerde pas iets over zijn portret; 'voor mij staat het portret van de Montherlant. Een ruim hellend voorhoofd dat nog stijgt in den haargroei, die kort is gehouden en strak. Bij de slapen en in de oogkassen, waarin de oogen zuiver en sterk zijn geplaatst, en onder het jukbeen vleugen van schaduw. De mond is vast en gesloten, de kin en de kaken zijn strak: een Romein. De blik, recht en ver, wordt getemperd door een koele laatlunkendheid, een dedaigneuze superioriteit. Ik herhaal: een Romein. Deze romein heb ik lief. Niet allereerst omdat ik zijn werk boven de rest van het hedendaagsche proza stel, maar om de structuur van zijn geest, die de structuur van zijn lichaam is en van zijn stijl. Zij is een van de krachten die de wereld herstellen kan.'

– Heb je je ook, als Coster, gekwetst gevoeld door de stierenslachting in de Bestiaire?

– Ik ben géén vegetariër. Daarbij lach ik om de inconsequentie. Bij elk ademen vernietig ik beesten bij tienduizenden. En waarom is het ééne sterven vreeslijker dan het andere?

– Ergens op een prospectus beloof je een rijtje boeken, waarvan er als ik me niet vergis nog niet een is verschenen?

– O, wees gerust. Binnen tien jaar zal ik drie romans publiceeren, terwijl momenteel ‘De Lamp van Diogenes’, een bundel critieken en essays ter perse is.

– Moet dat worden beschouwd als een afsluiting van je essayistische arbeid?

– Integendeel. Ik meen in dit boek iets te hebben verwerkt van de beloften die ik deed in de inleiding van ‘De Anatomische les’. Ik geloof niet dat op den duur een eenzijdige reactie op een kunstwerk mogelijk is. Ik vraag nu, als man tegen man, van een kunstwerk dat het me sympathiek is. En ik begin te gelooven aan de norm van de keukenmeid als aan de eenige: heb ik er wat aan, of niet? Alle boeken, die de vitaliteit ondermijnen, haat ik. Daarom haat ik het surrealisme als nabloeit van Dada en Freud. Ik wil dat de aesthetica en de levensbeschouwing elkaar dekken. Ik geloof dat er een Paradijs was, en dat O.L. Heer daar menschen in heeft gezet, en dat door vrije wil de mensch dat land verloren heeft. En ik geloof dat er behalve in menschelijke verhoudingen, ook nog op aarde enkele plekken zijn waar, in concreto, het Paradijs had kunnen zijn. Ik geloof dat het Paradijs in duizend stukken verwaaid en verscherfd is. Nu is het doel om voor je dood zoovél mogelijk van die Paradijsherinnering te realiseeren. De fakkel brandend te houden. Vitaliteit is Hemelsch heimwee. De roeping van een schrijver is om het vonkje Paradijskracht dat hij als herinnering in zich heeft, brandend te houden, en het wordt versterkt juist doordat hij hier op aarde ergens iets van dat Paradijs hervindt.

– ‘Joy of life!’

– Ik haat niets zoo erg als het Hollandsche realisme van de 90er jaren (Coenen etc.) en nu bijvoorbeeld Julien Green. Wat Coster hierin ziet is mij volstrekt een raadsel. Lees Sherwood Anderson...

– Durf je een vergelijking aan van onze litteratuur met die in den vreemde?

– Onze lyriek kan die vergelijking glanzend doorstaan. Onze litteratuur in de breedte kan het zeker niet. Alleen onze lyriek en onze critiek. De poëzie als geheel komt er in vergelijking beroerd af. Er is geen episch werk, er is geen proza meer in Nederland. Laat ik het proza onderscheiden in romanproza en de rest. In de rest zijn dan mooie dingen. Maar een goeie Nederlandsche roman van iemand beneden de veertig bestaat nog niet. Ik zal die schrijven als ik niet voor 1931 in een fascistisch front gesneuveld ben.

- Ben je bewonderaar van het fascisme?
- Het fascisme, in zooverre het nationalisme is, is een na-renaissantistische gedachte, en als ongeveer alle na-renaissantistische gedachten fout. De middeleeuwsche conceptie daarentegen is universalistisch, dat is anti-nationalistisch. De mentaliteit die veronderstelt de hiërarchie van de macht, de plicht van den sterkste, vind ik ónontbeerlijk. Mussolini vind ik niet groot, heelemaal niet groot, misschien het tegendeel van groot, maar sterk. En de tweede groote fout van het fascisme, ook van het Nederlandsche, is dat het niet inziet, dat, wanneer de eerstvolgende oorlog met gifgas wordt gevoerd, deze antimilitairistisch is (in de goede zin van het woord militarisme), omdat dan iedere soldaat een burger wordt, want loopgraven en steden worden gelijkelijk getroffen. Zoodat alle motieven die je kunt aanvoeren voor een oorlog als die vroeger werd gevoerd, vervallen. Ik geloof dat het fascisme of vormen daarvan in Holland en Duitsland een kans hebben omdat de sociaaldemocratie door zijn kwantitatieve overheersching, zijn kwalitatief echec alleen al bewezen heeft.

- Vertel me tenslotte nog iets over je voorkeur voor Nederlandsche prozaschrijvers.

- Ik bewonder de prachtige artikelen van Mathijs Vermeulen. En het werk van Albert Helman, *De Stille Plantage*, is, voor zoover verschenen, een mooi boek, al is het misschien geen mooi proza. En dan van Duinkerken, die soms wonderlijke kwaliteiten heeft.

- Vind je het niet een beetje jammer, dat voor de wedstrijd Argentinië-Uruguay meer dan veertig duizend menschen te krijgen waren, terwijl hier veel kunstpogingen doodloopen bij gebrek aan publiek?

- Ik geloof dat ten slotte de massa warm of lauw te maken is voor alles, ook voor wat ze niet begrijpt. Maar het moet dan behalve subliem ook nog eclatant zijn.

- Bepaalde meeningen over de mode?

- Dat de knickerbockers een onbeschaafde dracht zijn. Dat een goed boord aan een overhemd hoort vast te zitten. Dat de vrouwenmode even variabel is als vroeger, maar dat de nuance moeilijker valt te ontdekken. Overigens is de te ver geuniformeerde kleeding weer een gevolg van de democratie.

- Wat ga je doen nu je universitaire studies beëindigd zijn?

- Vermoedelijk vertrek ik voor een verblijf in Spanje. Ik ben überhaupt van plan zoo lang mogelijk ambulant te blijven. Ik werk hard, en eerstdaags kun je een bundel kort proza zien verschijnen: *De Vijf Vingers*. Verder werk ik aan een roman *G.*, die het leven zal behandelen van

een vrouw die in 1918 en de jaren daarna de Duitse, de Hongaarsche en Russische revoluties medemaakte. En ik maak de eerste schets voor een Leven van Breeroo.

(De gemeenschap *van augustus-september 1928*)

GEDICHTEN 1924–1928

De eerste drie van de in deze afdeling opgenomen gedichten, sluiten nauw aan bij de poëzie die Marsman in 1925 bundelde in Penthesileia, in het bijzonder bij verzen als 'De vreemdeling' en 'De laatste nacht'. De volgende twee gedichten geven een beeld van de katholiserende tendenzen in Marsmans poëzie, zoals die ook in 'Heimwee' en 'Crucifix' te vinden zijn. 'Sky-writer' werd gepubliceerd achter het in afdeling 11 herdrukte interview met Albert Kuyle, en refereert aan Paradise regained, een bundel die in het vraaggesprek uitgebreid aan de orde kwam.

VERLANGEN

O! deze wand,
 daarachter jij vergleden zijt
 naar 't land van uwen versten droom
 en ongerepte eenzaamheid –

o! zou mijn boot,
 die telkenmalen reeds den dood,
 die riep, scherelings langs de kust ontzeilde,
 – o! dood, die sliep –
 de bocht van uwen vrede nooit bereiken?
 noch ooit de zware zeilen strijken
 onder de reede
 uwer rust?

(De gids van november 1924)

NAAR DEN DOOD

Zòo,
 met den schemer om de kroon des haars,
 en met den avond schaduwend omhangen,
 komt gij, u buigend, mij gansch ontvangen –

en in uw welven
wordt mijn verlangen
gansch met u-zelve
toegedekt –

zòo,
neergestrekt,
gaan wij te loor
aan stroomend donker –
o! om den flonker
der laatste ster –

is de dood nog ver?
zijn dit de golven nog uwer haren,
of reeds de baren
der dooden zee...?

(De gids *van november 1924*)

CONSOLATRIX

...
dezen dan,
voordien door niemand aanbeden of verhoord,
nam zij, dien nacht, waarin hij zich,
door angst en weerzin weerloos overmand,
aanklaagde en vervloekte en voorgoed verwierp
(en in het zwart der handen zijn gelaat begroef)
beschermend op in harer armen heul,
en streelde hem en borg hem... weg
aan haar barmhartig hart –

en langzaam, langzaam,
zwevende allengs, ontvoer hij, sluimerend
naar het lethargisch heilgebied van
slaap en dood.

en zij, nu zelve welhaast sluimerend,
zag, dat hij, binnen haar armen
ingevouwen als een bloem in blad,
sliep.

– slapen engelen zoo?
ademt haar ongeboren kind zoo
schuldeloos binnen (de donkere handen van)
haar schoot?

...

(*Hs. LM M 278 H.1*)

DE ZWARTE KRUISTOCHT

Toen de wereld al ouder was, en het leven vergaan,
bleven boven de duisternis twee harten staan.

zij mochten niet sterven vóór zij hadden verstaan
wat zij misdreven – en vergeven, wat zij hadden misdaan.

en boven de wateren en gletschers der hemelwand
stonden zij roereloos-starend en uitgebrand.

zoo hebben boven den zondvloed gestaan
de zwarte zon en de zwarte maan. –

toen trok in een weerlicht hun leven samen, en trok voorbij
en zij krompen ineen, en zochten de namen, maar zij

vonden die niet; en hun hoovaardij en hun euvelmoed
werden niet genoemd, en ook niet geboet.

en het duizelend bliksemend oogenblik van den witten tuin
van het Paradijs naar den dood verging als schuim.

en de woeste stormnacht van eeuwen en eeuwen
geleek een ijl en kortstondig sneeuwen –

boven de afgronden bleven zij staan
als een zwarte zon en een zwarte maan.

zoo gingen zij schuldeloos en schuldig verloren:
– Christus, zijt gij om niet geboren?

al hebben wij heel ons leven verdaan
in trotsche zonde, en er is geen vergeven, – is er geen ver-
gaan? –

toen begon naar een vluchtend einde een duister zweven:
de zwarte kruistocht door het eeuwig leven. –

(Hs. in bezit Arthur Lehning)

DE UITTOCHT

Toen viel de deur dicht, en dreunde
nog na. hij hoorde achter zich
een gewond dier, dat kreunde –
dat is zij, zei hij zacht, en het scheurde
nog verder, maar hij liep al door,
zijn voeten namen hem mee,
hij ging langs een eindlooze rij
van ramen, die hem met groote, doode
oogen aanzagen, en aan vele zwarte
deuren voorbij, waarop hij soms
een naam las, en soms niet –
zoo dreef hij voort
naar een onachterhaalbaar einde,
een met elken tred meeverschuivend verschiet.

15 April 1926

(Hs. in bezit D. A. M. Binnendijk)

‘PARADISE LOST’

Tegen den engel heeft hij gezegd
toen hij de Poorten achter hem sloot:
ga niet van haar weg, zij mag
niet alleen zijn vannacht.

en tot zichzelf heeft hij gezegd:

nu vouwt hij haar witte handen ineen –
hij geeft haar een zachten naam.
hij legt een koel laken om haar heen
en prevelt haar biddend in slaap.

hij zal wel heel zacht voor haar zijn, heel zacht.
ik kan dat nu niet meer doen.

moet het laatste woord van een liefde dan zijn:
goedennacht? goedennacht?

(Hs. in bezit D. A. M. Binnendijk)

SKY-WRITER

Voor Albert Kuyle.

Soms zijn ‘De Gemeenschap’ en ik schatrijk,
dan geef ik een koninkrijk
voor een goeden naam voor mijn verzen,
en mijn vrienden betalen mijn eerste hemelsche reis.

Ik stijg op, en ik schrijf op de staalblauwe lucht
in veeren die achter mijn toestel sneeuwen:
‘Ik schreef: ‘Terug naar ‘t Paradijs’
en ik zweef blinkend, lichter dan lucht,
boven mijn verzen in vogelvlucht

(De gemeenschap van augustus-september 1928)

HET MODERNE PROZA (1929)

Het begin van Marsmans tweede periode als redacteur van De vrije bladen, waar hij met ingang van januari 1929 weer in de leiding was opgenomen, werd gekenmerkt door zijn ijveren voor een vernieuwing van het vaderlandse verhalende proza. Als voorbeelden stonden hem daarbij Cendrars, Dos Passos, Döblin en Ehrenburg voor ogen. In een manifestachtig artikel in het aprilnummer formuleerde hij zijn eisen: 'De vurigheid en het enthousiasme behoeven volstrekt niet afwezig te zijn in het komende proza (dat waarachtig niet alleen zakelijk is) maar zij zullen de typische hardheid van zuiver proza niet kunnen vervluchten. [...] Het nieuwe proza zal opnieuw verhalend en feitelijk zijn, en zijn moderniteit onopzettelijk ontleenen aan zijn schrijvers, die door de hardheid en de fantastiek van den tijd zijn bewogen.' Drie maanden eerder had hij al laten zien hoe die theorieën naar zijn mening in praktijk gebracht moesten worden, toen hij in het januarinumnummer zijn verhaal 'Bill' publiceerde. Stijl, sfeer en couleur locale sluiten aan bij uitingen van vitalisme en nieuwe zakelijkheid van over de grenzen. Het evenwicht dat Bill bereikt tussen beheerste berekening en spontaan gevoel, zijn oversteek van de oude wereld naar de nieuwe, zijn op het niveau van het verhaal de vertaling van Marsmans ideaal voor het proza, dat vurigheid, enthousiasme en hardheid tot een synthese moet brengen.

Of 'Bill' daarmee als verhaal geslaagd is, is een andere zaak. E. du Perron, Marsmans vaste adviseur sinds 1931, vond in ieder geval van niet. Aan zijn oproep het verhaal niet op te nemen in het Verzameld werk heeft Marsman gevolg gegeven (E. du Perron. Brieven VI, Amsterdam 1980, p. 251). Een zelfde lot trof het evenzeer door Cendrars geïnspireerde verhaal 'Campo'. Zie verder deel I, p. 228 e.v.

BILL

I

Bill hing op het achterdek over de reeling; hij keek naar Victor, een vierjarig springpaard, dat omhoog werd getakeld. Ze hadden beneden ontzaglijke moeite gehad hem de box in te drijven; telkens weigerde hij, en

retireerde met schichtige sprongen. Bill vond het beroerd, vooral voor Victor, zijn lievelingspaard in het transport van zes hunters, die hij naar New-York moest vervoeren; maar hij was er al bang voor geweest: Victor was ontzettend lastig en schuw; schrikachtig bij de geringste futiliteiten, werkelijk of ingebeeld: hij steigerde soms voor een plas, voor een stuk papier. Nu stond hij, trillend nog van doorstane emotie, de ooren gespitst, verward en hulpeloos in de box, die zweefde tusschen lucht en water. – Net een hert, dacht Bill voor de duizendste maal, wat een beenen! Hij had er Corrie grinnikend mee geplaagd, dat haar beenen bijna zoo mooi waren als die van Victor.

– Kom maar, jongen, zei Bill met de volle keelstem van horsemen, hij is braaf, en hij streek hem kalmeerend en bemoedigend over den hals.

De box was neergezweefd op het achterdek. Bill voorkwam, dat Victor een raam nam en uitbrak, en bracht hem naar een van de boxen, die voor de zes paarden apart op het achterdek waren gebouwd.

2

Tergend langzaam maakte de 'Rotterdam' zich los van de kade. Bill stond op het achterdek; de paarden waren verzorgd; hij leunde rookend tegen de box en keek den avond in over het water. De stad trok langzaam voorbij, ze werd dunner langs de twee oevers: nog een paar werpen, wat tanks – maar het minderde al. In de verte werd zij een grauwe laaggebergte, doorspikkeld met trillende lichten. De rivier, bruin en groen woelend, werd wijder en stiller. De nacht donkerder.

Bill werd weemoedig. Hij kon het niet langer ontkennen. Eerlijke menschen voelen dat in hun keel en in hun buik. Bill herinnerde het vaag en voorbijgaand aan het uitgeholde gevoel op de steilste hellingen van de 8-baan, maar dat was tegelijk iets geweldig opzweepends geweest door de spanning.

Dit niet; dit was beroerd en verwijfd, maar niet meer te onderdrukken. Herinneringen en de realiteit van het oogenblik warrelden flitsend door elkaar heen. Hij dacht aan thuis, en aan Corrie; aan de tallooze keeren, dat hij gespijbeld had om door het hek van de rijsschool de officieren te zien oefenen; aan de shows later, aan zijn eigen werk, aan de enkele paarden, die hij zelf had gehad, en aan de vele die hij had gereden; hij kende ze allen nog, stuk voor stuk; hij zou ze kunnen uitteekenen; maar dat hoefde niet: hij kende ze nog allemaal, en van sommigen had hij een kiek in zijn zak. Hij herinnerde zich de kuren van Meta, die prachtige merrie; de zwevende stepgang van Hunter, die hij in de hoogeschool

had gereden; Duchess, die kleine zwarte rekel, die alles van zich aftimmerde; niet te houden was die knol geweest, in het begin, laat staan te rijden, meneer. Alles had hij er aan geprobeerd: allerlei tuigen, hoofdstellen, bittens en stangen, maar geen beginnen aan, sir. Hij was ten einde raad zelfs een oogenblik op het punt geweest de spaansche ruiter te nemen, maar dat plan verwierp hij toch weer; hij vond dat eerlijk gezegd een bewijs van onmacht als dresseur, en buitendien beulen. Zelfs den opzet gebruikte hij niet... Toen dacht hij weer aan Corrie, en weer aan thuis, aan zijn geboortedorp en de bosschen en heiden daar om heen; boom voor boom, pad voor pad kende hij ze. Acht jaar lang had hij ze, soms dagelijks, doorkruist. Acht jaar lang. Dat lag nu achter hem. Voór hem: de oceaan, the Far West, de onzekerheid... als hij een geschikte baan er kon krijgen, kwam Corrie hem na. Wanneer zou dat zijn? –

Terwijl hij de box binnenliep, om nog even alles te controleeren, zag hij zichzelf, glimlachend, als de jongen uit de Wild-West-film: ‘De Laatste Cowboy’; de explicateur brouwde tragisch: ‘... acht jaar later...’, de muziek gonsde smartelijker, de meisjes in de zaal verfrommelden vochtige zakdoekjes... Alleen de meisjes? Verrek! Bill stak een chieffwhip op en floot de Valencia; maar die was ook al niet vroolijk...

3

Naast zijn kooi stonden portretten; één groot, van Corrie. De rozen, die zij hem mee had gegeven, erbij. Groote roode rozen. Hij voelde zich rot in één woord. Niet nader te omschrijven. Na heel lang wakkerliggen en woelen, dommelde hij in. Hij hilde een beetje. Droomen deed hij zwaar, en ook rot.

4

Victor was ziek, of liever gezegd gewond. Helga, dat loeder dat naast hem stond, had zijn rechter voorbeen beschadigd. Stom eigenlijk om die twee naast elkaar te zetten, vond Bill achteraf, maar naast wie moest Helga dan staan? Die lag altijd te donderen. Bill begreep niet, waarom ze dat kreng niet maar liever thuis hadden gelaten, maar het was een puik springpaard, that's true. Geen hindernis was haar te hoog, geen parcours te zwaar; zij nam de triple-bar-met-de-sloot met het grootste gemak, zwevend en zonder fouten; in den ring weigerde ze nooit; maar daarbuiten en vooral op stal: een kreng, in één woord; maar springen als een fontein.

Bill vertroetelde en verzorgde Victor alsof het zijn vrouw was. Trou-

wens, ná enkele mensen, hield hij het meest van paarden. Dancings, tooneel en concerten, tennissen, zwemmen en andere sporten – het haálde voor hem niet bij paarden. Hij zette elk half uur de straal van de waterleiding op de wond en omwikkelde haar met compressen. Ze genas langzaam. Bill verpleegde de ruïn dag en nacht; ze moest weer volkomen fit voor de show zijn. Hij sliep weinig, die nachten, want hij waakte bij Victor. Dan las hij, behalve de brieven van Corrie, die hij vrijwel van buiten kende, Het Paardrijden van Xenophon, zijn lijforgaan, zooals hij het noemde. Dat was één der drie deelen van zijn bibliotheek (en nog wel een klassiek, troefde hij terug, als zijn broers vroegen, of hij nog kon lezen-en-schrijven).

– Nu weer wat lezen, anders werd hij te week, en er was hier al water genoeg.

Hij zat op een kist bij Victor in de box. Nu en dan rolde één der andere paarden zich om. Een doffe bons tegen het tusschenschot. Soms hinnikte er één. Verder hoorde hij niets dan het ademen der dieren en het stampen van de machines. De nachtelijke gesprekken tusschen Victor en Bill waren vol vertrouwelijke herinnering en weemoed. Maar het gewonde voorbeen genas.

5

De nacht voor zijn aankomst te New-York kon Bill niet slapen. Hij stond op, en ging naar het dek. Het was een prachtige nacht zonder wind, maar vol sterren. De hemel was rond een staalblauw. Alleen de Melkweg leek een sluier, een nevel. De zee was vrij glad. Bill stond aan de reeling, en tuurde soms in de verte, en soms naar omlaag in de rustige deining, die door haar loome gelatenheid nog wijder, en misschien nog machtiger leek dan bij storm. Maar storm had hij goed beschouwd nog niet meegemaakt. Hij peinsde, niet zonder een vaag verdriet, en niet zonder heimwee. Waarom het ontkennen? Maar de reis had hem goedgedaan. Hij was weinig met de passagiers omgegaan, veel met de paarden, en met zichzelf. Omgang met menschen verwarde hem. Nu lag het zwaartepunt van zijn, van hun leven in hem zelf, en als het ware in zijn hand; al kon een bovenmenselijke macht het ontwrichten naar willekeur. Maar dat verontrustte hem niet. Integendeel: het beveiligde hem. Maar voor zoover het van hém afhing, voelde hij het niet meer als een troebel warnet van verwikkelingen waarin hij min of meer weerloos verstrikt lag, maar als een apparaat dat nauwkeurig luisterde naar zijn hand. Goed, de toekomst was volkomen onzeker, maar de

zekerste toekomst is óók onzeker, want morgen slaat de bliksem of een paard je misschien op slag dood. Of iets anders. Nee, dat verlamde hem niet. Hij zou zonder omhaal, of omzien naar links of naar rechts, doen wat hij doen moest. Alles aanpakken, maar als het kon paardenwerk. Voor thuis en voor Corrie; en voor zichzelf. Bill voelde zich vaster geworden: door het besluit naar New-York te gaan en zoo met alle verwarringen van het verleden te breken, door de betrekkelijk groote rust – op die drie nachten met Victor na – van het leven aan boord.

De zeewind, de lucht hadden niet alleen zijn huid schoongeveegd. – Hij floot, maar het klonk zwak en gewild, want in zijn hart was hij niet zonder weemoed; maar vastbesloten en klaar. Hij zweeg. De ruimte, de nacht en de zee waren groot, open en sterk. Bill dacht aan Corrie. Nu sliep ze. Of was het daar dag?...

6

‘Over New-York kan ik weinig schrijven, schreef Bill; ik vind het leelijk. Parijs is veel mooier, en Londen veel drukker, doordat hier haast geen auto-bussen zijn. Alleen ’s avonds is het een sprookje door de licht-reclames. Mijn hotel is slecht; mijn bed is vol beestjes. Ik heb liever anders...

Ik heb een show meegemaakt – nog niet de groote, diè begint morgen pas – in een manege, en mijn eerste indrukken opgedaan van het amerikaansche rijden, en van de paarden hier. De paarden zijn werkelijk schitterend. Er zijn types bij met een gang, een stel beenen, een moyens, een temperament, enorm! Ik zou bijna zeggen: nog chiquer dan in Engeland. Maar het rijden is over het algemeen méér dan bedroefd en schandalig. Niets geen gevoel voor wat een paard kan en is, en voor geen cent werkelijk hippisch gevoel in hun duvel, niets, niets, niets. Dressuur kan hun niets schelen, zij jakkeren maar. Forward on, that’s all. Beat him over, or pull him down in his mouth. Ik zat me te ergeren en te verknijpen. Zoo krijg je een knol die voor de slacht nog te slecht is wel over een hindernis. Je ranselt ze maar. Het is werkelijk bar. Ik ben benieuwd, hoe zij het continentale rijden beoordeelen zullen...’

7

’s Morgens was Bill al voor dag en dauw in de manege; dan leefde hij op, bij zijn paarden. Want New-York beviel hem maar half, en wat hij van het amerikaansche leven zag evenmin. Hij hield niet van steden, om

te beginnen, en niet van haast, tenminste niet van dit soort hurry: iedereen liep hier als een hardlooper. Of was er overal brand? – Bill haalde half-medelijdend zijn schouders op, en ging de stal binnen.

Daar stond Victor, zijn favoriet, de prachtige vos-ruin. Hij hinnikte en draaide zijn kop om, toen Bill binnenkwam.

– Goeien morgen, Vic, hoe bevalt het jou in de U.S.A.? Niet al te best, zeker. Mij ook niet, Vic, om je de waarheid te zeggen. Ik vind het een rotland, maar allo – we slaan er ons wel doorheen. Jij bent bon-af, trouwens, old chap, jij smeert 'm weer over een dag of tien, of ga je nog naar Chicago? Dan heb je meteen die schreeuweelijken hier, die geld-en-windbuilen een lesje gegeven in manieren, en in continentale begrippen van gaan en van een hindernis nemen en zoo. Maar ik vrees, Vickie, dat die kaffers, onder ons gezegd, dat gaan van jou, en het rijden van ons, maar half zullen apprecieeren...'

Hij pompte, en floot maar wat. Hij zou de paarden, vandaag vooral, eens tip-top wasschen en poetsen, toiletteeren en bandageeren, want morgen begon de show. 's Middags moesten Victor en Helga den ring in. Vijf dagen duurde de show. Dan gingen de paarden en de ruiters misschien nog naar Chicago, maar vermoedelijk niet; en rechtstreeks weer naar Holland terug. Dan was hij alleen...

– Alla, bonk! op zij. – Dat was natuurlijk Helga weer, dat loeder. Maar een volmaakt springpaard, dat gaf hij toe. Hij hield niet van Helga, maar van alle zes maakte die toch de beste kans, vooral hier, waar, waar meer op kracht en snelheid werd gelet dan op verfijnde en geëquiliibreerde dressuur. Barbaren, die Yankees! –

8

Is New-York drijfzand? Is het een duivelsch raderwerk, dat alles vermaalt? Is het een woestijn? Ja, het is een woestijn, –

Sidney Hotel, 269 W. 65th Street. Bill ligt wakker in bed. Door zijn venster springen de waiers der lichtreclames, dreunt de elevated, dreunt, zingt, klaagt en dondert New-York. – Metropolis, mompelt Bill. Om in te verzuipen. Want het zijn niet zoozeer de afzonderlijke giganteske verschijnselen, die hem benauwen – de skyscrapers, of de complexen van skyscrapers, of het enorme gemechaniseerde verkeer. Dat is het niet. Het is zelfs de totale atmosfeer niet, voor zoover hij kan onderscheiden. Het is New-York, beslist Bill. Het is niet anders te zeggen: het is New-York, en New-York is een monster: het vreet je op, het slikt je in, het

spuwt je uit. Dan ben je een vuil dwarrelend stuk papier, niet eens een nummer zooals ze wel zeggen, maar een vod, zonder nummer, en have-loos; eenzaam. Verrekt eenzaam...

Over vijf dagen is hij alleen in New-York.

– Bijt op je tong, Bill, niet krimpen.

Staat zijn moeder daar naast zijn bed?

Ja; ze zegt:

– Je moet nu gaan slapen, Bill; morgen moet je vroeg op.

– Ja, dat is zoo, zegt Bill, maar kunt u slapen, als dat ding om de minuut door je kamer rijdt?

Bill heeft de pest aan de elevated, en een beetje ook aan zichzelf. Hij is toch een held om te doen alsof hij droomt, dat zijn moeder daar naast zijn bed staat. Maar dat doe je, als je alleen bent.

9

De show wordt gehouden in een overdekte manege. Van 10 uur 's morgens tot 's avonds 12. Vijf dagen, vijf halve nachten. De arena is 's avonds verlicht. De tribunes zijn vol: één geweldige, golvende ellips, overgoten met booglicht en plekken schaduw. Officiëren in strakke, gegalonneerde uniformen, getrest, zilvergrijs, donkergoud. In zwart en rood, zwart en geel, zwart en blauw. Velen in khaki, velen in grijs, veel mannen in evening-dress. Vrouwen, negers, allerlei slag horsemen, pick-pockets, jockey's, heerrijders, staljongens, bookmakers, managers, trainers. Eén enorme, duizendkleurige zee.

Vlagen sensatie doorsidderen schokkend de hellingen van het amphi-theater; stormen en rimpelingen doorwoelen en overhuyveren het. Geld en hartstochten, eêrzucht, veiligheid, venijn, roem, bloei en ontbinding doorkoortsen de rangen. Levens worden ingezet en verspeeld, for-tuinen ingezet en gewonnen, plotseling, duizelingwekkend stijgend tot aanzien, waan, macht. –

Tusschen de woelende, duizendkleurige heuvels van het amphi-theater ligt de arena, de ring. Tien hindernissen, 110 deelnemers. Inter-nationaal springnummer.

Bill zit hoog op de tribune.

10

Helga is in den ring, één stuk actie, beheersching, talent, zekerheid. De

man die haar rijdt, doet dat goed. Rang, daar neemt ze den muur. Feilloos. Bill zit te trillen. Helga moet winnen. Helga wint ook. Misschien dat dāt hem beklemmt. De onverschilligen winnen. Juist tegen de Yankees, tegen iedereen trouwens. En de beulen, en de –

– Mooi, Helga, mooi! –

Bill is koud op zijn rug. Helga wint. Geen paard vóór haar heeft zoo weinig fouten gemaakt; en haar tijd?

De man naast hem kijkt op zijn chronometer...

– Laat dat maar, mompelt Bill, je denkt zeker, dat zij nog weigeren zal voor de sloot, waar haast iedereen weigert. Geen zweem van kans, sir. Helga weigert nooit.

Maar ook dit denkbeeldige gesprek met zijn buurman, dat hij zichzelf hoort voeren naast zichzelf als het ware, terwijl geen stap, geen beweging, geen gevaar van Helga en haar ruiter hem ontgaat, verlicht hem niet, en verzoent hem niet met Helga. Natuurlijk, tegenover Yankees verdedigt hij haar; en tegenover zijn buurman doet de chronometer dat wel. Hij denkt zeker, dat zij niet zóo snel gaat, als het lijkt, omdat zij kalm gaat, schijnbaar. Of nee: niet schijnbaar, werkelijk, werkelijk kalm. Maar voor hemzelf wordt een verdediging van Helga, van haar indifferentie, haar tact, haar doorgevoerde onaandoenlijkheid en beheersching, een kwelling. De onverschilligen winnen. Helga wint, Victor niet, hij niet. Hij misschien later pas, veel later. Als zijn schrille impulsiviteit, zijn slingerende spontaneïteit overwonnen zijn... Hij heeft er geen vrede mee...

– Helga! Helga!

De duizenden om de arena juichen.

– Helga!

Bill juicht, juicht, juicht...

II

Maar een klein verdriet blijft doorbijten in zijn hart. Soms prikt het alleen maar, soms schrijnt het; soms wordt alles donker in hem. Nu bijt het, niet nijdig, maar vrij regelmatig.

Eén ding staat vast: hij wil zijn stijl van rijden niet gaan veranderen. Hij zou het trouwens niet kunnen, vermoedelijk. Ontrouw aan Saumur? Dat alvast niet; en zeker niet terwille van de Yankees. Hij voorziet een hardnekkig verzet tegen zijn stijl-principes, tegen zijn methode van dressuur, tegen zijn vorm. Afgunst zal dat verzet verharderen en taai maken, hard en taai. Want in hun hart zijn de Amerikanen jaloersch op het europeesche rijden, voelt Bill. Ze benijden ons onze souplesse, onze

beheerschte verfijning, onze beschaafde en overwogen stijl. Zij rijden niet, als je het goed beschouwt, ze ranselen en worden gereden. Nee, dat is de quaestie niet. De superioriteit van het europeesche rijden staat vast, en die stijl zal hij handhaven, totdat hij barst. Maar zijn beklemming ontstaat uit iets anders: uit de strijd tusschen gevoel en verstand, denkt Bill, uit de tegenstelling tusschen Victor en Helga; van Victor houdt hij, Helga bewondert hij; maar de resultaten bewijzen, dat een soort paard, een natuur als Helga, en de manier waarop zij gereden wordt – dat hoort bij elkaar – beter is. Victor is gevoelig, spontaan, onmiddellijk en zoo, en Helga als het ware mathematisch. Wat zei Jan ook weer altijd?

– Mathematica is ook poëzie.

Dat had hij onthouden. De rest geloofde hij wel.

12

Bill sjokte de trappen af van de tribune. Hij hoopte in een bar in de buurt een kennis te vinden, een schilder, die hij aan boord had ontmoet. Een uitstekend paardenkenner, intusschen, en misschien ook een uitstekend paardenkenner, intusschen, en misschien ook een uitstekend schilder.

De bar was heet, zwaar-geparfumeerd, rookerig. Gonzend-rumoerig. Bill zocht den schilder; met moeite wrong hij zich tusschen de tafeltjes door, rondom zoekend.

– Hallo, Bill!

Ah, mooi, daar was hij.

* * *

Mr. Woodward en Bill praten na over de show.

– Helga ging geweldig, zegt Mr. Woodward.

– Ja. Bill stemt toe, maar het gaat niet van harte. Hij rookt straf. Plot-seling wil hij erover spreken.

– Ik hou niet van Helga, eerlijk gezegd, valt hij uit, ze is mij te koelbloedig, te berekend, te – Victor is veel spontaner. Maar de resultaten van Helga zijn beter, dat is zoo. Mr. Woodward glimlacht.

– Ik zal je eens wat zeggen. Bill. Helga is heelemaal niet koelbloedig en berekend en mathematisch; of liever, voorzoover ze dat is, wordt haar gevoel daar niet door verzwakt en haar temperament niet uitgedoofd. Integendeel...

– Integendeel? valt Bill in, en zijn vraag protesteert...

– Ja zeker, integendeel, vervolgt Mr. Woodward: jij ziet teveel in Helga, en in de manier waarop ze door Mr.... I don't remember his

name... wordt gereden, en in alles, misschien, een strijd tusschen spontaneïteit en beheersing, tusschen onmiddellijkheid en berekening. Dat bewijst – je neemt het me wel niet kwalijk nietwaar, ik zeg het uit vriendschap en juist omdat ik groote verwachtingen van je heb, ook als ruiter – dat je gevoel nog niet volkomen vast is, en misschien ook, dat je berekening, je intellectuele functies nog niet sterk genoeg zijn. Want dan bestaat er geen tegenstelling meer tusschen die twee, althans geen vijandige. Door de kritische werking van je hersens, door wat jij gering-schattend mathematische berekening noemt, wordt je onmiddellijk gevoel, je intuïtieve spontaneïteit gezuiverd en versterkt. Het wordt je toch niet te filosofisch?...

– Nee, zegt Bill, ik begrijp het wel.

* * *

Ontmoedigd hangt hij in de elevator naar zijn hotel. Hij denkt nog over hetgeen Woodward in de bar heeft gezegd. De man meent het goed, maar hij, Bill, *wil* die opvatting niet aanvaarden. Hij en Victor en alle gevoelmenschen zullen het dan misschien altijd blijven verliezen, maar in ieder geval worden zij geen automaten. Door berekening wordt je gevoel niet verzwakt, maar gezuiverd, zei Woodward, en Jan, vroeger: mathematica is ook poëzie. Hij kent dat geklets: $(a + b)^2$, het binomium van Newton, de logarithmen gevoel, poëzie nog wel?! – Ze kunnen verrekken.

13

Bill denkt aan Corrie, aan den laatsten middag, dat zij samen hebben gereden over de hei en door de bosschen. Het was prachtig herfstweer, koel en zonnig, en ruim. Dat was het prachtige van den herfst, volgens Bill: tegelijk koel en zonnig; tegelijk ongelooflijk brons, en blauw, en geel en wijnrood van kleur, en niet broeiend en giftig de atmosfeer en de tinten, zooals in den zomer; en niet zoo zat, niet zoo dik. Tegelijk helder en melancholisch; tegelijk wazig-intiem en ruim, haast doorschijnend. – En daar dan door rijden, met Corrie!

Waarom was het ondenkbaar, dat zij den volgenden herfst hier zou zijn, niet in New-York, of desnoods wèl in New-York, maar liefst in een kleine cottage – ‘Holland Cottage’ – ergens buiten. Waarom zou hij nu ook niet eens boffen en geluk hebben, stom geluk of wijs geluk, liever gezegd. Puur geluk...

Bill fantaseert, en langzaam overglijdend van oever naar oever tusschen waken en slaap, ziet hij een klein houten huis aan den rand van een bosch staan; hij rijdt er op af, over een groene, grijsgroene vlakke onder brandende zon. De wind rent vooruit, in een wervelend tempo. Bill stormt hem na: een razende donderwolk van stof en galop.

Vlak voor het huis houdt hij in. Een stem springt op uit de zonnebloem:

– Hallo, dear!

14

Droomen zijn geen bedrog. –

Bill heeft ontzaglijk gewerkt 's morgens vroeg, voor de show. Nu is het eerste nummer begonnen, den derden dag.

Hij hangt ergens op de nog slecht bezette tribunes, die bij stukken kaal zijn als een aangevreten karkas. Hij slaapt. Ja waarachtig, hij slaapt, 's morgens vóór elven, terwijl er gereden wordt Hij is moe.

Met een schrik wordt hij wakker. Wat is er? Wie is dat?

– Mr. van Hooven, stelt Woodward voor.

– Mr. Crawford.

– I'm so pleased... Ik heb u zien rijden, zegt Crawford, ik vind het prachtig. Wilt u bij mij komen werken? Ik heb twaalf paarden. U kunt er meer krijgen, of minder. Ik laat U geheel vrij. U krijgt een huisje. Ik woon buiten, zomers tenminste, in de buurt van Providence, tusschen de heuvels. Niet ver van de zee. Over de rest worden wij het wel eens...

15

Bill is zijn pet kwijt, en zijn hoofd eenigszins. Donderend rent hij de trappen af van de tribune. Hij springt in een taxi, ademloos schreeuwend:

– To the next post-office. Quick!

Hij zingt in de open taxi, hij danst, hij dendert. Zijn hart slaat tegen zijn ribben als een vogel binnen zijn kooi. Toe vooruit, vlugger! Voor het eerst is een Yankee hem te sloom, voor het eerst is New-York mooi, heel mooi, prachtig, prachtiger dan Parijs! Toe vooruit, slak!

– Stop! –

Met twee sprongen schiet hij het portiek in. O ja, nog betalen...

– Hier, pak aan, gauw; nee, allright, allright, hou maar...

De chauffeur wijst bedenkelijk naar zijn voorhoofd.

Ho, natuurlijk weer wachten, queue maken, natuurlijk... Eindelijk staat hij, het dertiende lid van de lintworm, voor de opening van het loket. Hanepooten dansen: heb een ba... O nee, die kaffer verstaat geen Hollandsch. Have a job, Bill.

16

'Ik zit hier nu twee maanden, en het bevalt mij uitstekend. Crawford is zeer geschikt. We zijn het weleens oneens over verschillende hippische kwesties, maar hij laat mij volkomen vrij, en geeft het later ruiterslijk toe, als hij zich vergist heeft. Ik heb nu tien paarden op stal, plus een ponny. Vier tuigpaarden, prachtige goudvossen, hackney's, die ik ook met zijn vieren voor de coach wil hebben, op den duur. De rest springpaarden. Prachtig materiaal, maar soms verkeerd aangepakt en soms nog heelmaal groen.

De omgeving is prachtig, heuvelachtig met schitterende vergezichten van sommige punten...'

17

Bill moet rijden op één der grootste shows, te Brockton. Hij heeft er al enkele meegemaakt, waarop het ging, zooals hij voorzien had: hij viel wel in de prijzen, maar ten volle waardeerden de Amerikanen zijn europeesche stijl niet. Maar ten slotte, als hij nu in Brockton de kortste tijd maakte in het springnummer, en de minste fouten, moest hij wel eerste zijn. Dat was een eenvoudige rekensom...

De horse-show in Brockton, met die in Springfield de grootste in de u.s., is een onderdeel van de Brockton fair. Die bestaat uit allerlei exhibitions, rennen, draverijen, auto-races en horse-shows. Voor Bill is natuurlijk de horse-show de hoofdzaak; hij zal in verschillende springnummers uitkomen met West-Chester, zijn favoriet; en voor West-Chester is dit de eerste gróóte show.

18

Mr. Crawford zit op de tribune, in spanning. Over vijf minuten komt Bill in den ring met West-Chester, in het groote springnummer. Er zijn al verschillende prachtige paarden over de hindernissen gegaan, haast zonder fouten, in een vliegend tempo. Zou West-Chester dat ook doen? Crawford geeft hem geen groote kans.

Hij is tevreden over Bill, zéér. Bill wordt een voortdurend beter en rustiger ruiter. Het krachtige regelmatige buitenleven heeft hem geëquilibreerd. Hij is gaan inzien, dat Woodward gelijk had: door beheerschte berekening is het gevoel te versterken en te verfijnen. Langzaam, moeizaam heeft hij het erkend, en met het omschakelen van zijn inzicht is zijn natuur en zijn stijl langzaam gewijzigd. Hij wordt vast, kalm, klaar; en hij blijft gevoelig en spontaan. Neen, Crawford is zeer tevreden over hem, maar hun opvattingen lopen nu en dan vrij sterk uiteen en met name over de manier waarop West-Chester moet worden gereden hebben zij zeer verschillende inzichten...

Bill danst den ring in, in een korte galop. West-Chester onder hem is één stuk actie, spronglust, vivaciteit. Zij wordt geregeerd door Bill's knieën en beheerscht door zijn kalmte. Wervelend galoppeert zij op de hindernis af. Diep buigt hij erover, en als hij hoog boven de palen zweeft, smelt Crawfords beklemming, en stijgt zijn vertrouwen: West-Chester gaat beter dan ooit. Bill rijdt haar geweldig; alsof het een spel was, zoo licht. –

19

Bill staat voor den spiegel. Hij lacht. Hij is bruigom. Straks rijdt hij in zijn Whippet naar New-York. Morgen komt Corrie met de 'Veendam'. Soms gelooft hij het niet. Het is geen droom, maar een sprookje, vindt Bill. De laatste acte van 'De laatste Cowboy'. Married.

– I want to be happy...

Alleen kniesooren houden vol to the bitter end.

Hij houdt vol to the happy end.

Bill fluit, neuriet en brult. Tien variaties op het onuitputtelijk thema: to the happy, happy, happy, happy end... Hé Bill, wat leuter je nou? To the happy beginning, toch zeker. O ja, never mind: de bedoeling was goed, maar the happy beginning heeft geen rythme. Dan maar wat anders, zonder woorden, wat kunnen hem woorden verrekken.

'Romance sans paroles...'

Bill staat een uur voor den spiegel. Vijf maal heeft hij zijn das verstrikt, zijn pochette hervouwen, zijn scheiding verscherpt. Eindelijk geeft hij het op: heelemàal mooi wordt hij toch niet.

20

Bill neemt de hindernissen in het zware parcours – dien Zaterdagmor-

gen van zijn trouwdag – vrijwel zonder fouten, maar zijn tempo is treurig. Vier uren duurde die rit. Om acht uur start hij per elevated van zijn hotel. Om negen uur staat hij aan de kade. Om tien uur wordt de 'Veen-dam' verwacht. Om elf uur breekt Corrie door de controle. Om twaalf uur dansen zij de trappen af van het stadhuis...

21

New-York, 7-V '27.

Married

Bill and Corrie.

(De vrije bladen *van januari 1929*)

CAMPO

Vier mijl uit de kust ging het vrachtschip 'Schagen' voor anker. Het was middag, ondragelijk heet. De deining ging hoog, zooals haast overal op de kust van West-Afrika, en de zee is ondiep, en ten Noorden der linie vol banken. Alleen bij Douala, Sapelli en Lagos kan een schip van den diepgang der 'Schagen' zelf de rivier op, maar bij Douala moet het dan wachten op het getij. – De barkas werd gestreken en een stuk of wat surf-boats: er was lading voor Campo; maar niemand wist waar het lag.

Niemand zag althans waar het lag; want nergens werd de nauwelijks zichtbare kustlijn door iets onderbroken, dat op een dorp leek, of op een gehucht. Zij bleef, aan het eind van den oceaan, egaal-schemerend, zachtgebogen, maar nergens flikkerde het gloeiende zonlicht witter, krijtachtiger, scheller; nergens schitterde het terug van een huizenrij of een loods...

De surf-booten waren geladen, elk met acht negers bemand. De neger-crew, zestig man ongeveer, was in Freetown aan boord gekomen. In hun rusttijden huisden zij op het achterdek; daar sliepen zij ook, en daar vraten zij rijst; daar zongen en neurieden zij uren lang door de looden schemering van den avond de gelaten, eindeloos-doffe eentonigheid van hun liedjes, die ook hun werk begeleidt. Zoodra zij aan boord zijn, vragen zij of wij Port Harcourt zullen aandoen. Ja? hun oogen flikkeren, hun witte tanden grijnzen. Port Harcourt is hèt groote negerbordeel, het aardsche negerparadijs.

De barkas sleept de surf-boats. Wij varen in de richting van Campo, want al is het onzichtbaar, de ligging is nauwkeurig bepaald. – Dáár

moet het zijn, zegt de stuurman, die naast mij in de barkas staat, dáár – en hij wijst in de lijn van zijn kijker, waarmee hij doordringend den einder aftast. – Maar we zijn er nog niet... Plotseling komt er een ondoordringbare mist op, die onmiddellijk de kustlijn, en achter ons ook reeds de ‘Schagen’, zelfs de surf-booten op een paar meter afstand, volkomen onzichtbaar maakt. De mist slokt ze op, lost ze op. Dan breekt de tros, en de surf-booten drijven, een klein uur lang ongeveer, misschien vlak bij ons, misschien vrij ver weg, hulpeloos rond op het grauwe water, in den grauwen damp van den mist, die afstanden, richtingen, schepen en kusten vervaagt.

Het is heet; nooit is het in dit vale, vergiftigde klimaat zoo ondragelijk heet als bij regen. De mist régent nu, loodrecht neerbrekend en stroo-mend – en de ruimte, het grijze mistende ruimtelooze stuk ruimte van wolken en regen wordt een dreunende waterval. In drie tellen zijn wij doorweekt, en doodmoe, loom en geradbraakt, en door een loodgrijze moeheid, die onze aderen rondkruipt, vergiftigd; bedreigd en beangst door koortsen en ziekten, reptielen, insecten, torren, kakkerlakken, muskieten, luizen en mieren, door besmetting en waanzin, aan boord en aan wal. De halve bemanning is ziek. –

De regen wordt dunner, de mist klaart op. Wij zien weldra de kust weer, en dan, vrij ver weg, ook de ‘Schagen’. Wij vinden de surf-booten weer, en sleepen ze, met een nieuwe tros, in de richting van Campo, dat nog aldoor niet zichtbaar wordt.

* * *

Campo is een bord. Vijf groote letters op een plank, die dertig duim hoog is, en een meter breed. CAMPO. Het is vastgespijkerd op een palmboom en het wordt bewaakt door een neger. Deze neger staat ons te woord. Hij heeft de ‘Schagen’ voor anker zien gaan en begrepen dat er lading voor Campo was. Hij draagt een geweer op zijn schouder, en om zijn middel een doek. Hij is daar van alles tegelijk: magistraat, kust-wacht, douane, maar lezen of schrijven kan hij niet. Daarom kan hij de lading ook niet vergelijken met het cognossement, en ons dus ook niet uitklaren. Maar hij is schrander geweest. Hij heeft, zoodra hij begreep dat er lading voor Campo was, een man in een cano de rivier opgestuurd naar de planters voor wie de lading bestemd moet zijn. Zij zijn de eenige Europeanen daar in den omtrek; hun plantage ligt dagen ver rijden te paard door het oerwoud van de naastbijzijnde nederzetting Cribi.

* * *

De barkas en de leege surf-booten gaan naar de 'Schagen' terug. Het is stil aan boord; het wordt schemer. Wij lieten de beide Franschen in de hut van den neger achter met een paar vrouwen, wat bier, een kist en een kandelaar. Daar zijn de papieren in orde gemaakt.

De schemering groeit, als een damp, een miasma, een koorts. Broeiend stijgt zij op in het oerwoud, vaal en verstikkend hangt zij boven de zee. De branding is lichter geworden, de golfslag wordt langer. Over de gladde groene en grijze ruggen der golven schiet de barkas snel vooruit. De oceaan sluimert. De avond is stil en wijd. Plotseling gloeien de lichten der 'Schagen' op uit den schemer en verscherpen de koers. De schemering donkert nu snel; de hitte wordt zoo moogelijk nog dichter; misschien ook voelen wij haar nu nog sterker, nu wij moe en stil liggen op den bodem van de barkas, half tegen het boord. Het boegschuim vliegt sproeiend voorbij. De nacht wordt nog wijder, stiller en donkerder. Wij zijn somber en zwijgzaam. Totdat de stuurman zegt:

– Maar alles liever dan het leven van die twee Franschen. Hoe lang zitten die kerels daar nu?

– Acht jaar.

– Jezus Maria, acht jaar! Acht jaar lang cacaoboonen planten, negers ranselen, met die zwarte meiden naar bed. In die stikkende hitte, in die damp. Wekenlang liggen ze ziek aan de gele koorts. Elken dag kunnen ze de tropenkolder krijgen. In het hospitaal in Douala ligt nu een kerel al drie maanden aan één stuk te slapen. Nona. En die verrekte muskieten, die giftkevers, die kakkerlakken, die luizen, die mieren. En hoe lang zitten ze d'r nóg? Misschien nog 'es acht jaar. Nog 'es acht jaar cacaoboonen planten, apen schieten, negers ranselen, met zwarte meiden naar bed. En dat in die hitte! – Ik noem het levend verrekken ...

In een der surf-booten schreeuwt een aap. De negers neuriën, dof en eentonig. De golven neuriën, dof en eentonig. De avond is zwart. Wij hooren, zeer regelmatig, den stampenden slag van de motor in de barkas, en onafgebroken het vliegende scheren der golven vóór langs den boeg.

(De vrije bladen *van december 1929*)

GEDICHTEN 1929-1934

De poëzie die in deze rubriek bijeengebracht is ontstond in de marge van de bundels Witte vrouwen (1930) en Porta nigra (1934), de markeringspunten van een periode in Marsmans dichterschap die door Stuiveling wel eens de 'mortalistische' is genoemd. Sommige van deze gedichten verschenen ook in deze bundels, maar werden later, bij de samenstelling van het Verzameld werk, uit het oeuvre geschrapt. Het valt niet altijd even goed in te zien waarom Marsman deze beslissing nam, maar in sommige gevallen kan men gissen. 'Hart zonder land' zal hem minder welgevallig zijn geweest toen hij zijn 'katholiserend' verleden maar liever wilde vergeten; bij bundeling in Porta nigra had hij dit gedicht trouwens al de afstandelijker titel 'Paul Robeson zingt' gegeven. 'Afscheid van Japan', en zeker 'Don Juan' herinneren sterk aan Slauerhoff. 'Herman Gorter' werd vervangen door een nieuw gedicht met dezelfde titel.

Er zijn ook enige gelegenheidsverzen bij, zoals het huwelijksgedicht voor Anton van Duinkerken, dichter van De ravenzwarte. 'Dooi' werd bijgedragen aan het door de distillateur Rijnbende gesponsorde blaadje, dat onder redactie stond van Herman de Man, en veel literatoren onder de medewerkers telde. Waarom Marsman 'Drijven in den herfst', 'October' en 'Joffre is stervend' uit zijn werk wilde bannen, is raadselachtig; Du Perron bezwoer hem overigens het laatstgenoemde gedicht te behouden (Brieven III, Amsterdam 1978, p. 345.)

DOOI

Ik zit voor het open raam van de kroeg.
Het is zonnig, het is nog vrij vroeg.

En zeer, zeer vroeg was vanmorgen het licht,
de wereld, de zon en het jaar,
waardoor ik liep in snel, veerend rythme,
stroomend en stralend –
en lachend met haar,
die nu met een blinkend gezicht
tegenover mij zit.
Zij licht, haar tanden zijn wit.

De schaduw op onze tafel verschuift...
plotseling zegt zij:
'Drink, nu ligt de zon in je glas.'

en alsof zij het eeuwige leven gaf,
giet ik de brandende zon in mijn mond. –
Zij daalt in mij af,
zij gaat vurig en fonkelend in mij onder,
zij verdeelt zich over mijn aadren,
zij wordt een deel van mijn bloed.

(Rijnbende's blijmoedig maandblad *van april 1929*)

ICARUS

Slank en lieflijk was hij als een cedar
langs de hellingen der Libanon,
vlinders had hij lief en vrouw'lijk teeder
kuste hij de bloemen in de avondzon.

Zacht en ruischend was zijn stem als loover
als hij smekend tot de liefste zong,
fluisterende en zich buigend over
dennengeuren van haar donk'ren wrong.

Om zijn vriendschap dongen wilde dieren.
Vogels streken aan zijn voet van ver.
Even vrij verlangde hij te zwieren,
vleugelings zwevend onder zon en ster.

Vluchtend is hij overnacht verdwenen.
In den morgen heeft men hem gezien
stijgend, stralend op een top verschenen,
edeler en trotscher dan voordien.

Gidsen gingen 't spoor na zijner schreden
door ravijnen, bij een kleine bron
vonden zij zijn teruggestorte leden
waar zijn steile hemelvaart begon.

(De vrije bladen *van mei 1929*; *geschreven i.s.m. Anthonie Donker*)

SLAAP

Toen sliep zij in. –

en zij werd opgenomen
en meegesleurd door de golven der groote droomen
die bij nacht de minnenden opnemen en overstroomen.

(Witte vrouwen)

HART ZONDER LAND

(vier stemmen en de stem van Christus)

‘en Uw hart?’

mijn hart is zwart
mijn hart is rood
mijn hart is hard
mijn hart is dood

maar ieder hart...

mijn hart is dood!

maar ieder hart...

mijn hart is rood!

maar ieder hart...

’t zij hard of dood

of zwart of rood

wordt wit in Mijnen Dood

(voor Albert Helman)

(De gemeenschap *van november/december 1929*)

I

Vijver die openspuit in een fontein;
lichtstraal, die stijgt en klatrend nederdaalt,
– o, water, water zijn,
geluk dat in den morgen ademhaalt
in 't ijle wisselspel van vijver en fontein.

II

de nacht – de ravenzwarte – is heel zacht;
in lange teugen
ademt onder het laken het geluk.
– o! liefdewoorden in die ijle tent
die ochtendschemer om gelieven vouwt:
een wild en diepvertrouwd vertelsel in de hut.

III

achter de vuurlijn van de horizon
vergaat de nacht, de kreet van Abels bloed;
maar als de vlugge ongerepte morgenwind
de kamer binnenglijdt, vindt
hij een nieuw verbond;
een mond, die sluimert bij een mond.

als een lint
 verstrengeld
 met een lint
 ligt nu bloed
 verstrengeld
 met nieuw bloed
 o, zoet
 en lyrisch
 labyrinth.

(De gemeenschap *van oktober 1930*)

DRIJVEN IN DEN HERFST

Schemering, waaiend door de parken
 en langs den grauwen dooden vijver;
 nu niets meer dan het vage drijven
 binnen der droomen zachte barken,
 en in uw schoot het hart, het arme,
 ter ruste leggen, en erbarmen
 zoeken binnen het ijle lichte zweven
 waarvan geen sterveling kan zeggen
 of het ter dood glijdt of ten leven...

(De gids *van januari 1931*)

AFSCHEID VAN JAPAN

(Droom)

De dag overweldigt de wijd-open ramen
 met het morgenlichten der zee;
 berglanden, vloten, eilanden zonder namen,
 de kersentuinen van Jokohama
 stroomen en sneeuwen voorbij...

ik voel mij gesterkt en tot reizen gereed;
vermoeidheid en slaap zijn verwaaid als mist in den wind...
– waar gaat gij heen? –
naar het land dat mijn hart heeft bemind
en de zee die zijn kusten omdruist...

nu is het er zomer; nog in den herfst ben ik thuis. –

(Porta nigra)

JOFFRE IS STERVEND

Ik zie hem liggen in een lang, smal bed
onder een laken uitgeteerd en recht
en vraag mij af, of hij nu strijden zou
in een gevecht, waarbij de Marne vaal wordt.
hij ligt te sterven in het harde bed
in bange droomen, als een kind, een vrouw. –
hij staat niet op den wal,
er zijn geen kogels,
geen Hunnen, geen poilus;
er zijn misschien wél duiven, vogels,
die hem geleiden naar een ver angelus...

laten wij ons verbijten tot een zwijgen,
dat hem meer helpen kan dan alle woorden
over zijn wapenfeiten en zijn Marne;
laten de duizenden, die nu bedroefd zijn, zwijgen
en een zacht, rustig einde voor dien dappre vragen,
die nu weer handgemeen is met den dood
en om bescherming en een groot erbarmen,
dat hem behoeden zal en veilig overdragen:
de angsten en verschrikkingen zijn groot ...

en laat mij, vreemdeling, één bede, Frankrijk...

begraaf dien strijder niet op Père Lachaise,
rijdt zijn karkas op een eenvoudige baar door Frankrijk;
door alle dorpen, over alle wegen,
totdat hij is begraven onder tranen
en onder arme, snikkende gebeden,
en staak dien doodenrit dan aan de Marne,
in een oud dorp, wanneer het avond wordt.
ontkleed hem daar, wikkel hem in de driekleur
en stort hem zonder dralen in de Marne,
geef hem terug, die stroom heeft recht op hem. –

Ik hoor de Marseillaise door den winternacht
onoverwinlijk klinkend uit trombones
van een klein troepje boerenmuzikanten,
dat zich heeft geschaard om de leege baar
van Papa Joffre, en dat hem nu, haast stikkend in ontroering
omlaag hoort plonzen van de oude brug...
zij gaan uiteen, zij gaan langs vele straten
en denken aan het oude, doode lichaam,
dat nu gaat rotten in den ouden grond,
en dat nu zelve grond wordt,
en fransche grond, fransch stof.
– en daarom, zegt Philippe tot Paul Falaise
bij het naar huis gaan, daarom
bliezen wij ook daarnet geen marche funèbre, maar de Mar-
seillaise...

(De vrije bladen *van januari 1931*)

OCTOBERMORGEN

De stormen van den zomer zijn verstild.
de driften en de weemoed veler nachten
zijn in uw nacht verschemerd tot een mild
ver lichten, een weerschijn van verstorven pracht.

de golven en de jaren hebben mij gelegd
in deze luwe windstilte van den morgen. –
hoe koel en vredig lig ik nu geborgen,
hoe zorgeloos en veilig weggelegd;

dit is een nieuw heelal, dit klinkende –
uw heuvels zwellen en uw schemerdalen
bedden mij onder het wilde firmament der haren
waarin uw oogen sterren zijn en blinkende. –

eb en vloed zijn niet meer dan de getijden
van uwen hartslag en uw ademhalen;
ik ben nu prijsgegeven aan het dalen en stijgen
van helle hemelen en jaargetijden.

maar ook wanneer ik in uw bloed
de golven naadren voel der overzijde
zal ik mij niet aan dezen dood onttrekken;
leven met u was goed: ik steeg met u tot
duizelende toppen, laat mij ook nederdalen
met u tot de kringen waarheen allen dalen
die hier geteekend waren met zwart bloed.

(*Helikon van maart 1931*)

AAN DEN DOOD

Dood
neem mij mee.
ik heb hier afgedaan.
ik wil op de rotsen te pletter slaan
en verplintren in open zee...
neem mij mee,
dood.

(*De vrije bladen van april 1931*)

KLEIN DRINKLIED

(naar Yeats, A drinking song)

Wijn komt naar binnen door den mond
En liefde door het oog;
Meer waarheid wordt ons niet verkond
Voor onzen grijzen dood.
Ik hef het glas naar mijnen mond,
Ik zie u aan, in nood.

(De nieuwe eeuw *van 26 mei 1932*)

DON JUAN

Ik weet dat men van mij zegt,
dat ik mijn leven en lust
naar links en naar rechts heb verstrooid,
kinderen en meisjes verkracht,
en in vrouwen mijn drift gestrooid
die ik achterliet in hun bed,
snikkend, na eenen nacht...
maar heeft één die mij zoo heeft berecht
wel merg in zijn beendren gehad
en bloed in zijn aadren
en in zijn lendenen lust?
en weet één van hen iets van de angst,
die ik zoo in slaap heb gesust,
deze ónrust...?
en nooit genoeg, nooit genoeg
is de angst die mij verder joeg
in een donkre omhelzing gekoeld.
hoe diep ik in vrouwen drong,
altijd zong weer daarboven
het lied dat mij het blijven verbood,
altijd zong het
boven het bed,
dat met rozen getooid
en boven haar droomenden mond

waaruit haar lachen soms sprong
gelijk mijn drift in haar schoot;
neen, nooit werd mijn angst goed gekooid,
in geen lichaam, hoe mooi ook,
hoe welig, hoe week...
altijd bezweek
weer de vergetelheid,
soms al na korten tijd,
en ik zag hoe de dood ontsieeg
aan het lichaam waarover ik neeg –

en wie van de richtende bend
kende iets van dit vreezen?

maar ach, waartoe dit verweer?
Gij weet hoe zeer ik berooid
en laf en bevreesd ben gevlucht
voor den toorn van uw aangezicht.
hier ben ik,
in dit schamel gehucht
waar ik dit jaar heb geleefd,
zonder vrouw –
eenzaam en zwak en oud
en ik weet het:
lang duurt het niet meer;
maar zou er voor mij, zoo berooid,
geen plaats zijn, geen smalle plek
in den breeden schâuw van uw Troon?
Gij weet het:
ik heb te veel,
in de oogen der menschen, bemind
wijl ik jager was naar het Beeld,
dat geen vrouw ter wereld ons geeft...
en nu ben ik moe van de jacht
en ik ben zelf een stuk wild,
uw prooi? of voor de gieren een aas? –

het is avond geworden en nacht.
ik lig in het donker.
ach, hoe lieflijk is nu
het eerste geflonker
der sterren...
ik lig in het donker,
en wacht. –

(Porta nigra)

HERMAN GORTER

Een dapper leven lang
heeft hij het heil der duizenden gezocht
tusschen de duizenden, de horden, de geschoolde nesten;
hij heeft gewerkt, gestreden en gezworven,
en is toen zwervensmoe
teruggekeerd tot in het hart der stilte –
en in den schemeravond van zijn leven
– het was herfst, September –
liet hij het landschap met de nesten achter;
een meeuw vloog uit, recht naar het stille westen
naar het ontijdelijk, onvergankelijk leven
dat overzee ligt, in d'eeuwige gewesten.

(Porta nigra)

VOOR EN NA ANGÈLE DEGROUX (1932–1936)

In hoofdstuk 7 van deel I is verslag gedaan van de moeizame wijze waarop Marsmans tweede roman De dood van Angèle Degroux tot stand kwam, en de belangrijke rol ten goede die E. du Perron daarbij speelde. Uit de nooit gepubliceerde vergelijking die Marsman trok tussen zijn boek en Hélène Marveil van R. van Genderen Stort blijkt dat hij het achteraf met Du Perrons bezwaren eens was. Korte tijd later zou hij trouwens de roman naar de adviezen van Du Perron inkorten en bewerken met het oog op de herdruk in het Verzameld werk. Aan dit stuk gaat een nooit in De dood van Angèle Degroux opgenomen hoofdstuk vooraf. Het hoort tussen 'Gesprek in den nacht' en 'De vlucht', en werd gepubliceerd in De stem van november 1932, bijna een jaar voor de verschijning van de roman als boek in oktober 1933. In de definitieve versie werd – ook al op Du Perrons advies – Da Vinci's Mona Lisa vervangen door Rossetti's Guinevere. (Zie E. du Perron, Brieven IV, Amsterdam 1978, p. 254).

DE GLIMLACH VAN DE MONA LISA

De dagen zonder Angèle gingen slepend voorbij. – Toen Charles den morgen na het gesprek met Rutgers in zijn hotelkamer wakker werd, had hij een tegelijk hol en zwaar gevoel in zijn hoofd, soms doorvlijmd door scheuten van een stekende pijn. Hij had wild en afschuwelijk gedroomd: Angèle in een heftige scène gewikkeld met zijn moeder, die op Henriëtte geleek, Angèle tesamen met Rutgers en hem aan een tafeltje op een caféterras, waarbij hij de derde was, en zij verbonden door een zwijgende superieure verstandhouding, die zelfs geen woorden behoefde om hem te vernederen en buiten te sluiten... Angèle met James, met Ann, met Antoine – en als hij kwam, tusschen elk van die paren een onmiddellijke samenhoorigheid, hard en hoog als een muur, waartegen hij opkrabbelde en weer omlaag gleed, tien, twintig keer... en telkens had hij het gevoel gehad, dat zij, Angèle, het was, die de anderen omtrent hem misleid had, en van hem vervreemd en tegen hem opgezet.

Nu, in het lichtgrijze morgenlicht, terwijl buiten langs den Boulevard St. Michel het leven dreunde met de donderende geluiden en rhyt-

men van elken dag, bleef zij naspoken in zijn gepijnigde hersens, zooals zij als een furie had gewoed in zijn droom – en hem vernederd in de oogen van Rutgers, van Ann, van James, van zijn moeder, die zij als een vischwijs bescholden had – en zoozeer was hij dien nacht van haar vervuld geweest dat hij, hoewel hij nooit naast haar geslapen had, het gevoel had bij het ontwaken, dat zij aan zijn zijde ontbrak...

Zij was nu in Brussel, om kleeven te halen, zooals zij gezegd had, en misschien was het ook zoo... ze had toch kleeven noodig nu ze van plan was langer te blijven (... 'misschien heel lang, heel lang', had haar stem voor zich uit haast gezongen...) Ach, ze komt immers nooit meer terug, zei hij hardop tot zichzelf, en terwijl hij dit zeide beseftte hij dat dit slechts ten deele een klacht was, en voor een grooter deel een laffe wanhopige hoop... Hij zag in zijn hart ontzettend tegen de komende dagen op, en iets in hem vreesde voor een beslissende nederlaag, en waarom zou hij strijden voor een tevoren verloren zaak?... maar waarom eigenlijk een verlorē zaak? en hij herinnerde zich, dat er in het zwijgen van Rutgers, den vorigen avond, iets noodlottigs en onheilspellends was geweest; alsof hij, Rutgers, meer en duisterder dingen wist of voorzag dan hijzelf; hij had dat angstgevoel onderdrukt en getracht het onder te houden door haastig door te gaan met zijn verhaal, maar in zijn droom had het zich heftig gewroken. Maar wat had Rutgers voorvoeld? Waarom die pijnlijke schaarschte van woorden, die zelfs niet de moeite meer schenen te nemen hem op te beuren – misschien ook om hem een sterkere ontgoocheling te besparen... Rutgers voorvoelde een breuk, de beslissende breuk tusschen hem en Angèle... Er trok een grijns om zijn mond... Rutgers vergiste zich: zijn kans stond sterker dan ooit. Begreep hij dan niet dat zij alleen naar Brussel gegaan was om kracht te verzamelen voor den komenden strijd? Haar plotseling vertrek wees op zwakte, op vrees reeds nu overwonnen te worden. Maar waarom vreesde zij dat? waarom schuwde zij hem? en weer was hij aangeland bij dat tergende raadsel: waarom vreest zij wat zij zoo zichtbaar begeert? –

Hij stond op, deed zijn badmantel aan, en liep met zware passen zijn kamer rond. Zijn stappen bonkten op den vloer, zijn hersens sloegen in zijn hoofd. Hij liep voorover, en volgde met zijn oogen zijn voeten en probeerde zijn voeten telkens op dezelfde plekken van het vloerkleed te zetten om eenige orde te stampen in de verdoemelijke chaos waarin hij rondliep als een blind circuspaard in een arena, en toen hij een oogeblik stilstond voor het venster, duizelde hij, het was of de kamer tegen hem indraaide, hij hield zich vast aan het raamkozijn.

Waarom voorvoelde Rutgers een breuk? waarom spande hij in dien

droom met Angèle samen, en tegen hem? was zijn somber vooruitzicht een verborgen wensch? maar waarom? wat kon het hem deren of hij, de Blécourt, Angèle zou krijgen of niet? Het moest hem alleen verheugen – en het zou hem ook zeker verheugen, het zou, buiten hen, niemand zoozeer verheugen als hem, en het was onzin en schofterigheid hem ervan te verdenken dat hij hopen zou op een breuk. Maar waarom had dan zijn droom Angèle en Rutgers gekoppeld tot vijanden van zijn verlangen? en weer kwam zijn wrevel tegen Rutgers naar boven – misschien was hij wel, bemerkte hij nu, veel en veel sterker dan hij den vorigen avond, toen hij gepoogd had zijn opkomende ergernis weg te praten, beseft had – Rutgers heimelijk gaan haten om diens voelbaar ongehoof in zijn vereeniging met Angèle? en was hij hem daarom als zijn vijand verschenen in het wrekende spel van zijn droom?

Moe en voortdurend dieper verward in zijn gissingen naar de oorzaak van Rutgers' vrees en van Angèle's afkeer van hem, onverklaarbaar voor zijn begrip en ondraaglijk vooral voor zijn trots, wendde hij zich af van het raam waardoor zijn naar binnen gekeerde blik niets had gezien dat tot hem doordrong, en ging zitten op den rand van zijn bed. Wat moest hij doen?... wat kon hij anders doen, voorloopig, dan wachten? Maar hoe moest hij in gódsnaam de tijd verdrijven totdat Angèle terug was? als zij tenminste nog kwam; maar hij was gaan voorvoelen, dat zij inderdaad terug komen zou – voor den beslissenden slag, en hij vreesde donker dat hij dien verliezen zou. Zou het niet beter zijn dat hij voor dien tijd wegging? Maar zich vermannend, lachte hij om die gedachte en om zijn lafhartige vrees – en weer haatte hij Rutgers om diens noodlottig zwijgen dat hem met vrees had besmet. Waarom had hij tot Rutgers gesproken? Het was volkomen zinneloos geweest, hij had zich uitgeput en vernederd tegenover dat mormel, dat zoo geheimzinnig gelukkig was geweest met die wonderlijke vrouw, Henriette – en ook Rutgers had hem niet kunnen of willen verklaren waarom Angèle slingerde tusschen afkeer en toenadering, en in plaats van hem te verhelderen, had hij hem langzaam maar zeker vergiftigd met dat duister voorvoelen van een breuk...

Hij was den avond tevoren van plan geweest deze dagen eenzaam en rustig en als het kon werkend door te brengen, en zich voor te bereiden op Angèle's terugkomst; een oogenblik ook had hij de behoefte gevoeld zijn moeder een langen hartelijken brief te schrijven, alsof hij goed moest maken, dat Angèle haar in dien droom als een vischwijf behandeld had, terwijl hij daar werkeloos bij had staan toezien, als een bedremmelde lafaard, maar hij voelde dat de kracht hem voor beide ontbrak:

voor zijn boek en voor brieven. Wat zou hij doen? Hij had geen lust weer naar Rutgers te gaan, hij had geen lust om vrienden te spreken, hij had niet de minste lust in een vrouw. Het was tien uur, Zaterdagmorgen. Op zijn vroegst was Angèle over drie dagen terug. –

Hij zat nog steeds in zijn badmantel op den rand van zijn bed... en toen hij één voor één de dingen van zijn kamer in zich op probeerde te nemen, om het contact met de buitenwereld te herstellen, had hij het gevoel dat zij hem niet herkenden; misschien ook waren zij iets veranderd, onmerkbaar verschoven van plaats; zij zagen hem als het ware betrappt, sluiks en verraderlijk aan... Hij stond op en liep om de schrijftafel heen naar de Mona Lisa, het schilderij, dat hij tegenover Rutgers het symbool had genoemd van zijn diepste natuur; van dien geheimzinnigen buitenmenschen trek in hem, die hem verhief boven de duistere horden der menschen van den tegenwoordigen tijd. Zij herkende hem – de raadselachtige glimlach om haar mond legde een zacht bedaren over de woelingen die hem beroerden, en zij lijfde hem in in die wereld van stille geheimen en onaardsche magische krachten die voor hem zijn wereld, en van alle wereld het innigst geheim was. Zij herkennen elkaar; zij herkenden elkaar boven de verwarringen van zijn hart, dat nu geen stem meer kon vinden voor zijn duistere klachten en allengs ook geen klacht – en wegdroomend langs de krekens en de blauwige verten, voelde hij zich doordrongen met die stille innigste kracht, die iets diepers raakt dan het hart. Het hart waar de stormen woeden en de angst die hem dreigt te verteren, de duisternissen en de helle vreugden, die voor velen de inhoud zelf van het leven zijn. Hij heeft het nimmer geloofd. Troebel en wisselvallig waren de vlaggen der vreugde en de vlaggen der droefenis, maar het wezen raakten zij niet. Er was iets in den mensch dat deze woelingen ver overstijgt.

Hij zag om zich heen hoe weinig dat diepste en onberoerdmagische nog leefde in den tegenwoordigen mensch, en denkend over zijn schilderij, en de wereld van Hellas, hoorde hij, in een nabije maar nog onzichtbare verte, het ruischen van een zilveren beek, een kleine blinkende zondvloed die zijn oorsprong nam op den Acropolis, een zondvloed van schuimend licht. – De zon viel naar binnen in zijn kamer en scheen buiten over de tegenwoordige wereld, en bijna glimlachend verbeeldde hij zich, een weinig anachronistisch en kinderlijk, dat die zon een helleensche zon was, en de wereld bedolven onder de golven van het helleensche licht. De zon scheen buiten over het wild en vreugdeloos dal eener ontluisterde wereld, arm in haar trots en haar zakelijkheid, arm en bevreesd achter haar masker van gemechaniseerde verbeter-

heid... maar was er nog iets in haar over van de natuurlijke gratie die kartelde in een acanthusblad? – en in het warmer en heller wordende zonlicht verwerd deze wereld tot een boozen droom waaruit hij gelukkig ontwaakt was, zooals hij, overgegeven aan den glimlach der Mona Lisa, ontwaakt was uit den boozen droom van het hart...

Ja, álles werd in deze tijden vermenschelijkt tot een zaak van het hart en wat was het hart vergeleken bij de stille en stralende kern van het innigst geheim? – het geheim dat de horden sinds eeuwen hadden verloren, en dat ook de enkelen meer en meer gingen verraden.

Men week terug naar het hart; en in het hart werden wilde gevechten geleverd, tusschen haat en liefde, hartstocht en koelte, vrede en strijd... maar wat was dit alles vergeleken bij die raadselachtige metaphysische vervoering, die wegvoert van wat men het leven noemt, naar de diepzeestilten van het onsterflijk geheim. De menigten strijden om brood, de menschen strijden om liefde, maar hij behoorde aan dat mysterie en enkel aan dat. Hoe was hij zoo zwak geweest om een oogenblik die huidige wereld te benijden, dien middag toen hij van boven neerzag op het dreunend Parijs, hoe kon hij zich hebben vernederd tot angst: koel en stil, de oogen verloren in de oogen van de vrouw op den muur, voelde hij zich voortdurend verder ontheven aan alle verwarring en pijn, waaraan hij ten prooi was geweest, en ver, hoog boven het duistere gewoel der menschen en de bekommernissen van zijn eigen hart en hij dwaalde door de gebieden waar deze beide niet meer bestonden, tusschen wolken en murmelende krekten...

Maar hij was er alleen. Angèle bleef achter. Angèle bleef kleven aan den grond. Nog gisteravond, sprekend met Rutgers, had zijn verbeelding hen te samen gevoerd naar de top van Parijs, en hij had met haar uitgestaard over het dal dezer wereld, met haar verweven in een onuitsprekelijk geluk, en samen prijsgegeven aan hetzelfde Beeld dat hier tegenover hem hing. Nu was hij alleen. Had Rutgers' zichtbare twijfel aan deze buitenmenselijke liefde, die het hart niet behoefde en oversteeg, ook in haar zijn twijfel gezaaid? Kon zij daardoor niet mee? hield de zwaartekracht haar omlaag? Maar als zij niet los van de aarde kon komen en met hem meestijgen naar dit gebied, wie dan wel? Niemand immers. Want zij had in een mate waarin hij het zelden bij anderen, vooral bij vrouwen gevoeld had, ontvankelijkheid voor de teekens van het geheim. Moest hij dan alleen blijven in deze sfeer, die zijn binnenste wereld was? Alleen met dit geheimzinnigste schilderij ter wereld, alleen met een schilderij? Kon geen mensch hem hier volgen in deze ozonische koude, in dit hooge, ijle, geheimzinnige licht? Dan zou hij eenzaam zijn

in die sfeer, want zijn wezen kon daar alleen leven, koud en harteloos in de oogen der menschen, maar in werkelijkheid omspoeld door een vertroostende luwte, waarin de ziel het hart en de aarde vergeet...

(De stem van november 1932)

HELÈNE MARVEIL EN ANGÈLE DEGROUX

De herinnering aan 'Helene Marveil' was zeer vaag. Ik heb het boek twintig jaar geleden gelezen en was jaren lang onder den indruk van den stijl – zoozeer, blijkbaar, dat sommigen, schrijvend over Angèle Degroux, den naam van Stort genoemd hebben, als van een voorbeeld; en inderdaad, nu ik 'Helene Marveil' heb herlezen lijkt de vergelijking althans mij verre van ongegrond.

Er zijn niet alleen de in beide gevallen slechte, onhandige dialogen, die overigens in 'Marveil' vrijwel uitsluitend worden gebruikt om zeer onbeduidende dingen te zeggen, er is, helaas, overeenkomst in het soort dandy-achtige kwibusachtigheid van de heeren Brodeck en de Blécourt; er is, bij mij, behalve een veel belangrijker probleem, laat ons hopen iets minder geaffecteerde chique en parvenuëricheid, minder archaïstische aanstellerij, geringschatting voor arme menschen, hoon voor slecht zittende boorden en dassen; er is in beide gevallen een ten onrechte tot roman gerekt verhaal, in beide gevallen een veel te lang voorspel (bij 'Marveil' meer dan de helft van het boek), een te veel aan beschrijving, een te kort aan feiten, en de weinige feiten worden, in beide gevallen, te weinig verbeeld, te weinig beschreven (de gesprekken worden dikwijls vermeden, en indirect vermeld, i. pl. van weergegeven). Er is, bij alletwee, vrijwel geen psychische ontwikkeling, meer een verschuiving – in 'Degroux' wellicht iets meer ontwikkeling van een conflict (hoewel ook vrijwel niet van de menschen); er is in 'Degroux' meer stijl, hoewel het zevende hoofdstuk in 'Marveil', nà het stuk over 'Brutus' en de roeierij, de tocht naar Tesserate dus, *voortreffelijk* geschreven zijn, vol actie ook, wat een uitzondering is, bij ons beiden, er is ten slotte een belangrijk verschil in tijd en natuur. ('Marveil' mist overigens nog dat hinderlijk element onwezenlijkheid, dat in Degroux ontstaat waar de bespiegelingen uit een hang naar uiterste, en uiterst relativistische volledigheid, zichzelf a.h.w. opheffen in het niets, of doordraaien, als een dolgeworden schroef.)

7 Juni '36.

Helene Marveil
en Angèle Degroux

De herinnering aan Helene Marveil was
zeer vaag. Ik heb het boek, hoofting paar
geleden gelezen en was jaren lang onder
den indruk van den stil - zwoeren, beïng...
toen, dat sommigen, schrijvend over Angèle
de Degroux, den naam van Bloet genoemd
hebben, als een eer, waabeet; en inder...
daad, in de "Helene Marveil" heb her...
lezen luttel de vergelijking althans, niet
verre van ongegrond.

Er zijn niet alleen de in beide gevallen
slechte, onhandige dialogen, die veriger
in Marveil ^{in het} uitsluitend worden gebruikt
om zeer onbeduidende dingen te zeggen, en
is, helaas, overeenkomst in het soort landy...
achtige vriebs achtigheid in de heeres
Brodeur en de Bleicourt; en is, by ant...
beladen en veel belangrijker problemen,
loot ons hopen iets minder geaffec...
tante chique en parvenenigheid, min...
den artistieke aanstellen, geringe...
schakting - van arme menschen, hoort

De menschen blijven schimmen; alles houdt iets livresks. Het dichterschap *is* in een roman niet te realiseeren; a fortiori het 'demonisch-elysische' dichterschap niet van de Blécourt.

(Hs. KB 68 D 11)

PLANNEN EN KLADDEN (1933–1937)

Bij zijn proefnemingen in het verhalend proza heeft Marsman het nooit kunnen stellen zonder directe voorbeelden uit de werkelijkheid. Zijn personages modelleerde hij naar levende vrienden en kennissen. Eind juli 1934 schreef hij aan Vestdijk, met wie hij toen aan de brievenroman *Heden ik morgen gij* werkte: 'Ik merk hoe langer hoe meer, dat ik moet uitgaan van bestaande menschen die ik ken. Die kan ik desnoods ook innerlijk vervormen, ze behouden dan toch hun 'zielen', en ik hoor en zie ze. De beste passages over de Blécourt, zegt Eddie [du Perron], zijn die waar hij samenvalt met de werkelijke A.-R[oland] H[olst]. Angèle bleef vaag, omdat ik geen concreet voorbeeld nam. Rutgers, die innerlijk, of wat mijn opvattingen aangaat D[irk] C[oster] geworden is, had uiterlijk een – ander – voorbeeld en werd m.i. de scherpst geteekende figuur in het boek. De passage Ann-James, die jij goed vond, berust op het voorbeeld Simone-Gille [resp. ex-vrouw en zoon van E. du Perron]. Etcetera...' (*Heden ik morgen gij*, Amsterdam 1947², p. 294) Voor de actie putte Marsman uit eigen herinneringen en ervaringen, en zijn psychologie was veelal het projecteren van op introspectie gebaseerde inzichten in de karakters van zijn personages.

Na voltooiing van *De dood van Angèle Degroux*, een onderneming die twee jaar gekost had en slechts met hulp van Du Perron tot een goed einde was gebracht, zette Marsman zijn pogingen als romancier hardnekkig voort. Inmiddels op reis naar Spanje schreef hij op 2 november 1933 aan Emmy van Lohorst: 'ik zal niet rusten voordat ik, en ik denk in proza, gerealiseerd heb wat ik in mij heb, en – vóór mij. Of dat in 'zuivere romans' gebeurt, is immers bijzaak?' (LM M 278 B. 1)

Toen hij medio november 1933 verbleef bij zijn vriend Arthur Lehning, op dat moment deel uitmakend van het te Madrid gevestigde secretariaat van de Internationale Arbeiders Associatie, besprak hij het plan een roman over hem te schrijven, en ontwierp een schema. Mogelijk is het zelfs het schema dat hier meteen volgt, al is het ook mogelijk dat het gaat om een latere versie van dit plan. Een fragment dat naar alle waarschijnlijkheid uit de eerste versie van dit roman-concept stamt, volgt op p. 199. Dat de 'ik' van dit fragment is geïnspireerd op Lehning wordt aannemelijk door de omschrijving 'Chopin van de politiek', die in werkelijkheid teruggaat op een bon mot van A. Roland Holst over Lehning. (zie E. du Perron, *Brieven v*, Amsterdam 1979, p. 209).

Het is deze eerste versie waar Lehning zelf op doelt op p. 12 van zijn inleiding tot Vijf versies van Vera. Hij citeert daar een brief van Marsman aan Vestdijk waarin van stopzetting van dit project sprake is, en vervolgt: 'Een gedeelte van het materiaal gebruikte hij voor een korte novelle: Drievoudig afscheid, geschreven in februari 1934 in Valldemosa op Mallorca, gepubliceerd in het augustusnummer van Forum uit dat jaar.' De nauwe betrokkenheid die er van de kant van Lehning ook met deze novelle bestond, blijkt uit het feit dat Marsman er in een brief van maart 1934 aan refereert als 'het verhaal over D.'

Op 18 januari 1934 had Marsman al vanuit Alcalá de Guadaira in Andalusië, waar hij sinds begin december 1933 verbleef, aan Lehning geschreven met de roman over hem te zijn opgehouden. 'Ik zou véél en veel meer moeten weten van je innerlijke en uiterlijke leven uit die jaren [van Lehnings politiek activisme dat een verwijdering tussen de twee vrienden had veroorzaakt, J. G.] – en ik zie er dus voorlopig vanaf. Ik zou er wel een roman van kunnen maken, maar ik heb momenteel een neiging voor een maximum aan "natuurgetrouwheid". Ik schrijf nu over je jeugd, en zelfs dat brengt soms groote bezwaren mee, hoewel ik daar toch nauw bij betrokken was.'

Aan het verhaal van Lehnings jeugdijaren, waarin Marsman zichzelf een belangrijke rol als verteller en personage te spelen gaf, was hij blijkens schriftelijke mededelingen aan Lehning, en aan de letterkundige J. Kuypers (LM 278 B. 1), op 6 december 1933 begonnen met de zin: 'De man wiens leven ik in grote trekken wil vertellen'. Onder signatuur 68 D 6 berust in de Koninklijke Bibliotheek een schrift waarin vier hoofdstukken van de roman De twee vrienden, met enkele fragmenten in verschillende versies, zijn opgetekend in het handschrift van mevr. Marsman, aan wie Marsman zijn verhaal kennelijk heeft gedictieerd. Deze vier hoofdstukken, waarvan het eerste begint met een variant van de zojuist geciteerde zin, zijn afgedrukt op pag. 210–239, zoveel mogelijk naar het handschrift, behoudens stilzwijgende correcties waar mevr. Marsman wellicht door verkeerd verstaan aperte fouten heeft gemaakt of tegen de toen gangbare spellingsregels zondigde. De fragmenten met varianten zijn niet opgenomen.

Ofschoon De twee vrienden (door Lehning ook aangeduid als De vriend van mijn jeugd) voortgekomen is uit de in november 1933 opgezette roman over een linkse activist, waarvoor Lehning als model diende, is er m.i. duidelijk sprake van een aparte roman of verhaal. Marsman is niet alleen verteller, maar tevens een van de belangrijkste figuren; de natuurgetrouwheid is zo groot dat we kunnen spreken van een sleutelroman waarin het waarheidsgehalte van de verhaalde gebeurtenissen bijna honderd procent is. Het album met jeugdedichten en het sonnet op Lehning waarvan op p. 228 sprake is, bestaan echt (zie p. 36 van dit deel); zo ook het gedicht op Pauls moeder, waarmee Marsman verwijst naar zijn 'In memoriam P. M.–S.'. Afgezien van literaire verdiensten heeft dit

grote fragment een onschatbare betekenis als document van de politieke ontwikkeling van Lehning en Marsman.

Een roman over zijn vriend en diens moeder, die beiden zo'n belangrijke plaats in zijn leven hebben ingenomen, heeft Marsman zeer lang bezig gehouden. Hij schrijft al in oktober 1929 aan Lehning dat hij een half jaar eerder heeft geprobeerd over de dood van Paula Müller-Schübler te schrijven. Op pag. 210 van deze publicatie lezen we dat het plan over Lehnings leven te schrijven opkwam in het voorjaar van 1928. In mei 1938 komt hij er nog eens op terug (Zie Lehning, *De vriend van mijn jeugd*, p. 11, 25, 177–179; en in de derde druk, Amsterdam 1976, p. 195). Ook zijn voorstel aan Vestdijk om voor hun roman in brieven een rondtrekkende linkse politicus en propagandist te kiezen (Heden ik, morgen jij, p. 282) moet in dit licht worden gezien.

Zoals dat ook het geval was bij de roman over Lehning alleen, zwenkte Marsman tussen de ik- en de hij-vorm bij het concipiëren van *De twee vrienden*. In het fragment 'Paul' (KB 68 D 8) komt een schema van handeling voor, dat nagenoeg identiek is aan dat van de vier in de ik-vorm geschreven hoofdstukken. Alleen is hier sprake van een grotere objectivering, blijkend uit het optreden van een alwetende verteller die niet identiek is met de vriend van de hoofdpersoon, en een geringere 'natuurgetrouwheid'. Dat geldt niet eens zozeer voor de dubbelgangers van Lehning en diens moeder die in Paul en Ilona Borgmann duidelijk te herkennen zijn, als wel voor de metamorfose die Marsman zelf heeft ondergaan tot de jonge dichter Hans Vreede. Deze is pleegkind in een gezin, waarvan de moeder muzikieliefhebster is en de stiefzuster schildert.

Met de naam Hans Vreede, de vertekening van zijn ouderlijk milieu en de rol van het dichterschap heeft Marsman de eerste stap gezet in een proces waarbij het plan voor de geromantiseerde biografie van zijn vriend Lehning uiteindelijk leidt tot een autobiografische roman van kleine omvang: *Zelfportret van J.F.*, waarvan de inhoudsopgave van het Verzameld werk vermeldt dat er tussen 1932 en 1937 aan geschreven is. Dat is juist, zolang er bij bedacht wordt dat de kern van het verhaal oorspronkelijk elders lag en de hoofdpersoon een ander was. Waarschijnlijk is Marsman al in de zomer van 1934 aan dit boek bezig geweest. Vanuit het Italiaanse Soprabolzano schrijft hij op 25 juli 1934 aan Alice van Nahuys, rechterhand van zijn uitgever Em. Querido: 'Ik heb alle hoop dat het goed wordt, eenvoudiger, concreter en aardscher dan Angèle. De bespiegelingen die de jonge man houdt – want het gaat grotendeels over een jeugd – schrap ik misschien nog, als ze storend blijken. Ze zijn overigens lang niet slecht. [...] het lijkt op iets als Ducroo [= Het land van herkomst van E. du Perron, dat pas het jaar daarop bij Querido zou verschijnen, J.G.] en de Afspraak van A. Roland Holst – daar houdt het misschien het midden tusschen.' De 'bespiegelingen' zijn Jacques Fonteins reflecties over het dichterschap zoals die in de hoofd-

stukken 'Ouderlijk huis', 'De demon der poëzie' en 'De vrees voor den dood' van het Zelfportret zijn te vinden. In Groot Nederland van februari 1938 werd als apart hoofdstuk 'Gedachten tijdens een ziekte' voorgepubliceerd, dat bij opname in Verzameld werk II, enige maanden later, in verkorte versie is geïntegreerd in 'Ouderlijk huis'. Een fragment dat bij die bewerking verviel volgt hier op p. 250, evenals een fragment uit 'De demon der poëzie', dat nog voorkomt in Groot Nederland van maart 1938, maar in de definitieve lezing van Zelfportret eveneens verviel.

Hans Vreede is dus de *trait d'union* tussen De twee vrienden en Zelfportret van J.F. Bij herhaling wordt het laatste boek door Du Perron als 'Vreede' aangeduid, tot in de zomer van 1936 (Brieven V, Amsterdam 1979, p. 243, 295, 319 en Brieven VI, Amsterdam 1980, p. 251). Overigens schrijft Du Perron op 6 maart 1935 nog: 'Wat je over jouw boek zegt, verontrust me! Ik ben er nl. heelemaal niet zeker van dat 'natuurlijk vertellen en bespiegelen' voor jou de juiste manier is; pas op dat je je niet ontdoet van wat jouw sterkste middelen zijn, van jouw schrijvers-charme.' Bij het lezen van de definitieve versie zou hij zich echter geheel gewonnen geven, wellicht ook omdat hij vond dat de charme van de lyrische inslag in Marsmans proza bewaard gebleven was in dit autobiografisch verhaal.

Van de personages uit 'Paul' zou Hans Vreede dus uitgroeien tot Jacques Fontein. Paul Borgmann en dr. du Pon (geïnspireerd op de Utrechtse HBS-leraar dr. Klaas Later) gingen onder dezelfde naam over naar het Zelfportret, zij het dan dat de eerste een bescheidener rol toebedeeld kreeg. Het zusje Nini vinden we als Annie terug; alleen is zij in de latere versie van het boek over de jonge dichter het onechte kind van haar vader geworden en daarmee Jacques' halfzuster. Zij en Hans Vreede, aanvankelijk pleegkind, hebben stuivertje gewisseld.

Onder signatuur 68 D 8 bevinden zich in de KB een aantal handbeschreven vellen die aantekeningen en voorstudies bevatten van de hoofdstukken 'Kinderjaren' en 'Ouderlijk Huis'. Daarin is een toenemende verwijdering tussen de ouders van Fontein uitvoerig beschreven. Slechts een enkele alinea is er in de definitieve versie van Zelfportret terechtgekomen (Vw II, p. 208). Het merkwaardige is dat in deze kladversie een relatie wordt gelegd tussen het verslechteren van de onderlinge verhouding van de ouders en hun 'ontdekking' van de 'liefde voor Annie' die de ik-verteller heeft opgevat. Het lijkt me zeer aannemelijk dat het Marsmans bedoeling is geweest dit motief verder uit te werken dan in de vage aanduidingen die het tenslotte in Zelfportret gekregen heeft. Een veel belangrijker rol speelt het incestmotief in 'Teresa immaculata' dat tussen de herfst van 1936 en de lente van 1937 geschreven werd.

En dan is er nog de figuur van Laura van Walree, toegevoegd in de marge van de 'dramatis personae' van het 'Paul'-fragment, en wellicht voorbestemd om in

De twee vrienden een marginaal personage te blijven. Haar identiteit van een duidelijk uit Zeist afkomstige zangeres en *femme fatale* wordt pas concreet in het als laatste van deze afdeling 'plannen en kladden' opgenomen fragment, dat naar alle waarschijnlijkheid voorbestemd is geweest een plaats te krijgen in Zelfportret. In de voor Groot Nederland bestemde drukproeven van de eerste vijf hoofdstukken (KB 68 D 9) komt zij nog voor, zij het terloops, maar bij het corrigeren heeft Marsman haar letterlijk geschrapt.

Het hier gepubliceerde fragment is bewaard gebleven omdat de onbeschreven achterzijden van het manuscript door mevrouw Marsman zijn gebruikt om er een stuk vertaling van São Paulo, die haar man met Albert Vigoleis Thelen in de loop van 1937 naar het Portugees van Teixeira de Pascoaes maakte, op te noteren (zie hiervoor deel 1, pag. 342 e.v.). Het manuscript begint met pagina 18 en eindigt met 25. Buiten deze acht vellen, uit de collectie van Thelen afkomstig, is van 'Laura' niets bewaard gebleven.

DE VRIEND VAN MIJN JEUGD

1e deel

- a. inleiding
1. De Madonna van Greco
2. 'Schön ist die Jugend'
3. Ouderlijk huis
4. De strijd met de engel
5. Dr. du Pon
6. Vriendinnen (Miep? Nel? Willie? Ilona Erich?)
7. '18' Revolutie
8. De dood van zijn moeder
9. Vaarwel

2e deel

Latere ontmoetingen

(Hs. KB 68 D 6)

Ik ben naar [oningevoeld] gegaan om wat op adem te komen, want de tijd in Madrid is erg vermoeiend geweest. Toen ik zag dat – na de her-

stemming van 3 December – de kans op een algemeene staking en revolutie, die wij op dit oogenblik trouwens niet wilden, verliep, ben ik weggegaan. Ik was moe en nerveus.

Als het tóch tot een revolutie gekomen was, was ik gebleven. Maar zou ik mij dan, ondanks mijn afkeer van wapenen, niet haast afgunstig hebben gevoeld op menschen die wel een revolver kunnen hanteeren? In ieder geval pijnlijk werkeloos en weerloos, een kamergeleerde. Het is werkelijk een poover lot: held van de pen te zijn terwijl de vrienden strijden op de barricaden!

Onderweg hierheen is de gedachte weer bij mij boven gekomen om iets van mijn leven op te schrijven. Ik heb de behoefte om naast mijn politieke brochures deze brochure te schrijven, waarin een ander deel van mijzelf wordt vastgelegd. Een vreemde gedachte, niet alleen omdat zij sterk egocentrisch is, maar omdat ze misschien de twijfel inhoudt of mijn politieke geschriften dan niet mijn volle wezen verraden, al was het slechts door mijn stem. Laat het zoo zijn. Ik wil ook dat andere deel van mijzelf verduurzamen, ik wil de wording zien van de kracht die mij drijft.

Ik zal niet volledig zijn en ik wil probeeren de politiek zooveel mogelijk buiten beschouwing te laten. Als ik dan al een Chopin in de politiek zou zijn – wat ik stellig bestrijd – ziehier dan alleen de Chopin. –

(Hs. KB 68 D 11)

DRIEVOUDIG AFSCHIED

Den derden Juli laat in den middag kwam ik in Morcote terug. Ik betrok er de kamer vlak aan het meer die ik al vaker bewoond had, eens ook met Nora en ging zitten op het balcon. Ik zag weer de gebroken lijn van de bergen, die ik zoo vaak had nagekrast op mijn papier als het werk niet vlotte of in de uren van halfslachtig alleen zijn als Nora binnen op bed lag. Ik had haar, jaren nadat wij uit elkaar gegaan waren, in het rusthuis boven Montreux een paar maal bezocht. Toen wij scheidden had ik mij voorgenomen ieder weerzien en ook een briefwisseling te vermijden, maar zij had, geheel in strijd met wat zij vroeger gezegd had, het contact niet volkomen verbroken.

Toen ik haar den vorigen zomer in het rusthuis bezocht, had zij als of het vanzelf sprak het plan geopperd om samen een week naar de Italiaansche meren te gaan en ik was, overrompeld, gezwicht. Ik wist even-

als zij zelf, dat zij doodelijk ziek was, maar zij moet zich toen al h el zwak gevoeld hebben, anders had zij nooit om die aalmoes gevraagd, te minder omdat zij dan begrepen zou hebben, dat mijn instemming voor een deel voortkwam uit het gevoel dat ik iets goed had te maken. Want hoe onvermijdelijk mij de scheiding ook achteraf altijd geleden heeft, ik behield tegenover haar een kwellend gevoel van schuld dat ook met de jaren niet lichter werd.

Ik had nog gehoopt dat zij op haar voorstel zou terug komen en daarmee nog iets van haar vroegere fierheid bewijzen, maar zij was al te dicht bij den dood om zich nog aan die eerecode te houden, zij wilde niets anders dan bij mij zijn. Wij gingen dus, en wij woonden twee weken in die kamer vlak aan het meer en ik heb al dien tijd, hoewel ik er niets van liet merken alleen maar naar het afscheid verlangd. Nooit daarvoor heb ik zoo sterk den last gevoeld van te worden bemind, terwijl men zelf niet meer lief heeft – en toch is die tijd niet zoo kwellend geweest als ik gevreesd had.

Zij had – en zelfs d or mijn nabijheid – weer iets hervonden van haar oude dapperheid en ik geloof werkelijk dat de vervulling van haar wensch nog een klein geluk voor haar geweest is. Een klein geluk – wat een armzalige poging tot zelfbedrog, wat een armzalige troost! Ik heb nooit begrepen waarom zij die kwelling gewild heeft, maar ik heb gezien dat zij die twee weken tot geen prijs zou willen hebben gemist.

Al spoedig, voelde zij zelf, moest zij naar het rusthuis terug. Ik ging naar Holland. Het was eind September van het vorige jaar. Een paar maanden later ging Nora naar Bern naar haar ouderlijk huis.

In April van dit jaar stierf haar vader. Hij had zich met taaie hardnekkigheid tegen ons huwelijk verzet en had mij nooit willen ontmoeten. Nora had hem tegenover mij altijd verdedigd maar in haar hart moet zij hem hebben veracht. Waarom wilde zij dan sterven in haar ouderlijk huis? Hoewel ik geen enkel recht meer op haar had, voelde ik dit als een krenking, als een smaad achteraf van het leven dat wij samen zes jaar hadden geleid. Maar waar moest zij heen? Moest zij dan alleen uit trouw aan een leven dat zij na onze scheiding toch nog maar half kon volhouden zich ver houden van de eenige menschen die nog van haar hielden? Moest zij dan ergens alleen gaan sterven enkel uit koppigheid? Ik had het graag gezien.

Haar moeder is milder geweest. Na den dood van haar man heeft zij mij over Nora's toestand geschreven en goedgevonden dat ik om de twee dagen opbellen zou. Toen ik in Morcote terug kwam was Nora veel slechter geworden.

Ik kon niet lezen, legde mijn boek weg en liep in gedachten het kleine balcon op en neer. Het meer was maar weinig gerimpeld. Ik hing over de leuning en keek naar de kleuren van het water, die haar zoo lief waren geweest en naar de lange bocht van het meer. Waarom was ik uit Sils weggegaan en waarom juist naar Morcote? Ik had mij in Sils heel gelukkig gevoeld, gelukkiger dan in de jaren met Carla, gelukkiger dan ik mij herinneren kon dat ik ooit was geweest. Ik had mijzelf terug gevonden in de eenzaamheid, alles viel van mij af. Terwijl ik nooit aan geluk in eenzaamheid voor mijzelf had geloofd, en dacht dat ik niet kon leven zonder een vrouw, was mijn geluksgevoel onbeperkt geweest en nauwelijks beschaduwd door Nora's naderenden dood of door het besef dat ik Carla al maanden lang niet had durven schrijven dat ik niet meer bij haar terug kwam.

De lucht van het Engadin is voor mij een klimaat zonder weerga geweest en nog meer dan het landschap heeft dat mij een gevoel van kracht en van vrijheid gegeven als ik nooit had gekend. Zou ik, nadat ik mij eenmaal aan het alleen-zijn gewend had, toch in de eenzaamheid kunnen leven? Het bestaan van de mogelijkheid alleen al doorvoer mij met een schok die de wanden van mijn leven wegtrok en mij ook innerlijk vervoerde naar een klare en open sfeer. Het was het besef van te leven op de toppen der aarde, maar ook van het menselijk bewustzijn. Ik die sinds mijn achttiende jaar geen gedichten meer had geschreven, ik schreef er verzen, blinkend als sneeuw in het zonlicht, koel en eeuwig als stroomend water.

Waarom ben ik er niet langer gebleven? Schaamde ik mij voor dat helle en sterke geluk als ik dacht aan Nora, aan Carla? Ik moet erkennen dat een dergelijk al te menschelijk gevoel mij er nooit geheel heeft verlaten en misschien ook wilde ik beproeven of mijn geluksbesef van de omgeving van Sils-Maria afhankelijk was.

Maar al na enkele uren in Morcote voelde ik mijn heldere stemming langzaam vergrijzen en ik vroeg mij weer af waarom ik juist naar hier was terug gegaan? Om aan die twee laatste weken met Nora en al hun kwelling voor mij, al het gekwelde geluk voor haar onontkoombaar herinnerd te worden, omdat ik nooit loskom van mijn verleden, omdat ik het zoek!

Beneden mij op het terras zaten de mensen in luie stoelen te lezen en te praten. Sommigen keken, de hand boven de oogen naar de booten die in den zwakken wind voortgleden over het meer. Plotseling hoorde ik een jonge vrouwestem een paar woorden roepen naar een boot die langzaam naderbij werd geroeid. Ik zocht waar de stem vandaan kwam.

Terwijl ik mij verder vooroverboog zag ik haar opstaan uit een schommelstoel en in een lichten draf naar het water lopen. Uit de roeiboot hielp zij een oudere vrouw op den wal, blijkbaar haar moeder. Zij bleef, ook toen deze ons terras al was opgegaan nog even staan praten met den roeier, en plotseling voelde ik een gloeiende jalouzie tegen den man die met haar kon praten en lachen. Toen hij wegroeide wuifde zij hem vroolijk en plagend achterna en ging toen vlug naar haar moeder. Terwijl zij het terras overstak keek zij even naar boven en zag mij staan op het balcon. Ik groette en bevreemd, half vragend haast, groette zij terug.

Ik had het gevoel herkend. Vier jaar geleden had ik het voor het laatst in mij voelen opkomen, toen ik Carla zag. Plotseling en met een dwang die geen tegenspraak duldde. Ik weet dat men gewoon is te glimlachen om liefde op het eerste gezicht, maar ik heb nooit een andere gekend. Ik zal niet zeggen dat het niets met verliefdheid te maken had, maar tegelijk was het er volkomen van onderscheiden. Ik wist ook dat ik geen keus meer had, er was geen terug meer mogelijk. Ik heb nooit anders gedaan dan gehoorzamen aan die plotseling opkomende drang, die al het andere vernielt of opzij schuift, wreed en liefdeloos als het leven zelf en ik heb mij ook nooit vergist. Het is waar dat een samenleven, ook met Carla, op den duur onmogelijk bleek, maar niet doordat ik niet meer van haar hield, maar omdat het leven met haar in één huis tot een hel werd – en spreekt het tegen de echtheid der liefde, dat zij even roekeloos komt als verdwijnt? De arbeid der liefde – zij schijnt te bestaan maar ik heb haar nooit gekend.

Ik nam mijn maaltijd op mijn kamer. Ik wilde een ontmoeting en daarmee een beslissing nog uitstellen, misschien nog ontgaan. Ik dacht aan mijn eenzaamheid, pas verworven, die mij een eenzaamheid voor het leven geleen had, door mijn diepste wezen bepaald. Ik dacht aan Nora, misschien stervend in Bern en plotseling viel het mij in dat ik dien middag niet op het gewone uur had opgebeld. Ik stond toen op het balcon en zag de jonge vrouw aan het water staan, rank in den blinkenden middag. Ik vreesde ook nog het verkennend spel der oogen in de eetzaal en de aanwezigheid der moeder. Maar ik moest haar toch naderen. De avond zou het wel mogelijk maken.

Na tafel slenterde ik langs het meer. Toen ik buiten het dorp was zag ik dat zij voor mij uitliep, en alleen. Ik kon haar nu volgen en kennis met haar maken als een gast uit hetzelfde hotel. Maar zelfs dat voorwendsel was niet noodig. Alles liep van zelf. Terwijl ik nog aarzelde of ik haar zou volgen, keerde zij om en liep in mijn richting terug. Zij liep snel en licht door den vallenden avond. Ik stond nu dralend tegen den lagen

muur die langs den weg liep en keek naar het spel der schaduwen op het meer. Ik voelde haar naderen, mijn hart sloeg snel in mijn keel.

Toen zij dichtbij was, vermande ik mij, maar toen ik mij omdraaide om haar te groeten, knikte zij en zei:

‘Kennen wij elkaar misschien al?’

‘Sinds vanmiddag kennen wij elkaar zeker, zei ik lachend, wij kennen alleen elkaars namen nog niet.’

Ik stond tegen mijn muur. Marianne was stil blijven staan midden op den weg. Ik zag nu dat zij heel jong was, twintig misschien.

‘Blijft u lang hier?’ vroeg zij opeens nadat het een oogenblik stil was geweest.

‘In elk geval zoolang u hier blijft... tenzij ik naar Bern moet.’

‘Wij blijven hier nog maar drie dagen, zei ze teleurgesteld, en misschien moet u morgen al naar Bern.’

Toen ik den volgenden dag Bern opbelde was Nora’s toestand nog erger geworden. Het kon nog deze week afloopen, vreesde haar moeder. Zij zou mij waarschuwen als Nora het wilde. Mij was het bijna onverschillig geworden en ik vond nu ook plotseling zonder moeite de woorden om Carla mijn besluit dat ik niet meer bij haar terug kwam, te schrijven.

Drie dagen. Waarom zou ik trachten in feiten te fixeeren wat niet in feiten bestond? Waarom bespiegelen wat een realiteit was? Eén herinnering wil ik toch vastleggen, hoe gebrekkig dan ook.

Den avond voor Marianne’s vertrek liepen wij samen langs het meer. Marianne wilde ‘een bedevaart maken’ naar de plaats van ons eerste gesprek. ‘Ook dat gesprek was niet noodig geweest, had zij ’s middags gezegd, wij hadden elkaar al herkend.’

‘Vind je mij erg romantisch?’ vroeg zij, terwijl zij mijn arm nam. Thuis wordt ik Maria Georgine genoemd, kun je raden waarom?’

Ik begreep dat de naam een verbasterde samenstelling was van de namen George en Rilke.

‘Erg romantisch,’ zei ik in andere gedachten. Zij lette niet op mijn antwoord.

‘Nu begrijp ik pas met mijn hart, wat ik gelezen heb, zei ze. Nu begint voor mij het leven. Toen ik achttien jaar was heb ik katholiek willen worden om als non in een klooster te kunnen gaan, ik dacht dat het leven mij niets meer kon geven na den dood van mijn vader. Hij is met de auto verongelukt. Ik heb aan hem gehangen zooals ik misschien alleen nog aan jou zal hangen en toch kan ik niet zeggen wat hij voor mij geweest is. Hij was misschien de eenige werkelijke man die ik ontmoet heb. Hij

zou jou onmiddellijk begrepen hebben, hoewel hij in ieder opzicht je tegendeel was. Ik ben alleen om moeder niet in het klooster gegaan.'

'Om je moeder?' vroeg ik verbaasd en in mijn verbazing lag al mijn antipathie.

'Ik kon haar toch niet alleen laten,' zei ze ernstig, bijna verwijtend.

'En nu dan?'

'Nu is alles anders geworden, nu heb ik alleen iets te maken met jou.'

Ik bleef in Morcote. Nora stierf acht dagen na Marianne's vertrek. Zij had mij niet laten roepen. Op het laatst had zij dus haar vroegere kracht nog eenmaal hervonden en had alleen willen sterven. Waarom krenkte het mij? Ik voelde mijn schuld nu in volle zwaarte, mijn schuld zelfs aan haar dood en de verhouding met Marianne leek mij een dwaas, oppervlakkig avontuur.

Ik bleef in Morcote. Ik wilde niet naar Holland terug. Carla had mij wanhopig geschreven en ook in Sils zou ik nu niet eenzaam meer zijn. Waar moest ik heen? De wereld is klein als men zichzelf wil ontvluchten – en pas in de dagen die volgden ging ik begrijpen wat ik in Nora verloren had. Hoever ik ook van haar gescheiden was, de gedachte dat zij er was had mij moed gegeven om verder te gaan en alleen zij zou nu ook begrepen hebben hoe ik mij voelde na haar dood; alleen zij.

Ik had Marianne noch over Nora, noch over Carla gesproken en zij had er niet naar gevraagd. Zij begon pas te leven – een nieuw leven zooals zij het noemde – waarom zou zij zich bekommeren om mijn verleden, of zelfs om de toestand waarin ik mij bevond? Voor haar bestond slechts de toekomst, de droom van ons samenzijn als op een eiland, een toegankelijke berg. Zij vroeg mij dus niets en hoezeer ik er ook naar verlangde mij van mijn last te bevrijden, ik zeide haar niets. Ik vreesde haar te betrekken in de verwickelingen van mijn bestaan, in het labyrinth van mijn verleden, dat mij als een schaduw vervolgt. Ik vreesde dat zij niet bestand zou zijn tegen de greep van dat monster, dat over mij heen de toekomst bestrijkt met zijn schaduw, en het heden besmeurt. Zou zij niet oud en vermoeid worden als ik haar inwijdde in die spelonken, zou haar jeugdige kracht niet worden aangetast door een wormstekig bederf? Zij was nog zoo jong, waarom zou ik haar kwellen met de shade die een ouder hart opliep.

Terwijl ik doelloos en verlaten wandelde langs het meer, dacht ik over dit alles en voelde mij weer bezwaard worden door de last van de

liefde. Kon ik het nog van mij afschudden, misschien nog naar Sils terug en daar mijn eenzaamheid weer herwinnen? Om dan voorgoed beveiligd te zijn tegen de verleidingen van een zwak hart? Mijn vorig verblijf in Sils was blijkbaar te kort geweest, ik was nog niet vereenzelvigd met mijn alleen zijn, nog niet onvermurwbaar voor de klaagstem van het geluk. Nora's dood en de betoovering van Marianne hadden mij weer naar het laagland van het leven teruggevoerd.

Toen ik Marianne terug zag leek zij veranderd. Zij was in haar eigen omgeving. Haar moeder had, toen zij begreep, dat Mariannes wil onverzettelijk was, en ofschoon zij mij placht te monstereen zooals men een bedelaar monstert, of erger, gewild dat ik een paar dagen bij hen kwam logeeren. Alles moest dan in godsnaam maar komen zooals het kwam, maar althans naar buiten in den vorm. Alles liever dan een openlijk schandaal, een vlucht of een schaking. Zij liet ons geen half uur alleen en die dagen waren zoo'n kweiling dat ik tweemaal op het punt ben geweest weg te gaan om nooit meer terug te komen. Maar telkens hield Marianne's blik mij terug. Ik begreep nu pas hoezeer ook zij hunkerde naar een bevrijding uit een omgeving waaraan niets haar bond dan de 'plicht om bij haar moeder te blijven'. Wij waren elkanders stroohalm, beiden wilden wij breken met ons verleden, en ook zij had meer dan het recht om van haar verlangen naar 'een nieuw leven' te spreken.

Zij woonden in een huis buiten Zürich. Het lag in de bergen en zag uit op het meer. Het was een ruim comfortabel huis, met vele en veel goede schilderijen, ook een enkel modern, een muziekkamer, een groote weldenkende bibliotheek. De oudste zoon stond aan het hoofd der fabriek, waarvan de aandeeleu vrijwel geheel in eigen handen waren. Hij was een vlot modern zakenman met veel cultuur en een ruime levensopvatting – een beminnelijk mensch. Als zijn zuster niet tusschen ons in had gestaan zouden wij misschien vrienden zijn geworden, ofschoon nooit zeer innig. Hij was Marianne's voogd en had een groot overwicht op zijn moeder. Van hem hing het practisch af of Marianne mijn vrouw zou worden en zelfs mijn wettige vrouw, want tot die concessie, mits het huwelijk met een minimum van vormelijkheid werd gesloten, was ik bereid.

Behalve Walter, zijn moeder en Marianne waren er bij mijn bezoek nog een jongere broer en twee getrouwde zusters met hun kinderen. Er werd veel getennist en gebridget. Ik zou het er voor een week heel genoeglijk hebben gevonden als ik de vriend van Walter en niet van Marianne was geweest. Nu was het een obsessie. Niet alleen omdat Marianne onbereikbaar en anders was dan in Morcote, maar ook omdat ik hier in den grond toch beschouwd werd als een roover en paria.

De moeder roemde met een verbeten spijt mijn groote belezenheid en intelligentie, wat grievender was dan dat zij betreurde dat deze mij zoo ver naar links hadden gedreven. Zij zag met leede oogen dat ik desondanks een 'gentleman' was, die levendig kon converseeren met haar dochters en dat ik Walter, haar afgod, in een gesprek over Nietzsche zonder moeite versloeg.

De arme Marianne, in het nauw gedreven tusschen twee onverzoenlijke partijen, was beurtelings opgetogen en spijtig over mijn slagvaardigheid. Maar hoewel alleen de wraak van mijn suprematie mijn verblijf daar nog juist draaglijk maakte, het was een deprimeerende tijd.

Maar ook dit ging voorbij. Op een avond nam Walter mij in zijn wagen mee naar het Schloss Gr***, dat verbouwd was tot een groot modern hotel.

Wij zaten op het terras in gemakkelijke stoelen en keken rookend naar het avondrood over de bergen. Het was koel, ik huiverde soms en kroop diep in mijn jas, wachtend tot hij zou beginnen. Ik verwachtte een beslissend duel.

Na een oogenblik zei hij:

'Je zult wel begrijpen dat het een vervelende geschiedenis is. Niet alleen voor mama, maar zelfs voor ons. Marianne is jong en knap en zeer gefortuneerd, ze kan nog een uitstekend huwelijk doen.'

'Waar ik natuurlijk buiten val,' zei ik schamper.

'Ja, zei hij kort, en ik kan me om je de waarheid te zeggen, niet geheel van de indruk vrijmaken, dat je haar trouwen wilt omdat je haar geld noodig hebt, misschien wel voor je vreemde politieke practijken.'

'Als je dat niet onmiddellijk terugneemt, is ons gesprek hiermee geëindigd, zei ik, en ik zet geen voet meer bij jullie in huis.'

'Nu goed dan, zei hij, maar nog eenigszins weifelend, nu goed, dat neem ik dan terug. Omdat je het zoo positief afwijst, maar je moet het niet vreemd vinden dat ik op die gedachte gekomen ben, hoe graag ik je ook mag. Waarom trouw je geen petroleuse?'

Ik gaf op dit laatste geen antwoord en zei:

'Dat voor jullie die gedachte niet vreemd of beleedigend is, is mij duidelijk. Jullie zet nu eenmaal alles om in geld, en buitendien heeft je mama mij zoo tactvol laten voelen dat jullie er zoo over denkt, dat ik mij over niets meer verbaas.'

'Mama? vroeg hij verschrikt. En wat heb je daarop gezegd?'

'Hetzelfde wat ik nu tegen jou zeg en zij heeft mij daarop even kalmeerend toegesproken als jij, alleen iets meer uit de hoogte. Zij had haar insinuatie trouwens niet zoo ronduit te kennen gegeven, daar is zij nu

eenmaal een beschaafde matrone voor, zij vroeg mij alleen hoe het stond met mijn "economischen toestand". – U bedoelt misschien mijn financiële? heb ik daarop gevraagd; zoo slecht als maar eenigszins mogelijk is. – Daarop heeft zij vol minachtend medelijden maar toch vol waarheid gezweven.'

'Wanneer heeft dit gesprek plaats gehad? vroeg hij kort en geprikkeld; ik heb er niets van gemerkt.'

'Vanmiddag bij de thee en dat je er niets van gemerkt heb, begrijp ik. Je moeder is zeer gesteld op een dergelijk pikant en vijandig onderhoud met mij onder vier oogen. Ik geloof dat ik eigenlijk nog meer in haar smaak val dan in die van Marianne.'

'Ik verzoek je vriendelijk anders over mijn moeder te spreken, zei hij, anders moet *ik* dit onderhoud en alle relaties verbreken.'

Wij zwegen. Een oogenblik later zei hij:

'Laat ons dit geharrewar vergeten. De zaak is te ernstig om er over te kijven. Je begrijpt toch, hoop ik, dat wij haar met een bezwaard hart aan je afstaan. Wat voor leven gaat zij tegemoet? Deelt ze je opvattingen? Misschien nu voor een oogenblik, nu ze onder je invloed is... En ten slotte is het voor ons ook nog een principieele zaak. Wij voelen het als een verlies dat iemand van onze familie overloopt naar de revolutie. Maar ... alles wel beschouwd zal er toch wel niets aan te doen zijn. Ik ben eigenlijk alleen met je hierheen gegaan om je te zeggen dat wij er in zullen berusten, en om je te vragen haar terug te sturen als ze bij jou gebrek zou moeten lijden. Het is nu Augustus, je zou in October met haar kunnen trouwen.'

* * *

Toen kwam een gelukkige tijd. Men had tot mijn groote verwondering goedgevonden dat Marianne drie weken met mij naar Sils ging. Misschien met de hoop dat een geregeld samenzijn reeds in zoo korten tijd tot een breuk zou leiden?

Marianne, bevrijd van den dwang die zij zich thuis moest aandoen om althans naar buiten iets van een evenwicht te bewaren tusschen haar omgeving en mij, en in het vooruitzicht van het onafgebroken bijeenzijn dat in October beginnen zou, was liefelijker nog dan in Morcote, en ook op haar had de atmosfeer van het Engadin een verhelderende invloed. Zij was jonger nog en tegelijk ernstiger dan ik haar tot nog toe gekend had. Haar lichaam gebruind door de zon, was krachtig en slank. Als zij, haar breedgerande zonnehoed op, over de weide kwam, die voor ons huis lag, leek het alsof zij door het dauwige zonlicht liep van den eersten dag.

Naast onze kamer maakte een kleine bergbeek een waterval, een koele ader in het verschroeide gezicht van den zomer. Wij hadden een houten leiding gemaakt waarlangs het water blinkend omlaag viel in een steenen bak. Een paar maal per dag stonden wij naakt in de schaduw van den boom naast het huis en stortten met een houten nap het water over ons lichaam. Soms lag Marianne uren lang op haar rug in het gras en keek naar de wolken. Ik dacht aan het leven dat ik nu eindelijk weer tegemoet ging, frisch en sterk als een jeugd.

De nachten der liefde verwarden haar niet. Zij onderging ze stil en met dichte oogen. Soms dacht ik dat wij samen verzonken in een schacht zonder grond, soms bleef alles gescheiden. Later lag er een waas over haar als een rag van vlottende schaduw. Ik luisterde naar haar ademen en streelde haar donkere haar. Tegen den morgen verijlde het waas dat haar overgolfd had en trok op met de zon. De liefde doordrenkte haar en gaf een zachtere ronding aan haar gestalte.

Op een nacht heb ik haar mijn leven verteld. Het bevrijdde mij zonder dat het haar, zooals ik gevreesd had, bezwaarde. Het maakte haar zachter en peinzend en ons samen verbond het zoo innig als niets voor dien.

Zoo gingen de dagen en nachten voorbij, alle aan elkander gelijk, alle verscheiden, een kringloop van het geluk, een 'ewige Wiederkunft'. Maar ook daar kwam een einde aan.

Ik ging naar Holland terug.

Na acht dagen kwam er een brief, waarin zij alles verbrak zonder opgaaf van reden. 'Du weisst schon, wir haben nicht alles gesagt.' Dat was de eenige aanduiding die zij mij gaf, en het is mij nog altijd een raadsel.

Ik zal mijn gissingen hier niet opnoemen. Zij doorwoelden alles wat er tusschen ons was geweest, zij tastten alles aan met hun bederf. Ook de herinnering. Ik zal ook niet trachten weer te geven hoe ik mij voelde. En nog weet ik niet wat het grievendste was: het feit van dit einde of de wijze waarop het kwam. Het was meer een ontslag dan een breuk.

Marianne, ook jij bent nu verleden geworden, een doolhof te meer in het groeiende labyrinth van mijn leven, en toch was jij nog, tot ik die brief van je las, de weg naar de vrijheid, naar een nieuw leven, een popelend en betooverend *begin*.

Ik ga naar Sils-Maria terug. Misschien kan daar mijn gedwongen eenzaamheid toch nog overgaan in een vrijwillige.

(Forum van augustus 1934)

De man, wiens leven ik hier voor een deel wil vertellen, is jarenlang een van mijn beste vrienden geweest. Ik kan zelfs wel zeggen een tijdlang mijn eenige vriend. Het is mogelijk dat ik door dit te zeggen andere vriendschappen uit die jaren te kort doe, maar ook als ik langer nadenk over dien tijd, houd ik het gevoel dat ik toen inderdaad maar een vriend heb gehad en in zekeren zin is die vriendschap hoezeer zij ook in latere jaren veranderd is, voor ons beiden beslissend geweest. Niet in dien zin, dat wij een overheerschenden invloed op elkaars leven hebben gehad maar in dézen dat wij aan elkaar zijn ontbrand.

De gedachte om over zijn leven te schrijven is al jaren geleden ontstaan. Ik herinner mij dat het plan voor het eerst in mij opkwam op een middag in Amsterdam. Het was in het voorjaar van '28. Ik stond op het dak van een huis aan den Amstel en zag uit op de stad. Beneden mij onder het jonge groen van de boomen lag de Amstel in het blinkende licht. Ik liet mijn gedachten gaan over mijn werk. De verzen die ik tot op dat moment had geschreven sloten een tijdperk af, dat onder allerlei schakeeringen duidelijke samenhang had. Die phase lag achter mij en een nieuw tijdperk was al begonnen maar het had zich nog niet tot verzen of proza verdicht.

Ik wist dat ook vrienden van mij het vroegere werk met mijn natuur vereenzelvigden en hoopten dat die phase zich voortzetten zou. Maar ik wist evenzeer dat diè voortzetting een herhaling zou worden en dat wilde ik niet. Ik kan mij niets pijnlijkers denken dan dat men het refrein wordt van zichzelf. Ik verkoos de onvruchtbaarheid boven de troost die een kunstmatige voortzetting mij aanvankelijk zou hebben gegeven en ik streed den moeilijken strijd, die men moet voeren omstreeks zijn dertigste jaar waarin beslist wordt of men eeuwig jongeling blijft of dat men rijpt van jongen tot man.

De zwakke kanten van mijn natuur hoopten nog op een nieuw tijdperk van onstuimige kracht maar mijn hart wist dat mijn taak voortaan een andere was. Blindelings en met de zekerheid van den verblinde had ik mijn eerste verzen geschreven. Nu begon ik te zièn en ik moest dit diepere weten, dit 'tweede gezicht' levend maken in mijn werk. Anders van toon zou het zijn en vervuld, hoopte ik, van een zacht, onweerstaanbaar geweld.

Tegelijk was ik gaan begrijpen, dat wat ik voortaan scheppend te zeggen had niet meer alleen in verzen te zeggen zou zijn, ook niet in epische verzen of in prozagedichten. Het zou een vorm van proza moeten zijn,

maar verder was ik nog in het onzekere. Ik zocht naar een vorm die volkomen bij mijn natuur en vermogen zou passen en ik begreep dat ik mij niet moest binden aan een strengen bouw of aan het ruimtelijk of aanschouwelijk maken van bepaalde figuren. Ik zocht naar een vorm die in toon en beweging innerlijk leven ervaarbaar zou maken, deels bespiegeld deels schetsmatig vertellend.

Ik moest mij zelf in het te schrijven leven dezelfde plaats laten innemen die ik in werkelijkheid innam en ik moest niet romanceeren om mij zelf onzichtbaar te maken. Het feit dat ik de jeugd van mijn vriend zou beschrijven zou vanzelf van mij 'een man op den achtergrond' maken en mij tegelijk onomwonden aanwezig doen zijn. De vorm die ik koos moest in overeenstemming zijn met mijn lyrische natuur en evenals deze doortrokken van intellectualiteit maar het zou een herinnering zijn.

Ik heb lang naar voorbeelden gezocht, maar ik heb er geen enkel gevonden dat mij volkomen bevredigde. Toen ben ik gaan schrijven, in het besef dat men alleen schrijvend zijn vorm vindt en ondanks veel voorwerk, ook dan pas zijn inhoud.

Ik vind in papieren van een paar jaar geleden het volgende: De herinnering aan dien tijd wordt volkomen beheerscht door een vriendschap die voor mijn leven van de diepste beteekenis is geweest. Ik moet zeggen: geweest, want sinds 1920 zijn de tusschenpoozen tusschen onze ontmoetingen al langer geworden en den laatsten tijd denk ik voortdurend minder aan hem. Hij was de zoon van een der innemendste vrouwen die ik in mijn leven gekend heb. Innemend is een slecht woord voor haar, maar ik weet werkelijk niet hoe haar met één woord te noemen – en de diepe genegenheid die ik voor haar gevoeld heb, leeft zeker niet in dat woord. Ik kan wel zeggen dat ik van haar hield maar met een genegenheid waaraan vreemd genoeg alle verliefdheid ontbrak, terwijl zij in zekeren zin alles had om mijn verliefdheid te wekken. Zij was ouder natuurlijk, ik denk even veertig, toen ik haar voor het eerst leerde kennen, knap, vol gratie en ongedwongen voornaamheid, zeer gevoelig en hartelijk en hoewel zij heel vroolijk kon zijn in den grond van haar hart, heel eenzaam en melancholisch. Ze leidde het gewone mondaine leven van een vrouw uit society-kringen, maar ik weet niet of dien kant van haar leven haar ook maar even geraakt heeft, laat staan bevredigd. Ik heb haar zelden of nooit in dat gezelschap gezien. Haar zoon onttrok zich zoo veel hij kon aan dien kant van haar leven en ik moet een vrees gehad hebben dat zij in die wereld geheel thuis zou zijn en zou opgaan. Ik paste

niet in die sfeer en ik werd er buiten gehouden omdat ik er weinig in paste – en ik haatte die sfeer.

Niet alleen uit verborgen afgunst op alles wat zich ongedwongen en onbekrompen bewoog in een zekere weelde, maar ook met de felle romantische hartstocht van een jongen, die hongert naar leven en die haat wat naar oppervlakkigheid zweemt. Ik keek nog niet door den schijn, want ik geloof nu dat het schijn was, dit meedoen aan het mondaine leven van haar, en ik weet zeker dat ik dit denkend haar nu niet idealiseer. Zij was zeker niet enkel een vrouw van de wereld, zij was het slechts uiterlijk – en haar diepere wezen leefde voor wie zij liefhad, volkomen opofferend en dikwijls tegen haar aard en opvatting in. Zij was naar den anderen kant niet bij machte het leven, de hartstochten en twijfels mede te leven met haar zoon en met mij, maar zij deed onafgebroken en nooit opdringend moeite om ons leven te volgen en zij heeft er zeker onder geleden dat zij het niet kon.

Ik vind achteraf iets zeer aandoenlijks in dit stille hardnekkige pogen zich in te leven in de wereld van haar jongsten zoon en in de machteloosheid die haar wel griefde maar haar nooit heeft verbitterd, iets tragisch. Er was iets grootsch in de gelaten volharding waarmee zij ten slotte verdroeg dat hij meer en meer van haar vervreemdde terwijl zij zoo veel van hem hield.

Het is niet makkelijk geweest de moeder te zijn van dien zoon. Zij zat, al dacht zij van niet, sterk aan de vooroordeelen vast en aan de conventies van de wellevende bourgeoisie en zij kon ook niet anders – zij was zwak en zij had in den grond een groote vrees voor zijn hartstocht en voor de opstandigheid van zijn wilde hart dat streed, viel en weer opstond.

Als zij zich eindelijk had neergelegd bij een toestand, nog half weerstrevend en half onzeker of zij niet te ver was gegaan verklaarde Paul dat die phase geheel overwonnen was en een verouderd standpunt in zijn snelle ontwikkeling die met onstuimige rukken voortschreed – en weer bleef zij achter, teleurgesteld in haar hoop nu eindelijk te weten wat hij wilde en gefnuikt in haar aarzelend boven komend vertrouwen dat zij in de toekomst zijn leven zou kunnen volgen en van verre meeleven – en zij was weer vol bezorgde onzekerheid over hem en bang van de duistere en onheilspellende verten waarheen hij nu weer voortrukte.

Ik heb dikwijls gedacht dat niemand haar zoo lief was als hij en dat zij, omdat zij begreep dat geen valsche hang naar oorspronkelijkheid zijn ontwikkeling leidde maar dat hij vocht met zijn demon en door zijn noodlot gedreven werd, nergens zoo onder geleden heeft als onder haar onmacht om dit geliefde hartstochtelijke leven te deelen. Zij had zijn

vrouw willen zijn en hij haar minnaar – en misschien hield niets hen hechter verbonden als deze nooit uitgesproken, wellicht nauwelijks beseftte gemeenzame spijt om de onmogelijkheid van die liefde. Hoe weinig is het bij zulke gevoelens slechts moeder en zoon te zijn.

Tegelijk was zij bang voor bepaalde dingen in hem; zij die gemaakt was voor stille zachtvaardige dingen, rank en herfstig, een hert, zooals ik haar later genoemd heb, zij was bang dat eenmaal zijn leven een onherroepelijke wending zou nemen naar ondergang, honger en ellende en zij wist dat zij hem nimmer zou durven volgen als zijn leven die wending ook werkelijk nam. Zij was bang voor armoede, bang voor ontbering, bang voor gemis aan goed voedsel, goede kleren en een behaaglijk huis; zij was weerloos tegen zorg en ellende, tegen felle droefheid en vreugde, tegen alles wat in het leven het gedempte, het zachte glanzen te buiten gaat. Zij was machteloos te leven voor zoover dit dreunde en streed, buiten de hagen van haar liefelijke herfsttuin, zij was melancholisch en weerloos en vooral weerloos tegen haar weemoed en die weemoed heeft haar tenslotte gesloopt.

Ik zie haar nog zitten 's middags na vieren voor het raam van haar kamer. De schemering draalde, ik kwam voor het grasveld dat voor hun huis lag en groette van verre en zij groette terug. Ik wist dan al aan haar wuiven hoe haar stemming zou zijn en ik overdacht hoe ik die stemming tegemoet zou gaan. Want hoe bruusk en vijandig ik mij bleef gedragen tegen de vrouw-van-de-wereld in haar, zij was voor mij verder een vrouw wier genegenheid mij trotsch en gelukkig maakte en wier sympathie ik veroveren wou – en als ik denk aan de innigste uren met haar denk ik aan de schemeruren die wij doorbrachten in haar kamer uitstarend op het plein.

Soms was zij stralend, jong en haast overmoedig, maar vaker zat zij als ik binnenkwam mijmerend in haar stoel voor het venster, haar beenen als om zich schrap te zetten tegen het vage verval van haar peinen, veerkrachtig over elkander gekruist. Haar hoofd leunde moe op haar hand.

'Dag Hans', zei ze mat en ik begreep aan haar glimlach dat ze weer uren had zitten denken over het lot van haar zoon en zij zag ook dat ik dit begreep. Mijn komst deed haar goed. Zij kon zich uitspreken en zij wist dat ik het in vele opzichten met haar eens was. Maar hoezeer ik ook kon begrijpen waaronder zij leed en wilde probeeren dit te verzachten door haar vrees te ontzenuwen en haar sombere vooruitzichten tegen te spreken – volkomen geruststellen deed ik haar niet.

Ik deelde, toen zijn overtuiging zich vrij vocht en afsloeg naar links,

naar de leuzen en ideologieën van Marx aanvankelijk en later vooral van Bakoenin, vrijwel niets van zijn inzicht en sociale gevoelens en ik deel ze nog niet – hoewel ik er eerder toe kan omslaan dan vroeger. Maar tegenover zijn moeder stond ik aan zijn kant, want ik wou als hij denken en leven in vrijheid en ik deelde zijn liefde voor de revolte, zijn voorkeur voor wat zich verzet. Ik geloof nu dat in die jaren ons ideaal en de richting waarin wij ons stortten in zekeren zin iets bijkomstigs was. Het ging, al dachten wij anders, allereerst om onze eigen bevrijding en wij ondergingen die vrijheid door het genot van tegen allen te strijden en afbreuk te doen aan al wat gevestigd is. Ik schreef mijn eerste ‘futuristische’ verzen en Paul was een jong communist en hoe weinig die twee dingen in den grond elkander ook raken, negatief waren zij een van de banden die ons leven verbond. Zij gingen beiden tegen de gevestigde orde en hoe zeer zelfs klassieke gedichten sociologisch beschouwd het product kunnen [zijn] van een ‘kapitalistische orde’, altijd is poëzie een ding dat den burger bedreigt. Daarom sloot Plato de dichters buiten den staat en verwees een ex-dichter zijn vroegere kornuiten naar de hoeren en de hannekenmaaiers, naar de dieven en de apenkoetsiers.

Dit gemeenschappelijk protest liet ons de partij kiezen van een jong componist, wiens werk afkeurend ontvangen werd, liet ons onhebbelijk en onbarmhartig roepen om Charlotte Barra, toen Duncan niet jong en niet lenig meer nog weer eens kwam dansen, en dit zelfde protest liet Paul openlijk stelling nemen tegen het gevangenisstelsel van den lateren burgerschooldirecteur, in dienst tegen den ‘majoor’ die met verlofpassen knoeide en in zijn studententijd tegen de stompzinnige arrogantie van het corps, en dit zelfde protest moet het zijn dat mij altijd laat kiezen tegen de horde en voor het individu, voor de kleine groep bezielde.

Ik schaam mij nu voor de onmenselijke stelling die eens zoo terecht zijn woede en afschuw opriep, toen ik zei dat een reis van mij door de Provence voor de wereld belangrijker was dan dat tien arbeidersgezinnen een draaglijk lot zouden krijgen, maar ik kan niet ontkennen, dat ik ook nu nog, lang na de smalle en theoretische wreedheid van mijn jeugd, geen sterk verband voel tusschen mij en de massa, tusschen mij en de wereld zelfs, tusschen mij en de maatschappij. Ik voel vriendschap en liefde maar ik kan niet gelooven in eenige collectiviteit, noch in het heden noch in de toekomst.

Ik zal altijd, in iedere gemeenschap opkomen voor het individu, voor de uitzondering, tenzij ik zou zien dat er een gemeenschap bestond of bestaanbaar zou zijn die niet in strijd was met het individu. Maar tot nu toe zie ik dat iedere gemeenschap de individuen knecht en verminkt.

Later gold zijn protest uitsluitend of althans allereerst de kapitalistische wereld. Mijn protest, de wereld in zijn geheel omdat iedere menschengemeenschap, tenzij zij zou leven naar een groot albezielend beginsel, het individu onderdrukt. Ik vraag mij af welk systeem den mensch meer ontzenuwt en berooft van adel en gloed, het kapitalisme of de wereld der sowjets. Beide zijn een moord op den geest. Ik zou als soldaat willen dienen in het leger van een groote gemeenschap en een onaanzienlijk onderdeel willen zijn van de horde die ik anders veracht, als ik overtuigd was dat zij bezielde werd door een sterk geestelijk beginsel dat de ziel evenzeer betrof als de stof – en dat gebaseerd was op de ongelijkheid der menschen en zich ordenen tot een hiërarchie.

Dit is de doem van allen die gebrandmerkt zijn met het vuur van den geest: dat zij om ten volle te kunnen leven voor zich en voor allen wenschen een schoone, hiërarchische orde die de weerspiegeling is van de orde van het heelal, maar dat hun drang om niets anders toe te behooren dan den demon die in hen woont, hen verbiedt zich geheel aan die droom van een schoone gemeenschap toe te vertrouwen, laat staan aan het vleesch worden van die droom. Ieder dichter is of hij wil of niet de vijand van de gemeenschap, zelfs van de ideale gemeenschap waarvan hij in zijn harmonische oogenblikken droomt. Hij kan niet gehoorzamen en zijn verlangen om deel uit te maken van een bezielde menschengemeenschap is tot vergeefsheid gedoemd. Hij is en blijft eenzaam en in eenzaamheid sterft hij, verrukt en verdoemd.

Toch zullen wij wanneer in de eerstkomende jaren de strijd zal ontbranden tusschen links en rechts aan verschillende kanten staan. Ik zeker, mijns ondanks, maar tenzij ik vlucht naar een onbewoond eiland, voorzie ik dat het leven mij schuiven zal naar den kant die het nieuwe bestrijdt en er zal afschuw zijn in mijn hart omdat ik, hoezeer dan ook tegen mijn wil, toch gemeene zaak heb gemaakt met de horde van het behoud en hoewel ik weet dat ook aan de overzijde een horde staat die als zij eenmaal gevestigd is de wereld die na haar komt op haar beurt zal bestrijden te vuur en te zwaard, er zal heimwee en schaamte in mij zijn en een verborgen spijt omdat ik een groote en jongere zaak heb helpen bestrijden. Tegen alle logica in.

Tusschen Walter [= Paul] en mij zijn deze contrasten die ik hier in het kort heb gesteld de oorzaak van een verkoeling geweest en van iets als een wrok. Tot een scheiding is het nimmer gekomen, maar wij waren beiden te intransigente naturen om bij een zoo scherp contrast vrienden te blijven in den echten zin van het woord. Ik heb in mijn hart erg om die verkoeling geleden, en misschien nog meer om de reden van die ver-

wijdering want in wezen hooren de menschen die uit het goede hout zijn gesneden bijeen. Maar gedachten vergroeien op den duur met ons wezen en misschien zijn wij in den loop der tijden veranderd tot twee soorten hout. Dan behooren wij in den grond van de zaak al niet meer bijeen en misschien ook ligt er in deze restrictie vrees of spijt voor een onherroepelijk verlies. Kunnen menschen die zoo goed met elkaar zijn geweest als wij in vroegere jaren, ooit geheel van elkander worden vervreemd? Wij vinden elkaar in een gemeenschappelijke bewondering voor Nietzsche, in onze liefde voor Stefan George, voor Greco, voor Yeats. Maar wat maakt dit uit als er wordt gevochten. De hoofdzaak is niet dat wij elkaar vinden in een vers van Novalis, maar dat wij op elkaar moeten schieten als het ooit zoover komt. En als het moet, als wij beiden er van overtuigd zijn dat wij staan voor de goede zaak, dan moet men er vrede mee hebben. Maar is dat het geval?

Ik geloof dat ook wanneer ik volkomen fascist was (en in mijn hart ben ik veel meer fascist dan honderd fascisten bij elkaar, vooral sinds het fascisme het 'geloof' is geworden van de burger en geconsolideerd tot de politieke opinie van de deftige heerensociëteit) [ik] toch altijd nog de ellendige plagende bijgedachte [zou] behouden dat wij niet zullen strijden elk voor een zaak die waard is dat men er voor sterft.

Paul was behalve een dweeper een onverzoenlijk fanaticus, tegelijk uiterst romantisch en sentimenteel en uiterst vlijmscherp, een sneerende rationalist, maar de ideeën die hij verdedigde omtrent aardsche rechtvaardigheid en het doel van het menschelijk leven waren ergens, hoewel hij het naar buiten niet wilde weten, omdat hij bang was dat dit het extreme van zijn standpunt en houding verzwakken zou en toegankelijk maken voor vaag religieuze kletsers, die bang zouden zijn voor zijn consequenties, verbonden, verankerd met een buitenmenschelijken achtergrond; en de wijze waarop zijn betoog zich realiseerde, was, bij alle rationalisme van zijn systeem, geladen met de meest irrationeele bezieling en voortgezweept door een woedend temperament en het was in den grond die echte en felle bezieling waarom ik van hem hield en van hem [zal] blijven houden ondanks alles wat in naam van ideeën ons scheidt.

Tegelijk was er een zekere dorheid in hem, want zijn temperament, hoe gezweept en hartstochtelijk, miste de gloed der grootmoedigheid en hoewel hij een uiterst gevoelig en licht te verteederen man was had hij een smal hart. Ik weet dat hij zeer veel daaronder geleden heeft, zooals ik er zelf onder lijd, maar wij zouden onder de botsingen die ons vervreemdden zeker meer hebben geleden als wij werkelijk menschen waren geweest met een groot hart.

Maar ik hield van hem, – en zijn moeder was trotsch op hem, niet enkel verliefd. Zij was trotsch op zijn intellectueele begaafdheid, op de uitzonderlijkheid van zijn verschijning. Zij was geboeid (en verschrikt) door zijn temperament, en hij had behalve een uiterlijke, ook een zeer innerlijke charme. Maar zij treurde erom dat deze gaven niet werden aangewend in een richting, die bij alle uitzonderlijkheid, toch nog voldoende maatschappelijke bruikbaarheid zou bezitten om te leiden tot een desnoods onopvallend maar eervol bestaan, en ik ben er niet geheel zeker van of zij in haar hart ook niet liever iets opvallends in dat maatschappelijk bestaan heeft gewenscht. Hoeveel moeders zijn anders? Ach als er maar iets maatschappelijks in zijn 'carrière' geweest was: een geleerde, een dichter, een archivaris vergeeft men veel, ook in weldenkende kringen, maar een anarchist vergeeft men niets, en met een voortdurend hardnekkiger stelligheid en stelselmatigheid ontwikkelde hij zich – door fasen van een snellen fanatieken groei (en door korte fasen van twijfel, maar niet aan het wezen van de beweging waartoe hij behoorde, hoogstens aan de richting waarin die beweging zich voortzetten moest) maar dat zal ik beschrijven als ik zijn leven beschrijf – in de richting van het anarcho-syndicalisme. Hij bekleedde daarbij geen ambten, geen enkele betrekking, geen geborgen of bescheiden post, hij was – en bleef – kamergeleerde en propagandist, denkend en schrijvend over Bakoenin, Nietzsche, Péguy, sprekend op meetings van stakers en dienstweigeraars, en ik vrees, dat het misschien tijdelijk doodlopen van die beweging een niet te verkroppen teleurstelling voor hem zal zijn. Zal hij niet verwrokken in die duisteren koppigen wrok die soms zijn stemming en zijn gesprekken giftig en stekelig maakten, alsof hij een toestand van voortdurend smeulenden ergernis was. Ergernis over den tijd, over het veldwinnen van de reactie, over zichzelf, zijn gezondheid, zijn vriendinnen en vrienden, zijn geldgebrek. Ik weet niet of hij ooit ernstig geldgebrek had. Hij was, ook op dat punt, geheimzinnig en voor mij tenminste gesloten. Maar een ding weet ik wel: dat hij, met volkomen opofferingsgezindheid, blind en vasthoudend als een kleine koppige stier, beurtelings ironisch en dweepend romantisch heeft geloofd en misschien nog gelooft in de richting die zijn leven sinds ongeveer tien jaar genomen heeft en dat hij in ieder geval welke twijfels hem misschien bleven kwellen, niet twijfelen zal aan de goedheid en zuiverheid van zijn ster, zijn idee, zijn levens- en wereldgeloof. Zoo'n leven, eng en blind als men wil, is zeer te benijden – maar gemaakt uit een ster, gevoed door een demon, bedreigd door één duivel – Ik hield van hem en zijn moeder treurde om hem. Het rechtvaardigt zichzelf door zijn idealisme.

Ik weet niet hoe hij van zijn kant zijn moeder beschouwde. Misschien beschouwde hij haar zooals ik haar hierboven beschouw, misschien is dat beeld hem niet innig genoeg. Hij heeft haar tenslotte zooveel beter gekend. Maar wel weet ik dat ik zelden een jongen zoo zeer heb zien lijden onder zijn moeders dood als juist Paul. Ik was in die dagen op reis. Zij was aangetast door een kwaal waarvan geen genezen meer mogelijk was op haar ongeveer vijftigste jaar. Hij was 20 en misschien nog jaren daarna leefde zij in zijn gedachten met de onuitwischbare nawerking van een droom. Wij spraken nooit meer over haar. Maar ik weet zeker, dat de herinnering aan haar in zijn hart nooit verbleekt is en ik denk dat zij ook in de toekomst voor hem niet wegtrekken kan. Altijd zal hem iets bijblijven van die wonderlijke verschijning, breekbaar en fier in haar zwakte, doordrenkt van weemoed en een late vermoeide adel. Wat in haar oogen geleefd heeft, leeft nog in zijn oogen, een schuwe angst voor het leven, een droomende vrees als van herten. Haar reeënogen en haar witte teedere handen – wie zou ze vergeten, die ze eenmaal gezien heeft. Wie zou haar oogen vergeten als ze glimlachend en melancholisch als een fluweelen warm bruine schemer hem hebben aangezien, lang en nadenkend, zachtzinnig en als vragende om redding. Wie zou haar handen vergeten als ze zijn haren hebben gestreeld en zijn hand hebben vastgehouden in de lange wanhopige nachten, toen de dood kwam?

De vriendschap van Paul, de genegenheid van zijn moeder zijn voor mij onvergetelijk.

1e Hoofdstuk: Novalis met de revolver naar laatste hoofdst. Überhaupt oppassen geen dingen te zeggen die hier voorbarig zijn. Wel het portret van zijn moeder voltooien en desnoods ook zijn portret iets completeeren. Misschien ook het idee de 'Madonna van Greco' bewaren tot aan haar dood.

Hier geen 'financiele' accenten verknoeien.

HOOFDSTUK II

Ik moet hem voor het eerst gezien hebben toen wij beiden zes jaar waren. Ik herinner mij een keurig aangekleeden jongen met ponny haar, in een vrij opvallend groenbrons pak, klein en stevig, stuursch en pruisisch pedant. Bij mijn moeder op zolder ligt nog een foto van onze twee klassen uit dien tijd, – hij zat toen een klas hooger dan ik – waar wij alle twee opstaan. Wij waren opgesteld op een hardsteen stoep van vijf of

zes treden vòòr een der huizen van het plein waar hij later gewoond heeft. Hij staat links op de bovenste rij, met zijn rechterhand martiaal op den ijzeren leuning, alsof het een roer was of een gevest van een degen, en anders als ik mij hier in vergis, met de beide armen stijf langs het lichaam gestrekt, en zijn kin op de borst, in elk geval flink militair. Hij kijkt zeer geërgerd. Die ergernis moet zijn ontstaan doordat zijn boord los zat en hij zijn kin naar beneden moest houden om het niet te verliezen, wat hem ook in zijn eigen gevoel iets gedwongens zal hebben gegeven en misschien iets belachelijks wat het ook inderdaad was. Toch werd het napoleontische van zijn verschijning er nog door verhoogd.

Ik zelf zit een paar rijen lager, bijna meisjesachtig teer, zwak en met flitse oogen. Ik vertel dit hier niet omdat deze houding en uitdrukking voor hem of voor mij zooals wij later geworden zijn bijzonder teekennend zouden zijn – voor hem althans zijn zij dat in vrijwel geen enkel opzicht – maar omdat er uit blijken kan hoe zeer men veranderen kan: hij was toen ik hem onlangs terugzag precies zooals ik hem nu al ongeveer vijftien jaar ken, schraal en mager, eerder lang dan klein en – naar wat hij vertelde – onwaarschijnlijk licht van gewicht.

Tusschen zijn veertiende en achttiende jaar moet hij ook geestelijk sterk zijn veranderd, want van de heerschzucht die spreekt uit dat jongensportret was al in zijn burgerschooltijd niets meer over, en van zijn ijdelheid weinig. Heerschzucht zou misschien toch kunnen blijken uit zijn lust tot polemiseeren en uit de vinnigheid waarmee hij polemiseert.

Dan staat mij nog voor een verwoed gevecht tusschen ons in ons zevende jaar op den hoek van een grasveld, dat voor de beslissing beëindigd werd doordat volwassenen ons kwamen scheiden. Van dat oogenblik af zal er een vijandige onverschilligheid tusschen ons hebben bestaan die pas zeven jaar later geëindigd is. Ik herinner mij althans niet dat wij in dien tijd ook maar een woord met elkander hebben gewisseld en in mijn herinnering er aan bestaat hij eenvoudig niet. Maar ik moet er bij zeggen dat ik zelf in mijn herinnering aan die jaren ook nauwelijks besta.

Dus na zeven jaar vond ik hem weer. Hij was blijven zitten in de tweede klasse van de burgerschool en ik haalde hem in. Korte tijd daarna begonnen wij op zijn kamer samen ons huiswerk te maken en wij overhoorden elkaar. Onze ouders steunden of verboden die samenwerking naar gelang van onze rapporten.

Van toen af dateert onze vriendschap.

Paul woonde sinds enkele jaren met zijn ouders in een ruim huis aan een der vierkante pleinen die aan weerskanten liggen van den weg die het Slotplein met het dorpsplein verbindt. Die hoek van het dorp heeft een geheel eigen sfeer.

Ik weet niet precies wanneer die huizen gebouwd zijn (Ze behooren tot de Hernhutter Broedergemeente, een Lutherse secte die soms ook de Moravische broeders worden genoemd. De stichter dier secte graaf, Zinzendorff, leefde van 1700 tot 1760 en ontving op zijn landgoed in Saksen een aantal Boheemsche protestante uitgewekenen, die voor de Oostenrijksche vervolgingswoede op de vlucht waren gegaan. Op zijn landgoed werd het eerste dorp Hernhut gesticht) – noch in hoeverre die gemeente in haar oorsprong communistisch bedoeld en misschien ook opgezet is. Van communisme is nu weinig meer over. De leden er van waren grootendeels half verhollandschte Duitschers en half verduitschte Hollanders, een eigenaardig mengsel dat zich tegenover de rest van het dorp zeer homogeen en solidair heeft gevoeld, en zich ook een soort gereserveerd air gaf.

De kerkdiensten duurden er kort, en er werd veel bij gezongen, ook door een koor. De kerk was van binnen geheel wit, niet enkel de muren en de gordijnen maar ook de pilaren en de banken. De vloer was van hout dat met fijn zand was bestrooid. Alleen de preekstoel waarachter de dominee zàt was bedekt met een donkergroen kleed dat neerhing tot op den grond. De preekstoel stond op een kleine verhooging.

De sfeer van de kerk was zeer sober en licht, alleen nogal ijl en schraal en buitengewoon puriteinsch. Er was in het geheel geen versiering. De geslachten waren er – en niet alleen in de kerk – tot in het belachelijke toe van elkaar gescheiden en de kerkelijke tucht waakte vooral voor het behoud der ‘zedelijkheid’. Tegen de preutsche schijnheiligheid van sommige leden kreeg een onschuldige scharrelpartij al gauw het aanzien van een bandelooze libertinage en vooral de talrijke oude vrijsters er ouder klaagden steen en been over het verval der zeden. Ontzet over zooveel toenemende loszinnigheid sloegen zij haastig de oogen neder en lasterden ijverig verder; dat was hun dagelijksch werk. Toch werd er onder de jongere broeders soms heel vroolijk gedronken, maar veel van de meisjes werden letterlijk gepantserd in kuischheid. Er was ook een kostschool waar de zedigheid zwaar werd onderwezen en misschien ook beoefend onder pruisisch bewind. Ik heb in mijn jeugdige jaren de meest slinksche streken bedacht om in dat bolwerk der kuischheid een paar amoureuze woorden naar binnen te smokkelen, bestemd voor de wekelijks wisselende geliefden.

Maar de sfeer van hun godsdienst en hun geloof had iets van de sfeer van hun kerk: zij was licht en verlicht, weinig dogmatisch en verzoenend. Dat alles zat ook in de stijl van de pleinen en vooral in hun werkelijk onvervangbare sfeer: zij waren karaktervol achttiende eeuwsch en zij hadden ondanks een zeker teruggetrokken besef van eigenwaarde en piëtistische waardigheid iets ruims, opens en weidsch.

De familie Bürger viel bijna geheel buiten die sfeer. Zij behoorde tot de meest welgestelde leden van de gemeente en werd ontzien en benijd. Maar de afgunst die zich uitte in de onderdanigheid in haar bijzijn en in geroddel achter haar rug, gold niet alleen haar betrekkelijken rijkdom maar vooral ook haar mondainiteit.

Pauls vader was fabrikant, een kort aangebonden, zelfbewust man, kwiek en kordaat in zijn houding en zijn gedrag, maar zonder iets militairs. Hij moet een goed gymnast zijn geweest en hij was een goed zakenman, gezien en gevreesd bij zijn ondergeschikten. Hij was middelmatig van lengte en donker van uiterlijk, had kortgeknipt zwart haar en een kleine donkere knevel. Hij droeg een lorgnet en was sober maar zeer goed gekleed. Hij sprak in korte vrij driftige zinnen en had uiterlijk soms iets heel strengs en misschien was hij ook streng.

Tegelijk was hij vroolijk, lachte hartelijk en luid en vierde graag feest. Hij hield veel van gezelligheid en hij was een goed gastheer, animeerend en onderhoudend en royaal met zijn wijn.

‘Kom Hans, zei hij dan dikwijls lachend, drink eens uit. Je moet er nog van groeien’ (ik was toen erg lang voor mijn leeftijd) en als ik dan soms voor den vorm weigerde liet hij zich niet van de wijs brengen en schonk onverstoorde in:

‘Kom ben je gek Hans, geen onzin, die dichters lusten er wel een’ en Paul citeerde:

‘Die Saiten schlagen und die Gläser leeren
Das sind zwei Sachen die zusammen passen.’

Soms logeerde de blonde nicht Ilse bij hen met haar dikke vlechten op de ooren, haar iets te kleine staalblauwe oogen, haar fijne neus en haar dunne doorschijnende huid die licht kleurde. Zij had in het begin iets heel schuws, wat in tegenspraak was met haar zware sportieve elegance (als men het nog elegance kon noemen). Zij zwom en danste uitstekend en zij tenniste goed. Zij had een aardige stem met donkere bedwelmende ondertonen, die haar tot een veel raadselachtiger wezen maakten, dan men op grond van haar blonde sportiviteit aanvankelijk dacht.

Zij had alle aardige eigenschappen van een jonge vrouw uit het Rijnland dat een van de minst onsympathieke streken van Duitschland is en

hoewel zij natuurlijk uitgesproken meende dat het goed recht van den oorlog aan den Duitschen kant was, was er niets in haar van de grofheid en arrogantie die ook minder pruisische Duitschers dikwijls zoo onuitstaanbaar maakt. Van een werkelijke haat tegen Frankrijk was bij haar niets te merken en ik geloof zelfs dat zij niet alleen minder pathetisch maar ook veel meer sceptisch tegenover de leugens en phrasen stond van de Wilhelminische heerschers. Ik meen ook dat zij het was die veel minder Christelijk en fatalistischer dan Paul hem voor het eerst aan de waarden dier leuzen deed twijfelen en hem ronduit zei dat zij het een ongerijmdheid en een profanatie vond dat God twee vijandige legers tegelijk zou moeten zegenen en ze beide tot een overwinning voeren. De zwendel van het godsdienstige militarisme was haar 'natuurlijke eenvoud' en liberalisme een gruwel en hoewel ook Paul's moeder, nog veel minder duitsch in haar wezen en in haar verschijning dan Ilse – zij had eerder iets Weensch –, het idee van der heilige Krieg zeker niet steunde maakte het kalme overtuigende maar zakelijke protest van zijn nicht toch veel meer indruk op hem, omdat zij jonger was dan zijn moeder en tegelijk een paar jaar ouder dan hij.

Toch was zij romantisch genoeg om hem goed te begrijpen en ook hij vond veel Anklang bij haar. Zij was het ook die Niels Lyhne voor hem mee bracht en er samen met hem mee dweeptte, een van de boeken waarvan hij langer dan van de meeste geliefde werken gezegd heeft dat het het eenige boek was dat hij geschreven zou willen hebben. Misschien ook schoot Ilse's scepticisme de eerste bressen in zijn ondogmatisch maar aanvankelijk toch positief Christelijk geloof, dat later zoo fel werd bedreigd door het wrede en abstracte rationalisme van ons 16e jaar.

Ja, Ilse had tegelijk iets mysterieus. Ze vertelde mij eens dat zij eenmaal bijna verdronken was. Zij was bewusteloos uit het water gehaald en was later weer bijgebracht. Voor haar eigen bewustzijn had zij den dood in het water dus meegemaakt. 'Het is een heerlijke dood', zei ze met een vreemde beangstigende nostalgie in haar stem. Wij waren, geloof ik, allen verliefd op haar en het was werkelijk geen wonder. Zij wees ons ook op de enkele boeken waar ze veel van hield. Er waren er een paar bij die ik ook later nooit heb gelezen, maar ik herinner me nog altijd den naam er van. Het waren der [onleesbaar] Wolff van Wilhelm von T en Das zweite Gesicht von Hermann Löns. Verder twee boeken van Hesse en Bahr en natuurlijk vooral Gösta Berling. Zij moet ook veel gehouden hebben van Hamsun, vooral Unter Herbststernen en Gedämpfte Saitenspielen.

Soms werd op een avond dat we allen bij elkander waren de stemming erg vroolijk. Dan ging Ilse voor de piano zitten en begeleidde ons terwijl wij uit volle borst en met geforceerde basstemmen 'Ein Rheinisches Mädchen' zongen en vooral het voor mij nog altijd nog roerend romantische soldatenlied 'Von Annemarie' waarvan de melodie die ik langen tijd was vergeten nu weer zoemt in mijn hoofd. Soms zongen wij het vier, vijfmaal op een avond, totdat Pauls moeder ons vroeg er nu eindelijk mee op te houden en als het te laat was merkten wij het: zij was er stil van geworden want zij dacht aan haar zoon die aan het front was.

Pauls vader stak gaarne den draak met onze litteraire ambities en met onze vereerde dichters, van Eeden, en Kloos en later vooral de modernen en ook mijn eigen gedichten waren een geliefkoosd mikpunt voor hem. Maar soms ergerde het hem en hij zei: 'Wat heb je nu weer voor onzin geschreven? Het lijkt wel muziek van Willem Pijper. Ik begrijp er geen snars van, geen snars.'

'Ik ook niet', zei ik. 'Maar dat het op Pijper lijkt vind ik werkelijk wel een compliment.'

'Een compliment Hans, wat zeg je daar, een compliment? Het lijkt wel een krolsche kater.'

Walter, Paul's broer, had het gesprek met een soort leedvermaak voor beide partijen gevolgd, hoewel hij als het er op aankwam ongetwijfeld mij de volle nederlaag gunde. Hij was ouder dan Paul, doorgaans rustig en in zich zelf gekeerd en een moeilijke natuur, ik denk vooral voor zich zelf. Hij was het type van een pruisisch officier en onberispelijk, ja pijnlijk zorgvuldig, gekleed. Ik heb hem nooit anders gekend dan met smetteloze stijf-witte boorden van zeker een decimeter hoog. In wezen was hij een zeer sombere en melancholische natuur maar hij had soms buien van een uitbarstende vroolijkheid. Dan droeg hij goed voor, en was dol op verkleedpartijen. Hij had ook in zijn gewone doen een laconieke geestigheid en evenals Paul een listige schampere ironie.

'Ik hoor met genoeg', zei hij in zijn schriftelijk niet weer te geven duitsch accent, 'dat je zelf je eigen verzen ook niet begrijpt. Dat pleit tenminste voor je intelligentie maar tegen je zoogenaamde poëzie.'

'Het pleit geloof ik voor allebei', zei ik lachend. Maar Pauls vader werd wrevelig en bromde 'Jullie zijn rijp voor Meer en Berg allemaal, Pijper en Wichmann en de heele bende en Paul ook nog als hij niet oppast. Ja die Wichmann dat is ook een pracht-exemplaar. Trouwens, als kind al en zoo brutaal als de beul,' en hij vertelde voor de zooveelste maal hoe Erich als jongen van ongeveer tien jaar zijn vader had gestoord

bij een lezing voor het Deutsche Verein. Hij was midden onder het betoog opgestaan, liep door de volle zaal naar de kathedraal en vroeg aan zijn vader of hij nu haast klaar was omdat hij zoo'n geweldigen honger had.

Walter had dan verhalen over Pijper die hij op het gymnasium gekend had, en zij boden tegen elkaar op in smalende anecdoten die de arrogantie, de abnormaliteit en de ziekelijkheid moesten bewijzen van 'al die artiesten'.

Ja, Pijper en Wichmann dat waren in dien tijd voor de brave lieden in ons dorp de zwartste schapen, die alles wat er aan maatschappelijke verachtelijkheid, zedeloosheid, artistieke aanstellerij en moderniteit op de wereld te vinden was in zich verzamelden. Paul en ik zwegen, keken elkaar aan en dachten meewarig: 'Philisters.'

Ik vergat nog te zeggen dat de heer Bürger Paul's tweede vader was en ik vergeet het ook telkens als ik aan hem denk. Er is alle reden voor en ook vroeger toen ik bij hen aan huis kwam was er vrijwel niets wat daar aan herinnerde. Alleen de gêne die Pauls moeder gevoelde als Paul tegen de draad was, – terwijl haar man altijd erg genereus voor hem was. 'En het zijn toch zijn eigen jongens niet' zei ze dan. Had zij liever gehad dat zij het wel waren?

Ik weet niet of Paul en Walter hun eigen vader wel hebben gekend. Ik heb wel gehoord dat hun moeder door hem op een schandelijke manier met haar twee kleine jongens in de steek was gelaten, en dat zij voor zij hertrouwde moeilijke jaren had doorgemaakt. Als dit waar is, heeft Paul zijn vader misschien niet of nauwelijks gekend. Paul was ook op dit punt gesloten, en ik had het gevoel dat hij het een pijnlijke zaak vond, die hij liever onaangeroerd liet. In ieder geval is hij Duitscher. Voor ons, Pauls vrienden, was de heer Bürger altijd erg aardig. Hij drong er als hij mij in lang niet gezien had altijd sterk op aan dat ik vaker zou komen en hij was ondanks zijn critiek geloof ik, werkelijk op mij gesteld. Als ik alleen met hem was vroeg hij altijd belangstellend naar mijn kansen op school en naar mijn ouders en hij besprak de moeilijkheden waarin hij later geraakte door Pauls revolutionaire neigingen onomwonden met mij en niet alsof hij met een veel jongere sprak. Soms vroeg hij ook werkelijk mijn raad. Hij had dan iets innemends, openhartigs en jongensachtigs haast. 'Dan moet hij zijn eigen weg maar zien te banen', zei hij ten slotte, maar ik voelde dat dit hem toen nog geen ernst was. 'Ik heb geen trek zijn studie te betalen, als ik weet dat hij zijn tijd verbummelt met de boeken van die mevrouw Roland Holst.'

‘Als hij dat niet deed, zou hij zijn toelage waarschijnlijk verfuiven’, merkte ik op, ‘dus dat komt voor u op hetzelfde neer.’

Het was kalmeerend bedoeld, maar hij vatte onmiddellijk weer vlam.

‘Om den drommel niet, Hans. Om den drommel niet. Ik had veel liever dat hij het verfoof, dat zou ten minste normaal zijn en daar had ik niets tegen als hij het niet à te bont maakt. Maar dat gedweep met die roode ideeën, dat ergert me en daar geef ik mijn geld niet voor uit. Ik kan toch het communisme niet gaan steunen, en daar komt het tenslotte op neer.’

Driftig stond hij op en verliet het vertrek. Terwijl hij de deur uitging zei hij nog half voor zich zelf: ‘t Is een gekkenhuis tegenwoordig, een compleet gekkenhuis.’

Soms ook verliepen onze gesprekken over dit onderwerp anders.

‘Met jou kom ik ook geen stap verder’, besloot hij dan. Maar ik begrijp het wel, jij zit tusschen twee vuren en je wilt de kool en de geit sparen, Hans. Je zegt geen ja en geen nee maar het communisme vind je gelukkig toch onzin, niet?’

‘Ontzettende onzin’, zei ik.

‘Ja, meen je dat nu of meen je dat niet. Je kijkt zoo verneukeratief.’

‘U moet Paul zijn gang maar laten gaan’, zei ik ontwijkend en wijs. ‘Het komt allemaal op zijn pootjes terecht.’

‘Zoo grootvader, komt het alles op zijn pootjes terecht. Wat je zegt, maar ik geloof het niet hard en weet je wat het verduvelste is, ik houd van den jongen, dat is nog het mooiste van de grap. Och jullie zijn allemaal met hetzelfde sop overgoten. De een speelt communist van zijn vaders kapitalistische duiten en de ander schrijft futuristische verzen en voert ook geen bal uit. Jouw vader zal ook wel plezier van je hebben met je idiote gedichten. Nu dag Hans, kom je nog eens terug.’

Hij was iemand van stemmingen en prikkelbaar. Tegenslag in zaken, zorgen, een kleinigheid soms kon hem niet alleen driftig en wrevelig maken maar ook zijn stemming voor dagen bederven – en nu ik er meer over nadenk, geloof ik, dat hij in de grond van de zaak zachtaardig en weerloos was. Hij was niet bestand tegen de slagen van het bestaan en toen de grootste slag van zijn leven hem trof, de dood van zijn vrouw, was hij innerlijk geheel zonder weerstand.

Maar ik heb hem hoewel ik hem heel veel gezien heb, eigenlijk weinig gekend. Ik lette toen weinig op menschen.

De terreinen waarop zich ons gemeenschappelijk leven in de jaren van veertien tot zeventien in hoofdzaak heeft afgespeeld waren zijn kamer, de school, de sportvelden en de landwegen achter ons dorp. Vooral aan zijn kamer heb ik een sterke herinnering behouden. Het was een lang en donker vertrek met één raam aan de voorkant van het huis. Als men er voor staat het meest rechtsche raam van de eerste verdieping. Er kwam weinig zon, vooral in den winter. Dan kwam de zon ook 's middags niet boven de huizen uit, dien het plein aan den zuidkant begrenzen. Het was geen vroolijke kamer, ook door het donkere behang. Bij het venster stond een bureau met een globe. Het was schuin voor de hoek gezet en kreeg van rechts licht. Ik kon Paul, als ik op de brug was, zien zitten nog vòòr ik bij de rhododendrons het pad opging dat een stuk van het grasveld afsneed dat voor hun huis lag. Tenminste – zoo was het 's winters, als de boomen die de gazons aan de noord- en oostkant omgrenden geen bladeren hadden. Die boomen, sterke lindes, die tot een haag waren gesnoeid, zijn later gerooid waardoor het heele aspect van het plein nog ijler en lichter werd.

Paul zat dikwijls aan het bureau bij het raam. Daar maakte hij later de weinige verzen die hij geschreven heeft, hij hield er zijn dagboeken bij en hij las er de vele boeken die wij toen lazen zonder systeem en waarmee wij als met geen laatste vondsten hebben gedweept.

Hij las, zooals het ondanks zijn relativisme in zijn geheele natuur lag, met sterke vooroordeelen en hij was ook tijdens en na de lectuur meestal fel pro of contra. Hij kon een boek soms verwerpen om één klein ding, dat hem antipathiek was en waarop hij dan los trok alsof 's werelds wel en wee er van af hing – en even redeloos kon hij een boek waardeeren om een even bijkomstige uitspraak die hem beviel. Hij heeft erg gedweept met Niels Lyhne, waarvan hij een mooie uitgave had, die hem overal vergezelde. Hij las het of hij zijn eigen leven (dagboek) las, maar meer dan het boek zelf heeft het slot hem getroffen en de laatste zinnen er van heeft hij mij zeker wel honderd maal geciteerd. Hij sprak dan als een acteur, vol 'heroïsche vervoering' en terwijl hij zijn hoofd achterover wierp om zijn haren als een vlag door de lucht te laten slaan, zei hij met een sterke nadruk op de alliteratie: 'Er fabelte von seiner Rüstung und das er stehend sterben wolle, dann kam der Tod, der schwere Tod.'

Hij had geen geheugen voor de feiten van een boek of voor de structuur. Hij wist later niet meer hoe de personen hadden geheten, in welke verhouding zij tot elkaar stonden, wat zij dachten en deden en hij had

misschien zelfs geen geheugen voor de sfeer van een boek, maar haast altijd onthield hij enkele zinnen en uitspraken, die hij dan goed wist te plaatsen in een gesprek. Maar veel onthield hij toch niet. Hij heeft mij nog onlangs verteld dat hij als hij een artikel moet schrijven, alle materiaal daarvoor opzoeken moet omdat hij alles vergeet. 'Ik heb maar een voordeel bij dit alles', zei hij. 'Ik kan altijd onmiddellijk vinden waar het staat.'

Hij streepte veel in zijn boeken, teekens van goed- en afkeuring met dikke roode en blauwe strepen, en soms schreef hij er een paar woorden bij of een veelbeteekenende datum. Soms ook een naam. Ik weet niet of hij het altijd met die signalen eens is gebleven, maar zij maken zijn boeken tot een zeer persoonlijk document en bezit. Zoo las hij vooral later ook allerlei kranten, knippend en strepend, dik rood en blauw en met hoeveel instemming hij ook het woord van Breton kon citeren: quand je dis journaille, je dis salaud, hij heeft kranten gegeten als een ander zijn dagelijks brood.

Tenslotte schreef hij aan die tafel zijn brieven, vol pathetische gloed en romantische overgevoeligheid, sentimenteel en sarcastisch, maar altijd vol hartelijkheid, hoe onberekenbaar soms ook gemaskeerd onder spot en venijnige stekeligheid. Brieven aan zijn moeder als zij op reis was, aan vriendinnen en vrienden, aan mij – en alle geschreven in dat vreemde onvolgroeide handschrift van hem, dat zelfs te slordig is om de woorden hun laatste letters te geven. Maar in de zwaai, die die laatste letters vervangt, herken ik altijd weer dat tegelijk vaag opstandige en vaag onzekere gebaar waarmee hij half vragend een beslissing open kan laten als wij in gesprekken terecht zijn gekomen bij wat een vriend het 'tragische raadsel van den mensch op aarde' heeft genoemd.

In zijn kamer stond verder halverwege tusschen de deur en het raam een tafel met een paar stoelen. Tezelfder hoogte stond tegen de buitenmuur een canapé en tegen de muur die zijn kamer van de huiskamer scheidde een eenvoudige boekenkast. Toen hij op zijn twee en twintigste jaar na den dood van zijn moeder het ouderlijk huis voorgoed verliet, had hij al meer dan die kast vol met boeken, het begin van zijn bibliotheek. Hij verkocht er haast niets van. Slechts een enkele maal een stapel vooral Hollandsche romans uit dien tijd zooals Helène Merveil, Ada Gerlo, de Meester en Querido. Het zou mij niets verbazen als hij behalve de Kleine Johannes en Quia Absurdum ook de Nagelaten Bekentenis en de Willem Mertens nog had. Hij bewaarde alles, brieven, portretten en manuscripten. Hij zal ook nog wel een overdruk hebben van verzen die ik onder pseudoniem liet verschijnen en waarvan ik zelf het bestaan lan-

gen tijd niet meer wist; ook de handschriften van mijn gedichten in een klein paars album, waarvan de titels misschien al uitsluitel geven: Muggendans, Liefde, Aan ..., Droom, Herfststemming, Ochtend aan Zee, onbeschrijflijke rommel, in den trant en zelfs onder invloed van Hélène Swarth.

Ik gaf hem in de loop van de jaren verschillende tijdschriften, manuscripten en boeken, meest filosofisch of cultureel-historisch van aard, die ik zelf had bezeten en die mijn 'eeuwige hang naar schoonmaak' dan weer verwijderen wou en die ik soms weer terug vroeg als ik mij al te berooid ging gevoelen. Ik heb allerlei gedichten en studies opgedragen aan hem. Ik schreef een sonnet op hem dat ik niet meer bezit en dat ik mij ook te vaag herinner om het hier op te schrijven. Ik treur er inmiddels niet om dat ik dat alles kwijt ben: het geeft een schoon en opgeruimd gevoel maar soms denkt men toch: 'Waar zou al die rommel gebleven zijn.' Alles ligt denk ik op dien zolder in Amsterdam waar hij zijn bibliotheek liet opslaan voor hij vertrok naar Madrid.

Maar zelfs als wij dit alles terug zouden zien, zou de zin van allerlei inscripties en toespelingen ons nog wel duidelijk zijn? Ik kreeg boeken met opdrachten van hem die nu al na 15 jaar hun beteekenis volkomen verloren omdat ik niet meer weet wat de verschillende data moeten symboliseeren: 'Aan Hans ter herinnering aan een onvergetelijken avond aan zee, 5 Juli 1916', 'Aan Hans ter herinnering aan 18 Juni', inschriften die destijds een wereld van associaties voor ons wakker riepen, herinneringen aan uren van de innigste vriendschap en het sterke gevoel van medeplichtigheid dat in iedere vriendschap besloten ligt. Herinneringen ook aan dagen en daden waarin wij gemeenschappelijk hebben samengespannen tegen de horde en reeds nu is het niets meer dan een zinnelooze datum in een boek. Toch kan ik er soms lang op starren als ik ga lezen in de Belijdenis der Stilte, in der Geist der Gothik, in de Neue Gedichte van Rilke. Ook van zijn moeder kreeg ik enkele boeken. De laatste maal dat zij in Deutschland was bracht zij een boek van Simmel voor mij mee en twee bundels van Stefan George. Maar toen wij ons in het begin voor boeken gingen interesseeren was onze lectuur toch hoofdzakelijk Nederlandsch. De Klassieken werden ons op school op een enkele uitzondering na in alle talen tegen gemaakt en toch herinner ik mij dat wij behalve allerlei verplichte nummers al vroeg Shakespeare lazen, die ik langen tijd heb bezeten in een schunnige editie, en zelfs al vrij vroeg zijn sonnetten. Ik geloof dat wij beiden overigens weinig voelden voor drama's en zoowel Nathan der Weise als Mina von Barnhelm, als de Götz, Maria Stuart, Wilhelm Tell en de Cid van Cor-

neille hebben ons altijd heel weinig gezegd. Veel meer zeiden ons 'Die Leiden des jungen Werthers', Verzen van Mörike en Heine en ik herinner mij dat vooral één ding grooten indruk gemaakt heeft nl. dat ons verteld werd dat in den tijd van den Werther verschillende jonge menschen werden gevonden die zelfmoord hadden gepleegd met dat boek in hun zak, en ik weet nog hoe het toen een geheime maar vurige wensch van mij is geworden eenmaal een boek te schrijven dat jonge menschen tot daden bezielen zou, desnoods tot zelfmoord. Het is mij nog steeds niet gelukt. (Menschen met boeken van mij in de gevangenis) Ik word nu wel is waar geciteerd van den kansel maar men wordt om mijn boeken niet in de kerker geworpen en zelfs tot den index of zwarte lijsten heb ik het tot mijn weten niet gebracht.

Maar wij lazzen hoofdzakelijk Bosboom Toussaint, Drost, van Lennep, Vosmaer en natuurlijk de Camera, die mij altijd geweldig verveeld heeft. Alleen van Potgieter werd ik nog meer tureluursch. Later lazzen wij Geel en enkele critieken van Huet, die mij laatst bij herlezing sterk aan Ter Br. deden denken, en verder natuurlijk de Max Havelaar. Paul dweepte met de bekende passages er uit: het verhaal van Saidja en Adinda, De toespraak tot de hoofden van Lebak. Misschien heeft de Havelaar voor het eerst de revolutionaire snaar in hem aan het trillen gebracht. Ik moet tot mijn schande bekennen dat dit alles mij nooit veel heeft gezegd en dat ik kortgeleden bij herlezing ondanks allerlei ergernis bij de laatste honderd bladzijden van den Havelaar eenigszins heb begrepen wat ook vrienden van mij er in zien. Paul kon ook de opdracht prachtig citeeren, maar nog niet zoo vlammend als een van mijn latere vrienden, die trouwens de tirades uit 'Over den vrijen arbeid' en de pijlen gericht tot Duymaer van Twist met een duivelsch brio citeeren kon. Ik hoor nog hoe hij met onevenaarbare gloed de woorden uitsprak: Pomp, pomp, pomp, voor den duivel en voor Nederland.

De wanden van Pauls kamer waren in die jaren tusschen '14 en '16 versierd met portretten van den Duitschen keizer, leden van de generale staf, duikbootkapiteins en vliegofficieren (Kampfflieger). Verder een kiek van Göbel, den keeper van het Nederlandsch elftal, en tegen de lijsten van zijn boekenkast hingen de koppen van verschillende schrijvers. Verder hier en daar een prentbriefkaart met een kerstgroet er op en omrand met de Deutsche kleuren: schwarz, weisz, rot. Soms met bijbelsche spreuken er op, een zin uit een volkslied of een van die regels die alleen door de dichters van het Derde Rijk in heroïsche kracht worden overtroffen zooals: Der Gott der Eisen wachsen liesz, Der wollte keine Knechte en wat er verder volgt in de onvolprezen Psalm van den brul-

aap Ernst Arndt. Ik stond althans tegen deze uitingen van het nationalisme al vroeg erg sceptisch en hoezeer ik mij ook later aan 'valsche beeldspraak' bezondigd heb, het groeiende ijzer was mij altijd te sterk. De onpoëtische spotduivel in mij dacht daarbij altijd aan suikerriet. Tegenover de kast bij de canapé hing een oorlogskaart van Europa, waarop vlaggetjes in verschillende kleuren de gevechtslinies aanwezen. Paul las dag in dag uit heel nauwkeurig de kranten en 's avonds werden vol glorie of spijt de vlaggen verzet.

Gewoonlijk kwam ik 's avonds tegen half acht bij Paul op de kamer en bleef dan tot ongeveer tien. Wij bespraken de wederwaardigheden van den afgelopen dag, scholden op leeraren die ons onverdiend onvoldoendes hadden gegeven (en een onvoldoende was nog al gauw onverdiend), op kameraden die een 'rotstreek' hadden uitgehaald en maakten dan aanstalten om een deel van ons huiswerk te gaan maken. Soms bleef het daar bij en verging de avond met praten over den oorlog of over de kansen van de verschillende voetbalclubs. Soms werd er ook werkelijk gewerkt. Maar wij maakten van te voren natuurlijk altijd een kansberekening op, die ons vaak genoeg duur te staan kwam. Wij gisten en rekenden uit welke beurten wij vermoedelijk niet en welke wij wel zouden krijgen en wij zonnen op de meest doeltreffende methode om gevreesde beurten te ontgaan en gewenschte ook werkelijk te krijgen. Vaak ook staakten wij het werk na een uur. De rest konden wij morgen in de tram nog wel doen en verder moest het geluk met ons zijn.

Maar dikwijls kwam er ook van het kleine restant dat wij absoluut met elkaar moesten doen niet heel veel terecht. Ik vond als ik binnenkwam Paul meestal verdiept in zijn krant en wij wierpen ons dan dikwijls direct op de politiek. Soms ook, als ik hem niet tegensprak, hield Paul een wilde politieke rede en hij richtte zich vooral in het begin van den oorlog tegen de Engelschen, die hij de grootste schoften ter wereld noemde, de vuigste verraders die de geschiedenis ooit had gekend. De Franschen waren voor zijn gevoel zoo infaam, dat zij voor zijn critiek niet eens in aanmerking kwamen. Als ik geen zin had in tegenspraak nestelde ik mij behaaglijk in een hoek van de canapé en liet de stortvloed van enthousiaste phrasen en verwenschingen over mij heen gaan. Maar dit duurde nooit lang: hij sprak ook toen al op een manier die onverschilligheid tot een onmogelijkheid maakte, haast tot een lafheid. Men moest partij kiezen – en gewoonlijk begon ik hem na een oogenblik al tegen te spreken ook als hij gelijk had omdat de manier waarop hij zijn gelijk demonstreerde om tegenspraak vroeg. Het was prikkelend, irritant, en de minachtend sarcastische manier waarop hij over de 'vijanden'

sprak maakte dat men hen onmiddellijk tegen hem in bescherming nam.

Hij liep dan met groote onrustige stappen zijn pijpenla heen en weer van de deur naar het raam en van het raam naar de deur. Hij liep op pantoffels, één hand in zijn zak, het hoofd voorover alsof hij iets zocht en tegelijk zag hij niets. Soms streek hij vlug zijn hand over zijn voorhoofd, soms wierp hij als een steigerend paard zijn hoofd in de lucht en voortdurend maakte zijn rechterarm honende en bezwerende gebaren. Honend was ook de klank van zijn stem en telkens onderbrak een kort nerveus kuchen den snierenden stroom van zijn woorden. Af en toe wierp hij een soort hikkend 'niet' in de lucht, maar het was meer een tic dan een vraag.

Ik hoor nog het ontzettende pathos waarmee hij zinnen als: 'Wir haben den Krieg nicht gewollt', 'Gott strafe England' en de qualificatie 'Das perfide Albion' uitsprak, maar vooral de intonatie waarmee hij plotseling stilstaand bij de deur vlammend profetisch en verdoemend alsof de man zelf in de kamer aanwezig was (en hij keek mij er bij aan), uitriep: 'Gray, Gray mir graut vor deiner Todesstunde' was onbeschrijflijk en dreunt in mij nog na. Geen Savonarola heeft de Florentijnsche bevolking zoo indrukwekkend met helsche straffen bedreigd als hij dezen Engelschen staatsman, of laat ik het huiselijker zeggen: geen orthodox predikant kon met zooveel vuur en aanschouwelijkheid de verschrikking van hel en verdoemenis suggereeren als Paul het deed door de enkele wijze waarop hij die woorden uitsprak. Het ging mij door merg en been. Ik had meelij met Gray maar ik vond de scène erg indrukwekkend en liet ze hem als ik kans zag herhalen.

Ook op school was de oorlog een bron van felle gesprekken en tweespalt. Men was pro-fransch of pro-duitsch. Soms ook alleen maar pro-engelsch. Maar de meesten waren natuurlijk neutraal en om aan die vlakheid nog een air van partijschap te geven noemde men dat met een slimme gewichtigheid die van alle Hollanders notarissen maakt: Wij zijn pro-Nederlandsch.

Ik herinner mij dat er een paar jaar later in de Engelsche les een debat werd gehouden over den oorlog. Twee jongens zouden elk een kwartier mogen spreken, en hun opinie weergeven over het wereldgebeuren. Hoe ridicuul het ook was, voor ons was het een evenement en buitendien, Paul was een der twee sprekers, en met dezelfde gloed, hetzelfde pathos, dezelfde honende en verheerlijkende intonaties waarmee hij 's avonds op zijn kamer te keer ging stond hij nu voor de klas en citeerde hij hier dezelfde gemeenplaatsen en phrasen. De andere jongen was kalmer en nuchterder, ironischer en veel meer exact, Paul duister

en broeiend, vol van een schrill überschwenglich brio en niet zonder martelaarschap omdat hij wist dat 'hij streed en viel voor een verloren zaak.'

De tegenpartij begon met een nuchtere constateering, dat van Duitschland de verschillende oorlogsverklaringen waren uitgegaan, zoodat Duitschland blijkbaar klaar was geweest en den oorlog gewild had. Scherper werd hij toen hij sprak over het schenden van de Belgische neutraliteit, de gruweldaden in Vlaanderen bedreven, het torpedeeren van weerlooze schepen en de terechtstelling van miss Cavell.

Paul zat erg in de knel, maar hij verdedigde zich meer dan met argumenten door de heftigheid waarmee hij sprak. Hij zeide dat Duitschland gedwongen was tot den oorlog omdat het de geheele wereld tegen zich wist, hij noemde wat er in Vlaanderen gebeurde was de eenig mogelijke reactie op het schieten der franc-tireurs, hij wees op de hongerblokkade, op de behandeling der Duitsche soldaten in de Russische kampen en hij sanctioneerde zijn betoog opnieuw met zware keizerlijke woorden: 'Wir kämpfen gegen eine Welt von Feinde, wir werden siegen.'

Ik sloeg het optreden van Paul met een beklemde bewondering gade, ik vond het mooi dat een vriend van mij in het openbaar met zooveel gloed en durf voor zijn meening uitkwam, maar tegelijk was ik geeneerd door het schrille pathos van zijn stem en zijn houding, en de critiek die hem trof bij de meerderheid van de klas gold ook onuitgesproken mij omdat ik zijn vriend was. Dit dacht ik althans vanuit de medeplichtigheid der vriendschap en er werd ook van verschillende kanten ironisch en veelbeteekenend naar mij gekeken.

Dit was helaas de eerste en laatste redevoering die ik van hem heb gehoord. Ik zou hem nu willen hooren, nu hij een man is, die ook van de bitterheid zijn deel heeft gehad, ik zou willen zien of in de loop der jaren zijn gloed en zijn drift in een zuivere verhouding zijn gekomen tot wat hij te zeggen heeft, of er geen gaping meer is tusschen zijn scherpe en snijdende argumenteering en de klank van zijn stem. Ik zou willen zien hoe de arbeiders op hem reageeren en hoe hij reageert op de zaal. Vroeger leek er mij een onoverbrugbare afstand te liggen tusschen hem (een kamergeleerde) en het hart van het volk.

Ik herinner mij in dit verband hoe hij als wij vroeger met hun tuinman spraken onbedoeld altijd een afstand bewaarde die den burger scheidt van het volk. Hij reageerde niet alleen anders op allerlei dingen die de man dacht – dat doen menschen van verschillende klassen al gauw – maar hij begreep zelfs niet direct wat voor den ander een kern was van een gezegde, van een gebaar of een grap. Ik herinner mij afgezien van

deze verhouding dien tuinman alsof ik hem gisteren nog zag. Hij was, toen wij jongens van veertien waren, al een man van een eind in de zestig. Hij had een fijn, scherp gezicht met veel zachte rimpels over het voorhoofd, kleine lachende steekoogen, borstelige wenkbrauwen en een dorre tandelooze mond. Hij droeg grijze wanten een gebloemd vest en een zwart zijden pet. Maar het mooist van al waren zijn dikke horlogeketting en zijn prachtige grijze bakkebaarden die trilden als hij sprak. Hij had een kapotte knerpemde stem, die bijna giechelde wanneer hij lachte, hij was het type van den ouden feodalen arbeider die van ouder op ouder voor een familie gewerkt heeft en er minstens zoozeer aan gehecht is als aan zijn eigen gezin. Hij was zwaar orthodox en een verwoed anti-papist en hij vertelde prachtige spookverhalen waaraan wij toen helaas al niet meer geloofden. 'Vroeger', zei hij 'toen ik 's nachts op het hof op de wasch moest passen, heb ik ze vaak genoeg gezien die witte wijven, maar ik was er niet bang voor, hoor, dat moet je niet denken, want ik had mijn rantfolder [?] op zak, (Hij keek nog bevreesd bij de gedachte) en dan kwamen ze, langzaam, langzaam over het dak heen strijken, het leken wel engelen als je 't niet beter wist, als je niet wist dat de duvel er in zat en weet je wie er achter zat? de paus! de paus zit achter alles wat laag en gemeen is, je moet het maar niet hardop zeggen, want ze hooren alles, de Roomschen, maar de paus heeft nu ook weer de fransosen opgezet tegen de Duitschers. Nee pas op voor den paus, want de paus is een smeerlap. Dag Meheer, u ook dag Meheer', en hij gaf ons een hand, lichtte zijn pet en keerde naar zijn chrysanten terug.

Ik zelf was in den grond van de zaak pro-Duitsch in dien tijd ondanks mijn protest tegen Paul en voorzoover men de stemming van een kind een politieke gezindheid kan noemen. De vriendschap met Paul, de omgang met hem en de zijnen en tenslotte het feit dat ik al vroeg Duitsch heb geleerd en gesproken zijn hierop van invloed geweest, maar de grond zal wel zijn dat ik van natuur een germaan ben. Tegelijk heb ik altijd èn aan de meeste Duitschers afzonderlijk en en masse uitgesproken het land gehad tot in allerlei kleinigheden toe. De grofheid van hun gedrag, hun schijnbaar heroische slavenmoraal, hun manier van eten, hun gemillimeterde varkenskoppen met scheidingen van twee duim lang, hun barbarisme en bierhijscherij, het was mij alles tot in den grond zuwider. Toch was er iets pruisisch in mij en ik heb mij later in Potsdam onmiddellijk thuis gevoeld. En ik had voor ik de Engelsche en Fransche literatuur leerde kennen zoo intensief allerlei Duitsche dichters gelezen dat iets van hun wezen in het mijne was overgegaan. Maar ook dit kan alleen bij verwantschap. En ik had tijdens den oorlog steeds een gewel-

dig respect voor het feit dat Duitschland zich langen tijd staande hield tegen de heele wereld. Dit gevoel voor de bedreigde minderheid waarom ik op de hand van den stier ben bij het stierengevecht en zit te hopen dat er nu eindelijk ook eens een man wordt gedood, waarom het communisme mij sympathiek wordt als het fascisme boven gaat drijven, dat zelfde gevoel plaatste mijn sympathie aan de kant van de Duitschers, en hoezeer ik in de laatste jaren veranderd ben, in mijn aard zal wel altijd iets onuitroeibaars germaansch zijn. Ik was zelfs in dien tijd in zekeren zin meer Duitscher dan Paul. Hij had zelfs in veel dingen iets volkomen on-duitsch, iet slavisch, iets Weensch, een gedempt romantische, broze en melancholische charme.

De politieke debatten op zijn kamer werden zelden geheel ongestoord ten einde gevoerd. Het gedreun van zijn voetstappen en het geluid van zijn stem drong door tot de kamer daarnaast, waar zijn ouders zaten en meestal riep zijn vader na een oogenblik al: 'Is het nu uit Paul met je gebrul en je geren, of hoort dat bij de wiskunde soms?' Een oogenblik was het dan stil.

Paul ging tegenover mij zitten en trachtte gedempt en zonder stappen en wilde gebaren zijn betoog te vervolgen. Maar het viel hem erg moeilijk en de helft van de spanning was er af: hij had letterlijk ruimte noodig voor zijn ideeën. Zijn toespraak verliep en zuchtend begonnen wij aan onze sommen. Maar ons hoofd stond er dan heelemaal niet meer naar en na een kwartier moesten wij een oogenblik rusten. Dan begon het theater opnieuw.

Ik werd, hoewel ik het in den grond met hem eens was, dikwijls ontzettend geprikkeld door de redeloze manier waarop hij alles wat Duitsch was, verheerlijkte. Hij voelde natuurlijk heel goed dat de Duitschers in verschillende opzichten ongelijk hadden en dit praten tegen beter weten in gaf aan zijn woorden iets schrils, alsof hij zich opzweepte om allereerst zichzelf te overtuigen.

Ik herinner mij dat ik hem eens, toen hij opnieuw het heroïsme verdedigde van een volk dat – en er volgde weer een kruisvuur van keizerlijke citaten – onderbrak en zei:

'Ik vind de executie van miss Cavell eenvoudig een moord.' 'Een moord, zeg je daar' – en hij krijschte van woede. 'Ja een moord', zei ik rustig en tergend.

De grondslagen van onze vriendschap trilden, maar den volgenden dag moesten wij samen spelen tegen een vijandige club en het kwam dus nog niet tot een breuk.

De houding en plaats van Paul op school was zeer eigenaardig. Hij was

slecht in allerlei vakken en stond met verschillende leeraren op slechten voet omdat hij niets voor hen deed. Hij stak dat ook niet onder stoelen en banken en bij de controle liet hij onbezorgd zien dat hij geen enkele som had gemaakt. Als hij met stereometrie voor het bord werd geroepen ontstond er dikwijls een heel mooi moment doordat hij eenvoudig niet zag wat bij een vierhoek bv. de voorste of achterste hoek was. Hij had niet het minste gevoel voor perspectief en zag niet hoe een ding in de ruimte stond. Hij nam dan het krijt en zette schijnbaar scherp overlegend maar in werkelijkheid kris en kras langs een liniaal een paar lijnen op het bord en deed dan een paar pas terug om te zien of het iets was geworden. De schijnbaar doodelijke ernst waarmee hij dan deed alsof hij nu pas ontdekte, dat zijn teekening niet was gelukt, had tegelijk iets van de verschrikte onoozelheid van een clown die doet alsof hij niet snapt hoe zoo'n mooie truc kon mislukken. Daarna keek hij kwasi onnoozel en met een lichtelijk vragende spot opzij naar den leeraar, legde het krijt neer, en liep met groote passen terug naar zijn plaats alsof hij de vlucht nam voor de verwoesting die hij had aangericht, maar het had er veel van alsof hij in zichzelf liep te grinniken en het verholten dédain dat sprak uit deze heele vertooning was voor den leeraar veel grievender dan zijn hoekigste brutaliteit.

Paul en ik hadden als leerling op school veel overeenkomst. Wij hadden beiden al vroeg belangstelling voor litteratuur en geschiedenis en brachten vooral van wis- en natuurkunde, boekhouden en teekenen weinig terecht. Ik wil daarmee niet zeggen dat wij uitstekende cijfers voor talen hadden, want onze voorkeur vooral voor gedichten werd weer geneutraliseerd doordat wij ons weinig inspanden voor grammatica. Paul was goed in staatsinrichting en economie.

Hij was ook een uitstekend gymnast en hij voetbalde goed. Hij was in die jaren te klein om keeper te zijn, anders zou hij ook dat zeer goed hebben gedaan. In ons klasse-elftal speelden wij dikwijls samen op den rechter-vleugel, Paul rechts-binnen, ik uiterst-rechts.

Er was in zijn spelen naast fanatisme en durf tegelijk een riskeerende nonchalance, naast plotselinge momenten van snelle berekening en een overrompelende list. Stijlvol was zijn spel niet te noemen en een groote volhardende zekerheid had hij niet, maar het had de veroverende charme van geest gepaard aan spontaniteit. Hij kon ook als tennisser fenomenale dingen doen en zoo bliksemsnel en overwachts dat hij geloof ik zelf niet wist wat hij deed. Ik heb later in zijn wijze van debatteeren verschillende elementen van zijn wijze van spelen herkend.

Twee eigenschappen zouden hem zeker onder de jongens op school

bemind en gezien hebben gemaakt, als hij niet in andere dingen toch te zeer de duitsche romanticus en de fanatieke intellectueel was geweest. Dat waren zijn sportiviteit en zijn groote moreele moed. Dezelfde brutaliteit die hij in de tram van ons dorp naar de stad aan den dag lei, vertoonde hij ook in de klas. Hij kon met een vinnige agressiviteit de grofste antwoorden geven en sprak uit wat een ander slechts dacht, en hoewel hij natuurlijk ook meedeed aan het 'pesten' van zwakke leerlingen, hij ontzag ook de sterkere niet. Als hij naar zijn meening onrechtvaardig behandeld werd, protesteerde hij fel en ook door de meest gevreesde onder de leerlingen liet hij zich niet imponeren. Dan was hij koppig en onverzoenlijk. Zijn latere strijd en ook zijn wijze van strijden tegen dwang en autoriteit kondigde zich hierin reeds aan.

Toen wij in de vierde klas zaten kregen wij een nieuwen directeur. Ik geloof niet dat Paul in zijn jeugd iemand zoo minachtend gehaat heeft als dezen man. Hij ergerde zich al aan zijn plompe manier van loopen, aan zijn olifantsschoenen, aan zijn korte bevelende stem die iedere tegenspraak van te voren al uitsloot en die zich als hij een enkelen jongen moest roepen soms zoo krachtig verhief als drilde hij een heel regiment. Paul ergerde zich aan de zelfverzekerde onbuigzaamheid van dien man en aan zijn burgerlijkheid. De sergeant-majoor noemde hij hem en hij heeft het pruisisch militairisme van zijn regiem zoveel hij kon ondermijnd.

De directeur was tevens leeraar in de mechanica en een uitstekend leeraar. Ik herinner mij uit zijn lessen het volgend geval: hij wilde Paul een beurt geven en riep hem voor het bord. 'Burger', zei hij. Het bleef stil. Paul gaf geen blijk dat hij het verstaan had. 'Burger', klonk het opnieuw. De man, die gewoonlijk vreesachtig gehoorzaamd werd, werd bij dit zwijgen vuurrood. Paul keek hem aan, alsof zijn bevel hem niet gold. 'Burger, hoor je niet, dat ik je riep?' 'Ik hoor dat u Burger roept maar ik heet Bürger'. 'U kunt gaan', zei de ander kort en wees naar de deur. Ik dacht dat hij barstte van nijd.

De directeur had natuurlijk van zijn kant verschrikkelijk het land aan hem. Hij was inderdaad een sergeant en meer dan Paul's arrogantie en onverschrokkenheid haatte hij hem om zijn romantische excentriciteit, zijn lange haar en zijn ietwat decadente distinctie.

Toen ik voor het eerst bij de familie Bürger aan huis kwam, was Walter al weg naar het front, of misschien was hij toen nog op de recruten-school en nog niet naar het front. Hij had vrijwillig dienst genomen en was artillerist. Ik geloof dat hij eerst een paar jaar in Frankrijk den oorlog heeft meegemaakt en in ieder geval later in Rusland. Hij is gewond geweest en heeft langen tijd in een hospitaal gelegen en toen hij vier jaar later terug kwam was hij nagenoeg onveranderd. Natuurlijk, zijn lichaam had er geleden, zijn zenuwen waren geschokt. Hij had soms zware rheumatische pijnen waarvoor hij later telkens ging kuren, maar innerlijk was hij dezelfde gebleven, alleen iets ouder geworden.

Ik weet nog hoe sterk het mij trof hem vrijwel terug te zien komen zooals hij gegaan was. Ik had mij voorgesteld dat de ervaringen van den oorlog iemand ingrijpend zouden veranderen en ik had er vaak naar verlangd. De neutraliteit van ons land was mij in die jaren (dikwijls) een ergernis. 'Neen veranderen doet men er niet', zei hij kort, 'maar als er morgen weer gevochten moet worden tegen Frankrijk doe ik onmiddellijk weer mee.' 'Het ergste van de heele zaak zijn eigenlijk de luizen', zei hij met zijn laconieke ironische ernst. Hij kon ongelooflijk suggestief de geluiden nabootsen van de verschillende projectielen, een shrapnell, een obus, een granaat. Het geronk van een Engelsch vliegtuig en van een Russische mitrailleur. Als hij midden in de keurige salon van zijn moeder met uiterst plastische gebaren en suggestieve dierlijke kreten de gevaren die hij doorstaan had ons probeerde duidelijk te maken had ik vaak het gevoel dat hij er heimelijk alweer naar verlangde. Hij was toen al een verwoed anti-semiet en anti-communist, Hakenkreuzler en bracht zijn vacaties door op het eiland Borkum dat voor Joden gesloten was. Zijn lijflectuur in dien tijd was: Arthur Dinher: Die Sünde wider den Geist und die Sünde wider das Blut.

'Alle communisten zijn Joden en alle Joden zijn communisten, maar ze hebben hun langsten tijd toch gehad', en met groot leedvermaak vertelde hij weer hoe al die smeerlappen Radeck en Trotski werkelijk heetten.

Hij was een vreemde natuur. Van zijn innerlijk leven liet hij niets blijken, en in vele opzichten was hij gesloten en stug. Ik geloof dat het zijn ouders vaak verontrustte, dat hij zijn innerlijk zoo voor hen afsloot en misschien vreesden zij

Paul reageerde op deze dingen soms heftig, soms heel ironisch, soms

met een zwijgende onverschilligheid. Maar de scherpe tegenstelling tusschen hun ideeën bracht toch dikwijls in huis een zekere spanning en wrijving teweeg die vooral hun moeder vaak heel onaangenaam vond. Van verkoeling tusschen de twee broers kon men eigenlijk niet meer spreken omdat zij voordat Walter naar het front ging altijd eenigszins los van elkaar hadden gestaan. Zoo leefden zij ook later langs elkaar heen.

Paul was een geheel andere natuur. Hij liet niet alleen merken wat er in hem omging, maar hij zei het in duidelijke woorden en in duidelijke daden en zelfs zijn stemmingen werden in al hun afwisseling zichtbaar geleefd en ondanks het feit dat hij op sommige punten een hang naar een zekere mysterieusheid had, verborg hij zijn innerlijkheid niet.

Was Paul zijn moeder (en vader) liever dan W.? Hij was: moeilijker. Paula vreesde door hem (P.) in moeilijkheid te komen met haar man. Dacht soms *toch* aan de vader der jongens. Bürger (2e man) begreep haar 'bijna'. Zij was psychisch *fijner*, en zij vreesde wat later met Paul zou kunnen gebeuren: los van de Kerk? 'vaderland', Christus. Zij zal zich tevergeefs inspannen om P. te volgen. 'Moderniteit' willen begrijpen van P. – Kent haar man deze voorgevoelens en gevoelens? Hij *blijft* hartelijk voor haar en de jongens.

Ik herinner mij dat ik op een der laatste middagen van het jaar 1916 bij hun moeder op bezoek ben geweest. Het kerstfeest lag achter haar en in de kamer stond nog, doelloos, een kerstboom die op de kaarsen en wat zilverdraad na bijna geheel onttakeld was. Toen ik binnenkwam las zij een brief, zij vertelde dat zij goede berichten van Walter had; hij was gezond en heel opgewekt, deed veel verhalen over toestanden aan het front maar over zichzelf schreef hij weinig. Ik merkte dat er toch iets was dat haar hinderde en toen ik haar even met die gedachte aankeek herhaalde zij met een verlegen en pijnlijke trek dat de berichten werkelijk uitstekend waren. Erg geloofwaardig klonk het niet.

Ik heb ook later dikwijls aan haar gedacht zooals zij daar zat die middag alleen in haar kamer. Ik begreep dat haar in den brief van Walter vooral moest hebben gehinderd dat hij haast niet schreef over zich zelf. Zij voelde dat hij dit deed om haar te sparen en juist dat was het grievende er in. Het herinnerde haar aan andere keeren, dat hij toen hij nog thuis was, zichtbaar rondliep met dingen die hem kwelden, zonder dat hij zich er ook maar met een woord over uitliet. Zij had dan (hoewel zij wist dat hij er nooit toe zou komen) dikwijls verlangd dat hij zich tegenover haar (eens) uitspreken zou en een enkele maal had zij ook een vraag

in die richting gedaan. Hij had zich dan onmiddellijk nog meer teruggetrokken in zichzelf en was nog stuurscher geworden.

Zij hoopte niet alleen dat hij zich eens uitspreken zou omdat zij graag de vertrouwde van haar zoons wilde zijn, maar ook omdat het hem misschien zou verlichten en zou een gesprek met hem juist over de dingen waarmee hij rondliep haar niet minder eenzaam maken voor een tijd. Maar Walter had altijd gezwegen. Ook de oorlog had daarin geen verandering gebracht, maar hem integendeel nog meer van haar vervreemd. Zij was patriottisch maar tegelijk vredelievend, en het enthousiasme waarmee hij naar het front was gegaan was haar een raadsel en stuitte haar. Zij schreef het toe aan zijn jeugd en veel antipathieker was haar de verblindende waarmee allerlei moeders hun zoons vol trots den dood voor het vaderland zagen ingaan. Maar misschien had dit gevoel alleen in het begin van den oorlog bestaan, toen de roes van een reeks overwinningen die de Duitschers behaalden en de gedachte dat over enkele maanden den oorlog gewonnen zou zijn, de kans dat juist hun zoon ook sneuvelen zou.

Zij voelde niets van dit alles niets van afschuw en angst. Zij las in zijn brieven allerlei dingen die er niet stonden en die zij ten onrechte dacht dat hij verzwegen. Zij las, zooals Paul het noemde, verkeerd tusschen de regels door. Haar onrust veronderstelde allerlei gevaren die hij niet liep en ook als hij tijdelijk geheel in veiligheid was had zij nachten dat zij niet sliep. Zij greep naar zijn brieven maar bijna altijd legde zij ze ontgoocheld ter zij, omdat zij niet wist wat zij er van denken moest en altijd dacht zij: 'Of hij het nu onschuldig voorstelt of niet, opeens krijg ik toch het bericht van zijn dood'. Zij had vaak benauwende dromen en lag dagen lang met zware hoofdpijn te bed. Soms liet zij zich alles uit de kranten voorlezen, soms wilde zij er plotseling niets meer van weten. Het was een sloopende spanning en het ergste was het voortdurend wachten op bericht. Bij het lezen van iederen brief voelde zij het weer als een vernedering dat zij ontzien werd. Zij was niet de vertrouwde alleen, maar 'het wezen waartegen men lief is, maar voor wie men zijn wezen verbergt'. Toch, hoe gesloten hij vroeger ook was geweest, hij was er tenminste nog. Nu stond zijn kamer leeg en soms was het alsof hij al dood was.

(Hs. KB 68 D 6)

Dramatis personae

Paul Borgmann

Thomas Borgmann (zijn 2e vader)

Ilona Borgmann (zijn moeder)

Walter Borgmann (zijn broer)

Dr. ^{du Pon}
Veerman (leeraar)

Loek Huysmans (vriend van Paul en Hans Vreede)

Hans Vreede

Herman Francken (Hans' pleegvader)

Annie Francken (Hans' pleegmoeder)

Nini Francken (hun dochter)

Laura v. Walree

Paul

Eerste contact.

vader. moeder.

broer, *Ilse*.

school. sport. oorlog

kerk

revolutie

dood. moeder

slotbespiegeling.

EERSTE HOOFDSTUK

I

De twee jongens staken het plein over en keken op naar het venster.

– Ik zie haar niet, zei Paul Borgmann, maar misschien is het te donker om haar van hier af te zien. Ik ben er haast zeker van dat zij er zit.

Bijna iederen middag als hij uit school kwam, zat zijn moeder daar voor het venster en keek naar hem uit.

Hans Vreede antwoordde niet. Er was dikwijls iets dat hem hinderde als Paul over zijn moeder sprak. Het was alsof hij het te vanzelfsprekend vond dat zij grootendeels leefde voor hem.

Maar Paul die van deze gevoelens niets merkte, vervolgde:

– Het is goed dat je meekomt, vanmiddag. Ik weet werkelijk niet hoe ik haar moet verstrooien. Misschien lukt het ons samen beter.

– Hoe is jullie Kerstfeest geweest?

– Slecht, maar zij heeft het dapper verborgen – en er is geen bericht van hem. Als de post een paar dagen te laat is, is zij één en al onrust, en buitendien denkt zij dat hij sommige dingen verzwijgt.

– Dat zal hij ook wel doen, om haar te sparen.

– Natuurlijk doet hij dat om haar te sparen, maar dat is juist het verkeerde, vooral nu zij eenmaal voelt dat hij sommige dingen verzwijgt.

– Dat kan hij toch niet weten.

– Dat zou hij moeten weten als hij haar eenigszins kende. Ik begrijp trouwens niet dat hij haar iets kan verzwijgen. Ik bespreek alles met haar.

Het klonk pathetisch en als een verwijt. Maar Hans zei kalm en nadrukkelijk:

– Ik kan mij juist niet voorstellen dat ik ook maar iets intiems met mijn moeder bespreken zou – uit een soort kuischheidsgevoel.

Paul antwoordde niet. Hij verviel in een broeiend fanatiek zwijgen dat bij hem dikwijls op scherpe uitspraken volgde en dat ook iets gekrenkts had.

Hij blijft een romanticus, dacht Hans.

De auto reed snel door den avond. Het regende hard. De boomen aan weerskanten van den weg zwiepten in den onstuimigen wind en de regen sloeg tegen de ruiten.

Hans Vreede zat naast den chauffeur. Achterin zaten Hannie, Paul, zijn pleegmoeder (mevrouw Francken) en mevrouw Borgmann. Zij waren gezamenlijk naar een concert geweest. Hans had zich gehaast den plaats naast den chauffeur in te nemen, waar hij niet hoefde luisteren naar de gesprekken.

Hij was in een gelukkige stemming.

De muziek had hem omgewoeld – en zonder dat zij scherp tot hem doordrong, werd zij een sfeer om hem heen, een ruimte waarin hij zuiverder denken en ademen kon. Terwijl de zaal langzaam uit zijn aandacht vervaagde en het orkest een ver accompagnement werd voor het werken van zijn verbeelding, waren in hem de eerste rhythmten gaan zoemen van een gedicht. Zacht had hij de regels in zichzelf gemompeld en de rhythmten getrommeld op zijn knie en nu, terwijl hij voor zich uit staaarde in den nachtelijken regen die in het jagend licht van de vóorlampen woei, herhaalde hij, diep in zijn jas, zijn pasgeboren gedicht in zich-

zelf, vier vijf maal achtereen – en aldoor doorstroomde hem (weer) dat klaar en lichamelijk besef van kracht en geluk dat dichters bezielt ook bij het schrijven van hun somberst gedicht. Maar dit geluk isoleert en vervreemdt, en het vervreemde den jongen dichter Hans Vreede van de menschen van zijn omgeving. Hij was alleen met het trotsche en schuwe geheim van zijn dichterschap.

Tien dagen tevoren had hij zijn eerste verzen geschreven en zóo was hij nu reeds aan de sloopende tyrannie van het dichten verslaafd dat hij, toen zij in een week niet terugkwam – zijn muze wanhopig smeekte hem opnieuw te bezoeken. Hij wist nog niet wat hij deed.

Binnen werd weinig gezegd. Men kende elkaar slechts vrij oppervlakkig. Allen Paul kwam, terwille van Hans, bij de Franckens aan huis en slechts door een toeval was men vanavond samen naar dit concert gegaan.

– Ik ben vooral mee gegaan omdat Paul het graag wilde, zei Ilona Borgmann met een glimlach die iets verontschuldigends had. Zij antwoordde niet op de vraag hoe zij de muziek had gevonden.

Paul was ontstemd. Hij vond het pijnlijk dat zijn moeder zoo argeloos haar incompetentie liet blijken tegenover die twee kunstzinnige vrouwen waarvan de jongste zelf schilderes was.

– Hoe vindt u Debussy, vroeg hij plotseling en veel te uitdagend aan mevrouw Francken. Maar terwijl hij het vroeg bedacht hij dat haar dochter Nini zijn toeleg doorzien en zich eraan ergeren kon.

Maar Annie Francken zei rustig:

– Ik voor mij houd meer van Ravel.

Paul zweeg. Hij had misgeschoten. Hij vond de voorkeur voor Ravel wel absurd maar van ouderwetschheid getuigde ze niet. Haar antwoord ontnam zijn laatste hoop op voldoening.

Hij bleef mokken, gaf brommend halve antwoorden en was boos op zichzelf omdat hij Nini door zijn gedrag zou kunnen mishagen. Tegelijk vond hij het erg flink van zichzelf dat hij zooforsch zijn eigen ruiten insmeet.

Hij zei nog, ook om zijn moeder te grieven zonder iemand daarbij aan te zien:

– Wat is iemand als Bach vergeleken bij een genie als Debussy!

Maar zijn pijlen troffen geen doel en ook op dit laatste decreet volgde geen zweem van ontsteltenis. men zweeg, en zelfs niet onvriendelijk. Men dacht aan zijn jeugd...

Ilona was blij dat het gezelschap zich niet aan haar jongen geërgerd had, Paul zelf had intusschen een zeer slechte avond. Terwijl Nini

Francken zijn moeder begrijpend aankeek met een blik waaruit sprak hoe amusant zijn hem vond, dacht Paul eraan hoe hij aan het begin van den avond (hij was tusschen zijn moeder en Nini gaan zitten) gehoopt had dat hij na de gemeenschappelijk doorleefde emoties van het concert, op den terugtocht in de donkere auto heimelijk haar hand in de zijne zou kunnen nemen zonder dat zij die terugtrekken zou; en na een bladzij die hem al bij voorbaat had voorgezweefd over het eenworden van twee aanvankelijk geheel vreemde harten in den stroom der muziek, had hij zijn beschouwing willen besluiten met den zin: - ik heb een geestverwante gevonden!

Nu schreef hij dit:

‘Ik moet met Hans breken als hij deze menschen nog langer verdedigt. Ik verdraag van een vriend deze dubbelhartigheid niet. Er soll wählen: entweder sie – oder mich. Es gibt kein Entweichen. Ik verdraag ook hùn houding niet meer. Ik voel dat deze menschen mij haten en ik ben blij dat die haat wederzijdsch is. Het zijn hollanders op zijn smalst (ik noem ze niet voor niets de patriarch en de suffragette), menschen zonder gloed, zonder hart, zonder sterke overtuiging en zonder geloof. Tegenover het geweldige wereldgebeuren van dezen oorlog staan zij met een afzijdige glimlach – en tenslotte verdraag ik vooral hun critiek op mijn moeder niet meer. Ik voel die in alles. (hun critiek op mij raakt mij natuurlijk niet.)

Ik denk dat zij Mama te wereldsch vinden en tegelijk te godsdienstig voor een wereldsche vrouw. Maar heel die critiek is in den grond niets anders dan jaloezie, bij hem en bij haar, en op haar godsdienstigheid en op haar mondainiteit. Hoe elegant en slank was Mama vanavond naast de suffragette! Ik zou haar (de suffr.) de sjofele slordigheid

(Hs. KB 68 D 8)

ZELFPORTRET VAN J.F.

‘Ik heb van mijn eerste verliefdheden af naast de begeerte tegen vrouwen een diep gewortelde argwaan gehad en mijn werkelijke liefdes hebben altijd vrouwen gegolden die genoeg mannelijks hadden om betrouwbaar te zijn. De zoogenaamde echte vrouw, die als zij geen moederdier is blijkbaar bij voorkeur haar tegenpool zoekt en hetaere wordt (en ons dán vooral met huid en haar opvreet), is een wezen dat mij in

de eerste gedaante niet boeit en in de tweede onzeker en op mijn hoede doet zijn. Dat, wat voor vele mannen de groote bekoring en betoovering is van het 'duivelsche avontuur' met het 'ondoorgrondelijke' (dat gewoonlijk bijzonder doorgrondelijk is en doorzichtig tot op de baarmoeder toe), het 'eeuwige raadsel vrouw' waarvoor zij alles riskeeren en zich als het moet d.w.z. als het 'raadsel' het wil – geheel ruineeren, dat soort vrouwen heeft voor altijd te zeer een bijmaak gehad, ook van vulgariteit om er sterk door te worden geboeid.

Ik schuw dat soort niet alleen omdat ik er laagheden voor heb begaan, maar omdat ik mij niet in een liefde verliezen wil. Ik moet noch door een demon worden geabsorbeerd, noch door veneratie voor een madonna worden verteerd. De liefde die tot zelfvernietiging leidt, en die vooral voor menschen die van het Christendom niets anders overhielden dan de lust om van zichzelf te worden bevrijd, de hoogste vorm ervan is (theoretisch althans, of bij het lezen van russische romans) die liefde is mij antipathiek en vijandig. Ik zoek de liefde niet als doel, of als middel tot dat edel soort zelfmoord, maar als een kracht, die mij na een tijdelijk zelfverlies, vervormt en regenereert tot een hoogere vorm van mijzelf. Ik zoek in de liefde niet het hart van den ander – dat vindt men bovendien toch niet – maar het hart van mijzelf, en dat vindt men zeker als men den moed heeft ertoe en niet halverwege blijft staan.

Alleen van een vrouw, die mij niet vervolgt met haar liefde, en met haar behoefte daaraan, kan ik op den duur houden. Alleen van een vrouw, die liefhebbend genoeg is om niet jaloersch te zijn op mijn werk, mijn gedachten, mijn alleen-zijn; zij zal mij integendeel ruimte en eenzaamheid geven. Alle anderen sloopden ons vroeg of laat, en de ergsten zijn zij die ons sloopden met haar berusting – en met een nauwlijks speurbaar verwijt, waarmee zij ons schijnbaar ongemoeid laten. Schijnbaar – want waarom – als zij werkelijk edelmoedig wilden zijn – roeien zij dit verwijt niet eenvoudig uit? Waarom temperen zij tot het minimum, dat voor ons het maximum van kwelling en ergernis wordt? De zich verkeerd opofferende vrouw, die – misschien onbedoeld – beslag op ons legt juist door haar opoffering, dat is de onverdragelijkste soort – en de mannen die er op uit zijn om de allerchristelijkste slaven te zijn dier allerchristelijkste slavinnen (want op haar beurt zijn zij heerschzuchtige slavinnen; madonna's of hetaeren, het maakt in dit verband weinig verschil), die mannen betreur ik om het verkeerde juk dat zij hebben gekozen of aanvaard, en veracht ik eigenlijk een weinig omdat zij zichzelf, desnoods ten koste van een liefde, niet gehoorzaam durven zijn.

Nogmaals: de vrouw als – vul maar in – moeder, demon, madonna,

courtisane, instinctief (en instructief berekenend) dier, ik aanvaard ze alleen (en dan ook met al de dankbaarheid die bij mij het teeken is dat ik werkelijk van iemand houd), als zij zichzelf rijk genoeg is om mij de ruimte te kunnen schenken, waarin ik leven, denken en werken kan, maar die vrouwen zijn zeldzaam. – Ik zoek de liefde als het beste klimaat.

Deze opvatting zal wel een uitvloeisel zijn van mijn zoogenaamde hondsche opinies over de vrouw en de liefde, en van mijn zelfzucht die zich niet op genade of ongenade uitleveren wil aan het ‘onweersaanbaar zachte geweld’. Het zij zoo, maar het is mijn opvatting van deze dingen en ik schaam mij er niet voor. Ik heb opgemerkt dat mijn opvatting vooral verkeerd is in de oogen van mannen die zich in hun hart niet vergeven dat zij zich – zonder den wil om zichzelf in een sterkeren vorm te herwinnen – aan verschillende vormen en schijnvormen van de liefde hebben verslaafd. Ik ken ook onder mijn vrienden edele stukken metaal die onherkenbaar verroest zijn geraakt door de inwerking van het teeder venijn – en juist dat soort mannen spreekt op een voor mijn gevoel stuitende manier over vrouwen, omdat zij haar, óf vereeren als een idool, óf gebruiken als geslachtelijk afzetgebied, maar ook als [ze] beide doen – en dat doen vrouwendienaars gewoonlijk – spreekt uit hun overdreven veneratie voor de vrouwelijke ziel en het vrouwelijk vleesch, in den grond van de zaak een verachting van zichzelf. ‘Niet voor niets’, zei mijn oudere vriend Don Christino, ‘zegt men van mannen die zich lieten verleiden, dat ze zwak zijn geweest.’

(KB 68 D 9; in de tekst van Zelfportret van J.F., zoals die in Vw II is gepubliceerd, volgde dit fragment voorspronkelijk na regel 4 op p. 220)

De opvatting die ik voorsta maakt de schoonheid niet tot het doel van het leven, en zelfs niet tot het uitsluitend doel van de kunst. Iets anders is het geloof in de scheppende waarde van het woord, ook voor het leven. De Barbaren hebben het zuivere inzicht in dezen (‘in den beginne was het woord’) vervangen door de fatale meening dat *de daad* in den aanvang en in het hart van het leven staat. Maar voor deze faustische nonsens, die van onze cultuur een wedstrijd heeft gemaakt¹, één massale hordenloop maar met een activiteit, voor deze verwisseling van waarden zijn de dichters niet verantwoordelijk; ze zijn er de geboren vijanden van.

Neen, het woord en de schoonheid zijn niet identiek, of niet meer

identiek. Ik wraak dan ook niet aan de schoonheid de kern van het leven of zelfs maar het hart der poëzie, want de schoonheid is in deze gewesten niets meer dan een mogelijkheid van het kunstwerk. Tegenover gedichten van Corbière, schilderijen van Van Gogh, muziek van Stravinsky moet men de vereenzelviging van kunst en schoonheid prijsgeven, of bij gebrek aan schoonheid, als men dit gebrek essentieel en beslissend vindt, de naam kunst laten varen. *Mooi* is een beeld van Praxiteles, een gedicht van Verlaine, een sonate van Mozart, en als men niet driekwart der latere noordelijke kunst wil afwijzen, zal men van de identificatie van kunst en schoonheid moeten afzien. Maar laten wij dit doen zonder het sofisme van 'le beau du laid'! Laten wij zeggen: 'Charley Toorop is een sterk schilderes, maar haar schilderijen zijn leelijk.' De schoonheid kan dan samenvallen met de totale poëtische waarde van een gedicht, maar noodzakelijk is die vereenzelving niet. De poëzie, het woord, het kunstwerk staat of valt dan niet meer met zijn schoonheid, maar met de mate waarin innerlijk leven zintuigelijk waarneembaar wordt gemaakt.

In het Zuiden vallen schoonheid en kunst vrijwel altijd en volkomen natuurlijk samen; en omdat kunstleer uit het Zuiden afkomstig is, ontstond ook in het Noorden die vereenzelviging tusschen beiden die hier slechts een uitzondering is. Wie eenmaal goed een grieksche tempel gezien heeft, zal als ideaal steeds naar die vereenzelviging blijven streven, maar als hij haar gaat gebruiken *als norm* kan hij driekwart der moderne noordelijke kunst naar de wereld der expressieve leelijkheid verwijzen. Want men komt er niet door over zielvolle, innerlijke, en geestelijke schoonheid te spreken, die dan een z.g. slechts uiterlijke leelijkheid zou doorstralen en onzichtbaar kunnen maken, of althans van weinig belang – want schoonheid is juist een zaak van *uiterlijkheid*, en ik bedoel hier het tegendeel van een blaam mee. Schoonheid is het bevredigend en weldadig evenwicht van uiterlijke factoren, een geluk voor een harmonisch-gezind, zintuigelijk gevoel, zonnig, zuidelijk, vol van een natuurlijke lijfelijke gratie, en elke andere interpretatie maakt van den nood een deugd. In het Noorden schijnt men te moeten kiezen, tusschen aangrijpende tragische kunst, die alle schoonheid ontbeert enerzijds en, aan den anderen kant, oppervlakkige charme. In de hoogste kunst gaan zij samen, en verliest het aangrijpend-tragische haar al te hartverscheurende accenten en de charme haar verkeerde oppervlakkigheid. Toen de schoonheid zag waar zij hiér zou moeten huizen is zij rillend gevlucht naar haar middellandsche zee, en sinds wij haar, hoe vluchtig dan ook, gezien hebben, kwelt ons de herinnering aan haar verblindende gratie

en hunkert onze ziel-zonder-lijf om door haar lichamelijk te worden bekleed. Dát is het heimwee naar het Zuiden. –

1 Niet de wedstrijd tot een factor die aanspoort tot een culturele prestatie.

(Groot Nederland van maart 1938, p. 231–233; in de tekst van Zelfportret van J.F. zoals die in Vw II is afgedrukt, volgde dit fragment oorspronkelijk na regel 27 op p. 229)

LAURA

in haar problemen te mengen en ik waagde het niet uit vrees haar te zullen ontstemmen. Zoo moest ik toezien en soms ook aanhooren dat zij met haar stem die mij zoo lief was zong voor een zij het ook kleine menigte en hoewel ik mij graag verbeeldde dat haar stem als zij met mij sprak accenten had die zij nooit voor anderen kon hebben was ik jaloersch op allen die vervoerd werden door haar geluid – en in zoover was een succes mij even pijnlijk als een mislukking.

Ik vraag mij af of ik op dit punt ook zoo gevoelig geweest zou zijn als Laura mijn vrouw was geweest. Of zou dan de rijkdom die zij mij zou hebben geschonken mij geheel onverschillig hebben gemaakt voor het afval dat anderen ervan kregen? Ik weet alleen dat de gedachte aan een huwelijk met een vrouw die zou dansen of zingen mij altijd heeft tegengestaan, omdat daarbij het instrument dat zij – in het publiek – bespeelt haar eigen lichaam is of een orgaan daarvan zooals haar stem. Zoozeer word ik op dit punt door de dwangvoorstelling beheerscht dat wie in alleenheerschappij het lichaam bezit, ook alleen het wezen bezit – de ziel-zonder-lichaam is immers allang gemeengoed. –

Tegelijk was het mij als zij zong alsof zij een ander was, een publiek wezen dat met mijn Laura weinig te maken had – maar toch nog te veel dan dat het mij geheel onverschillig kon laten hoe zij daar stond en zong. Maar de diepere grond van mijn teleurstelling en verkropte ergernis lag in het feit dat zij naar mijn meening eigenlijk niet zoo goed zong, en dat dit tekort niet alleen voortkwam uit een technisch gebrek, dat te overwinnen zou zijn, maar uit een veel dieper tekort. – Maar wat doet het ertoe, of men de fout in het technisch lichamelijke of in het psychische zoekt, zoolang die om beurten elkanders spiegelbeeld zijn (en in elk geval niet ongescheiden te denken)

Laura dan zong niet goed omdat zij ondanks begaafdheden op dit

gebied eenvoudig geen goed zangeres was; doordat zij ook hierin – als in haar geheele verdere leven op haar tegenwoordige huwelijk na voor zoover ik daarover van verre oordeelen kan – innerlijk de drang en de scheppende discipline miste om haar talenten tot een zingende stem, een orgaan, een instrument te organiseren. Ik hoorde in haar geluid altijd de bijtonen van het vergrijp dat ontstaat als men zonder zelf een gekozen te zijn de kunst tot zijn keuze maakt, en in den grond was het dit vergrijp dat in de diepten haar wezen ontzenuwde – en eenzelfde mistasten uit heerschzucht en uit angst niet overheerschend genoeg te zullen zijn bedierf haar als vrouw.

Zij was ook hierin door haar berekening niet zeer (weinig) animaal, hoewel zij in aanleg zeer zinnelijk was. Maar haar zucht om te boeien en te betooveren dreef haar ertoe rollen te spelen die geheel overbodig en zelfs schadelijk waren voor het doel dat zij wilde bereiken en die zij buitendien in het natuurlijke veel beter zou hebben gespeeld. Dit verminderte en de argeloosheid en daarmee ook de aantrekkingskracht van haar zinnen – en toch niet geheel. Want zij had naast en onder haar bewuste behaagzucht nog de resten van een blijkbaar onverderfelijke oorspronkelijke charme die werkelijk allerinnemendst was en als zij zich daarop alleen had verlaten zou zij meer zijn geweest dan alleen een charmante en boeiende vrouw. Maar zij *wilde* meer zijn, ze had roofdier-instincten, en niet enkel instincten! – en de toelag om wat men noemde een Carmen te zijn. Maar ook deze neigingen had zij geheel in haar hand en zij temperde ze tot in het afwerende toe als zij in het schijnbaar – afwerende een doeltreffender middel zag. Maar soms ook verloor zij al haar instinct geworden berekening opeens; dan kwam, geheel onverwachts, opwellend uit een verborgen bron haar eerste en echte onberekenende charme weer boven met een alle bedoeling vernielende kracht: een nog natuur gebleven of weer natuur geworden spontaniteit, hartelijk, overvloedig en overrompelend eenvoudig. En ook als zij zong, waren die oogenblikken steeds mogelijk, en ik, bekneld tusschen weerzin en hoop, zat op die momenten te wachten als op een verlossing.

Ik geloof dat ik nu wel begrijp wat haar tot zingen gebracht heeft. Het is eenvoudig de verkeerde keuze geweest. De verkeerde keuze die alleen voorkomt bij innerlijk onbezielden en onverschilligen, en die het ook mogelijk heeft gemaakt dat zij vijf kostbare jaren van haar leven verdeed als verloofde van/met een door en door burgerlijk bankier. Maar ook die misgreep zal zich zelf wel hebben gestraft, zooals de verkeerde keus van de zang zich zeker strafte met het gevoel van een innerlijke mislukking – ondanks haar succes – en de herinnering hoe zij daar een avond,

in wezen schoolsch en onzeker [?], alles [?] uit onzekerheid, uit het gebrek aan drang bezielende overtuiging. Maar zij wilde niet toegeven dat haar keuze verkeerd was geweest, en keer op keer onderwierp zij zich weer aan de pijn der mislukking, en zong zij weer in het publiek, en het allerm minst dacht zij eraan hoe zeer ik er door leed. Maar dat was ook al weer niet haar schuld, maar de mijne. Want ook ik werd voor mijn verkeerde keuze gestraft door de schaamte dat zij in mijn bijzijn, niet goed gezongen had voor het publiek, en vooral dat zij zich niet dapper, niet vrij, maar krampachtig en star had gedragen, en in de herinnering aan haar als die van een nijlpaard opengesperde zangmuil en haar verdraaid ten hemel gerichte oogen vervolgde mij het verwijt dat ik innerlijk nog altijd niet met haar brak.

Zij had voor ons deftige dorp en zeker voor iemand uit die kringen (haar vader was een gezien notaris en lid van de kerkeraad) een losse en vrije manier van omgang met mannen, en zij vond er een voortdurend behagen in de publieke opinie te choqueeeren. Zij vertoonde zich met telkens andere amants op concerten en feesten, zij had telkens andere mannen waarmee ze musiceerde en zong. Deze heeren waren vrijwel zonder uitzondering van de grofste en ongeneeslijkste middelmatigheid en het leek wel of zij een uitgesproken voorkeur had voor de botste schedels, hard en dom en licht gedegenereerd, soms tot op het crimineele af. Ook hadden al haar minnaars een groote fysieke kracht.

Soms speelde haar tijdelijke minnaar niet onaardig viool, soms had hij een grappig gezicht, maar dat was ook alles. Het vreemde was bovendien dat zij in geen dier verhoudingen – schijnbaar althans – domineerde, en misschien had zij werkelijk behoefte om te worden beheerscht. Zij had dan alleen andere heerschers moeten kiezen. Ik ken werkelijk geen andere vrouw die met haar charmes en qualiteiten ten slotte, zulke twijfelachtige hazewindhonden en bulldogs gehouden heeft, in de kennel der liefde die zij er op na hield, en niets heeft mij telkens weer zoo in haar teleurgesteld als de middelmatigheid van haar vrienden, vooral ook omdat dit mij haar eigen mediocriteit heeft bewust gemaakt, en ik mijzelf moest bekennen dat ik dupe geweest was van haar vooze superioriteit.

Toch openbaarde zich in de manier waarop zij over haar minnaars sprak een van haar meeste curieuze eigenschappen (trekken): zij sprak over hen – zoolang ik ze nog niet kende – alsof het goden waren, en de eigenschappen die zij in hen zag waren inderdaad qualiteiten. Maar als ik dan later de heeren te zien (of te spreken) kreeg – ik moet er niet meer aan denken...

Ik herinner mij nog hoe ik na de kennismaking met een van hen 's avonds naar huis liep. Ik was opnieuw in Laura teleurgesteld, en neerslachtig en eindelijk ook argwanend geworden door deze nieuwe middelmatigheid van haar keuze, vroeg ik mij af, of [zij] misschien toch bewust of onbewust huichelde als zij zulke lorren derderangsche heeren zulke superieure qualiteiten toeschreef? Maar waarom, en waarom verloorde ze zich met hen, als ze werkelijk doorzag, wat overigens met een blik gebeuren kon. Doorzien was ook eigenlijk het woord niet: de onbeduidendheid van de vrienden lag er duimendik op. Toch groeide natuurlijk mijn weerzin tegen haar en mijzelf omdat ik nog altijd in haar als wezen – zij het dan ook niet meer als mijn hartsvriendin, had geloofd? Deed haar wreedheid het daar misschien om? Of gebeurde alles werkelijk in argeloosheid; in dezelfde onnoozelheid waarmee ik haar overschat had? Ik belandde weer bij de uitspraak over de blindheid der liefde, en ik betreurde het dat deze bij mij niet wat eerder helderzinnigheid was geworden. –

Hoe was (eigenlijk) concreter gesproken, haar verhouding tot mij? Ik moet oppassen voor vervalschingen achteraf, zoowel in haar voor- als in haar nadeel, want na zooveel jaar is de herinnering zoo verbleekt dat ik ondanks alle inspanningen sommige en zelfs misschien zelfs cardinale punten niet meer te voorschijn kan brengen. Ik ben nu eenmaal een meester in het vergeten.

Ik wandelde veel met haar, lange avondwandelingen door de duinen en langs het strand. Wij liepen dan dikwijls gearmd en soms, als de stemming zeer innig werd, kusten wij elkaar in de schaduw der hooge boomen. Langs den weg die van het dorp naar zee voert, met langzame stappen, nog nadroomend in de stemming waarin de omhelzing mij had gehuld, liepen wij zwijgend door tot aan zee, en wandelden ver langs het nachtelijke water. De wind, de zee en de sterren, en daardoor omgeven, loopen met een geliefde, met lang waaiend haar, het was mij al vroeg een geluk.

Of zij vertelde mij over haar vrienden, over de boeken die zij las, over de moeilijkheden die zij ondervond bij haar spel – en het deed mij goed haar vertrouwde te zijn, ondanks een door de helderheid van zoo'n avond lichte, getemperde pijn. Zij sprak dan met mij alsof wij meer waren dan goede vrienden, en alsof ik meer was dan een begaafde jongen waarin zij een vriendelijk belang stelde – en als zij weer over haar minnaars sprak, vroeg ik mij af of zij nu werkelijk niet voelen zou hoe ver ik die mannen beneden mij dacht, en of ook zij er kennelijk niet van doordrongen was dat zij niet in mijn schaduw konden staan. Zoo

trachtte de hoogmoed een verdooving te vinden voor de steken dat Laura niet van mij hield ondanks een vriendschap en verteedering.

Ik kwam in de zomer vaak laat in den middag bij hen de tuin in, die grensde aan de onze, door een poort. Zij zat daar dan meestal te lezen op het gras onder de groote kastanje. Ook haar moeder zat daar dan dikwijls en las. Soms keek ik voor ik den tuin binnenging lang door een spleet in den schutting om haar te kunnen bespieden, en de uitdrukking van haar gezicht – vooral als zij alleen was – heeft mij toen op het spoor gebracht van haar ware natuur. Haar gezicht anders een en al leven en bewegelijke charme was dan leeg en doodsch en droeg de trekken van een grenzenlooze verveling. En ik begreep dat – door een teleurstelling misschien waarvan ik niet wist, een minachtende onverschilligheid haar was gaan beheerschen, die mij en haar latere trouweloosheid en haar apathie en haar eierzuchtige rollen van fascineerende vrouw verklaarde. Hoe onverschillig zij in den grond tegenover alles stond bleek mij eens uit den honende manier waarop zij over een van haar nieuwste vrienden sprak, en al deed het mij goed, omdat ik hem niet mocht, voor de verhouding waarin zij tot hem stond, waren haar woorden te hard.

Als zij niet in ons dorp was, schreef ik haar brieven en ik kreeg brieven terug, en ook deze getuigden weer van die hoogstens met een zweem van erotiek geladen zusterlijke genegenheid die zij had voor mij – en van haar meerdere levenservaring en liefdeservaring, welke laatste vooral zij duidelijk naar voren bracht, en die mij ondanks mijn gekrenktheid toch weer onderwierp aan de suggestie die zij voor mij had, van donker, ook geslachtelijk, donker geheim. Zij vertelde ook opgetogen over haar nu eindelijk en voorgoed gevonden geluk, en ik die dat geluk benijdde en betwijfelde met een grimmige spot, las haar brieven met een masochistische wellust, en verdiepte mij in uitvoerige gissingen en beelden omtrent haar lichaam als het in staat van liefde verkeerde en in de wijze waarop zij – een van die prollen en zij – elkaar zouden beminnen.

Verder waren haar brieven erg aardig en onder een bezorgde aandacht voor mijn gezondheid en dergelijke onnutte dingen vol van de misschien argelooze wreedheid van een volstreckte nonchalance. Maar zij sloot heel lief, heel trouw en poëtisch viooltjes voor mij in – een tijdlang mijn lievelingsbloem; later is het vooral latyrus geweest en tegenwoordig geloof ik orchideeën – en behalve bloemen en ontboezemingen, ook moederlijke vermaningen: 'zul je geen dwaze streken uithalen, met je kano, mijn lieve jongen, schrijf mij' en ik dacht bij mij-zelf: 'loop naar de donder met je quasi bezorgdheid, kon ik maar 'dwaze streken' uithalen met jou, verdomd kreng.' Ik kreeg ook adviezen welke boeken

ik wel, en andere weer niet te lezen omdat die mij 'nu nog verwarren zouden op mijn tocht door het leven.' En ik dacht hoe zij, haar vermanende brief en mij erbij, allang weer vergeten, met een der doggen of hazewinden door de bosschen zwierf, en zich gulzig te goed deed aan haar 'nieuwe geluk' – en ik smiet de brief in een hoek. Later zocht ik de blaadjes en bloempjes weer secuur bij elkaar en las dan nog eens dat ik voor 'De scheidsmuur' van Barclay of een soortgelijk lor nog (wel) te jong was, en die boeken las ik dan ook niet. Niet zoozeer uit gehoorzaamheid maar om haar te bewijzen dat ik er totaal onverschillig voor was, evenals voor de geheimen en de ervaringen van de volwassenen. Ik ben misschien toch wel begonnen om van het onervaren en eeuwig jong zijn mijn specialiteit te maken, die voor velen mijn eeuwige charme geweest schijnt te zijn, maar ik heb dat later die conserveering flink moeten bezuren/met een harde neurose moeten bekopen. Zij sloot natuurlijk ook nieuwe kiekjes in van haar zelf en van haar nieuwste vriend, en ik bewaarde dit alles, brief met koudertje en foto's heel zorgvuldig in mijn la – natuurlijk met den duivel in mijn hart.

Toch, alleen als ik mij hardnekkig in mijn geheugen aan die tijd verdiep, komen er enkele concrete herinneringen naar boven, en ondanks mijn (ietwat) ironische toon van daarnet, heeft het geheel geen spoor in mij achtergelaten. Maar – niets gaat verloren, en dat zal dus wel een vergissing zijn. Maar in ieder geval: alleen omdat ik het nu bewust zoo wil, en enkele dingen met veel inspanning naar boven opwoel, komen er ook enkele minder teedere herinneringen boven, die anders allang en voorgoed in een der donkerste en meest afgelegen graven van mijn hart.

Ik herinner mij nu ik dit ophaal alleen nog hoe ik in een onbeheerscht moment in een slecht lyrisch vers van mijn aanhankelijkheid (gevoelens) voor haar heb getuigd, maar ook dat heeft geen indruk op haar gemaakt hoewel zij een voorliefde had voor slechte gedichten – en zij zal er op hebben gezwegen, en al zwijsend mijn aanhouden, uit – al weer – en als het ware toch zacht overredend tot onze gewone omgang terug gestuurd, en ik heb alles in voge vlucht overziend alleen nog maar de herinnering aan een phase van mijn ondanks veel ziekte zonnige jeugd, en vooral/alleen den plagenden lust die zij had om tegenover andere oudere menschen, met wie haar karakterloos aanpassingsvermogen dan ineens weer heel genoeglijk gemeene zaak maken kon, in het bijzijn van mijn moeder zelfs, die haar niet mocht, en tegenover wie ik mij toch al schaamde over mijn uitzichtloozen omgang met haar – gekscherend over onze verhouding spotte, heeft mij innerlijk wel woedend gemaakt en het bloed vloog mij dan (verraderlijk) naar de wangen, terwijl ik

anders nog hoop had gehad dat niemand dit alles doorzag. Het was een priemende schande – en zij lachte, haar bloeiendste en onschuldigste lach en zij zou als zij kans had gezien mij het liefst, ook in het bijzijn van anderen, over mijn teleurgestelde neiging en gekrenkt eergevoel met lieve naampjes en woordjes hebben getroost; alsof ik een pruilend verongelijkt kind was – en zij zelf, die mij niet verhoorde, een verre en slechte vrouw waaraan ik maar niet meer moest denken. Deze hang naar beschermende moederlijkheid moet diep in haar hebben gewoond, want toen ik haar onlangs na jaren onverwachts op straat even sprak, zei ze prijzend: wat zie jij er goed uit, en wat ben je groot geworden; – ik was op dat oogenblik welgeteld vierendertig en aan mijn slapen al even grijzend – en toch toen ik haar warme stem weer vernam en haar innige handdruk weer voelde heb ik weer met de ironische beheerschtheid die mijn jaren voegt toch even gedacht: où sont les neiges d'antan?

(Hs. in bezit van Albert Vigoleis Thelen)

DE BENOEMING (1936)

De brief die E. du Perron op 16 juli 1936 aan Marsman schreef (Brieven VI, Amsterdam 1980, p. 250–254) valt te beschouwen als de blauwdruk van Marsmans driedelig Verzameld werk van 1938. Een van de verhalen die Du Perron in het deel proza opgenomen wilde zien was 'De benoeming', 'als dat goed is'. Hoewel het kort tevoren gepubliceerd was, had hij het kennelijk nog niet gelezen. Of hij na lectuur heeft geadviseerd het niet te bundelen, of dat Marsman onafhankelijk van hem tot die beslissing is gekomen, is mij niet bekend. Afgezien van de vraag of 'De benoeming' een goed verhaal is, is het interessant om Marsmans kijk op juristen, een stand waartoe hij tot 1933 deel had behoord.

De waarnemend-griffier bij het kantongerecht te O. was een dor en ongelukkig man. Hij was dertig jaar oud, ongetrouwd en zonder bepaald gebocheld te zijn toch nog al hoog in de schouders en bijzonder onaangenaam om te zien. Hij had een smal, grauw gezicht en sluike aschblonde haren, die te weerbarstig waren om behoorlijk te worden gekamd. Hij droeg 's zomers en 's winters dezelfde kleeën.

De jeugd van dezen eenzelvigen man was niet vroolijk geweest. Dit lag meer aan zijn aard dan aan de omstandigheden, maar ook deze laatste waren weinig opwekkend.

Tusschen een stille ziekelijke moeder, die wegwijnde tusschen vrees voor den dood en vrees voor het leven en een vader die alleen belangstelling had voor zijn manufacturen was zijn jeugd gesloten en schuw vergaan. De moeder stierf jong, op een Meiavond tegen den schemer, terwijl zijn vader de kas opmaakte en hij aan zijn huiswerk was. Zij zaten tegenover elkaar aan de tafel opzij van de bedstee, waarin de zieke vrouw sluimerde. Plotseling opgeschrikt uit haar droomen, stortte zij, schreeuwend zooals zij nog nooit had geschreeuwd – zij, de stille die nooit iets hardop had gezegd – met verwilderde haren in haar nachtpon den dood in. De huishoudster, die haar opvolgde, kwelde hem door het enkele feit dat zij zong in huis, maar zijn vader waardeerde haar omdat zij niet stal. De jongen ergerde zich aan haar slordigheid en aan het gebaar waarmee zij door haar vettige haren streek en haar hand dan weer afveegde aan haar schort.

Spelen, gevechten, straatschenderijen, wilde zonnige middagen buiten en op de rivier, hij had ze niet dan van verre en van hooren zeggen gekend. Zelfs voor postzegels had hij geen hartstocht, laat staan voor vliegers en meisjes. Toch werd hij weinig geplaagd door de schoolkameraden. Men merkte zoo weinig van hem. Hij was stil, hij kende zijn les, hij was niet opvallend knap, hij was noch geliefd, noch gehaat. Een bescheiden en kleurloos toeschouwer, die zijn eenzelvigen weg ging en van het leven geen last of vreugde ondervond, zoo min als het leven van hem.

Toen ook zijn vader gestorven was, kwam hij in huis bij zijn oom, een klokkemaker in dezelfde stad. Hij was toen 19 jaar en kon, daar zijn oom, trotsch op zijn studeerenden neef, hem voor niets in huis wilde nemen, van hetgeen hij geërfd had rechten studeeren in de naburige stad. Zijn leven op de universiteit verliep vier jaar lang zooals heel zijn jeugd was verlopen. Alleen ontwaakte in hem geheel onverwachts omstreeks zijn twintigste jaar een stille hartstocht voor het recht en het rechterschap en hij werd bezocht door eerezuchtige droomen.

Toen de vier jaar, die hij zich voor zijn studie gesteld had, verstreken waren, werd hij waarnemend-griffier bij het kantongerecht in zijn stad O. en hoewel hij door zijn ijver en accuratesse uitermate voldeed, dacht hij er de eerste jaren niet aan te solliciteeren naar een griffierspost. Hij verzekerde zichzelf en de menschen die er hem naar vroegen, dat hij zoo weinig haast hier mee maakte, omdat hij eerst volkomen beslagen ten ijs wilde zijn en in zekeren zin was dit waar. Maar ook toen hij de meest ingewikkelde actes droomend kon stellen en jaren nadat de kantonrechter er mee was begonnen hem vrijwel alle vonnissen te laten maken ging hij nog niet naar Den Haag om te solliciteeren en de kantonrechter, die een uitstekende kracht aan hem had, drong er niet meer op aan dat hij trachten zou verder te komen. Zelfs zijn oom, teleurgesteld in zijn trottsche verwachting, liet de kwestie tenslotte maar rusten. Zijn neef had er blijkbaar zijn duistere reden voor waarom hij zijn promotie nog niet wilde.

Tegenover het meerendeel van zijn stadgenooten bekleedde Verburch trouwens een bijzonder waardige positie. Hij was verbonden aan het 'Gerecht' en niet op de wijze van deurwaarders en advocaten, die in zekeren zin toch nog zakenlui blijven, maar als ambtenaar bij die indrukwekkende machinerie van de rechterlijke macht. De advocaat is voor het Hollandsche publiek altijd de advocaat voor kwade zaken (en het puritanisme is heimelijk dol op wat van professie slecht is) maar voor het recht dat zetelt achter de groene tafel heeft het een stom en onder-

danig ontzag. De advocaat is een goochelaar, een koorddanser op het slappe touw der rechtschapenheid, een handige kerel op de markt – en hoe handiger, hoe slinkscher en immoreeler, hoe mooier, maar de rechter is, na den predikant, een eerbiedwekkend idool. Iets van dit justitieel aureool omstraalde ook Verburcht's onaanzienlijk gezicht. Waarom zou hij dan deze rust en betrouwbare waardigheid blootstellen aan de schande, die een mislukte sollicitatie haar ook in de oogen der menschen ongetwijfeld berokkenen zou?

De jaren gingen voorbij en Verburcht bleef waar hij was. Toen hij vijf jaar waarnemer was, stierf zijn griffier, die reeds een tijd met ziekteverlof in Davos was geweest en men dacht algemeen, dat nu Verburcht hem opvolgen zou en even herleefde ook in zijn hart de hoop op promotie. De kantonrechter, die hem graag wilde houden, gaf hem te kennen, dat hij nu eindelijk eens moest probeeren zijn slag te slaan en ook zijn oom en zijn kennissen vervolgden hem weer met dat ontzenuwend soort van aanmoediging, waardoor hem ook vroeger zijn laatste grein zelfvertrouwen ontzonken was. Maar ook deze aanvechting van eerezucht was spoedig voorbij en hij was al zoo aan het berusten gewoon, dat het hem weinig meer greefde toen hij las dat de griffier uit Hulst naar O. werd overgeplaatst.

De nieuwe griffier was voor Verburcht een volkomen raadsel. Hij kocht boeken bij tientallen, die hij niet las, dassen en schoenen die hij niet droeg en een roeiboot waarin hij niet roeide. De eenige inkoop, die snel en afdoend hun bestemming bereikten, waren spijzen, sigaren en drank. Want al was de griffier niet sober genoeg om een epicurist te zijn, een gastronom was hij zeker.

Voor al op den duur werden Verburcht's gevoelens voor den griffier uitermate gemengd. Hij was getroffen door zijn groote gastvrijheid, zijn wellevende charme, zijn geestigheid en hij waardeerde het buitengewoon dat mr. Cox hem dit alles zoo ruim deed genieten, maar hoewel hij het, vooral in het bijzijn van derden, zeer op prijs stelde, dat deze hem geheel als gelijke behandelde, schokte het in zekeren zin zijn gevoel voor hiërarchie.

Het greefde hem ook dat de griffier al spoedig een weinig degelijk man bleek te zijn, hoewel een blik op zijn uiterlijk de gedachte aan het volkomen tegendeel wekte. Telkens wanneer Verburcht door zijn oom of een ander hierover gepolst werd – en met het oog op zijn vriendschapsrelatie al bij voorbaat verwijtend, zat hij op spelden. Want hoe graag hij ook wilde, hij kon niet verbergen, dat ook hij wel den indruk

had, dat mr. Cox een koopziek verkwister was, dat er allerlei lichtzinnige vrienden bij hem kwamen logeeren en dat hij tegenover zijn neiging tot alcohol nòg toegeeflijker was dan tegenover zijn andere driften. Dat de griffier zich af en toe eens aan het schrijven van verzen te buiten ging, gaf voor alles weliswaar een verklaring, maar het maakte de zaak er vooral niet onschuldiger op. Een dichter kan doen wat hij wil, maar hij houde zich buiten de magistratuur!

De positieve gevoelens, die Verburcht koesterde voor mr. Cox werden langzamerhand geheel opgeheven door zijn groeiend bezwaar tegen de wijze waarop deze zijn taak bleek op te vatten. Aanvankelijk had hij gedacht dat dit veronachtzamen voortkwam uit verstrooidheid en traagheid, maar al spoedig werd het hem duidelijk dat de griffier voor zijn werk niet veel meer dan een onverschillige minachting had. De opmerkingen die hij zich over het werk ter griffie veroorloofde, de fouten, die hij maakte – de enkele keeren dat hij wat deed – de achterstand, dien hij in het werk liet ontstaan, alles getuigde ervan hoezeer hij het ambt eenvoudig verachtte. Het griefde Verburcht, ook omdat hij zich afvroeg hoe minderwaardig mr. Cox ook hem in zijn hart wel moest vinden, met zijn schuwe vereering voor het Recht, de Magistratuur en den Staat. Dingen die de griffier theoretisch trouwens zelf ook geweldig vereerde, maar die hij door de practijk van zijn leven eenvoudig in discredit bracht.

De griffier, die tot zijn opluchting zag, dat alles veel beter liep als hij er niet was, trof een regeling met Verburcht en liet zich zelden meer zien. Hij ging vier weken met ziekteverlof naar Egmond aan Zee en nam daarna zijn officieele vacantie. Toen was de zomer ten minste voorbij.

De wekelijksche zitting was voor Verburcht een ergernis en een vermaak. Hij zat erbij om den griffier af en toe een nuttigen wenk te kunnen influisteren, waarvoor deze steeds bijzonder erkentelijk was, maar verder deed hij er niets. De kantonrechter, weggezakt in zijn stoel, sprak vonnissen uit, hoorde partijen aan en ondervroeg de getuigen. Zoo ging de morgen voorbij.

De griffier keek, als hij niet ijverig schreef, den gang van zaken met een soort afwezige bevreemding aan. 'Waar zit hij nu weer aan te denken?' vroeg Verburcht zich geprikkeld af, 'aan zijn verzen? Aan de inkoop die hij straks weer moet doen?' Het was moeilijk te zeggen, maar hij vermoedde toch dat zijn tweede suppositie de juiste was.

Toch was de griffier de eenige van hen drieën, die het voorkomen had van een waar magistraat. Hij zat erbij, vond Verburcht, als een lid

van den Hoogen Raad, dat per ongeluk op deze plaats terecht was gekomen, en tot in de verstrooide verveling van zijn blik behield hij de waardigheid van zijn hooge functie. De kantonrechter merkte dit niet, die had geen oog voor de sarcastische zetten van het lot, wist Verburcht, vermoedelijk omdat hij zelf zoo'n zot was.

Het zal niemand bevreemden dat de aanwezigheid van een dergelijk griffier Verburcht's ingeslapen eerezucht weer wekte. Hij dacht bij zich zelf... 'als zoo iemand griffier is geworden, dan had ik het allang kunnen zijn', en hoewel ook de oude vreesachtigheid met het wakker worden van zijn zelfrespect den kop weer opstak, ditmaal hield hij moed.

Hij studeerde, hij solliciteerde, hij zat meer op de griffie dan ooit. Hij had zijn hoop gesteld op Ter Apel, en het werd een Jeruzalem voor hem, waar hij tronen zou in het Sanhedrin. Hij brandde van verlangen er vast eens te gaan kijken, en toen op een achtermiddag de overmoed hem te machtig werd nam hij den Gids voor de Rechterlijke Macht, en bevend en zegevierend streepte hij onder Ter Apel den naam van den vertrokken griffier genadeloos door en schreef er den zijne voor in de plaats: Mr. Th. Verburcht. Toen bladerde hij verder en zocht naar de steden waar hij later rechter zou willen zijn.

De ondeugd werd ook ditmaal beloond. Op een zomeravond las hij in de krant zijn benoeming. Hij schrok zoo, dat hij er op slag een beroerte van kreeg. Zijn oom vond hem dood in den tuinstoel, de krant in de hand. Hij legde zijn hand op het hart van zijn neef en constateerde den dood. Vol weemoedig ontzag dacht hij aan de gebroken carrière, op het oogenblik dat deze loopbaan laat, maar nu ook zeker zeer glorieus, pas begon en aan de krasse beschikking van den minister, die den goeden Theo met één slag via Ter Apel naar de andere wereld had gepromoveerd. Ook de griffier, die kwam condoleeren was zichtbaar ontdaan. Hij dacht aan de ontzaglijke taak die hem nu weer te wachten stond.

(De groene Amsterdammer van 20 juni 1936)

GEDICHTEN 1936-1940

Zoals hij achteraf in 'Proeve van zelfcritiek' zou schrijven, hervond Marsman in het najaar van 1936, verblijvend in de Brusselse voorstad Schaerbeek, een poëtische bezieling en zekerheid zoals hij sinds zijn begintijd als dichter niet meer gekend had. De inspiratie brak zich baan 'in een regenereerende stroom van gedichten'; tussen 14 en 16 november schreef hij er zelfs twintig, waarvan negen op één dag. Niet al deze poëzie vond een plaats in de afdelingen X, XI en XII van het eerste deel van zijn Verzameld werk, waar de rijke oogst voor het eerst gebundeld werd. De mogelijke redenen waarom hij de gedichten, die hier volgen, wegliet, zijn waarschijnlijk uiteenlopend. 'Denkend aan Holland' is achteraf een zwakke reprise van 'Herinnering aan Holland'. 'Style Gressjoff' is aardig als pastiche, maar niet meer dan dat. Tegen 'Ballade' en 'De Christus van Luis de Morales' maakte Du Perron bezwaar, zoals we weten uit brieven van hem aan Marsman van 15 september en 3 december 1937. Overigens zijn deze gedichten interessant om de parallellie die ze vertonen met het concept van een roman die Marsman over Judas wilde schrijven (zie deel I, p. 337 e.v.). Het zou niet de eerste keer zijn dat hij een romanonderwerp in poëzie verwerkte: ik noem slechts 'De Vliegende Hollander' en 'Breeroo'.

'Doorbraak' markeert de wending in zijn persoonlijke en literaire ontwikkeling die Marsman tijdens zijn reis door het Middellandse Zeegebied ervoer. Daardoor is het gedicht vergelijkbaar met 'Baai bij avond' (Vw I, p. 184) en 'Het instrument' (zie deel I, p. 301). 'Storm in Ibiza' stamt in nuce uit februari 1934, toen de Marsmans van het Spaanse vasteland naar Mallorca reisden; in klad komt de eerste strofe al voor achterop een brief aan Binnendijk van 2 februari 1934, waaraan Marsman toevoegt: 'zie, voor het rythme Andries de Hoghe, en maak jij het maar af.'

Van de gedichten uit 1940 zijn er een drietal die samenhangen met Tempel en kruis, waaraan Marsman in de zomer van 1939 begon en dat in april 1940 verscheen: 'Na den val', 'Siciliaansch uitzicht' en 'Naglans'. 'Utrecht' is al evenzeer een afrekening met zijn oude woonplaats als de eerste afdeling van Tempel en kruis. In het gedicht voor Eduard Hoornik en zijn dichtende generatiegenoten, laat Marsman zich zien van zijn mentorskant (vgl. deel I, p. 352 e.v.).

Soms heb ik heimwee
naar dat land, en zijn zee.
maar als ik denk aan de menschen
wordt het verlangen gesmoord.
ik heb in hun zielen
geen spoor van weerklank gehoord
van de ontzaglijke ruimte
waarin zij leven;
noch dat zij zweemden
naar het accoord,
dat dag en nacht
langs hun kust wordt gehoord,
of naar de macht van hun beemden;
slechts hun ziel is met duister behangen
gelijk hun hemel.
gloed en verlangen,
hartstocht en onbevangen geloof
zijn in bedompte gebeden
langzaam maar zeker
gedoofd.

(Der clercke cronike *van 13 maart 1937*)

STYLE GRESSJOFF

De handelsprollen rijden in hun Buick
met dure meiden over 's Heeren wegen,
terwijl de dichters zingen in hun hoek
tusschen het grauw van de verachte stegen.

Zoo is het goed, laat het vooral zoo blijven;
wie zijn vermogen en zijn zaad verdoet
in het gepleisterd graf der lustpaleizen
komt bij de muzen in het klachtenboek.

(Carte blanche *van 1937*)

I

Ik was u dicht genaderd, Dood;
door wanhoop opgejaagd en vreezen
zocht ik, geslingerd door het leven,
een schuilplaats in uw moederschoot.

maar na den nacht, in 't morgenrood,
hebt gij, o Visch, mij uitgeworpen,
terug in 't leven, en den dood
ten tweeden maal ontstorven.

II

O, hart dat in den schemer lag,
en dat bij nacht was afgedreven,
zijn dit dezelfde zwarte wegen,
is dit dezelfde horizon?

ach, alle hoop had u begeven
op heldren dauw en morgenrood,
wat had het leven u misdreven,
zoo diep verslaafd aan slaap en dood?

dit zijn dezelfde hemelstreken,
dezelfde maan, hetzelfde licht;
de reede roept u, wijde krek
onder het vlagend morgenlicht.

III

O, vlerk die m'in den schouder trof,
o, dolk – zoo fel op mij gebeten,
dat d'angst zich in mij vastgebeten
en wanhoop zich genesteld had
in 't duistere hol van het geweten –

wie heeft u uit mijn rug gedreven,
wie heeft het donker omgewoeld?
ik weet het niet, doch ik gevoel
dat dit het eind is van de veete,
die tusschen mij en 't leven stond.

ik heb gewankeld en gestreden,
gemord tot aan den morgenstond,
doch thans zijn mijn ontwrichte schreden
weer kalm en vast, verheugd te treden
in het verheerlijkt morgenrood.

IV

Hoe ik, die in den schaduw lag
en door vertwijfling was bezeten,
verrees tot dezen heldren dag,
wie heeft het, buiten u, geweten,

die naast mij lag in 't avonduur,
toen alle vuur mij had begeven
en alle hunkren naar 't azuur
in sombre wanhoop was gebleven;

gij sprak mij toe, gij schraagde mij,
gij droegt mij over naar de kreke,
die onder hemels heerschappij
den weerglans droeg van zonnestrekken,

zoo hel en puur in 't avondlicht,
dat het mij trof als een verblinden,
maar gij dacht: bij dit vergezicht
moét hij den weg naar 't leven vinden.

en thans, gedrenkt door morgendauw,
geschroeid door zon, verrukt door regen,
glinstert het land om onze schreden
van horizon tot horizon.

(De gids *van april* 1937)

'De hemel wordt een haren zak,
de maan gelijk aan bloed –
ik moet vannacht weer langs het pad,
dat om het kruisbeeld voert.

boven den tweesprong van den weg,
een vlam in duisters roet,
hangt Christus' geel verwrongen lijf,
vaal en besmeurd met bloed.

daar werd ik voor het eerst vervloekt
– o, kreet, geen uur gesmoord –
door 't krijtschen van de uil die roept
dat ik Hem heb vermoord.

de wolven huilen in het bosch. –
o, vrees die mij bevangt,
voor 't valsche ritslen in het mos,
voor 't sluipen door het gras.

hoor! in het zwiepen van het woud
het klagelijk bruiloftslied,
het duister eeuwenoud verdriet,
het offer en den rouw.

de engel huwt het mormeldier
tijdens een helsche mis,
terwijl de maan haar lusten viert
met 't flonkerende mes.

het bosch is zwart, de dooi vervuult
melaatsch het sneeuwen dek;
waar is de ongerepte eeuw
toen binnen één gemeene kooi,
met wilde leliën getooid
de leeuw sliep met het hert?

de hemel wordt een haren zak,
de maan gelijk aan bloed.
ik moet vannacht weer langs het pad,
dat om het kruisbeeld voert.'

(Groot Nederland *van september 1937*)

DE CHRISTUS VAN LUIS DE MORALES

De nacht op den Olijfberg is voorbij.
ik heb het Sanhedrin en dien Romein getoond,
dat trots en waardigheid het deel kan zijn
van wie bij visschers en bij vrouwen woont
en van het uitschot de gelijke is.
het is voorbij, ik ben geheel alleen.

Ik wist reeds lang, dat in dat late uur,
terwijl ik worstelde en in angst verzonk,
zoo diep en weerloos, dat ik smeeke ging
om een vervalsching van het duistre lot,
dat mij beschoren was van het begin –
ik wist reeds lang, dat ik alleen zou zijn
en eenzaamheid als een woestijn rondom,
en dat zij slapen zouden, deze trouwe honden,
behalve het geschonden dier, dat mij verried;
ik ben alleen, ik heb mij neergezet
tusschen de dingen, die ik vertrouwen
kan, en die mij niet verlaten zullen,
als de voorhang scheurt, de touwen
en de spijkers en het kruis.

Alles zal vluchten,
vooraan het arm, aanhankelijk gespuis,
dat met mij zwierf van Nazareth
tot aan het nachtelijk Gethsemane,
maar verder niet; en zelfs die eene ziel,
die mij hartstochtelijk heeft liefgehad,
de ziel van Judas, overleeft het niet;
tegen het uur waarin de lange doodsstrijd

o, lange nacht, waarin de zon vergaat,
waarin de maan zal regenen als bloed,
terwijl ik strijden moet om 't zelfverraad
te drinken als de droesem van mijn lot.

deernis, gelatenheid?
 ik weet het niet, ik onderscheid niet meer,
 ik heb mij uitgeleverd aan het lot
 en ben bereid ook dezen smaad te dragen,
 in alle poriën het zweet van eene lage
 glorie, uitgeworpen door mij-zelf en God.

STORM IN IBIZA

265

maar wat deert het? onze vrijheid
is toch aan geen plaats gebonden,
nergens is een onderkomen
door verlangen nog gevonden
en de vogel onzer droomen
stort zich krijtend in de ruimte
en naar alle hemelstreken
scheert zijn zorgeloze reis.

zoo ook nu – ons schip blijft
hangen aan de kade van Ibiza,
maar de droom en het verlangen
zijn al ver voorbij Mallorca;
zie, zij dwalen onbevangen
door het grootsch en duister Spanje,
langs de rotsen van Toledo
en de toppen van de Sierra
naar de kust bij Alicante.

maar ons schip blijft treurig hangen
in de haven van Ibiza,
door de stormen overvallen
als een vogel in den regen,
halverwege van Valencia naar Palma.

(Groot Nederland *van januari 1938*)

NA DEN STORM

Wij stonden aan den waterkant
onder den avondval der haren,
uw rug lag met de schouderbladen
gelijk een vlinder in mijn hand,

en in mijn hart hing het bedaren
gelijk de zon op 't avondland,
de stormen en de regens waren
verdwenen voor uw lichte hand.

en 't leven dat na lange jaren
zijn vrede vond in dit verband,
lag in den avondval der haren
gelijk een vlinder in uw hand.

(Groot Nederland *van oktober 1938*)

UTRECHT

Geen stijl, maar des te meer karakter heeft de stad,
een harde en benepen eigenzinnigheid,
die zich de maat van alle dingen waant;
een stugge sfeer, vol plotselinge volten –
de pleinen liggen meest terzijde van 't verkeer,
dat, saamgeperst in zulke smalle geulen,
dat reeds een sandwichman zijn houten vlerken schuurt,
chronisch aan spijsverteringskrampen lijdt.
nergens ter wereld
heeft een kleinburgerlijke actualiteit
zich zoo voornaam gesierd met het tot op den draad
versleten goudbrokaat der late middeleeuwen,
nergens ook kraait de haan der mediocriteit
zoo oerparmantig koning;
want waar men gaat of staat,
hier wordt men, graag of niet, gelijkgeschakeld in
een net van onverwrikbre middelmatigheid.
wie langs de singels en de wallen gaat
krijgt sterk den indruk, dat de banken daar
voornamelijk zijn gesticht
als dépendance van 't oudemannenhuis
en voor 't gedobber van een kinderkar.
voorts vindt men nougatkramen,
bij voorkeur niet te ver verwijderd van een urinoir;
een baan, zoo doodsch en leeg,
alsof hij enkel zondags wordt begaan
door het boetvaardig regiment der hooge hoeden;
want, wat men ook in 't nadeel zeggen kan
van dit verpaapte china,
die woestenij der anonymiteit met zijn intieme oasen,

niet dat de godsdienst er niet welig tiert,
noch dat op haar gelaat niet met praedestinatieletters staat:
'de heer is mijn banier'.

(De stem van november 1939)

NAGLANS

Brandend alleen bleef ook dat duistre jaar
toen hij, een schim, tusschen de huizen ging
als door het dal des doods – brandende bleef
de hunkering naar een onstuimig leven
en 't woedend toornen tegen dezen tijd
die zonder grootheid is en zonder gloed.
hij zocht een rots die 't stijgen van den vloed
te boven steeg, de hartstocht van een vlag,
een beeld waarom het ruischen hoorbaar bleef
der hooge branding die hem had omspeeld,
terwijl hij sliep onder den zilverboom
van 't firmament uit ijs en diamant,
en met de sterredieren had gespeeld
gelijk een knaap met het getemde wild.

(Criterium van februari 1940)

NA DEN VAL

Hij was alleen.
de winter dreef voorbij.
met loome grauwe slagen
streken de dagen langs het grijze raam.
leefde hij nog?
het was niet meer dan een herinnering
hoe licht hij eenmaal over sterren ging,
en om hem heen
stond dag en nacht de leege eenzaamheid
van wie de bloei der stilten nog niet kent;
want sinds zijn val

hem uit de sterren sloeg
en 't bloed bedierf,
was hij tusschen de menschen meer alleen
dan toen hij zingend in zijn smalle boot
den zwarten stroom bevoer van het heelal
en aan geen einde dacht,
noch aan den mensch
en 't kreunend leed der wereld,
noch aan het kruis of aan den eigen dood.

(Het kouter *van maart 1940*)

AAN EDUARD HOORNIK C.S.

O, jonge dichter, in uw ouderdom
zal er nog tijd zijn voor een stemmig lied;
schuw de vervoering en de grootspraak niet –
uw stem zij als een zuil, een vuurkolom!
zing voor den morgenlijken horizon
een hoog, meeslepend, dionysisch lied!

(De nieuwe eeuw *van 18 april 1940*)

SICILIAANSCH UITZICHT

De lucht was koel; in lange, zachte vlagen
rilde het oppervlak der grijze zee.
Hij, voor het huis, omhuiverd door platanen,
zag aan het blozen der amandelblaren
dat aan den horizon de dag verscheen.

Toen, in het licht tusschen de schermpijnboomen
en voor de ongeschonden morgenlucht,
zag hij het blinken van de zuilen doomen:
het eiland scheurde uit zijn neveldroomen
de gouden tempelharpen naar het licht.

Hij bleef dien morgen uitzien op de reede;
zijn blik doorzwierf den kreits der horizon,
het hoog azuur, en in de diepte schepen
die, roode zwaluwen, de zee doorsneden
en witte steden, overstort van zon.

Den middag lag hij onder lage struiken
wier loover schaduw langs zijn lichaam wierp,
als sliep hij in het bed van een rivier
en kwamen ritslend visschen hem besluipen
en 't waaierend luwe spel van streelend wier.

Tegen den avond zat hij bij een bron,
en drinkend van den wijn die hem doordrong,
proefde hij in de donkere vervoering
van gloed en dood, extase en ondergang
het dionysische geheim der zon.

(Elsevier's geïllustreerd maandschrift *van juni 1940*)

RÊVE PRÉMONITOIRE

'Ik droomde dat een stem mij wakker riep,
een maanroep van de straat.
duizelig nog van slaap
maar tegelijk verschrikt,
liep ik in mijn pyama naar het raam.
ik zag een rouwkoets voor het venster staan
en de koetsier, een zwarte klep voor 't oog,
boog rustig en beleefd:
bent u gereed, mevrouw?
ik deinsde een pas terug
en riep verbijsterd: neen!
toen, met een schok gewekt
door mijn benauwden schreeuw,
lag ik ontdaan en leeg
in 't lijkleek morgengrauw.

drie dagen later in het warenhuis
stond ik te wachten op de lift, driehoog,
hij daalde snel en toen de boy,
een zwarte klep voor 't oog,
– de mensen stroomden samen in zijn kooi –
mij daar onzeker en alleen zag staan,
vroeg hij beleefd:
gaat u niet mee, mevrouw?
ik knikte stom van neen,
en toen ik, grauw van schrik, de oogen sloot,
voelde mijn lichaam reeds den helschen stoot
waarmee de lift
met twintig mensen neersloeg in den dood.'

(*Criterium van juli 1940*)

DRIE AUTOBIOGRAFISCHE GETUIGENISSEN (1932–1938)

Een constant element in Marsmans schrijverschap wordt bepaald door zijn drang zichzelf op papier rekenschap te geven van zijn literaire en persoonlijke ontwikkeling. Over een van zijn divagaties (zie p. 79–81 van dit deel) spreekt hij als een 'oratio pro domo', en in al zijn kritische geschriften, of ze nu anderen betreffen of hemzelf, speelt het element van verantwoording afleggen een belangrijke rol. Zelfportret van J. F., zijn autobiografische roman, kan mede onder dat aspect beschouwd worden; de 'Drie autobiografische stukken' zijn er in hun geheel onder te brengen. In deel I, p. 263 e.v. is uitgebreid melding gemaakt van de eerste versie van 'Dichten over den dood', het tweede van deze stukken. Het wordt hier integraal gepubliceerd. Er blijkt nog een zekere affiniteit uit met het katholicisme, een gevoel waarmee in 'Kruisbeeld of kathedraal' radicaal wordt afgerekend. Deze 'confessie' stamt uit Marsmans laatste levensjaren. Van geheel andere aard is de brief aan de Amsterdamse kunstenaarssociëteit 'De Kring', een waarschijnlijk nooit verzonden vervolg op het in Forum van februari 1933 verschenen artikel 'Moscou gaat dromen'. Voor uitgebreid commentaar op deze brief verwijst ik naar Tirade 214 (april 1976), p. 266–269.

DICHTEN OVER DEN DOOD

... 'Neen, zeide hij, mijn dichterschap is een vloek. Ik kan niet zeggen of de poëzie voor de geheele menschheid een vloek is, ik kan zelfs niet zeggen of hun dichterschap dit is voor andere dichters. Ik spreek voor mijzelf; hoe zou ik over anderen spreken en oordeelen, zoolang ik voor mijzelf nog niet tot klaarheid ben gekomen, of, tot klaarheid gekomen, de omzetting van dat klare besef in daden nog altijd niet aandurf. U kent de uitdrukking de lier aan de wilgen hangen, welnu, ik zal, als ik mijzelf wilde redden mijn lier aan splinters moeten slaan. – Ik zal trachten U dit alles uit te leggen, want ik zie Uw verwondering en ik begrijp ze.

Ik begrijp ze zeer goed: U vraagt zich af hoe het mogelijk is, dat iemand die zoo over poëzie spreekt en schrijft als ik het gedaan heb en nog doe, nu zoo geheel anders over haar spreekt. Heb ik niet gezegd dat het schrijven van verzen voor den dichter de vervulling is der opperste

levensfunctie, misschien wel der eenige? Heb ik niet met den dwependen hartstocht van mijn vijf en twintigsten jaar in critieken en manifesten getuigd van de schoonheid en van de vreugde die zij schenkt aan hare dichters? Heb ik niet over de schoonheid gesproken als een eeredienst, een geloof en over gedichten als van paradijzen? Is dit alles niet waar?

Het is waar dat ik dat alles gedaan heb en het is waar dat dit alles zoo is. Maar het is één kant van het muntstuk, de blinkende helft.

Ik moet allang, al jaren, hebben geweten dat dit alles de helft slechts is, en dat – voor mij zeker – de andere helft er veel meer opaan komt. Ik moet dit besef hebben weggeduwd, zooals ik alles kan wegduwen wat mij voor een beslissing stelt. Zelfs de beslistheid van mijn stem en gebaren is een vorm van bedrog, vooral van zelfbedrog; zij suggereert dat ik voor niets uit den weg ga, dat ik aanpak of verwerp, dat ik kies; maar op den duur is het niet te verbergen hoe ontzettend onzeker ik ben en hoe bevreesd voor een keus...

Ik zal nog even terug moeten gaan tot wat voor mij het wezen is van de dichtkunst, anders blijft alles verward... De dichtkunst als functie, het werken van den demon der poëzie, is naar mijn vaste overtuiging van goddelijken aard; misschien moet ik zeggen van op-iets-goddelijks-gelijkenden aard, want zuiver goddelijks is er natuurlijk niets in den mensch. Maar het werken der vormkracht, het verheugen van menschelijkheid dat dichten is, het purifieeren ervan in de transformatie van stof tot gedicht, dat alles is iets wat overeenkomst vertoont – laat ik het zoo zeggen – met het goddelijke scheppen, en ik zal nooit ontkennen dat de tijden of oogenblikken waarop ik geschreven heb, goddelijke momenten zijn geweest, of althans hadden kunnen zijn, al onderging ik ze niet altijd zoo. Maar ook het ding, het product, het gedicht, als het geraakte tot schoonheid, vertoonde dan glansen van hooger orde.

Ik weet zeer goed dat deze beweringen niet alleen het gepeupel doen grijnzen, ze doen tegenwoordig ook verschillenden grijnzen, die men vroeger niet bij het gepeupel dorst tellen, maar de dichters weten het nog. Voorloopig tenminste, want ik ga vreezen dat men meer en meer dichten gaat noemen wat met de daemonie van het scheppen niets meer te maken heeft. –

Ik kom terug op mijzelf, want ik heb U nog altijd niet duidelijk gemaakt hoe het dichten en het gedicht waarvan ik ook nu niets dan verhevens vertel, mij tot schade kon worden, mij misschien altijd tot schade is geweest. Het komt doordat het krachten in mij heeft versterkt die ongoddelijk zijn, omdat het mij afgeleid heeft van mijzelf en van

mijn diepere taak. Was het dan niet mijn taak om verzen te schrijven en de schoonheid te dienen, zooals het heet? – Neen, het was niet mijn taak, of het was nóg niet mijn taak – en als gij mijn gedichten goed leest zal het uit die gedichten zelf blijken waarom niet...

Ik heb ten eerste, de goddelijkheid van de poëzie en het dichterschap op een zeer ongoddelijke en zelfzuchtige manier misbruikt. Ik wist zeer goed dat wat het dichten en het gedicht aan goddelijks inhielden of deden vermoeden, niet bestemd is voor het instandhouden en het versterken van allesbehalve onwereldsche trekken in mijzelf; misschien is niets van zijn eigen werk bestemd voor den dichter, in welke richting dan ook, want de dichter bestaat ter wille van de dichtkunst, niet omgekeerd, maar ik heb de waarde die het dichterschap, misschien toch kan hebben voor den dichter zelf, zonder aarzelen vervalscht, als men wil verduisterd. Allereerst was de distinctie die het mij gaf, het anders en meer zijn dan de meesten, een reden, of een reden te meer dan mij van nature reeds eigen is, tot het versterken van mijn hoovaardigheid... en hoezeer ik in mijn eerlijkste momenten geroepen heb om een volk waarin [ik] kon wortelen en weerklank vinden, ik heb het zelden, zoo ooit, gedaan met de intentie dat het goddelijke dat in gedichten ligt, in hen zou weerklinken. Ik heb voor mijzelf gezocht naar echo's en ik heb het vragen om weerklank, dat op zichzelf toch werkelijk niet ontberend kan zijn, gevoeld als vernedering, wat wijst op een ingeboren en ingevreten trots.

Ik heb mij buitendien niet alleen tegenover wat ik het gepeupel noem – en ik erken dat weinig daarbuiten valt – op mijn dichterschap verhoogvaardigd, maar ook tegenover God zelf. Ik heb mij al dichtend te zeer een god-gelijke gevoeld om mijzelf of mijn dichterschap nog te ervaren als instrument. Ik had niet het gevoel van leenman tegenover leenheer, ik had het gevoel van sterke onafhankelijkheid; – en de functie die, hoe weinig een dichter dan ook genieten kan van zijn dichterschap en nog minder van zijn eigen gedichten, mij tot onderworpenheid had kunnen bewegen, verhardde mij in mijn opstandigheid. – En het paradijs, het paradijs der gedichten...? Wie er zoo in leeft als ik heb gedaan, vergeet het paradijs waaraan zij herinneren voor het paradijs dat zij zijn. Ik ben aan gedichten verslaafd zooals een ander verslaafd is aan vrouwen of drank.

Maar niet alleen om deze twee of drie redenen, moet ik tenslotte erkennen dat juist poëzie en het zijn van dichter mij hebben verleid tot een hoogmoed die al het andere in mij verstikte. Ik geloof dat ik zelfs had moeten weigeren te dichten en met gedichten te leven, als ik nede-

rig van aard was geweest. Maar misschien zou ik dan ook mijn eigenlijke taak niet hebben kunnen ontloopen, misschien, had ik, als ik inderdaad nederig was geweest, kunnen dichten en gedichten lezen – en tegelijk kunnen denken aan den dood.

Gij zult zeggen, een zonderlinge taak, dat denken over den dood, niet het minst voor iemand, die jarenlang over niets anders schreef dan over levenskracht, maar als gij goed leest – en misschien is dat zelfs niet eens noodig – zal in in den roep om leven onmacht tot leven, vrees ik, zeer duidelijk zijn; ja, klinkt het niet als een roepen om de doodsangst te overstemmen?

Zoo is het, – eenmaal moest ik er toe komen het voor mijzelf te erkennen; maar dat is voor een hoogmoedige niet genoeg, ik moest het ook tegenover anderen, één andere desnoods, erkennen.

Ik had moeten denken aan den dood, niet alleen in gedichten, en ik had den doodsangst niet moeten verdrijven met het roepen om leven, ik had hem zwijgend moeten doorstaan. Misschien – neen, zeker – was ik dan nu verder geweest, vreesloozer, rechter, eenvoudiger. – Ik heb verschillende vijanden gewond en sommigen overwonnen, maar met dien eenen werkelijken vijand heb ik zelden of nooit nog gevochten. Ik vlucht als hij komt, – ik vlucht. Denken aan den dood, trachten kalm te worden bij de gedachte aan den dood... Ik had moeten denken aan mijn eigen doodsstrijd, die ontzettend zal zijn, als alles zoo doorgaat, zoo overspannen, vreesachtig, nerveus en onmanlijk. Ik had mij zelf moeten zien liggen op een bed, in een eenzame vreemde kamer, ver weg, ver weg, en ik had moeten trachten niet bang te worden bij het ruiken van dien modderigen kelderlucht die ik verspreiden zal bij mijn ontbinding. Ik had mij moeten wennen aan de doodsgedachte, ik had mij vertrouwd moeten maken met de gedachte aan mijn vernietiging. – Ik weet dat het uit den tijd is zooveel waarde te hechten aan dit alles, aan de persoonlijke ziel, aan den persoonlijke dood, aan ondergang, opstanding, heil of verdoemenis, maar die overweging deert mij gelukkig niet meer; ik heb er mij glimlachend bij neer gelegd in dezen tijd uit den tijd te zijn. –

Ik weet niet wat mij zoo bevreesd voor den dood maakt, de zekerheid dat mijn lichaam vergaan zal, de onzekerheid die de ziel tegemoet gaat, het niet-zijn, het zalig-zijn, het verdoemd-zijn...? Ik weet alleen, dat ik bang ben, doodsbang; en deze angst had ik moeten bestrijden en overwinnen, voor alle andere dingen, voor dat ik verder leefde (met die vrees in mijn rug van plotseling overvallen te worden, die mij op de meest onverwachte oogenblikken bespringt, en natuurlijk juist op momenten

dat hij mij het diepst verwart en vernedert: bij een vrouw, terwijl ik een wereldsch en zorgeloos libertijn poog te zijn, tijdens een rede, op een samenkomst met veel mensen.), ja die angst had ik moeten bestrijden voor dat ik dichtte. Want het dichten heeft mij in het leven geplaatst en mijn trots versterkt, en ik had aan den dood moeten denken, zonder trots en als het kon zonder vrees.

Ik zie wat gij zeggen wilt: gij wilt mij wijzen op de zeer vele doodsgedichten die ik geschreven heb, en gij wilt er bij zeggen, wat gij al vaker gezegd hebt na Uw gesprek daarover met S. –, dat juist die gedichten mijn levenskrachtigste zijn en dat zij zeer ver doordringen in het gebied van den dood. Ik ben het met U eens dat mijn doodsgedichten levenskrachtiger zijn dan de andere maar zij zijn nog niet levenskrachtig genoeg.

Ik weet trouwens niet of men nog wel dicht als men werkelijk denkt aan den dood, zooals ik, al mijn vroegere beweringen ten spijt, niet meer weet of men nog wel dicht als men werkelijk leeft. Ik heb gezegd dat dichten leven is, en dat omgekeerd het leven versterkt en gezuiverd wordt in de gedichten, en misschien is het zoo – maar met den dood is het niet zoo, dat weet ik zeker. Over den dood moest men liever niet dichten. Tenminste, ik had het niet moeten doen... Waarom niet?

Omdat mijn dichten over den dood een bedrog is geweest, een schijngevecht, een spiegeltragedie. Ik ben gaan inzien dat ik mij in mijn gedichten zoo vaak met den dood heb beziggehouden, omdat ik in werkelijkheid niet aan hem dorst denken. Ik heb mijzelf gesust met het denkbeeld zeer intensief bezig te zijn met den dood, terwijl ik mij bezig hield met een honderdmaal verzwakt en vervalscht bééld van den dood. Dat is de dood niet, dat ding uit mijn gedichten. Dat is de dood niet, dat is een onmanlijke copie van den dood, pasklaar gemaakt om door mij met dichtboeien gekneveld te worden; dat is de dood zooals ik hem, tevoren berekend, aankon. Of ook niet aankon, want zelfs deze dichtertelijke dood was in staat mij te overmannen. Maar als men goed toeziet was ook dat slechts een schijngevecht, want het spel moest toch eindigen met een overmacht van den dood, anders was alles te doorzichtig geweest.

Ziet ge nu waarom ik over den dood heb gedicht? Ziet ge nu dat ik over een dood heb gedicht die den dood niet is, die zelfs mijn dood niet is... om den dood te kunnen vergeten. Als ik nooit over den dood, in welken vorm dan ook had gedacht, als ik er als dichter nooit over had gedicht, zou ik mij zeker verweten hebben mij aan zijn ban te onttrekken. Ik zou mij verweten hebben mijn taak te verzaken en mijn angst

te ontvluchten, maar hoe meesterlijk heb ik dat verwijt niet omzeild: ik dichtte wél over den dood, maar juist in dat dichterlijke gevecht met den dood, dat al mijn aandacht en inspanning opvroeg, kon ik niets zoo goed vergeten als de werkelijke dood. Ik heb, dichtend over den dood, over dien zachtzinnigen dood uit mijn gedichten, zoolang en zoo verweekt het woord dood gebruikt, dat ik nu niet eens meer volstaan kan met dood te zeggen als ik dood bedoel. –

De schijn was volkomen gered: ik dacht aan den dood, ik streed er mee, ik bedwong hem soms, ik werd soms overmeesterd... Maar ergens, God weet waar, maar zeker niet in mijn gedichten, woont en wacht mijn dood, onverbiddelijk en ongetemd, lachend en verachtelijk neerziend op de schijngevechten en de lafheid der poëzie.

Begrijp mij goed: ik denk niet gering over de winst van dit dichten over den dood, maar misschien is de schoonheid van mijn gedichten meer voor anderen, die wellicht niet zoo bang voor hun dood zijn als ik voor de mijne dan voor mij. Voor mij was het dichten een ook in zijn moeiten zeer boeiend werk, maar tegelijk een bedrog, een narcose, een verzoeking waarvoor ik bezweken ben. En ergens wacht nog mijn dood, jong, frisch, sterk, tot de tanden gewapend, en ik ben nog even bang als ik was als kind in het donker. Ik ben buitendien moe en bedwelmd voor het veelvuldig en langdurig opiumschuiven van poëzie; ik ben verzwakt en beneveld. Ik ben onvoorbereid, ongetraind, verwijfd en uitgeput in dienst van de schoonheid. Ik ben geen man meer die zijn man staat, laat staan zijn dood.

Ziedaar het resultaat van tien, twaalf jaren dichten, over leven en dood. Ik ben 32.'

(Maatstaf van december 1960)

Aan 'De Kring', Amsterdam

Ik heb onlangs een brief van U gehad, naar aanleiding van wat ik over U schreef in 'Forum', met het verzoek een lezing voor U te komen houden. Die brief liet ik onbeantwoord, tot op heden, omdat ik ten eerste dacht dat het een 'grap' was (U kon immers op Uw vingers natellen dat iemand die over U oordeelt zooals ik, geen lust heeft om voor U te spreken) en ten tweede, omdat ik de zaak spoedig vergat. Van beleefdheidsbevliegingen heb ik weinig last, en het gevoel U een antwoord *schuldig* te zijn ontbrak en ontbreekt mij geheel. Ik heb dat gevoel alleen tegen over *gelijken*.

De reden dat ik U thans toch nog schrijf, is deze: ik sprak gister mijn vriend, Uw lid, Binnendijk, die mij erop wees dat er onder U ook nog menschen te vinden zijn, die ook volgens mij van de goede soort zijn, en dat er bij sommigen van U een heftige verontwaardiging over mijn woorden ontstaan was. Dit laatste deed mij genoegen: ik had dus blijkbaar niet voor niets geprotesteerd tegen den geest van rotheid die Uw genootschap beheerscht, en ten tweede: misschien hebben die enkelen onder U, die uit het goede hout zijn gesneden eenig recht op antwoord.

Ik begrijp dat Uw verontwaardiging voor een groot deel mijn onbeschoften toon gold, maar dat deerde mij niet: op het bewaren van den 'goeden toon' stel ik geenerlei prijs.

Thans Uw brief: ik lees natuurlijk niet voor 'de Kring'. Ik lees nog liever voor het Nut van 't Algemeen in Zierikzee dan voor die lamlendige bende van halfslachtigen, mergloozen, vervalschers van geest en leven, die, vooral zaterdagsavonds, Uw gebouw vullen, en die de *pretentie hebben* ontvankelijk te zijn voor de dingen die zij in wezen alleen al verraden hebben doordat zij *liegen* er iets voor te voelen. 'De Kring' is een atmosfeer waar ik niet in ademen kan, en niet ademen wil, en waar een geest heerscht van de miserabelste artistiekeerigheid, 'mondainiteit' en 'libertinage', in wezen zoo laf, zoo goor, zoo neerslachtig en burgerlijk dat ik mij telkens weer met ergernis afvraag waarom ook vrienden van mij zich in die stank ophouden. Zij denken natuurlijk dat het niet hindert, dat men toch eens praten (etcetera) moet. Ik ken die uitvluchten, maar ondertusschen verleen en zij aan hun omgeving door hun aanwezigheid toch een schijn van rechtvaardiging. Afgezien nog van den tijd die zij er verdonderen, maar ook dat is niet erg: zij 'leven' dan zoogenaamd toch in die frissche broedplaats van genialiteit, eerlijkheid en levenskrachtige bezieling.

De schilder Willink heeft, naar ik hoor, de bewering geuit, dat ik mijn beschuldiging 'waar moet maken'. Ik dank hem voor de sommatie, maar ik *kan* er, zelfs als ik *wilde*, niet aan voldoen. Zoo iets is niet te bewijzen, men voelt het of men voelt het niet; en het enkele feit, dat hij, blijkens zijn vraag, aan de aanwezigheid van een rotsfeer twijfelt, bewijst dat hij er zelf mee besmet is, wat mij spijt, maar weinig verwondert.

De heer Straat heeft gevraagd: 'hoe weet Marsman dat?' Die vraag is spoedig beantwoord: ik spreek geregeld menschen die 'de Kring' frequenteerden, en de verhalen die zij er mij van doen zijn voor mij meer dan voldoende. Versta mij wel: zij veroordelen die atmosfeer die ik haat (veel) minder dan ik, zij spreken soms (half-) verdedigend over de Kring, maar hun 'gezelligheids' overwegingen zijn dan weer sterker dan

hun zin voor hygiëne. Buitendien: ik ken 'de Kring' zelf uit een veel aardiger tijd (de tijd aan de Amstel) en later, uit de jaren '25 en '26, toen het er spoedig al afschuwelijk werd.

Ik heb een moment het *voornemen* gehad, nog eenmaal de Kring te bezoeken, maar ik laat het tenslotte liever aan het *toeval* over. Mocht dat mij nog eens bij U binnen brengen, dan zal ik 5 minuten tot de aanwezigen spreken, en herhalen, in duidelijke woorden – en als ik denk aan de smoelen en de rest van driekwart van Uw leden, dan weet ik nu al: in grove, onbeschofte en beleedigende woorden, dat Uw sociëteit, als zij zich niet zuivert, een der broeinesten van de naaste verrotteheid is, een lapzwanenparadijs, een water- en melktroep, een stompzinnig, geestdoodend, geestverlagend milieu. Niemand heeft dat overtuigender gesuggereerd dan Uw lid van Vriesland in Amsterdamsche Bohème. (en eenmaal gezuiverd is zij overbodig, de weinigen vinden elkaar wel buiten een 'sociëteit'.)

Ik geef U de verzekering dat het feit dat ik de moeite heb genomen U toch nog te schrijven voor sommigen Uwer getuigt van een bijzondere hoogachting.

H. M.

(Tirade van april 1976)

KRUISBEELD OF KATHEDRAAL

Ik kan wel met zekerheid zeggen, dat ik mijn toenadering tot het katholicisme achteraf verkeerd beoordeelen zal. Hoe dicht ik het destijds genaderd ben, weet ik niet en wist ik ook toen niet; de afstand leek toen alleen te schatten vanuit het geloof en juist vanuit het geloof deed die afstand er niets toe. Buitendien, hoewel er een geleidelijke toenadering was, door het vertrouwd raken met verschillende stukken van de leer en – door den omgang met katholieken – met hun zeer speciale sfeer, die afstand zal in wezen wel altijd even groot zijn geweest, waar ik mij ook emotioneel of gedachtelijk bevond, en ondanks de sterke schommelingen waaraan mijn overtuiging onderhevig was, omdat tenslotte een dieper gelegen afkeer de muur was die mij bleef scheiden. Ik geloof dat alleen een plotselinge vernietiging van dien onwil en van wat ik ook nu, maar zonder afkeuring, mijn superbia kan blijven noemen, een overrompeling bliksemend als het visioen van Damascus, een bekeering mogelijk had gemaakt.

Toen ik zes jaar was, vertelde mijn moeder nog eens kort voor haar

dood met een spottenden glimlach, moet ik onder den indruk van de bijbelsche verhalen, die ik op school had gehoord, op mijn manier zeer vroom zijn geweest. Het was het jaar van een van mijn ernstigste ziekten en op een avond vond mijn moeder mij, badend in koortszweet en angst geknield in mijn bed, het hoofd in mijn smeekend gevouwen handen, voorover in de kussens. Ik merkte wel dat zij binnen kwam, maar hoezeer ik mij tegenover haar schaamde, ik wilde mijn gebed niet onderbreken. Ik bad letterlijk in het aangezicht van den dood, en niet om genezing, maar om het vermogen mij neer te leggen bij Gods ondoorgrondelijk raadsbesluit. Ik geef op zich niet veel voor dat soort reacties bij een jongen van zes, het feit blijft bestaan, zelfs als ik nu met mijn vader, die zich later op onze wandelingen nog dikwijls vroolijk maakte over mijn jeugdige vroomheid, besef, dat mijn godsdienstige neigingen, geheel de weerspiegelingen waren van die van de school en de meid. Hij beweerde altijd, dat het gelukkig met de mazelen over was gegaan, en ik heb noch aan hem noch aan mijn moeder ooit verraden hoe lang en hoe hevig zij hebben gewoed.

Die meid was oerprotestant en voorzoover ik zelf in religieusen zin iets met het christendom heb te maken gehad, bleef ik een protestant, ook in mijn toenadering tot het katholicisme. Ik zag de twee vormen hier overigens niet tegen elkander uitspelen, maar het is duidelijk dat de aardsche heidensche¹ elementen aan het katholicisme in de oogen van scheppende naturen een sterken voorsprong bezorgen, zelfs wanneer zij niet worden bekoord door het liturgisch ceremonieel, door het meesterlijk leerstuk van de transsubstantiatie, door wierook en gebrandschilderd glas.

Ik werd door iets anders geboeid. Ik ben, om met het negatieve te beginnen in het christendom altijd afgestooten door Christus zelf. Wel heb ik later, ook in mij zelf, concepties en voorstellingen van hem ontdekt, die een verzoening mogelijk hadden kunnen maken, maar alles wat zweemt naar den Man aan het Kruis, nog geheel afgezien van de leer waartoe hij aanleiding gaf, heb ik van jongsaf, na de ervaring, die ik nu zal beschrijven, met al mijn hartstocht gehaat.

Ik herinner mij hoe ik voor de eerste maal een crucifix zag. Ik was met Lena op bezoek bij een katholieke vriendin van haar, en boven den schoorsteenmantel met de familieportretten in schelpenomlijsting en het ragfijne scheepje in de flesch, hing het gele, uitgemergelde lichaam van den Verlosser, met bloed bekleet. Ik had natuurlijk al eerder afbeeldingen van hem gezien, ook aan het kruis, maar toen ik besepte dat hij daar niet slechts enkele uren gehangen had, maar dat juist deze afschu-

welijke ontknoping van zijn drama, het oogenblik was, dat, vereeuwigd, het essentieele en beslissende oogenblik voor het christendom werd, dat hij juist in dat uur zijn taak pas volkomen vervulde, dat dit al die eeuwen door voor Europa gegolden had als de verlossende daad voor een wereld die zich zelf te voren tot haar eeuwig onheil verdoemd had – bekroop mij een afkeer en een verzet dat mij nooit meer geheel heeft verlaten. Is dit alleen niet voldoende om te bewijzen dat ik van de kern van het christendom altijd mijlen ver ben verwijderd geweest? Ik haatte niet slechts het schuldgevoel van den deemoed, het zwelgen in de vloek van de zonde, het al dan niet plaatsvervangend lijden, ik haatte Christus, ook al dacht ik hem niet paulinisch vervalscht; ik haatte dien valen jood aan het kruis van het eerste oogenblik af, dat hij mij op het crucifix van de roomsche juffrouw in zijn meest essentieele gedaante verscheen. Ik verweet mijzelf jarenlang, dat ik tot dien god had gebeden, ik voelde een wrok tegenover mijn ouders omdat zij mij tegen dit soort aanraking niet hadden gevrijwaard, ik werd grof en onhandelbaar tegen de brave Lena die met oprechte ontzetting en bedroefdheid ervoer hoe ik plotseling verwoed overstag ging van de meest innige vroomheid naar een uiterste van ketterij. Zij nam kort daarop haar ontslag. En niet omdat zij mijn blasfemieën niet langer verdragen kon – zij verdroeg die als een geringe aardsche straf voor het feit dat zij den strijd met den duivel in mij zoo zwak had gevoerd en zich door den ketterschen wolf in de bigotte schaapsvacht zoo argeloos had laten bedriegen – maar omdat zij vreesde dat zij mij, nu ik eenmaal tegen haar ingenomen was, van kwaad tot erger zou brengen. Het afscheid was tragisch, ik hilde en Lena zei plichtig: ‘Ik hoop, kind, dat God het mij zal vergeven, dat ik de afgoderij van Rome niet voor je verborgen hield’. Zij had dus zeer goed begrepen dat van dat oogenblik af de fatale omkeer in mij plaats had gegrepen.

Hoe vaak heb ik mij later niet afgevraagd hoe het mogelijk is geweest, dat een godsbeeld dat mij van het eerste oogenblik af met weerzin vervulde, ooit vat heeft gekregen op de menschen; dat zij twintig eeuwen voor hem hebben geleden en gevochten, tot hem gebeden en gesmeekt, voor zijn verdoemenis gesidderd en hun leven vergiftigd door het hunkeren naar zijn paradijs. Dat de europeesche menschheid dezen Christus aanvaardde als verlossend middelaar en god is een vonnis.

Ik moet bekennen dat ik ook van het kruis zonder Christus nooit heb gehouden; het vloekt in het landschap, het vierendeelt het heelal, het is in zijn universeele triomf van den geest – de horizon gekruist door een loodrechte lijn – een aanslag op het leven, de ruimte en de natuur.

De schilder die mij op de mystieken gewezen had, had erbij gezegd,

dat naar zijn mening de essentie van de mystiek niets met eenigen gevestigden godsdienst te maken had. Ook de christelijke mystici waren in wezen allen ketters, maar juist daarom dronken van God. Ik ervoer hetzelfde als hij, ik las hen alleen om die sfeer van uiterste stilte en sneeuwlicht, die mij kort voor mijn twintigste jaar zoo onweerstaanbaar aantrok en vasthield, terwijl iets als Augustinus' bekeerling en schuldbesef altijd een bijsmaak van hypocrisie voor mij hield. Dit was niet het geval met Pascal, maar in wezen liet de onverbiddelijke kwelling van zijn zelf-onderzoek mij onaangedaan, omdat ik de christelijke premissen ervan niet ervoer. Tevergeefs las ik Kierkegaard – wiens pre-nietzscheaansche inslag mij overigens zeer nauw verwant was –, omdat hij zich telkens als de beslissing naderde, weer ging verschuilen achter zijn paradox. De paradox was reeds bij hem een *deus ex machina*, een *passe-partout*, een doodoener en een systeem, laat staan bij zijn z.g. dialectischen nasleep. Al deze christenen waren in wezen deserteurs, bang voor de demonie van het leven, die voor zoover zij deel hadden aan de cultuur toch altijd de achterdeur openhielden, waardoor zij als het vuur der aarde hun te na aan de schenen kwam, konden ontwijken. Neen, op hen viel in den grond van den zaak niet te rekenen, ook niet op de katholieken onder hen.

Toch had het katholicisme een tijdlang een fascinerende kracht. Ik geloof achteraf, dat wat mij erin aantrok met den evangelischen kant ervan niets te maken had, noch met de leer; of met de leer alleen voorzoover zij een intellectuele parallel inhield met den bouw van de kathedraal; in dien zin was de aantrekking zuiver aesthetisch en formeel. Ik bewonderde de psychologie der jezuïeten, de belegen cultuur van de kerk als wereldlijke macht, haar aristocratisch-hiërarchisch principe – lijnrecht in strijd met de democratie van het NT. – ik droomde romantisch van kruistochten en kathedralen, ik vereerde het katholicisme als heroïsch collectivisme, zooals ik in dien tijd ook fascistische sympathieën bezat; ik had de klassieken nog niet gezien, ik kende Paestum nog niet, noch de antieke beelden, ik was noordsch, gotisch, gekweld.

Maar nog eens, wat had dit alles met het evangelie te doen? Ik herinner mij nog hoe ik met een plotseling opvlammende vreugde en instemming van een andalusisch priester vernam, dat hij in de groote feestelijke voorjaarsprocessie geen kruisbeeld meevoeren liet, omdat het volk niets gevoelde voor dien duisteren, treurigen god, terwijl het vol verrukking knielde en juichte bij het gezicht van de vorstelijk-opgetuigde madonna, een ingetogen neerblickende koningin-courtisane, verpakt

in rijke gewaden, zetelend boven de halve maan. Als ik tevoren al niet verrukt was geweest door het andalusische land, zijn menschen en liederen, zou dit eene bericht genoeg zijn geweest om mij onmiddellijk voor hen te winnen. Hoe ellendig voelde ik mij echter een half jaar daarna in Assisi, dat mij zeeziek maakte met zijn heiligheid, druipend van de franciscaansche devotie. Toen ik daarna, bijna vluchtend, over de Umbrische heuvels liep, werd ik langzamerhand weer gezuiverd, maar pas den volgenden dag viel ook de fysieke herinnering aan een onwaarachtige gedokenheid van mij af, toen ik in de beelden van de florentijnsche renaissancisten het leven weer op zijn natuurlijke hoogte ervoer, onbewogen en recht; vooral de teekeningen van Buonarroti deden mij de smeekgezichten, de gevouwen handen en blikken van Assisi volkomen vergeten.

Ja, zoo is het geweest: het katholicisme als macht, als oudste conservatieve macht in Europa, de kathedraal, het aristotelisch thomisme als de verwerkelijking van een grootsche wereldconceptie, de verwantschap met het antieke Rome, de erfenis van het heidendom, dat alles heeft mij geboeid, maar ik behield een onoverwinnelijken afkeer van de hostie en van het kruis. Slechts één overweging kon mij soms met het laatste verzoenen als ik het aantrof op de tweesprong van landelijke wegen, in Normandië, in de Ardennen: de gedachte, dat de menschen die hier critiekloos in konden gelooven en dat een bevolking die het aanbidt en zonder blozen van de kerk oversteekt naar de kroeg, de theologie overlatend aan de theologen, gelukkiger, zorgelooser, aardscher en [is dan] in het noorden waar de geldbuidel en de meest inane theologische haarkloverij de onuitputtelijke bron vormt voor een dagelijksch hernieuwd krakeel. Van hoog tot laag, van leek tot doorgewinterde barthiaan – tot op een trambalcon staan ze gereed om over de uitverkiezing te twisten.

Slechts tweemaal zag ik verbeeldingen van Christus, die ik niet slechts als schilderij maar ook als conceptie volkomen aanvaardbaar en bewonderenswaardig vond. De eerste daarvan was echter niet Christus, maar Dürer! Dwalend door de Alte Pinakothek stond ik in een der zijkabinetten plotseling voor diens vorstelijk zelfportret met het gouden krullend haar. Had Dürer zich zelfbewust deze Christustrekken gegeven, bedoelde hij een versmelting van zichzelf en Christus, beiden in den voor hem idealen vorm? De vragen verdwenen vrijwel voor de ontstellende zekerheid dat dit geheel de voorstelling was waaronder ik mijn Christus gezien had, in de tijden waarin ik tot mij zelf had gezegd: 'Ik zou Christus willen zijn en met volledige overgave, als Christus *die*

mensch was geweest': een vorst, maar voor een vorst sober, vol rustige kracht en van innerlijke rijkdom die trots en praal kan versmaden, edel, beheerscht wereldlijk. Maar vooral bij deze laatste gedachte begreep ik dat deze Christus Christus niet was, dat hij zelfs het essentieele van Christus miste, die ik hem pas gedenatureerd kon aanvaarden, omgezet in zijn verwerdlijkt tegendeel.

Doch er was nog een andere Christus, die mij *als Christus* zelfs oneindig sterker geboeid hield dan Dürers zelfportret – en in wezen om geen andere reden dan dat deze nog volkomen Christus kon zijn, en zelfs in den overgeleverden zin, zonder ook maar iets te vertoonen van wat in zijn traditioneele gedaante steeds mijn weerzin opriep. Ik bedoel het wonderlijke schilderij dat men toeschrijft aan Luis de Morales. Ook deze Christus is een aristocratisch mensch, maar tegelijk de man die volkomen past in de mythologie van schepping, zondeval, middelaarschap en verlossing. Deze Christus is de Christus der eeuwen en der christelijke menschheid zonder iets van den larmoyanten zwendel die hem anders zoo pijnlijk maakt. Iets goddelijks kon ik echter niet in hem zien, en in zooverre zou men ook moeten zeggen dat hij de overgeleverde conceptie doorbreekt door, volkomen mensch hier, de andere helft van wat men zijn dubbele natuur noemt op zijn minst te *verzwijgen*. In zekeren zin verzwijgt hij zelfs het lijden, of misschien moet men zeggen, dat hij zoo sterk beheerscht wordt door een afstandscheppenden adel, dat hij – terwijl hij de kruisiging nog tegemoet gaat – alles tegelijkertijd al onder en achter zich heeft. Christus, bekroond met den doornenkroon, zit tusschen het kruis dat met den dwarsbalk naast hem op den grond staat, en de hamer, de boor, de spijkers, de geeselroe; een edelman, geheel ingenomen door die eene expressie, van superieure, haast weer onverschillig geworden amor fati en onvergelykelijke noblesse. Hij weet wat hij tegemoet gaat en hij heeft het aanvaard; niet geheel zonder verachting voor zichzelf en zijn vader, voor de wereld die hij moet redden. Maar gelaten, rustig, zonder zweet en verscheurdheid, zonder zelfbeklag, zonder vrees. Hoogstens een weinig vermoeid; men zou bijna zeggen afwezig, peinzend in een nabije verte; een man die alle vernedering aanvaarden zal in een hooghartig berusten, ook als alles vergeefs zal blijken te zijn.

Doch wat heeft het voor zin een particulieren Christus te scheppen? Welken vorm men hem geeft, de realiteit waarmee men te maken heeft is hij-zelf en in wezen staat men, alle blasphemieën en psychologische explicatie ten spijt, toch weer voor de befaamde vraag: 'Wat dunkt u van den Christus?'; tegenover die vraag verdwijnen de concepties van

Dürer en de Morales, verdwijnen vooral ook de christenen met hun christendom zelf en men blijft alleen met het raadsel: heeft deze wereld zich zelf verdoemd, is zij door dezen als Godmensch gered? en alles in mij antwoordt 'neen'.

1. De leer der Drie-eenheid heeft mij, ook in het protestantisme, ondanks alle verdoezelend gegoochel, altijd een verkapt overblijfsel uit het polytheïsme geleken – het jodendom ook op dit stuk veel strenger en zuiverder.

(Raam 24 (1966), p. 161–166, als bijlage van Jan Cartens' essay Orfeus en het lam. Jan Engelman en H. Marsman 1925–1940. Het hs. was in het bezit van Engelman, die in een op p. 164–165 afgedrukte brief aan Cartens over dit stuk spreekt als 'opstel'. M.i. gaat het hier echter om een fragment autobiografisch proza, dat in de uiterlijke details (dood van de moeder, onkerkelijkheid van de ouders, etc.), afwijkt van Marsmans persoonlijke achtergronden. In de ideeën is het even waarheidsgetrouw als Zelfportret van J.F.)

VERSPREIDE ARTIKELEN (1924-1940)

De stukken die hier bijeengebracht zijn, vormen een representatieve dwarsdoorsnee van de verschillende aspecten en de ontwikkeling van Marsmans kritiek. De besprekingen die hij in 1924 en 1925 in De vrije bladen publiceerde geven blijk van zijn voorzichtig positie-kiezen t.o.v. het modernisme. In het artikel over Wies Moens slaat de balans door naar de negatieve kant, in de recensie van Houwinks Novellen naar de positieve. Uitgesproken afwijzend stond Marsman tegenover het humanitair-expressionisme, zoals duidelijk valt te lezen in de stukken over Moens en Dop Bles. (Zie verder deel I, hfdst. 3 en 4).

Er is wel eens gesteld (bv. door Oversteegen in Vorm of vent, p. 202) dat Marsmans kritiek tegen het einde van de jaren twintig van vitalistisch esthetisch werd. Vitalistisch is in elk geval nog het stukje over Chaplin (zie voor verder commentaar mijn artikel 'Chaplinade' in Voor H. A. Gomperts bij zijn 65e verjaardag, Amsterdam 1980, p. 167-176). In hoofdstuk 4 van deel I heb ik al uiteengezet dat Marsmans literatuuropvatting ook in zijn post-vitalistische periode voldoende aanknopingspunten bood om tot een vergelijk te komen met de personalistische literatuuropvattingen van Ter Braak en Du Perron. Terwijl Oversteegen Marsman naar mijn smaak te dicht in de buurt van Binnendijk en Nijhoff situeert (zie deel I, p. 169 en 246), verdient het m.i. aanbeveling de positie van Marsman te localiseren in de buurt van P. N. van Eyck. Beiden onderscheidden zich door een kritische houding waarin een intensieve aandacht voor de structuur van het literaire werk gecombineerd was met aandacht voor de persoon van de auteur. Voorbeelden van die houding vindt men in Marsmans stukken over Van Eyck en Van Nijlen. Het artikel over Van den Berghs Nieuwe tucht contrasteert merkwaardig met een latere opinie van Marsman, maar is van belang als 'literair-politieke' uiting (zie ook deel I, p. 36 e.v.).

Echo's van de Prisma-polemiek, die ontstond in de botsing van de hierboven vermelde literair-kritische opvattingen, klinken door in het quasi-gefigeerd 'Gesprek in een tuin' en de bespreking van Chr. de Graaffs Allicenspraak. Dat Marsman zich in de jaren na dit 'schisma' wat op de achtergrond hield, blijkt uit het geringe aantal artikelen dat tussen 1931 en 1935 verscheen. Daarna keerde hij in de actieve kritiek terug, nog steeds in een middenpositie, maar soms overhellend tot het Forum-standpunt, bv. in het stuk over Greshoffs Gedichten 1904-1936. In 'De taak der litteraire dagbladcritiek' vindt men weer een staaltje

van zijn autoritaire maatschappelijke opvattingen, die aan zijn kritische ten grondslag lagen.

Tenslotte zijn er twee specimina van resp. zelfrechtvaardiging en zelfkritiek, een genre dat als een rode draad door Marsmans gepubliceerde en ongepubliceerde geschriften loopt. 'Wevers, of de inktvisch op moraline gezet' is een antwoord op de moraliserende bespreking die P. H. Ritter jr. wijdde aan Heden ik, morgen gij. Het korte artikel dat deze afdeling afsluit gaat in op de kwestie van invloed en plagiaat in zijn vroegste poëzie.

OVER WIES MOENS

Naar aanleiding van zijn nieuwen bundel 'Landing.' ('De Sikkels,' Antwerpen. – Mees, Santpoort, 1923).

De figuur Moens (de dichter, de mensch) heeft van den aanvang harer verschijning af groote belangstelling gewekt. Zij maakte school: een epidemie brak uit, die Coster terecht een Moensiade noemde.

Ik laat den politicus, den aktivist hier buiten beschouwing; daarom de Celbrieven ook: weliswaar werd zijn mentaliteit tijdens de gevangenisjaren door de bizondere omstandigheden tragisch verscherpt, en – verdiept, doch essentieel verschilt zij niet van die der gedichten. Daartoe, in hoofdzaak, bepaal ik mij, en zijdelings slechts ga ik in op zijn kunstopvattingen. (De Stem, Oktober 1922). –

Alfred Döblin scheldt het verouderd-westersch te meenen, dat een kunstwerk een geordend organisme moet zijn: laat het chaotisch stroomen, zooals het leven-zelf dat doet. Merkwaardig: juist oostersche werken beantwoorden aan die gewraakte norm, en dubbel-merkwaardig: Döblins 'chineesche' roman: Die drei Sprünge des Wang-lun werd door-en-door westersch van conceptie en factuur, volkomen 20e eeuws-europeesch van tempo. Laat hier rusten de quaestie: oost-west (ik moet weer even lachen om het rijmpje van Zimmermann, uit een aardig-venijnige satire tegen de Tagore-vergoding: 'Als Gottes Atem leiser ging, schuf er den Grafen Keyserling') en laat rusten de meening, dat Döblin er inderdaad bijna in slaagde van 'Wallenstein' een chaos te maken – een boek van groote, juist compositorische dichterlijk-strategische qualiteiten, nochtans. Maar overweeg zijn these nog eens... en wijs die dan af: een kunstwerk is een geordend organisme, het heeft vorm. Dat is niet: verfraaide omlijsting; dat is niet: retouche. Vormen is het creëren-zelf.

Deze weg leidt niet ver om naar Moens: beschouw de ontwikkeling van zijn mentaliteit, en zie hoe deze – noodlottig, maar consequent – moest leiden tot vormeloosheid.

De sprong van Pallieter naar Moens is niet groot, tegen den schijn: dezelfde onverzadigbare eetlust (zon of pap, wat doet 'et ertoe); dezelfde roes, dezelfde zatte gezelligheid, dezelfde... romantiek, buitendien. Vreemd: Moens predikt het wilde omarmen des dagelijkschen levens, en alle donker, alle harde wreedheid, alle realiteit is zoek in zijn werk. Hij is verder: modern humanist. Ge kunt dat, hard maar raak: brooddronken idealisme noemen. Het is één der reacties op het fin-de-siècle, dat een overbeschaafde uitwas is van het individualisme. Het is zelfs één der reacties op het individualisme-zelf. En als zoodanig overbodig: het individualisme staat of valt niet met het fin-de-siècle; het valt überhaupt niet: er kunnen duizend reacties opkomen, daartegen, maar het blijft staan; het kan zich voortdurend vernieuwen, en doet dat ook. Het leeft momenteel, hier in Holland, groot en diep, in A. Roland Holst, het zal, in ruime zin, als de individualist zich verdiept en verbreedt tot persoonlijkheid aan elk kunstwerk karakter, ruggegraat, hoogheid verleen. De humanist doet moeite zich te vervlakken: hij wordt kleiner van gedrag, houdinglooser van allure dan eenig ivoeren-toren-dichter: de moed ontbreekt hem eenzaam te zijn; leg de *Ars Poetica* uit Landing naast Het Gebed van den Harpspeler uit Voorbij de Wegen (vergeeft me!): de harp en het zwaard werden geruild voor een harmonica en een proppenschiet; als Pallieter-de-Humanist wil dichten, kan de Muze niet ver genoeg vluchten.

Stellig: zijn pantheïstisch saamhoorigheidsgevoel neemt alles en alles gelijkelijk in zich op; doch deze sympathie erkent de eigenwaarde, het karakter der dingen niet meer: het ziet geen verhoudingen, ze is vlak geworden, en vervlakt.

Daarnaast: de moderniteit; die bestaat niet, in uniformen zin: er zijn vernieuwingen (meervoud): die van Van den Bergh, de universalistische, zoo ge wilt, tegenover de humanistische, is er ook eèn! Er is, bijgevolg, ook geen 'modern rythme.' Rythme is tijdeloos. Er is een modern tempo. Moet ge, in eenigen vorm, 'modern' zijn? Moet ge dat tempo gebruiken in uw werk? Mitsgaders de modern-associatieve beeldspraak, die springt langs de moderne attributen: radiotelegrammen, vijf-kleurige licht-reclames, donderende expresstreinen? Neen! ge kunt ze gebruiken, ge móogt 'modern' zijn. Ge moogt desnoods alles zijn, en alles gebruiken, mits ge er een gedicht aan en in realiseert; maar ik geloof, dat geen tijd zoo ver van de essentiele dingen af-stond als de

onze, en dat ge dus iedere winst aan 'moderniteit' zult ervaren als een verlies aan 'eeuwigheid.' (De Heer Coster maakte in de Stem van September 1923 bezwaren tegen mijn critiek, zeggende, dat ik uitga van den 'leugen der geforceerde moderniteit' ... ik geloof, daartegenover, dat hij, krachtens zijn publicaties veel meer verwacht van eenig modernisme, dan ik – krachtens mijn publicaties. Ik laat de zaak hier verder rusten: ik heb er tot vervelens toe, tot een praeludium mortis toe, over geschreven, en er de eenheid mijner critieken al te vaak door geschaad, maar mag ik eenvoudigheidshalve den Heer Coster de herlezing mijner Gids-critieken aanraden tot ontzenuwing zijner bezwaren daartegen – met name die over Wies Moens).

Moens' nieuwste werk zou naar Döblins meening goed kunnen zijn... Voor twee jaren reeds leek mij zijn rythme bedenkelijk; en met zijn rythme staat of valt een gedicht. Opgangen was na Verzen, een sprong-vooruit: sterker, concieser naar den vorm; naar de mentaliteit: een sprong-opzij; van het overwegend-humanistische naar het bloemrijk-mild-erotische. In Landing zijn beide elementen vervat, en vervlochten. Er was door Opgangen recht ontstaan: goeds te verwachten: het boek heeft bewegingen, beelden, grepen, strophen die dit verwachten rechtvaardigen: er staan, nog altijd, prachtige dingen in. Hij zou zich, mocht men vermoeden, met de jaren concentreren (naar het eigen wachtwoord); hij zou het gevaar der breidelooze, associatieve beeldspraak bezweren; hij zou naar het sentiment, dieper worden, navranter, minder zoet, minder al-te-mild.

Hij heeft deze verwachtingen diep teleurgesteld: Landing is wel rhythmisch-breeder, dreunender van maat-gang, grootscher, groot-scheepscher, maar is dat winst? Het ging ten koste van essentieler dingen. Hij heeft, in fatale voorkeur, nauwkeurig de slechte factoren gecultiveerd: hij heeft zich verbreed, niet geconcentreerd; vervlakt, niet verdiept. Hij heeft het toch al vage rythme opgeofferd aan het modern-dynamische tempo. Hij heeft nog meer rumoer van de straat opgezameld, en nog willekeuriger, nog slordiger springt zijn associatie van beeld tot beeld. Hij heeft zich – voorloopig, bid ik! – verschreven. Alle gevaren, die naar mijn meening in Opgangen nog geen doodelijke storingen veroorzaakten, werden nu realiteiten. Hij zoekt nu wèl de moderniteit òm de moderniteit, hij is nu wèl actueel in plaats van essentieel... De herinnering aan de fragmenten, die ik in Opgangen waardeerde, en de mogelijkheden, die zij nog altijd bieden, doen mij nog eens den wensch uitspreken van voor twee jaar: uw rythme worde merg en bloed! en daarmee is alles gezegd: door de verdieping en de versterking

daarvan, zal al het andere vanzelf verdwijnen, althans vervangbaar worden. Daarop wachten wij nu.

(De vrije bladen *van maart* 1924)

OVER ROEL HOUWINK'S NOVELLEN

Es ist dieses ein merkwürdiger aesthetischer Fall,
dass man von einer Regel abweichen musz, um
keinen Fehler zu begehen.

Goethe (1827.)

De gevoelsinhouden, de wijzen van ervaren en de uitdrukkingsvormen daarvoor (kunnen) wisselen met de tijden en de individuen. Ik toon u een sprekend voorbeeld hierbij (Jean Cocteau, *Le grand écart*, pag. 26):

Un jeune jardinier persan dit à son prince:

– J'ai rencontré la mort ce matin. Elle m'a fait un geste de menace. Sauve-moi. Je voudrais être, par miracle, à Ispahan ce soir. Le bon prince prête ses chevaux. L'après-midi, ce prince rencontre la mort.

– Pourquoi, lui demande-t-il, avez-vous fait ce matin, à notre jardinier, un geste de menace?

– Je n'ai pas fait un geste de menace, répond-elle, mais un geste de surprise. Car je le voyais loin de Ispahan ce matin et je dois le prendre à Ispahan ce soir.

(Merk op, terzijde, hoe de strakke zakelijkheid van Cocteau's stijl de fataliteit van het gegeven beklemmend accentueert; en: werd u ooit de onontkoombaarheid van den dood zoo onontkoombaar in den weg gesteld? De dood-zelf wordt nog gedreven: je *dois* le prendre...)

En (t.a.p. pag. 172): Malgré la différence des classes, la vie nous emporte tous ensemble, à grande vitesse, dans un seul train, vers la mort. (Ik moet bekennen, dat de Perzische gelijkenis mij suggestiever aandoet; dat, al drukt Cocteau de gedrevenheid voortreffelijk uit, ik het gevoel heb, alsof wij in zijn trein het station van den Dood misschien voorbij zullen rijden...) Maar: vergelijk de beide voorstellingen, en erken ze als twee werelden!

Ik achtte deze inleiding om haar algemeen aard niet overbodig: ze herinnert u wellicht weer eens aan de veelvormigheid des levens; aan de verscheidenheid der gevoelsinhouden; ze tast misschien de simplistische opvatting aan, opnieuw: dat de gevoelens der menschen in alle tijden, au fond, de zelfde zouden blijven; dat alleen (alleen-maar!) de vor-

men zouden wisselen, van tijd tot tijd, van mensch tot mensch. Ik geloof, daarentegen, dat, al blijven soms, in abstracto, gevoelsinhouden zichzelf ongeveer gelijk, de wijzen van ervaren daarvan (en de vormen ervoor) gestadig verkeerren; en dat soms, bij wisselenden inhoud, de vormen nagenoeg behouden blijven. Deze dingen zijn veel fijner-geschakeerd, veel verwarrender-genuanceerd dan onze uniformistische psychologie welbehaaglijk is. Ten slotte worden, in een symbiose, vorm en inhoud wel één, in een bepaald werk, maar verwonder u niet, indien, historisch bekeken, de wijn en de lederen zak eeuwen van-één zijn ontstaan. Zie naar de voorhanden gegevens: Petrarca en Boutens realiseeren hun beider intenties veelal binnen het sonnet; maar de stootende kreet van Stramm bleek nimmer te herhalen.

Men spreekt gaarne van de vernieuwingen dezer jaren, (en, anderzijds, gaarne, van het naderend einde; maar deze twee kunnen samengaan). Men meent dan, dat het individualisme door het moderne universalisme, door het moderne humanisme, daarnaast, overwonnen is. Maar men vergist zich hierin: een levenshouding wordt niet overwonnen. Bovendien: er doen zich complicaties voor: een universalist als Van den Bergh verbeeldde inderdaad zijn nieuwe ervaringen op nieuwe wijze, maar iemand (ik zeg niet: een humanist!) als Van de Voorde verbeeldde zijn wel persoonlijke, maar, historisch gezien, oude ervaringen op oude wijze (want is er, wel-beschouwd, een algemeen (generatie-) verschil tusschen Kloos en hem? raken hun beider accenten elkander niet telkens, en ontleende V. d. V. niet veel aan de attributen (minstens) van Dèr Mouw? en: Kloos is een zoo-geheeten, zoo-gescholden individualist.) Ik geloof, dat het verschil tusschen universalisme en individualisme tweeledig is: de wereld werd anders, en de wijze van ervaren (gevoelsinhoud en gevoels-wijze); de vorm hoeft daarom nog niet mee te gaan. Het moderne humanisme veranderde t.o.v. het individualisme soms de vorm, soms de wijze van ervaren, soms den inhoud van de ervaring, maar *noodzakelijk is dit niet*. Gewoonlijk bestrijkt de humanist, *ruimer* voelend, enkel een breder wereld; geen essentieel-andere dan de individualist. Zoo loopen de lijnen dooreen. Levenshoudingen, stijlen (levens-vormen) wisselen, maar sterven niet; en: op de basis van een 'verouderde' wereldvisie is ervaring- en vormvernieuwing mogelijk, terwijl een zielsvernieuwde 'verouderde' vormen zeer organisch verwerken kan. Varietas delectat.

In het bedenkelijk nawoord van Houwink's Novellenbundel staat een heel bedenkelijk, lief kansel-zinnetje: 'mogen zij echter bedenken:

hoe grillig de tocht ook zij, buiten de perken der simpele ontroering in liefde en schoonheid – en wat anders vermag kunst? poogde uw leidsman u nummer te brengen.' Ik zou waarlijk dit doekje-voor-het-bloeden niet malicieuselijk hebben losgewikkeld, als het plekje daaronder niet een zeer kenmerkende wonde toonde. Welke? De m.i. te beperkte opvatting van zijn aesthetisch credo daargelaten, deze: angstvallige sentimentaliteit; en (voor hen, die meenen, dat H. fanatiek pionier van eenig modernisme zou zijn): had dit zinnetje-op-gemeld u verwonderd in den mond van een humanist? van, anderzijds, een hollandsch roman-cier der vorige generatie? Ik wees hierboven op de overeenkomst in gevoels-inhoud (en -wijze) van de meeste humanisten en hun voorgangers; ik wijs u hier op de overeenkomstige geaardheid in gevoels-inhoud (minstens) van iemand, die met talent en moed een nieuwe wijze van ervaren (ten deele) in een nieuwe gedaante goot, een krachtig, en nagenoeg-alleenstaand werker, die ons sinds jaar en dag, nog noodlottiger dan de poëzie verloopend proza, vernieuwde, herschiep – en van hen, die dit proza hielpen verloop, en verarmen.

Houwink is een der menschen, die op den breuk van twee tijden geboren werd. Tot zijn noodlot, ten deele; tot zijn geluk, ten andere: want in den tweeden tijd geboren worden, achter den breuk, begrijpt ge, zonder affiniteit met de cultuur van een voorbijgaand geslacht, blijkt, reeds nu: een doodelijk fatum. De overtuigde enkel-nieuwlichters, de fanatiek-eenzijdig-modernen vielen en vallen, man voor man. Het is, alsof de Muze die gedaante, die na ons komt, (nog)? niet aandurft...

Twee wijzen van werken staan ons, den huidige, algemeen gezien, open: of ge splitst uw tweeslachtige (twee-krachtige) natuur in haar twee hoofdzakelijke bestanddeelen, en vormt die, afzonderlijk (De Vries), of ge synthetiseert ze organisch, en vormt: één beeld. Dezen weg koos Houwink, blijkens zijn proza.

Ik meen dus, dat – een moment afgescheiden gedacht – de gevoels-inhoud van Robbers b.v. en die van Houwink niet essentieel verschilt (hun initialen zijn elkanders spiegelbeeld!). Doch, anderzijds, kent ge scherper contrast? Toch verbindt Houwink nog een andere trek met zijn voorgangers: een voorkeur voor simpel-menschelijke gegevens (die in de handen der vorigen: psychologische romans werden!) en: een moeilijk-nawijsbare beperktheid van horizon.

Daarnaast: (daar dwars tegenover!) *Hij verwierp, radicaal, de abstract-expliceerende psychologie en verving die, radicaal, door een a.h.w. immanente.* Naar mijn meening ligt hierin de vernieuwing, die hij ons proza schonk,

(doch niemand heeft nog – geen Gerard van Duyn vooral – dien algemeensten weg met jonge, eigen voeten betreden.) Wellicht blijft hij alléén, daarin: in deze jaren blijven veelal felle bliksemstralen zonder donderslag, en ontbrandt (nat!) kruit uit zichzelf, bijkans. Maar de betekenissen en de kracht van zijn daad blijven daardoor onaangetast, en onverminderd. Ik moet dezen pionierssprong nadrukkelijk vermelden, waar ik u hem hierboven bijna als lijken-schenner van een vergaans geslacht ging schetsen!

De psychologische roman heeft dus, gelijk lang voor hem anderen het impressionistisch natuur-gedicht, tijdelijk uit den weg geruimd.

Verder: *Hij heeft het tempo versneld*. Bijna schrijf ik: het tempo heeft hem versneld. Want: hier ligt een bereiken, en een gevaar, dat anderen, als hij midden-in den razenden wirwar der nieuwe snelheden staande, die zijn formidabel concentratie-vermogen moesten missen, overrompelde, uit-elkander (uit-zich-zelfen) sloeg. Maar de concentratie, die de snelheid moest vastknellen, om haar te beheerschen, verwekte anderzijds, een vaak hinderlijke eenvormigheid: de beweging van zijn proza wordt soms kort-ademig-vermoeiend, asthmatisch. *Alleen de concentratie van de totale conceptie maakt de concentratie van den zin mogelijk*.

Er is gewag gemaakt van impressionistische sensitivistische invloeden. Deze opmerking berust m.i. goeddeels op een misverstand: Houwink geeft geen beschrijvingen-om-zichzelfswil: *Hij betreft de atmosfeer, de omgeving voortdurend op de meest-innerlijke ervaringen zijner personen. De natuur wordt veelal de uitdrukking daarvan*. Hiermee raak ik het expressivistische element in zijn werk (der Mensch in der Mitte). Duitsch? (is er smadelijker adjectief, mijne vrienden?) Neen! met Edschmid, die al te vaak een navolger van Hamsun blijkt, heeft Houwink's werkwijze alleen den schijn gemeen (diens filmcosmopolitisme ligt hem al zéér ver!) Döblin zou in enkele opzichten zijn voorbeeld hebben kunnen zijn, indien hij hem gekend had.

Hiermede hoop ik den algemeensten aard van zijn werk te hebben aangeduid. Wat het bijzondere karakter aangaat: nihil humanum a se alienum putat, en met recht! (vooral niet: teerheid, Dr. Ritter!); met het accent op het duistere, deerniswaardige, erotische. Zoo werd Kromming hyper-nerveus (met een inslag van 'erg-vinden': het niet volkomen boven de stof staan, dat ik een beperking van horizon noemde, een trek, die Inferno sentimenteel heeft gemaakt); zoo werd Bloesem schoon, maar Virgo een verzwakking daarvan: te 'mooi,' te lyrisch! Zoo

werden Oogst en Balling goed, zonder meer. Maar in Ondergang wordt een mensch gedreven door angst en duisternis, in een fataal-gebogen baan naar het einde, waarheen reeds zijn eerste schreden hem onherstelbaar hadden gericht.

Indien deze weg den schrijver op den duur versperd mocht worden, zullen wij ons tenminste dit stuk herinneren, dat een vervulling bracht: nieuw en krachtig proza, geschreven in de moeilijkste tijden van ons leven, wellicht.

(De vrije bladen *van juli-augustus 1924*)

Dop Bles: *Parijsche Verzen*. (Van Dishoeck, 1923)

De titel van dezen bundel is een dubbele vergissing: ten eerste staan er geen verzen in, en ten tweede heeft dit alles met Parijs niets te maken. Ik heb deze bladzijden met volhardende aandacht gelezen, maar ik kan u dat enkel afraden: er is niet alleen geen drop poëzie in te vinden, het is ook nog ontzettend vervelend. Ik ben niet onrechtvaardig, als ik zeg: er zweemt soms een woord naar een spoor van expressie; er begint hier en daar een aanvankelijk bewegen (van rythme is werkelijk geen sprake); ge vindt 2 of 3 keer, heel ruim genomen, een beschrijvend fragment, dat een beeld suggereert; en een enkele maal wordt 10 regels lang (uiterste grens) een stemming, of staat-van-wezen-verbeeld. Maar de rest is, zonder eenige overdrijving, van het allerslechtste, dat hier geschreven wordt (en dat zegt wat!)

De gevoelens, of wat daarvoor doorgaat, zijn deze: deernis met het lot der door liefde, cocaïne, of aether geschondenen (vrouwen vooral; bedrogenen, verlatenen); medelijden met name met Bles, den schrijver, die een tijd lang in dien 'poel van ellende' rond plaste; sarcasme, dat de smart schamper verbijt; hartstocht (natuurlijk!), sensualiteit, decadente afstomping, levensleegte en weerzin... en – in abstracto – ligt dit alles er in. Maar het gemis aan intensiteit, en de houding waarin dit ervaren wordt, zijn ontstellend. De houding is zelfs ontstellend-burgerlijk: een doodbidder uit Ravenswaay kan niet schutteriger-beteuterd staan, als voor het eerst een snol hem aanspreekt: – groote God, wat een zonde! – Er is iets anders, iets weerzinwekkends: d.i. de wijze, waarop hij medelijden gevoelt; dat is werkelijk voor zijn objecten onteerend, vernederend. Doodelijk ware nog niet: het voorloopig achterwege blijven van

poëzie, doodelijk is het (voorloopig? ik bid het!) achterwege blijven van leven, van de kans zelfs op leven, of poëzie, want die hevigheid in het vrijen en drinken en leven, zooals het heet, is zoo erg niet: alle kracht of zuiverheid van bevinding ontbreekt, alle hoogheid van aard, alle adel... Ine van Dillen, Boens, Moens, wien ge maar wilt, alles beter dan Bles! (en dan gelooft Coster nog, heimelijk, dat hij een gereïncarneerde Baudelaire is, deze authentieke Knekel-Janus!)

(De vrije bladen *van maart 1925*)

OVER CHARLIE CHAPLIN¹

Au dernier Jugement. Charlie:
Voulez-vous me pardonner, Seigneur,
parce que j'ai fait 'La Ruée vers
l'Or...?' Le Bon Dieu: Non.

Charlie Chaplin is de volmaakte, synthetische drager van den modernen geest. Hij is meer dan dat; meer dan de incorporatie van een mentaliteit, meer dan de samenvatting van kenmerken. Hij is de volkomen organisch moderne artiest en de volkomen organisch moderne mensch. Alles, wat zweemt naar egocentrisch zelfbeklag, naar romantisch-verdoezelde treurwilgerij, naar de late, loome sfeer der serres chaudes verliet en verwierp hij. Maar de twee trekken, die de essentiële momenten zijn der moderne gesteldheid, werden één in zijn bloed, en één in zijn magisch gebaar: hij voorvoelt den dreigenden ondergang dezer wereld duisterder, somberder dan de meest-apokalyptisch gestemde der dichters; hij zwerft door den dreunenden metropool, door den vliegende sneeuwstorm, door de angst der prairiën doodscher en desolater dan één. Zaagt gij hem staan bij dien mageren grenspaal tusschen Mexico en United States? Stond iemand eenzamer, droeover, berooider, verder verlaten van God en menschen dan hij? Maar hoe volkomen beheerscht hij dit!: nauwelijks siddert even zijn ooglid, nauwelijks vertrekt hij een spier van zijn mond. Als een wervelwind overrompelt hij situaties, als een schrik slaat hij neer in het hart van een feestzaal. Plotseling wordt zijn rietje een scepter, zijn gedeukte hoedje een kroon. Plotseling, even plotseling, duikt hij weg in den maalstroom, teloor en verdwenen, spoorloos vervaagd. Hij heeft de soepelheid van een jongleur, de trillende feilloosheid van een slangemensch, den adem-beklemmenden durf van een acrobaat. Hij doorbreekt naar de kernen den gesluierten schijn; hij stoot

het verdraagde hart van de wereld in gang; hij activeert het droomende, schijndood ding, en het is in 'La Danse des petits Pains', of zij uit eigen werkzaamheid dansen, volkomen vrijmachtig en autonoom; of hij, op den achtergrond demiourgos, toeziet, nu hij hun sluimrende zielen ten leven blies. Creator en rampzalig-getroffene der creatie; flitsend doorgronder met het argeloos oog van een kind, vertrapte en heerscher; equilibrist, apokalyptisch equilibrist.

Indien er te leeren valt – en er valt véél te leeren – bedwelm ons dan niet met prae-rafaëlitische schemering; verduizel ons niet in den dreun der fabrieken; dompel ons niet in de Lethe van surrealistisch zelfbedrog; laat ons met oogen open van pijn en verwondering in 'La Ruée vers l'Or' de volkomen bedwongen ondergang zien van een stervende wereld, en de verbijstrende aantocht van een nieuwe, gloednieuwe Orde!

1) Na het zien van 'La Ruée vers l'Or'

(De stem van mei 1926)

De vogel Phoenix, gedichten van Jan van Nijlen. (Brussel en Maastricht, A. A. M. Stols, 1928)

Neen: alleen neophielen en idioten verwijten een jong schrijver, dat hij ouderen ceert; en arrivisme kan daar volkomen onschuldig aan zijn; maar de enkele levenden in dit land zullen alle Hollandsche schrijvers van alle tijden: Van Oudshoorn, Huygens, Hildebrand, Cats, geheel of ten deele moeten verwerpen, om hun benauwdheid, benepenheid, burgerlijkheid, en die hen bewonderen, zonder restrictie juist voor die bedomptheid, evenzeer. Dit heeft niets te maken met verhoudingen van generaties, maar met het gehalte van menschen, eeuwig en overal: wie de doffe, beslagen huislijkheid van het Hollandsche binnenkamersche realisme niet althans signaleert, voelt er wellicht geen verwantschap mee, maar verzuimt als criticus juist die sfeer te verwerpen, die in dit land het leven en de kunst verpest: de lauwe, vervelende grauwhed. Goed, maar men zegt, hier recht tegenin, dat in sommige stukken of boeken van Boudier-Bakker, van Van der Feen, van Robbers of Elisabeth Zernike die sfeer niet hangt, en dat wie ze verwerpt, geen orgaan heeft voor de stille, besloten zuiverheid, waarin het leven niet even hevig, maar stellig zoo diep kan bewegen als in het stormende. Ik bestrijd dat verweer,

want juist als ik zou aanvaarden, dat de laatste dingen zich in stilte voltrekken, dat ergens stilte synoniem is met hevigheid, straalkracht, wezenlijkheid, vraag ik welk boek van het latere Hollandsche realisme die essentieele stilte benaderd heeft. Ik vind dat boek niet; ik vond het niet. Ik zal niemand vurig en oprechter erkentelijker zijn dan de schrijver, de Hollandsche schrijver juist van dat werk; maar totdat dat mij gewordt, lees ik Sherwood Anderson en Thomas Hardy, Hamsun's 'Pan' en de Montherlant. Tot zoolang zal ik zeggen, Van Vriesland, dat de Hollandsche litteratuur van vandaag als totaal een armoedige schim is naast het buitenland, naast Frankrijk vooral; en waarom zou men binnen de grenzen andere normen moeten aanleggen dan daarbuiten? De eenige norm, die ik aanleg, die ik wilde dat iedereen aanlei, is de eisch der scheppende kracht. Ik erken, dat de term duizend schakeeringen toelaat, maar één ding laat hij niet toe: provinciale benepenheid accepteren, en God weet: savouereeren.

Ik ken weinig van Jan van Nijlen, maar 'De Lokstem', die ik onlangs herlas, kenmerkte die leemte niet als een gemis. Ik overwoog, hoe ik, indien dat mijn werk was, een boek als 'Nieuwe Geluiden' inrichten zou, of hoe ik het, zonder al te veel aan zijn karakter te tornen, nu nog veranderen zou. Ik heb het hier niet, maar enkele punten herinner ik mij ook daar zonder nog wel: Ring, Van Klinkenberg, Campert, Van Dillen, Bles, Marie v. K., Paul v. Ostayen, Theunisz liet ik stellig vervallen, althans dèze verzen van hen.

Als ik Campert nam, dan ook Scholte; als ik Kelk had geschrappt, dan Theunisz tegelijk. Van Van Ostayen behield ik de 'Melopee', maar daarnaast, daarvóór nam ik, zonder restrictie, zijn 'charleston'; maar essentieeler is dit: waar bleef Jan Prins, en Keuls, en vooral: Andries de Hoghe, zelfs als het Boutens is, wat doet het ertoe: hij staat in geen enkele bloemlezing, naar ik meen, en er zijn in zijn strophen wel degelijk dingen te vinden, die ook in schoolboeken kunnen staan. Waar bleef Matthias Kemp, als zoogenaamd natuurdichter veel helderder, persoonlijker en doordringender dan Beversluis. (Waar bleven, in de anthologie van Greshoff en Mirande: 'Lyriek', Adwaita en Nine van der Schaaf?) en waar blijft, in 'Nieuwe Geluiden' Jan van Nijlen? –

Voor al aan hem denkend, zie ik opnieuw mijn ongeschiktheid in, om een anthologie als bovengenoemden te maken, want ik zou de groeps-atmosfeer en de continuïteit indien die vereischten zijn, stellig volkomen negeeren terwille der poëzie zelf. Duizendmaal wezenlijker lijkt mij een boek als Costers 'Honderd Verzen', dat alleen naar poëtische

essenties zoekt. En zelfs daarin staan zeer zwakke verzen. Raadselachtig, hoe iemand, na het totstandbrengen van dat prachtige boek, lust kan gevoelen het te completeeren met deelen, waarin aan psychologie en historie wordt recht gedaan. De rigoureuze volstrekheid van zijn daad: dit is de Nederlandsche poëzie in honderd verzen wordt verzwakt door het plan. — Maar ik dwaal te ver af.

Jan van Nijlen is, in poëtische zaken, misschien te zeer mijn tegenvoeter, dan dat ik hem recht kan doen. Ik weet het niet, maar men kan eigenaard, inzichten, vormen, vooroordeelen zelfs, niet, nooit prijs geven in een critiek; en men móet dat ook niet. Integendeel: alleen persoonlijke critiek heeft waarde. Jan van Nijlen is een gekneusde, een geknotte in zijn verlangen, een berooide, beroofde van kracht. Ik heb, hem lezend, een vreemd gevoel, want ik begrijp niet meer, hoe ik de meening heb kunnen deelen, dat hij alléén een gekooide, gezapige huis'lijke was. Ik voel nu, onder dat alles, onder de matheid, de geijkte regelmaat van zijn verlangen, onder de doffen toon geen werk'lijke zielskracht of poëtische vormdrift, maar zooal geen onrust over zijn soms a.h.w. schampere goedmoedigheid, en honkvaste wijsheid, die in deze accenten geen wijsheid is, dan toch een soms verbeteren, soms verbitterde ontevredenheid daarmee. Sterk, hoewel niet poëtisch-hevig, niet door-tastend, niet bevrijdend vooral, woelt die onrust, ditmaal, in de meeste strophen van het slotgedicht; maar nergens zoo sterk juist als hier, nergens zoo teleurstellend ook, voelt men, dat deze opstandigheid te laat kwam, helaas, of: altijd te zwak is geweest om hem ruim te maken en sterk. Want dan alleen is een kamer een wereld, en een dronkenschap een dionysische roes. Jan van Nijlen, voelt dieper dan ieder lezer die verlamme wanhoop, die doffe doovende neerslachtigheid en zichzelf, en ik weet niet, waarom het mij juist voor hem verdriet, als het ware, dat hij zich niet tot de grootsche opstandige somberheid kan verheffen van De Haan's 'Bezinning', of tot de meesleepende volheid van Bloem's 'Lichte Vensters'. Ik vermoed, omdat ik, juist in zijn schampere ironie, in zijn voorgewende goedsmoedsche tevredenheid, soms, voortdurend de enkele fellere accenten doortrillen voel, die mij bewijzen, dat hij, geknot, gekneusd, gekooïd, de ruimte nooit geheel en voorgoed vergeten kan en nooit geheel en voor goed veroveren, zelfs niet, juist niet de ruimte, de hevige, stille ruimte van een dakraam. De poëzie, in engeren zin, laat ik verder hier rusten, maar hoe zou zij kunnen ontstaan bij zooveel matte neerslachtigheid, en spottend-vergoelijkende, voorgewende tevredenheid? Het slotgedicht Hondsdagen, dat als meer verzen bij hem, aan Bloem herinnert, schrijf ik, omdat het Van Nijlen's grootste kant en kans geeft, hier geheel over:

't Is dag aan dag te warm om te gaan slapen,
Een lauwe mist drijft om de duistre stad:
De jonge meisjes en de jonge knapen
Zijn uitgelaten en van leven zat.

Zij dansen in de nachtelijke stegen
Met al den ernst van een barbaarschen stam,
En in hun oogen glimt de troeble vlam
Van het verlangen, teer soms en verlegen.

En ik, ik dwaal... Ik kan niet meer begrijpen
De jonge ontvankelijkheid van hun gemoed.
Mijn jeugd moest in benauwde kamers rijpen,
De levensangst verkoelde 't warme bloed.

En toch: ik ook had kunnen zijn als dezen,
Van huis uit was ik aan hun vreugd niet vreemd,
Maar 't lot, dat zonder reden geeft en neemt,
Heeft mij voor immer uit hun kring verwezen.

En toch: ik voel mij zoo behaaglijk thuis
Bij blonde meiden, maagre vagebonden:
Al hunne zonden zijn ook mijne zonden,
Hun heerlijk lot is ook mijn loodzwaar kruis.

Maar ik moet verder gaan... En zij, zij blijven
Altijd geketend aan hun zelfde lot,
Zij kennen slechts de wet van hunne lijven,
En ik zoek het verborgen licht van God.

In mij, rond mij, en ook in hen. Zij weten
Dat zij verworpelingen zijn. Ik ook
Weet dit van mij, maar door de duistre reten
Van 't aardsch bestaan bespeurde ik hoe ontlook

Het hemelsch licht waarvan nooit iemand spreekt.
Door deze wetenschap ben ik gescheiden
Van al mijn broeders. Iedren morgen bleekt
Voor mij met nieuwen angst en jonger lijden.

Omdat ik niet ben die 'k had kunnen zijn:
Een goede vriend, die in vagebondeeren
Zijn heil zoekt en kan zalig zijn
Aan elken mijlpaal van den weg des Heeren.

Iederen morgen rijp ik met 't verlangen
Anders te zijn dan ik des avonds was,
En voel mij weer hunkr'enden en verhangen
Naar blauwe lucht en ruimte en wuivend gras.

En elken avond ben ik weer tevreden
In 't twijfelachtig licht der zwoele steeg,
Omdat in 't dansen van de jonge leden
Het heimwee spreekt dat 's morgens in me zweeg.

En als het vuur des zomers wordt gedoofd
Door killen wind en redelijken regen,
Voel ik een koortsige ijle in hart en hoofd
Omdat de straten doodsch zijn en de stegen.

Totdat de wanhoop mij voorgoed weer kluistert
In de enge cel van 't middelmatig lot,
Nutlooze droomer, die glimlachend luistert
Naar den sirenenzang die met hem spot.

Stols verzorgde dezen bundel weer goed. Aanmerkelijk veel beter dan
onlangs dien van Van Moorsel.

(NRC van 3 maart 1928)

PAUL VAN OSTAYEN†

Die Linien des Lebens sind verschieden
Wie Wege sind und wie der Berge Grenzen,
Was hier wir sind, kann dort ein Gott ergänzen
Mit Harmonien und ewigen Lohn und Frieden.
Hölderlin

Nu rest ons zijn werk. – Mij althans geen herinnering aan hemzelf;
enkele brieven, zijn verzen, wat proza en vooral zijn critieken en essays

uit 'Vlaamsche Arbeid' van voor tien jaar ongeveer, en nu wéér, in den lateren tijd, sinds 'Ruimte' verdween. – Niemand wellicht heeft zoo volledig en roekeloos de verwildering ondergaan, geleefd en gebeeld, in Vlaandren, als hij: zijn 'Bezette Stad', dat de nieuwe jeugd hartstochtelijk heeft vereerd, is het felste en felst verbijsterde document van dien tijd. Men weet niet algemeen, hoe hij den lateren tijd, vanuit zijn gewijzigd standpunt tegenover de poëzie, dit boek is gaan zien; misschien wel is het hem niets meer geweest dan de herinnering aan den duisteren tijd, dat alle europeesche ontreddeering zich om hem en in hem voltrok. Dikwijls heb ik gedacht, dat men werk uit dien tijd, uit de oorlogslanden, onrecht aan doet wanneer men het meet met poëtische normen omdat het alle voorwaarden, waaruit poëzie kan ontstaan, smartelijk heeft gemist.

Van Ostayen zag van zijn boek 'Het Sienjaal', (dat, meen ik, in 1916 verscheen, en waarop men beslag heeft gelegd, omdat het van aktivisme werd beticht of verdacht) enkel nog poëzie in vier of vijf verzen, naar hij mij schreef ('James Ensor', 'Marcel Schwob', 'Else Lasker', 'Francis Jammes' e.d.). Dit is tekenend voor zijn later begrip: want in die verzen van zijn vroegere werk nog het meest, vindt men wat hij later uitsluitend, te exclusief klank vereenzelvigend met poëzie, is gaan zien als het wezen van een gedicht: muziek, of: poëtische musicaliteit. Begaafd met een diep-gaand begrip van verzen, met een krachtigen wil, die den tijd waarin dichters leven door hen aanvaard wilde zien, die in elken tijd moderniteit als een levens-voorwaarde zag, schreef hij, soms ontoegankelijk-barok, zijn uitstekende stukken over poëzie. Ik hoop, dat een keuze daaruit binnenkort reeds verschijnen zal: hier in Holland kenden en kennen te weinigen ze; maar de weinigen hier, met inzicht in poëzie, zullen erkennen, ook wanneer zij zijn praemissen en consequenties niet mochten deelen, dat hij van de jongere Vlaamsche schrijvers de man met het diepste begrip van (moderne) poëzie is geweest.

Ik had het uitdrukkelijk voorgevoel, dat hij, niet dus als schrijver over, maar als dichter van poëzie, met zijn 'Charleston' nog maar nauwelijks begon, en van een dichter moet men dan zeggen, dat zijn léven nog nauwelijks begon: zoo werd zijn einde een dubbele dood. – Neen: zijn einde werd, zooals ieder einde, een duizendvoudige dood, en een duizendvoudig begin. Paul van Ostayen heeft den tijd liefgehad en geleefd; de poëzie doorgrondend, heeft hij het leven doorgrond; éénmaal reeds verzoende hij elementen, die men doodsvijanden heeft genoemd: (dit tijdsgewricht en het gedicht); laten in hem nu de elementen, die elkaar in den oorsprong hebben liefgehad, voor goed verzoend mogen zijn.

(De vrije bladen *van april 1928*)

Ik heb lang gewacht met het schrijven dezer bespreking. Daar zijn verschillende redenen voor. Ten eerste heb ik den indruk gekregen, dat 'Inkeer' het eerste deel van een trilogie zou kunnen zijn, waarvan dan 'Vorbereiding' het midden moest vormen, en een, meen ik, nog ongeschreven bundel, die bijvoorbeeld 'Vrede' zou kunnen heten (in de abstracte betiteling van Van Eyck's latere bundels) het slot. Maar ten slotte zou ik, als mijn fictie vervuld werd, voor eenzelfde moeilijkheid staan: te moeten schrijven over een déél van zijn werk. Want bij geen der nu-schrijvende dichters wellicht, in ons land, is elke bundel (en elke groep van bundels), elk vers, elke regel zoo zeer organisch deel van een organisch geheel, als bij Van Eyck (en Verwey). De oorzaak daarvan ligt in zijn wezenstructuur: dichten is leven voor hem en leven, ongeschreven, dichten. De ontwikkeling van zijn leven loopt niet parallel met die van zijn verzen, en zij weerspiegelen elkander niet, zij zijn één: ik weet niet, in hoeverre zijn leven te zeer poëzie is, maar zeker is zijn poëzie bijna voortdurend te veel nog leven, te veel leven, dat hijgt om tot poëzie te worden getransformeerd. De levens- en kunstleer van Van Eyck, de alles beheerschende Idee van het Dichterschap, is geen in de letterlijke zin, Platonische idee gebleven, zij is leven en bloed, eenige stuwning en hunkering, en schaarsche vervulling in hem geworden: zijn muze ligt eeuwig in barensnood. Licht dat hieraan, dat Van Eyck's idealistische levens (en-wereld-en-kunst-)beschouwing meer een door onverzettelijk worstelen verworven en gewild, afgedwongen inzicht is gebleven, die zijn natuur verdrongen heeft en verwrongen, verduisterd (zou ik willen zeggen, ook in den juridische zin, als die natuur niet juist duister, somber, eenzaam en afgekeerd was, en zij door zijn levensaanvaardend verstand niet, aan de buitenkant, in de opperhuid, licht of lichter geloogen werd) dan een, ik zou bijna zeggen, lichamenlijk bezit en geloof. Ik kan het denkbeeld niet van mij afzetten, dat de denker Van Eyck in voortdurenden strijd leeft met den wezenlijken mensch in hem, met den dichter. Deze mensch is een eenzaam, duister strijder, een misschien moedeloos, grondeloos pessimist. Coster heeft van hem geschreven, dat hij deze zware zwaarmoedigheid in den lateren tijd heeft gestaald, getart en beheerscht tot een manlijk en moedig stoïcisme. Ik geloof, dat deze conclusie onjuist is: Van Eyck wilde dat doen; diep-doorgegrondend denken heeft hem gezegd, dat het wezen der dingen licht zou kunnen zijn en hij heeft dit willen gelooven; hij heeft het willen aanvaarden, om, strijdend, zijn somberheid te doorbreken, te door-staan, letterlijk. Maar

ik geloof niet, dat deze straalkracht hem tot in het centrum doorlicht, dat zij hem in zijn oorsprong heeft aangeraakt en vernieuwd. Hij is, onder de strijdende, strijdbare, althans weerbare pantsering en bewapening van zijn denken, dat hem hel en vertrouwend moest maken, een somber man gebleven, een neerslachtige, een misschien troosteloze. Deze tweestrijd verraadt zich, natuurlijk, nergens zoo sterk als in zijn gedichten, want daarin vooral wreekt zich zijn eerste natuur, zijn monotone, hijgende, gebogen, bukkende somberheid op de tweede natuur, die nooit bloed en vezel in hem werd: want zijn aanvaarden klinkt ondermijnd; het wordt voortdurend aangevreten door twijfel, het wordt doortrokken door een grijs vergif: er zijn enkele verzen, ook in dezen bundel, die aanvankelijk lichter aandoen, maar ook naar hun beelden heller gaan worden, befloerst ze de toon; altijd beslaat hen een soms matte, soms fijne, ijle nevel van vermoeden weemoed. Treurwilgen. Ik geloof, dat de weerbare, sterke, moeizame, onverzetlijke denker Van Eyck den dichter sterk heeft geschaad, want zijn ideologie is geen bevestiging van zijn natuur, maar een hardnekkige ontkenning daarvan, een rem, een bevriezende koude, een demper, een domper soms. Overal hijgt in zijn verzen een schroeiende onvervuldheid, een heete onmacht, een schurende kramp. Vreemd, èn in hun materie, de emoties, èn in hun reflectie in het intellect zijn zijn verzen soms van een felle, schokkende plotselinge kracht, maar poëtisch-vol klinken ze niet. Vreemd, want èn uit zijn eerste natuur, èn uit zijn tweede, èn uit hun strijd, zou poëzie voortdurend kunnen ontstaan, en zij doet dat voor mijn gevoel zelden: het is, alsof zijn verzen op het beslissende moment gaan zakken, of zij vlak voor hun geboorte terug krimpen; of zij zich voortdurend blijven wentelen in angst en onzekerheid om en over en in hun bestaan. Van elk zijner verzen kan men zeggen, met de felste en meest-essentieele regels, die ik ooit van hem las, en die zijn begrip van den mensch op aarde zuiver-christelijk maken, al aanvaardt hij wellicht de zuiver-christelijke oplossing niet: 'een die in zich zijn hooge oorsprong schendt, een duisterling, aan slijk en stof versmeten'.

Tragisch is het binnenste levensbesef dezer verzen, tragisch en gekweld, hijgend en gesmoord is hun accent; tragisch is het, dat juist dit essentieele materiaal te dikwijls in haar geboorte tot poëzie reeds sterft, verstikt in emotie; tragisch dat dit werk de toon, die de katharsis wekt in den lezer, te vaak missen moet. – Men zal nu mijn aarzeling begrijpen: het is, altijd, maar hier in het bijzonder, uiterst moeilijk te benaderen (scherp te omschrijven, te verklaren, te bewijzen is het nooit) waar, en hoe de verhoudingen in poëticiis liggen: ik zou, in casu, kunnen trachten

de bewegingen van Van Eyck's verzen nader te preciseren; de verhouding van klank en plastiek aan te duiden, hun bouw, en structuur na te gaan, maar ik zie er van af: ik heb de beperkte ruimte van dit dagblad-artikel goeddeels gebruikt voor de aanwijzing van wat wellicht de meest essentieele zinnelijk-waarneembare factor is in de verwerkelijking van het poëtisch geheim: het accent. Dat accent, zijn eigen hypothetisch wezen en accent bereikt Van Eyck zelden. Natuurlijk is zijn mislukking ten opzichte van wat ik als zijn mogelijkheid zie, ver te verkiezen boven het bereiken van vele anderen, maar juist omdat het poëtisch materiaal van Van Eyck uit de essentieele levenscentra ontsprong, betreurt men het, dat het niet in de omzetting, d.i. zuivering en verheving, verandering tot poëzie zijn hoogste vervulling bereikt, en tegelijk ten volle gedicht werd. – Deze teleurstelling, en dit inzicht zijn uiterst moeilijk te formuleeren, maar ik meen, dat ik met deze omschrijving dit werk niet te kort doe. Het bezwaar tegen een bespreking van een deel van Van Eyck's poëzie, omdat elk deel bij hem organisch onderdeel is van een geheel, moest vervallen, omdat, ook bij hem, dit onderdeel, als bundel, als vers, in zichzelf een geheel blijft, een hijgend, om geboorte, om lucht, letterlijk, om licht hijgend, voor-, of drie-kwart, zelden vol-poëtisch gehéél van hevige aandoeningen, en sterke bezinning: een tragische, stijgende en zinkende, in 'Inkeer' sterk stijgende worsteling: een ondoofbaar, onuitroeibaar gevecht. Om klaarheid, om vrede, hoewel dat woord mij te vreedzaam klinkt, om poëzie, die in wezen klaarheid en onverganklijke kracht is. Niemand verdient deze vervullingen, zou men naar menselijke berekening willen zeggen, als ik de theologen-term voor éénmaal bezigen mag, meer dan Van Eyck: een vurig en donker mensch, afgedaald tot vlak bij de binnenste vuren en bronnen, die bijna alles wat menschen dachten heeft na-gedacht, af-gedacht; die wellicht veel van wat menschen na hem zullen denken en leven heeft voorgedacht en voor-voeld; een doorgronden van poëzie, en reeds daarin, van leven; een moeizame, onvermoeide. – Ik geloof dat Van Eyck de verzen, die hij potentieel in zicht heeft, of, voor een ander deel, als het ware nog onder zich heeft, later zal schrijven: het is wellicht een vooral voor hem zelf onaannemelijke veronderstelling, dat die verzen (dat diepste en opperste leven) niet te vinden zijn boven zijn neerslachtige somberheid, maar er onder. Ik meen, dat Van Eyck zich, denkend, omhoog heeft gestuurd; dat hij, uit angst voor het bodemlooze onder hem, zich naar de oppervlakte geworsteld heeft; en ik heb het gevoel, dat hij, door zich juist van zijn ideologie te bevrijden, door zijn somberheid heen, zinkend den bodem zou bereiken, die hij zoekt. De vergelij-

king gaat scheef, maar dat mag. Ik vind nu geen beetre; hij zal dan, in den nacht wellicht, zich in het vaste centrum der wereld voelen staan, en zelf een vast centrum der wereld zijn; hij zal kunnen ademen, en geluid geven; hij zal in vrijheid, onbedreigd, ongestoord, ongesmoord letterlijk, dichten en leven tusschen bergen en bloemen, tusschen sterren en meren, tusschen diër en mensch. Een fluistering van dit geluid hoort men reeds in het laatste gedicht van 'Inkeer', maar ook hier weer wordt de emotie, de hoorbare poëzie, die suist tusschen de beelden der eerste strophe verbroken door de vervloekte abstractie der tweede:

Sterren en bloesems, en het zoele suizen
Van lentewind; en uit de wijde nacht,
Langs kleine tuinen tusschen stille huizen,
Geur van belofte voor een hart dat wacht.

Rijk hart, in 't eeuwig keeren der getijden
Eenzaam wellicht, maar wonderlijk gerijpt.
Dat lijdend al wat 't leven geeft te lijden,
Nochtans zijn grootheid in geluk begrijpt.

(NRC van 16 juni 1928)

J. Greshoff. *Bij feestelijke gelegenheden en Confetti* (A. A. M. Stols, Brussel en Maastricht 1928)

Dit zijn de laatste twee bundels van Greshoff; *Confetti* lijkt mij een volkomen mislukking, maar *Bij feestelijke gelegenheden* bevat het felle, navrante gedicht 'Monsieur Maurice', voor mij Greshoff's beste gedicht, de aardige 'Ballade der zielige makkers', en vrijwel overal goede fragmenten.

Confetti zijn een reeks kleine gedichtjes, poëtische kwinkslagen, als men wil, en als ze dat werkelijk, zonder bijmaak, waren geworden, zou men ze in onze sombere lyriek grif en gul begroeten, maar de vroolijkheid, de joyeuse levensaanvaarding, het zorgeloos carpe diem-carpe noctem hebben bij Greshoff iets ongeloofswaardigs; ze zijn zijn natuur niet, wat hij ook voorwendt; er klinkt telkens een schril overslaan in zijn verzen, doordat hij zich opschroeft: een te programmatisch gewild, verzekerd altijd-en-eeuwig blij zijn, dat zeker nog vervelender is dan altijd-neerslachtig-zijn: en voortdurend overal hoorbaar, gaapt in deze zooge-

naamd-vroolijke verzen een hopelooze verveling, een wrevelige landerigheid. Die is goed te verklaren: want waarom heeft een natuur als Greshoff – zelfs een van nature vroolijke zou immers gek van verveling worden, als hij altijd vroolijk moest zijn – zich in godsnaam deze z.g.n. blijmoedigheid opgelegd; hij werd de galeislaaf ervan; hij heeft zich veroordeeld tot den vervloektsten, onmenschaarlijksten dwangarbeid, dien ik mij denken kan: opgewekt te willen, te moeten zijn. Is het vreemd, dat zijn vroolijkheid zelfs waar die natuurlijk zou kunnen zijn, nu niet vroolijk meer klinkt, maar ook daar baloorig, wrevelig en als plicht? Dat is het jammere, dat nu zijn vrijheid en opgewektheid onwaarschijnlijk gaan worden ook waar ze misschien spontaan zijn geweest: ik heb te vaak verzen van hem gelezen in zijn Confetti, waarin deze blijheid en frankheid moeizaam- en moeilijk-gemaskeerde onvoldaanheid waren, dan dat ik ze ongeremd, ongewaarschuwd aanvaarden en savouereeren kan waar ze echt zijn misschien. Neen, het spijt mij voor Greshoff, als hij werkelijk de vroolijke dichter zou willen zijn, en het spijt me voor onze poëzie, die waarachtig wel wat onverdachte blijheid kan velen, – maar ik geloof er niet in, ik houd mij aan den schrijver der Feestelijke Gelegenheden: vroolijk en somber, naast en door elkaar, op enkele excepties na, waar hij u weer verzekeren wil, dat de treurigheid hem de keel uithangt, of waar hij, iets bedriegelijker nog, schril-zelfbewust en hardnekkig-genoechlijk beweert, dat ook de tranen: goede gaven Gods zijn. Ze zijn dat ook, maar anders dan Greshoff bedoelt. Er is, in dit verband, ook in de Feestelijke Gelegenheden iets hinderlijks; niet dat hij, om hem zelf te citeeren, om onzentwil uit één karaf zijn wijsheid en zijn zothed schenkt, maar dat hij, integendeel, twee karaffen hanteert, en op de onmogelijkste momenten een scheut uit de eene bij het vocht uit de andere doet, en in voor mijn smaak slechte verhouding. Waarom verknoeit hij een goed gedicht ('Meiregen') door er regels uit een kinderversje aan te plakken? Wilde hij oorspronkelijk een kindergedicht schrijven en werd dat serieuzer, doordachter? Groeide het uit tot de eerste vier strophen van het gedicht, zooals het nu in de bundels staat, en wilde hij den opzet niet prijs geven? Dacht hij een bijzonder navrant of merkwaardig effect te verkrijgen door deze contrastwerking? Voor mij is het vers verknoeid: het is een opzettelijke toepassing van zijn programmatische hobby: door zijn tranen heen nog te willen lachen. De zelfde fout ontzenuwt aan het eind 'In de Steeg':

Zegen, o Heer, de scheefvertrokken mond,
Van hem die eenzaam is en uit den grond
Des harten godverdomme zegt,
Opstandig, hunkrend en terecht!

Het leepe, ironische en bedachte: 'terecht!' bederft hier alles. Ik kan het niet anders zien. Zoo is ook het eind van het 'Barokke Gebed' te grof, te schrill – al is het grappig – of misschien juist omdat het grappig is en niet barok, wat de andere vonden van dat vers desnoods nog wel zijn, maar te ontvullend-lollig in dit verband. Neen, juist dit, inderdaad grenzenloos, moeilijke (maar als het natuurlijk is, moeiteloos) mengen van spot en ernst, van sarcasme en pathos, van gal en nectar, is Greshoff mislukt; zijn poëzie is juist altijd, als poëzie, beter als hij die elementen gescheiden houdt, en als geesteshouding zuiverder, nobeler. Eenmaal is hem die menging gelukt, in 'Openbaring'. Eigenlijk zou dit een volkomen serieus gedicht kunnen zijn, niet alleen in zijn totale stemming, maar zelfs zonder dat die totale indruk door de samensmelting van twee heterogene elementen ontstond; maar de onverwachte troostende ontmoeting met God in de Bodega is bij Greshoff niet volmaakt vanzelfsprekend, maar nog altijd eenigszins geconstrueerd en daardoor storend; maar voor mijn gevoel bederft het dit gedicht niet.

OPENBARING.

Hoe dikwijls in den nauwen nacht,
Als 't leven diep verloren is
Tusschen uw sterren en de duisternis,
Heb ik met vreeze uw nadering verwacht.

Hoe dikwijls meende ik dat de zon
De wereld tooide voor uw komen
En dat de heerlijkheid van alle droomen,
Uw heerlijkheid, uw koninkrijk begon.

Gij kiest voor ons uw eigen tijd
En zendt geen teeken en geen bode:
Gij wéét het uur dat onze ellendigheid
Uw zorg het allermeele heeft van noode.

Toen ik, onwaardig en vernederd,
Niet hopen dorst, stond gij mij na,
En groette en wenkte en glimlachte verteederd
Dien donkren middag in de Bodega.

Hoe geheel anders, hoe onvoorspelbaar anders is het vers 'Clémence Isaure', waarmee de bundel opent. Een notitie achter in het boek verklaart, dat zij een legendarische figuur is, de Meridionale Muze, beschermvrouwe van de Jeux Floraux de Toulouse. En tegen het vers zelf is, op zijn eigen niveau, alleen aan te voeren, dat het levendige concrete beeld van den stoet halverwege voor goed verlaten wordt voor een abstracte apostrophe en apotheose; de verheerlijking van Clémence had niet van den dichter uit moeten gaan, maar van de menschen, die hij beschrijft; dan waren beschrijving en beteekenis niet in twee deelen uiteen gevallen, maar vanzelf samen gesmolten.

CLEMENCE ISAURE

De dichters uit het zonneland van Oc
In dronken stoeten, met een witten bok

Voorop, gaan zingend langs het stoffig pad
Alsof de mensch geen angst en zorg meer had.

Zij dansen, dansen, duizlend en verrukt,
Met bloemen, spelend aan den weg geplukt,

In bonte bossen wuivend in de hand:
Geen heeft, goddank, meer zijn gezond verstand!

De woorden worden vrij en zonder zin;
En niemand weet van einde of van begin.

Het is een tuimeling van razernij
Een naakte herderjongen fluit erbij

Met aangehouden tonen smachtend hoog,
Alsof een vogel langzaam stijgend vloog.

Een wilde kerel met een open hemd
Heeft met zijn kreet alle andren overstemd

Toen hij, verborgen in haar schelmschen lach,
Voor 't eerst zijn lang gezochte liefste zag.

Een manke grijsaard wordt opeens verblijd
Met een dwaas liedjen uit zijn kindertijd.

En licht – hoe durft hij! – manlijk en brutaal
Naar 't meisje met de veel te roode sjaal.

Ja, zelfs de knaap die om een ontrouw lijdt,
Wordt in den warrelenden roes bevrijd.

Er is geen ziel die niet naar vreugde hijgt
En in een uiterste verlangen stijgt.

Naar de ééne zekerheid boven gemis
En pijn: de liefde die vereeuwigd is

In 't beeld van u, Mevrouw Clémence, die
Een adem geeft aan alle poëzie.

In 't wreede spel van worden en vergaan
Blijft slechts de werkelijkheid van uw bestaan.

Men vindt uw leven niet in een kroniek
Want heel uw leven is alleen muziek;

Gij voert geen ijdlle datums in den tijd
Waar ge ook voor ons nog niet gestorven zijt.

Wat was en is en wat nog komen zal:
Geslachten in hun stijging en hun val,

En werelden die doven als een maan
Wanneer de nieuwe sterren opengaan,

En goden, ééns als 't rijzend heil begroet,
Die zinken in een oceaen van bloed; –

Alles komt eindelijk verheerlijkt saam,
Clémence, Poëzie, hier is Uw naam!

Tenslotte, bevat de bundel vooral nog 'Monsieur Maurice', het meest doordringende, diepe en verbeterd vers, dat ik van Greshoff ken: zonder literairen en ijdel omhaal, zonder gein-en-tirelantijn, zonder misplaatste contrasten, zonder al zijn hebbelikheden. Eenvoudig, navrant en direct. Lees het in het boek zelf.

(NRC van 15 september 1928)

Nieuwe Tucht, Studiën over Litteratuur door Mr. Herman van den Bergh (Amsterdam 'De Spieghel', Uitgeversbedrijf)

Het verschijnen van dezen bundel zal voor de jongere dichters vooral een feit zijn dat hen verheugt. Het voert hen terug naar den tijd van hun prilsten jeugd, toen zij 'Het Getij' verslonden, elkaar de verzen voorlezen van Van den Bergh in de eerste plaats, en debatteerden over de juistheid van zijn axioma's, stellingen en bewijzen. Want hij was de kern, de gangmaker van een beweging in onze litteratuur, die – het blijkt uit de verhouding van deze 'Nieuwe Tucht' en wat er daarna aan jongere essays en critieken verscheen – voor de jongere poëzie, voor het taalbewustzijn, en dus voor het leven van een jonger geslacht van enorme betekenis is geweest en nog is. De grootere massa, voor zoover die zich met deze zaken bemoeit, ziet dit alles nog voortdurend ironisch, slaafsch en verkeerd. De 'geschiedenis onzer letteren', vastgelegd b.v. in het Handboek van Prinsen, houdt in zijn derden druk zelfs volmaakt willekeurig op voor het oogenblik, dat deze beweging inzet (en niet om de principiele en principieel-verdedigde reden waarom Kalff destijds vóór Tachtig ophield), om over het vierde deel van Bastiaanse maar zeer zachtzinnig te zwijgen. Ik begrijp deze schuwheid bij Prinsen b.v., maar waarom liet hij de geschiedenis als een nachtkaaars uitgaan? De kernfout van vele historici is, dat geschiedenis voor hen het verleden beteekent; dat zij het heden als een slappe franje daaraan beschouwen, terwijl zij toch, zooal niet uit spontaan levensbesef, dan toch uit historisch overleg en ervaring konden weten dat het heden eenmaal verleden zal zijn? Maar waarom in Godsnaam begint het dan pas voor hen te leven?

Zoo staat ook nu weer, of nog, de jongere poëzie eenzaam in een doodsch volk, niet krachtig gevoed en niet krachtig bestreden. Modieus bewonderd door verlichte vrouwen, stom genegeerd door een deel der critiek en historici. Maar het is zoo zeer goed: op de hoogten althans is het goddank nog eenzaam. Later zal ook de historicus ongetwijfeld tot een ander inzicht komen, en van Van den Bergh zal hij zeggen dat hij, eenerzijds voortbouwend op wat Verwey deed (zij beiden handhaafden de beteekenis van: de volzin), en anderzijds aansluitend bij vernieuwingen uit het buitenland van dien tijd (hij zelf zegt zeer bescheiden in het voorbericht bij 'Nieuwe Tucht', dat hij niets anders wilde en deed dan de buitenlandsche vernieuwing hierheen overbrengen om ons uit een litterairen (alleen litterairen?) slaapwandel te wekken, die ook zonder hem geweken zou zijn), geen leider en initiator, theoretisch, van de kracht en het gehalte van Van Deyssel of Verwey misschien was, maar een scherp en scherpzinnig theoreticus en een voortreffelijk stylist, die, juist doordat hij het verband van cultureel leven en poëzie begreep, door zijn tegelijk renoveerende en ordenende beschouwingen, voor het leven en onze dichtkunst omstreeks 1920, en daarna – want zijn werk, bespiegeland en als schepping, trilt en leeft dóór, nog zéér sterk – van essentiele beteekenis was. Geloof me, dat kletsen de handboeken van over tien, vijftien jaar ons en elkander in allerlei knikkebollende toonaarden na.

* * *

Of zij het volgende zullen inzien en zeggen, betwijfel ik – Ik knoop de opvatting die ik hier volgen laat, vast aan een opmerking en een noot van Dr. van Ravesteijn in zijn zoo juist verschenen 'Herman Gorter, de dichter van Pan': hij zegt daar, op één plaats althans, naar men mij wees, – in zijn geheel kon ik het werk nog niet lezen – , dat ik het niveau-verschil tusschen de poëzie van Gorter en Slauerhoff tracht te vereffenen, en die miskennis verder, in de critiek die ik hier over Slauerhoff schreef, toelicht met de woorden: 'en in plaats van veel revolutie en weinig levende poëzie – ik citeer uit het hoofd – zien wij thans het volledige tegendeel.'

Eenerzijds heerscht hier een misverstand: voor mij is Gorter de dichter van '80, één der vurigste, zuiverste van onze geheele dichtkunst, en ik denk er niet aan hem beneden één der jongere dichters te stellen, maar de door Dr. van Ravesteijn als toelichting op deze antithese begrepen zinsnede, slaat op iets anders: zij vergelijkt niet Gorter met Slauerhoff,

naar de totale waarde-als-poëzie van de dichtkunst van '80 met die na Boutens, ik wil wel zeggen: sinds Buning. Misschien is elke eerlijke vergelijking tusschen vroegere poëzie en onmiddellijk-tegenwoordige volslagen onmogelijk, maar als ik een oogenblik aannemen mag, dat men er althans ongeveér toe in staat is, dan staat voor mij vast, dat de jongste poëzie (van Slauerhoff, van Hendrik de Vries, van Van Ostaijen, Donker, Den Doollaard, Gijsen, Herman van den Bergh, om een greep te doen) meer waard is – juist afgezien van Gorter, die haar ver overstijgt – dan die van Tachtig. Vandaar de gewraakte passus. Vandaar ook dit – om weer op Van den Bergh aan te sturen – : veel revolutie, in '80 – en omstreeks '20, althans in de Noord-Nederlandsche poëzie – het volledige tegendeel. Want '80 trof als beweging, als taal-revolutie te meer, omdat er tijden van zoo lange en diepe verdorring en versaaing aan voorafgingen. Van den Bergh daarentegen kwam o.m. ná Verwey, en nadat de poëzie-zelf althans weer een ordelijk voorkomen had. Zijn enorme beteekenis is juist dat hij op dat moment wel renovator was, maar geen revolutionair; dat hij ons taal (en levens-) besef vernieuwde, maar anarchie schuwde en verwierp als een ontkrachtend, verwilderend kwaad. Toen hij, kritisch schiftend en zuiverend, scheppend vol, drastisch en veelkleurig, aardsch en pathetisch te werk ging, toen hij, algemeen-beschouwend en betoogend de mogelijkheden tot taalverruiming en -verrijking, -versterking en -verlevendiging onderzocht en aanwees, trok hij geen aandacht, omdat zijn werkzaamheid veel en veel goeds voorafging. Maar als men later zijn werk in het tijdsleven zal gaan begrijpen, als de stomme geboorneerdheid onzer litteraire historieschrijvers, op een enkele uitzondering na, misschien in één man althans zal wijken voor inzicht, smaak en begrip – dan zal hij de beteekenis van Van den Bergh juist als renovator, ongetwijfeld hoog aanslaan. Hij zal zien dat de studiën, die nu voor een deel – voor een mij te klein deel, goed maar niet fors en open genoeg uitgegeven: waarom een nieuw artikel niet op een nieuwe bladzij?; en wanneer verschijnt zijn moeilijke, maar interessante studie over Apollinaire? – zijn gebundeld in 'Nieuwe Tucht', het poëtisch en cultureel leven van het tegenwoordig geslacht sterk en levendig hebben beïnvloed.

Reeds voor de tweede maal ging het initiatief tot het bundelen van een keuze uit Van den Bergh's werk uit van de redactie der 'Vrije Bladen'; opnieuw moge dit hem bewijzen, hoezeer zij – en met haar de jongere dichters – zijn werk, als functie en als resultaat, onverminderd begrijpt en waardeert, en niets zou ons sterker verheugen dan dat hij, kritisch, maar vooral scheppend, ontwaakte uit den litterairen slaapwandel

waarin hij, nadat hij die eenmaal in zijn omgeving verstoord had, verzonken schijnt.

(NRC van 10 november 1928)

Victor E. van Vriesland, *Het afscheid van de wereld in drie dagen*.

Wat dunkt u: zoudt gij kunnen gelooven, dat ge over twee dagen sterven moest als een engel Gods u dat aanzei? En wat zoudt ge doen? 'Ik zou mij opsluiten in een bidkapel of in een bordeel; ik zou naar huis reizen om nog éénmaal mijn moeder te zien; ik zou mij met mijn doods-vijand verzoenen; ik zou op mijn bed blijven liggen, en wachten.' Inderdaad: het is onvoorspelbaar, niet alleen voor een willekeurige figuur, maar voor u zelf, voor iemand, die u goed kent. Maar wanneer ge voor de grap naar de magiër van het Lunapark was gegaan, en zijn voorspelling luidde gelijk, wat deedt ge dan? –

De man in Van Vriesland's roman ging in een iets serieuzer wordend geval in die aanzegging gelooven, en de psychologisch-juiste, maar ontzaglijk moeilijke taak, die de schrijver zich oplei, is deze: hem geen felle, romantische avonturen ten afscheid te laten beleven, maar zijn laatste twee dagen te laten voorbijgaan met zeer reële evenementen: een fuif, wandelingen, een nacht met een geliefde. Voor hém werden dat wel, in zijn geloof, en twijfel, beurtelings, aan de voorspelling, gebeurtenissen waarin misschien het laatste adieu zich voltrok, maar omdat hij zich eenzijdig niet bloot geven wou en belachlijk maken, en voor het geval dat dit alles toch zijn laatste dagen op aarde zouden zijn, zijn omgeving anderzijds daarover niet verontrusten, verborg hij de fatale uitspraak en zijn twijfelend gelooven daaraan krampachtig.

De fout van het boek is dat het te lang is, maar Van Vriesland is een volhardend schrijver: hij maakt het zich moeilijk, ook hierin. Ik geloof echter, dat zijn boek erbij gewonnen had, wanneer hij het had willen, of kunnen bekorten of comprimeeren, al strijdt dat wellicht met zijn persoonlijke durf en eerzucht. Nu raakt, op den duur, de spanning uitgerekt: men vergeet Johan (de hoofdpersoon) in de lange, vredige beschrijving van zijn jeugd, en men vergeet zeker, dat hij binnen enkele uren zal sterven. Men vergeet het totaal. Psychologisch-juist, angstig-juist en suggestief is het, dat Van Vriesland u langen tijd in zijn dood doet gelooven, u zijn angsten en twijfels doet deelen, en angstiger nog, dat gij met hem, Johan, van tijd tot tijd vergeet, dat hij sterven moet, maar

met name in de beschrijving van zijn jeugd leeft deze angst zelfs niet meer in ons onderbewustzijn; zij is vervluchtigd. – Ik geloof dat wij Johan geen moment uit het oog hadden moeten verliezen, dat dus ook de aandachtsverplaatsing naar een ontmoeting van zijn verloofde met zijn vriend een vergissing is. En ten slotte had ik, wat de compositie en psychologie aangaat, gehoopt – maar misschien is dat kinderachtig romantisch – dat hij werkelijk sterven zou, al was het maar uit doodsangst; en minstens had ik een abrupt einde gewild: niet de weliswaar onverwachte, maar sjokkend opduikende dienders, die hem zochten, toen na een brief aan Annie, zijn meisje, zijn a.s. dood (niet tengevolge of in verband met de voorspelling voorgesteld, wel te verstaan) bekend was gemaakt. De spanning, die Van Vriesland in het begin opwekt vraagt om een andere ontlading, òf in de verbeelding, òf in de realiteit, òf in beide. Tergend rekte hij haar toen Johan op een bank de ratelende banaliteiten moest aantoonen van een burgerjuffrouw, maar zij verslapte nog niet, integendeel; maar na zijn gewaanden afscheidsnacht met Annie ontzenuwt hij haar.

Van Vriesland laat zijn hoofdpersoon, schematisch-gezien, gelijk hij het, schematisch, bij de hoofdstukken aangeeft, na de aanzegging de volgende fasen doorlopen, doorvechten, juister gezegd: angst-zoeken-opstandigheid-inkeer-overgave-opgang, en wie zegt u, dat die ontwikkeling onmogelijk is? Persoonlijk geloof ik niet aan een op deze wijze te verwerven vrede, maar als Van Vriesland zijn boek sterker had samen-gevat zou hij u de in dit geval (psycho)-logische ontwikkeling dezer staten en overgangen, soms geleidelijk, soms meer dan abrupt, stellig hebben gesuggereerd, want zijn psychologisch inzicht, doordringingsvermogen en uitbeeldingskracht zijn sterk en uiterst-vertakt. Niet alleen menselijke toestanden, conflicten en gewaarwordingen doorgrondt en doorwroet hij tot in hun meest verholten gangen, maar ook in zijn beschrijvingen van een atmosfeer in de buitenwereld blijkt hij een scherp waarnemer, vooral van subtiliteiten. Natuurlijk steekt er in de psychologie van den hoofdpersoon een stuk auto-analyse, al is er anderzijds diepgaand verschil tusschen den schrijver en zijn object, maar het boek als totaal laat den indruk na van een genadeloos denken, één sidderend, schuifelend, slingerend, tastend, intuïtief en intellectueel, tusschen en in de felle maar grauwe somberheden van een ontredderd hart. Mismoedig en vertwijfeld, chaotisch, traag en verlamd, scharrelt het dan plotseling weer overeind, en beweegt zich bladzijden lang, zwaar en moeizaam-borend, maar onverwrikbaar en doeltreffend, voorzichtig en geduldig in het labyrinth der psyche. Vol deernis, als ik dat zeggen

mag. Maar organisch samengaan tusschen zijn humaniteit en zijn dialectische overbewustheid vond hij hier niet, en als roman is zijn boek een merkwaardig en boeiend stuk werk, maar onbevredigend. Quantitatief-kleinere gegevens, novellistisch-behandeld, zullen hem m.i. de beperking opleggen, die zijn dwaalzieke natuur verlangt. Ik twijfel er niet aan, of hij zal, te eenigertijd, en in welk genre dan ten slotte ook, uitstekende dingen schrijven.

(De vrije bladen *van december 1928*)

UNAMUNO

Een aanteekening

De kracht van Unamuno's romans ligt gewoonlijk niet in hun bouw: 'Tante Trui', dat had moeten eindigen met den dood van de vrouw van dien naam (zooals de novelle: 'Een kerel uit één stuk' terecht werd besloten met den dood van de hoofdfiguur) wordt onbegrijpelijk verzwakt door de hoofdstukken na haar sterven, en 'Abel Sanchez' berust op de slechte methode, die stukken van een nagelaten dagboek – Doctor Joaquin Monegro's 'Biecht' aan zijn dochter – afwisselt met passages, die rechtstreeks door den auteur zijn geschreven. De kracht van zijn boeken ligt in een zeer doordringende, wreede en strakke psychologie, in hun formidabele concentratie, in hun vurig en koppig tempo. De zielsactie der figuren wordt zoo hevig en levendig gedramatiseerd, dat men het volledig gebrek aan uiterlijke evenementen vergeet, en meegesleept wordt als door harde, vervoerende drama's.

Meesterlijk zijn tot op zekere hoogte de dialogen. Zij wekken slechts één bezwaar: ze zijn zoo overgeconcentreerd op het verbeelden en activeeren der psyche, dat men hun overspanning als een berekening ondergaat, die te uitsluitend gericht is op het overdragen der actie. De gesprekken zijn te uitsluitend feillooze antwoorden op feillooze vragen, en verliezen daardoor het organische eener althans schijnbaar ongedwongen natuurlijkheid. In wezen is deze oververhitte geconcentreerde mechanisatie de essentieele fout van al zijn romans. (Voor zoo-ver ik die ken. 'De Man in den mist' valt hierbuiten.) Wat doet Unamuno?

Staan zijn mensen in de natuur? Neen; zij staan zelfs niet in wat men het leven noemt, of in de wereld. Zij staan nauwelijks in hun omgeving.

Zij overheerschen de bijfiguren te sterk. Unamuno isoleert zijn figuren, zooals Charley Toorop dat doet; maar hij gaat nog één fatalen stap verder: hij isoleert in zijn menschen één hartstocht, die hen niet als een fatum beheerscht, maar als een haast onwerkelijk-vergroote, -verhevigde, -vermechaniseerde drijfveer, die alle andere roerselen, motieven, impulsen en sentimenten doodschroeit. Alleen door het oproepen van tegenkrachten in of buiten den mensch (b.v. in andere menschen), maakt men zulke geïsoleerde hartstochten in individuen tot waarachtige drama's, en deze menschen tot groote gestalten. Bij Unamuno leeft die tegenkracht niet. Daardoor worden zijn boeken geen wereld, geen weerspiegeling van de wereld. Daardoor is het onjuist hem een groot schrijver te noemen, in den zin, waarin Shakespeare dat is, en Hamsun, Stendhal, Zola, de Balzac. – Ik voor mij geef zelfs nog den voorkeur aan op dit plan tweede-rangs schrijvers als John dos Passos, Thornton Wilder, Alain Fournier, Mauriac, Radiguet.

Maar sterk is zijn werk ongetwijfeld. Het wordt zelfs menschelijk sterk op de momenten, waarop de bezetenen van zijn roman hun machtelooheid erkennen, aan het sterfbed van hun geliefde, of kort voor hun eigen dood. Maar zelfs die kraterachtige explosies van zachtere krachten geven zijn boeken in die ijle momenten niet die scheppende volheid, die een werk tot een wereld maakt.

(De gemeenschap van april 1929)

Willem Pijper: *De Quintencirkel*, Opstellen over Muziek. (Em. Querido, A'dam, 1929)

Ik bevind mij, met het schrijven over dit boek, in een dubbele moeilijkheid. Ten eerste ben ik een leek in musicale zaken, en ten tweede zijn Pijper's critische praemissen zoo lijnrecht tegenovergesteld aan de mijne, dat ik ze eenerzijds wellicht te fel zal bestrijden, en anderzijds, ter compensatie dier eventueele onbillijkheid, misschien geneigd ben ze te sterk te waardeeren. Maar wellicht zal juist deze dubbele moeilijkheid het schrijven (althans) van deze bespreking boeiender maken.

De studies van Pijper zijn goed geschreven, omdat zij, met haarfijne precisiteit uitdrukken wat hij, haarfijn, gedacht heeft; dat wil nog niet zeggen, dat hij een goed proza-schrijver is; zijn geschriften missen daartoe de rhythmische continuïteit (niet die van rhythmisch proza overigens), die zijn zinnen zou kunnen opnemen in een grooter, organisch

taalverband. Pijper denkt in zinnen, niet – als die term geen verwarring sticht – in perioden. Zijn zuiverheid is, dat hij ook (slechts) in zinnen zich uitdrukt, maar tot proza wordt zijn essay slechts op enkele plaatsen, daardoor.

Ik geloof, dat zijn critisch credo niet scherper te formuleeren is dan met de volgende woorden: – ‘uit den aard der zaak zullen deze beschouwingen meer analytisch dan synthetisch uitvallen. Het komt mij voor dat alle critische benaderingen van een nog in ons eigen tijdperk reikend kunstenaar eigenlijk analytische notities behooren te zijn. Piëteitshalve alreeds. Voor de synthese van zijn gegevens, heeft de dichter, de componist zelf te zorgen gehad: zijn werken waren zijn synthese’. (Quintencirkel pag. 13/14), en misschien achten velen deze critische methode de zuiverste. Ik niet; of liever: ik acht haar misschien wel de zuiverste, maar tegelijk de minstwaardige en ik geef verre den voorkeur aan de tegenovergestelde, critisch desnoods: onzuivere, synthetische werkwijze. De z.g.n. synthetische critiek is volstrekt niet oncritisch in den zin van slecht-onderscheidend (zij behoeft dit althans niet te zijn), zij is het alleen in den zin van niet slechts-(nur)-onderscheidend; zij begint eveneens met een analyse, maar zij gaat verder, daarna; zij stelt haar onderscheidingen samen tot een beeld; zij maakt wat zij analytisch ontdekt heeft, zichtbaar door deze observaties te ordenen tot een geheel – Ik ga verder: zonder die samenstellende werking is critiek voor mij waardeloos; omdat niemand iets heeft aan de wetenschap uit welke factoren een ding, een verschijnsel, een mensch is samengesteld, als hij er niet bij weet, in welke verhouding, compositie, dosering die factoren onderling staan; als de criticus nalaat hem een suggestie, een hypothese te geven van *het totaal*. Pas wanneer men deze synthese beproeft, wordt men, als criticus, scheppend. Pijper wil en kan dat niet zijn, maar hij heeft ongelijk.

Hij is zelfs geen strikt, en stellig geen volledig analyticus; want daartoe zou hij een verschijnsel geheel, en uitsluitend moeten doorzoeken; hij doet noch het een noch het ander; hij maakt enkele onderscheidingen in enkele fragmenten van zijn objecten. Hij kiest alleen wat hij noodig heeft tot het geven van commentaren, en het trekken van zijne conclusies. Die zijn vrijwel steeds buitengewoon merkwaardig en onverbidde-lijk logisch; maar het zijn aforismen, marginalia (soms van een regel, soms van een alinea, soms van een bladzij); de menschen, de verschijnselen zijn hem niet meer dan aanleidingen daartoe; het zijn zelfs geen volledige observatie-objecten; en nooit organismen, die hij ons in al hun geledingen en als totaal suggereert. Ik krijg uit zijn boek geen béeld van

Strawinsky, geen beeld van Milhaud (hoogstens eene impressie), geen beeld van Diepenbrock (hoogstens een verminkte doorsnede). Ik krijg – en dat is het miraculeuse – een zeer precies en waarschijnlijk volledig beeld van Pijper; ik leer zijn praemissen kennen, zijn inzichten en overtuigingen, terwijl hij die vrijwel nergens opzettelijk systematiseert of emotioneel verraadt. Hoe is dat mogelijk?

Ik vermoed: door zijn eenerzijds uitnemend schrijverschap; doordat hij zich met een beklemmende acuratesse uitdrukt. Hij blijkt uit dit boek een man te zijn van een harde, door veel cultuur verrijkte, intelligentie, een waakzame; een socratisch scherpzinnige, een omzichtige, onbedriegelijk-nuchter; hij doet mij soms denken, ook door de kalme stugheid van zijn intelligentie aan een 16e, 17e eeuwsch humanist; hij is een tegenpreker (dat is iets anders dan een negativist!, al is het moeilijk te zeggen waarvóór hij strijdt); een fel tijds-criticus, een cultuur-psycholoog, een scherp-rechter; ... maar nergens, nergens wil zijn proza vibreeren; nergens wordt het bewogen door een levenden hartslag. De emoties, de razernijen, de musische waanzin, de teerheid, de hitte, de drift ... ge vindt er niets van in deze geschriften; ge vindt er alles van, denk ik, in zijne muziek ('... zijn werken waren zijn synthese...' – De Quintencirkel is de neerslag van een omvangrijke wetenschap; een starre, stroeve persoonlijkheid, een harde, zuiverende intelligentie.

(De vrije bladen *van december 1929*)

Arthur van Schendel: *Het Fregatschip Johanna Maria* (Meulenhoff, A'dam, '30)

De fouten van dit boek – als men de eigenaardigheden, die ik bedoel althans fouten kan noemen – zijn zoo evident, dat men haast aan moedwil gaat denken: misschien heeft Van Schendel dit bewust zoo gewild en gedaan. Ik bedoel dit: waarom leeft er, behalve tegen het eind, en ook dan nog maar vaag, zoo weinig van de zee in zijn boek; waarom wordt er van de honderden havens, die het aandoet, in de veertig jaar dat het vaart, zoo weinig en weinig-individueels gesuggereerd? Waarom is er zoo weinig strijd met de elementen, waarom voelt men de ruimte niet; waarom verschilt de dag haast niet van de nacht, de Oostzee ternaauwer-nood van den Indischen Oceaan? Waarom zijn de mannen aan boord zoo vaag geïndividualiseerd, waarom is hun leven, aan wal en aan boord haast niet beschreven, voorzoover het niet onmiddellijk verband houdt

met hun werk? Ook hierop zijn uitzonderingen, en vooral Brouwer is meesterlijk getypeerd; maar het antwoord op mijn vragen zou dit kunnen zijn: omdat dit boek geen roman is, maar een verhaal, waarin het leven der Johanna Maria verbeeld wordt, en verder niets. —

Ik blijf gelooven, dat de factoren die ik genoemd heb, inderdaad gebreken aanduiden, maar voor de rest is dit laatste werk van Van Schendel niet alleen een van zijn beste, en zeker van zijn sterkste boeken, maar een der prachtigste die door Hollanders van vroeger of nu zijn geschreven. En meer dan dit: laat de Johanna Maria onmiddellijk worden vertaald: dan kan men zien wie wij zijn, wat wij zijn, hoe wij zijn: ik ken van den lateren tijd geen krachtiger boek, en zeker geen boek, dat zoo goed-hollandsch is, in den besten zin van het woord.

Ik las, na de Zwervers en de Verhalen haast geen van zijn boeken meer geheel ten einde: noch 'De Mensch van Nazareth', noch Rose-Angelique, noch Der Liefde Bloesems, en ook de kleinere werken boeiden mij minder: zelfs Angiolino trof mij niet zoo doordringend als het vele anderen deed; maar Het Fregatschip is mij, in mijn hart, hoewel het dunkt mij grovere fouten heeft dan zijn Zwervers, oneindig veel liever; ik zou bijna zeggen: dit is van Schendel, deze eenvoudige, on-romantische, reële, machtige Hollander. Ja, dit is Arthur van Schendel.

De Johanna Maria, die van stapel loopt als een sterk en goed gebouwd schip, vaart veertig jaar lang, met wisselende bemanning en lading, over alle zeeën, en Brouwer, de zeilmaker, dient haar veertig jaar lang. Waarom vaart zij? Om de menschen te dienen, aan wal en aan boord, mijmert Brouwer, en hij op zijn beurt dient haar. Maar in waarheid is het alsof ook hun beider bestemming en dienstbaarheid maar een voorwendsel is, om bij elkander [te] zijn, vervlochten in één trouw, in een ondeelbare saamenhoorigheid. En dikwijls denkt men, dat de Johanna Maria zoo doelloos jaagt langs de zeeën, die jaren lang, om oud en rustig te worden, en veilig binnen te liggen, in Amsterdam. Er is van den aanvang af al een voortdurende haast naar dit einde, en soms ondergaat men al haar wederwaardigheden, en ook die van Brouwer, als een wel onvermijdelijk maar teggend oponthoud. Ten volle begon voor mij dit boek pas te leven, toen Brouwer, (die heimelijk of met toestemming der kapiteins, de Johanna Maria kon sturen als niemand anders), besloot alles wat hij kon oversparen en verdienen bij elkaar te houden om later het schip te kunnen koopen en haar te behoeden in haar ouderdom. Van dat oogenblik af heeft men geen rust meer, evenmin als zij beide zelf, totdat deze koop gesloten zal zijn en de bruidschat betaald. Maar ten volle is men tenslotte eerst tevreden, als zij beiden, oud en versleten, nog een

gelukkigen tijd samen hebben, in Amsterdam. Dan sterft Brouwer, maar dit hindert nu nauwelijks meer: de Johanna Maria ligt veilig gemeerd aan den wal. – Dan heeft men ook, aesthetisch beschouwd, vrede met de egale voortvarendheid van het soms al te eentonig-krachtig stuwende rythme, dat wordt voortgedreven door iets dat dringt naar de verte, waar ook het hart naar toe moet gaan, of het wil of niet, zooals Van Schendel het noemt.

In 1929 verscheen hier 'Klankbord' en 'Hart zonder Land', in 1930 'Schuim en Asch' en 'Het Fregatschip Johanna Maria'. Nildesperandum.

(De vrije bladen van augustus-september 1930)

Chr. de Graaff, *Alleenspraak* (De Gemeenschap, 1931)

'...ingehouden en besloten in deemoed, die aan trots verwant kon schijnen...'

Teekent iets het karakter van den dichter de Graaff zoo duidelijk als het feit, dat hij dezen bundel *Alleenspraak* genoemd heeft, terwijl hij dien naam gelukkig niet ten volle verdient; is er niet soms een neiging in hem om zich eenzamer te willen voelen dan hij in werkelijkheid zou behoeven te zijn, omdat hij de gemeenzaamheid met menschen de pijn van een vervreemding, die daar wellicht op zal volgen – en misschien moet volgen – niet waard acht? Is hij, in *déze* verzen tenminste, niet iets te bedacht op zelfbehoud dan dat hij het wezen van een samenzijn met menschen ten volle zou kunnen genieten of, op grond van bittere ervaringen, veroordelen? Teekenend is het ook voor zijn afwerendheid tegenover de gemeenschap om hem heen, dat hij, die naar den leeftijd en naar den geest vrijwel geheel tot de generatie van Holst en Buning behoort, zijn eersten bundel eerst nu laat verschijnen. Laat, betrekkelijk, en zeker in een tijd, die deze fiere schaamte luidruchtig liet varen, geeft hij iets van zijn innerlijk leven aan de openbaarheid prijs. Vrij laat, als ik aan het citaat denk, dat ik hierboven schreef, omdat zijn wezen gemengd is uit schroom en een bescheiden, maar vasten trots. Maar zelfs in zijn openbaarheid tracht hij zijn werk – waarvan hij terecht zal vreezen, dat het hem weinig bemanteld uitlevert aan de oogen der velen (maar laat ik er tot zijn geruststelling bij mogen voegen: zeker ook aan de harten der weinigen, die hij hoopt te bereiken), – althans een suggestie van gereserveerdheid mede te geven, en noemt het '*Alleenspraak*', een titel, die inderdaad juist is voor het meerendeel dezer verzen, maar niet voor

alle, en zeker niet voor de gedichten, die dit begin doet verwachten. Ik geloof ook, dat deze titel meer moet dienen om hem zelf te laten gelooven, dat hij zich niet te onverhuld heeft geopenbaard, dan om werkelijk den wensch uit te spreken (duiden titels niet dikwijls veel meer een wensch dan een werkelijkheid aan?) dat hij on-gehoord en on-verhoord, althans door den lezer, zou willen blijven. Dit laatste is natuurlijk ook zijne bedoeling niet: als men na zoo lang wachten een bundel laat drukken, heeft men natuurlijk ook overwogen, dat er lezers zullen kunnen zijn, die antwoord geven op ons werk. 'Boeken zijn postduiven die men in het wildeweg uitstuurt. Maar zelden komen ze aan en krijgt men het juiste antwoord dat "weerklink" heet', zegt de Veer in Helman's 'Overwintering'. Inderdaad: poëzie, en in dit geval de poëzie van de Graaff, hoe zeer wellicht voor hem-zelf het uitsluitend getuigenis van zijn eenzelvigheid, wordt, in den lezer, een samen-spraak, een gesprek. In mij althans verwekten zijne gedichten meer dan een echo; meer dan de enkele weerklink dus, van zichzelf; zij dwongen mij – en hoe weinig verzen doen dat tenslotte? – eerst tot een verweer, later tot capituleeren. Ik werd, in mijn hart, genoodzaakt hem *antwoord* te geven. Zijn stem is, tegen den oppervlakkigen schijn wellicht, te sterk dan dat zij zich zou vergenoegen met een vaag of zelfs instemmend, meeruischend resoneeren; zij dwong mij, langzaam, soms bijna sloom, met plotselinge versnellingen en verscherpingen, zoo indringend en onverhoedsch, dat ik zienderoogen terrein verloor, tot capitulatie letterlijk. Helman – alweer – schreef onlangs: elk lezer is, in den aanvang, een onverschillige, de vijand haast van wat hij leest; hij moet overmand worden. Het is woordelijk juist. De poëzie van de Graaff heeft mij, langzaam maar zeker, voor zich gewonnen. De kamer waarin ik hem lees, is van zijn wezen doordrongen als van een haast tastbaar geheim. Ik ken geen zekerder teeken voor de echtheid van een dichter dan deze onzichtbare tegenwoordigheid.

De vragen, die zich nu de debatten over epigonisme en oorspronkelijkheid misschien nog niet geheel van de lucht zijn, wellicht al gauw zullen voordoen bij sommigen, zijn die naar de mate waarin hij, vrij sterk door de traditie waarin ook zijn leeftijdgenooten leven, gebonden, oorspronkelijk, eigen, zelfstandig is. Ik heb daarop een volstrekt antwoord: dit is de poëzie van iemand, die terwijl hij leeft in een traditie, en hoewel hij hier en daar invloeden heeft ondergaan en soms niet vrij is van wel-bekende woorden (maar noch het een noch het ander wordt bij hem een slaafsch volgen) – in wezen vrij, eigen, echt is. Dit beslissende kenmerk ontslaat de Graaff volstrekt van de blaam van epigonisme

waarvan hij ongetwijfeld beschuldigd zal worden; hoezeer ook traditioneel gebonden, de wijze waarop hij zijn innerlijk leven vorm geeft, is in haar wezen oorspronkelijk. Hij voegt iets aan het tijdsbewustzijn toe, volgens Nijhoff het wezenlijkst kenmerk van den zuiveren dichter, sinds Beethoven muziek, Baudelaire gedichten en Dostojewski romans schreef. Dat zijn gevoelswereld gelijkenis vertoont met die van anderen (en niet alleen met die van leeftijdgenooten) bewijst daar niets tegen; hij heeft een eigen stem.

Ik wil, hem aldus waardeerend en voor zoover noodig verdedigend, natuurlijk niet zeggen, dat zijn poëzie overal goed, en overal even goed zou zijn. Hij heeft, nu hij eindelijk de verzen ging bundelen die hij voor drie of vier jaar in dit tijdschrift is begonnen te publiceeren, en waarvan verder een gedeelte in de laatste 'Erts' en in de eerste 'Balans', en in 1930 en '31 in de Gemeenschap verscheen, gelukkig den moed gehad niet al te scrupuleus in zijn keuze te zijn; hij hield ze vrij ruim. Het gevolg was een bundel vol ongelijkheden (vaak ook binnen het kader van een gedicht), teleurstellingen en verrassingen, een levend geheel, dat ik voor mij misschien toch iets strenger geschift had, omdat de motieven waarop zijn gedichten gebouwd zijn, niet zeer afwisselend zijn, en vooral ook de toon niet vele schakeeringen kent, zoodat een zekere monotonie het geheel blijft beheerschen, en de zwakten accentueert.

Een diepe dwalende vermoeidheid is de grondtoon van zijn alleenpraak: zij vertelt, onder plotselinge scheuten van felle pijn, en abrupte verstarringen door, van zijn moeiten des daags en veler nachten strijd; van de onvoldaanheid om het korte geluk van lust en aardsche liefde; van de bitterheid die hem in de eenzelveheid dreef, van de walging, die uit het verkeer met zichzelf alleen kan ontstaan. Stuk voor stuk werden de wanen van aardsch geluk hem ontroofd: niets ter verteederung mocht zijne handen behouden; en telkens weer werd hij teruggelokt door het blinken van oogen en bloemen, telkens weer werd hij geslingerd tusschen verlangen naar overgave aan een mensch en zijn diepere drang naar alleen zijn. Deze strijd, en soms de herinnering aan dezen strijd, en aan de teedere, ijle uren van wapenstilstand daartusschen is in hoofdzaak het thema geworden van zijn eenzelvige stem, die onregelmatig soms, en dikwijls op een vreemde wijze haperend waar het niet hoeft, zou men zeggen, vaak iets stamelends heeft, met plotselinge prachtige stijgingen en het beheerschte, iets verstrakte, en dus bij hem versterkte laten doorloopen van een beweging. Het is overigens bijzonder moeilijk er meer van te zeggen: ik denk doordat zijn stem, hoe vol zij in haar beste momenten ook is, veelal iets onbestemds, of liever iets

dwalends behoudt; en verder: door haar grooten eenvoud; een eenvoud die geen armoede is, en geen rijkdom in den zin van veelvormigheid, maar die, soms vlak langs, soms vlak dóór het conventioneele heen, alle opzichtigheid afwijst. Soms zou men niet alleen de toon, maar vooral de plastiek sterker en beslister wenschen, maar dan bedenkt men, dat plastiek, scherp of vaag, nauwelijks tot de eigen-aard van dit werk behoort. De toon en het rythme zijn haar elementen, beeld en bouw vloeien daaruit voort.

De klacht om het vergankelijke der liefde, en de noodkreet die daarna zijn eenzaamheid uitstiet zijn in enkele verzen geweken voor een even volstreckte vervulling. Daarop doelde ik, toen ik den titel Alleenspraak niet geheel juist vond. Hij heeft zich, langzaam, losgescheurd van het al te aardsche, en, langzamer, moeizamer van zichzelf: de ziel baande zich, uit de wanhoop zijner eenzelvigheid, een weg naar het hart der wereld. Deze bevrijding, die zijn volstreckte wanhoop soms volstrekt overwon, leeft in enkele zijner verzen met een zoo groote stelligheid, en zelfs een donker zelfverwijt als in het prachtige 'Oud Lied' is in den grond zoo weinig gekweld en schril meer in zijn berouw, dat ik mij sterk moet vergissen, als niet deze twee thema's: het zich overgeven aan God, en het verwijt dat de ziel zichzelf maakt wanneer zij dit samensmelten bij tijden verzaakt, de pijlers zullen worden van een volgenden bundel, die wellicht in zijn berouw, als in 'Oud lied' (dat mij verplaatst naar onze vroegste renaissance) iets lieflijks, als het ware behouden zal, omdat het mag hopen op vergiffenis, en in haar jubel wellicht iets donkers. De Graaff kan de katholieke tegenhanger worden van den protestantschen mysticus Buning. Dan zal de goddelijke liefde hem misschien voor zich opeischen met een jaloersche volstrektheid, misschien ook wel hem teruggeven aan het, dan gezuiverde, aardsche, en aan de menschen. Voor beide kansen is de weg nu gebaand; want de menschelijke wanhoop om het al te menschelijk verlies, het uitzichtlooze gekweld-zijn is overwonnen. De alleenspraak vond antwoord; en wat zijn latere verzen betreft: ik hoor – in de verte – zijn stem samenklinken, soms klagend, soms juichend, met de stemmen van bloemen en vrouwen, van God en zijn mede-menschen.

(De vrije bladen *van mei* 1931)

De opdracht van wijlen C. W. van der Hoogt geschonden

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde heeft, naar men weet, op advies van haar Commissie voor Schoone Letteren dit jaar 'Het Fre-gatschip Johanna Maria' van Arthur van Schendel bekroond met den C. W. van der Hoogt-prijs. De voorzitter der Maatschappij sprak er, blij-kens een verslag in de N.R.Crt. van 10 Juni 1931 (Avondblad B.) zijn bevreemding over uit, dat het feit van deze bekroning – die bekroning was buitendien geen feit, voordat de Maatschappij (haar Bestuur) beslo-ten had, het advies der Commissie te volgen, merkte de voorzitter terecht op – vrij algemeen bekend was, vóórdat het in de jaarvergade-ring van dien roen Juni officiëel bekend was gemaakt. Het feit, dat de Maatschappij den Van der Hoogt-prijs – die door den stichter bestemd is ter aanmoediging van een jong auteur – had toegekend (of zou toe-kennen) aan een man van 57 jaar, heeft misschien hier en daar een bevreemding gewekt, die nog grooter is dan die van den voorzitter over het feit, dat er in de Commissie voor Schoone Letteren (want uit welken hoek anders kan het gerucht van Van Schendel's vermoedelijk aan-staande bekroning zijn gekomen?) één of meer klets-kousen zaten; maar men kon tot 10 Juni toe nog blijven verwachten dat het bestuur van de Maatschappij zoo verstandig zou zijn het vreemde advies van de Com-missie te verwerpen. De Maatschappij deed dat niet; zij ging zelfs verder: alsof het feit van Van Schendel's bekroning niet reeds voldoende geweest was om de opdracht die wijlen Van der Hoogt haar gaf zonder eenige gêne te schenden, om Van Schendel te krenken met een prijs die moet dienen ter aanmoediging van een jong schrijver en om zichzelf te blameeren nam zij van hare Commissie een communiqué over dat bestemd is om al deze blunders te verklaren en te rechtvaardigen en dat dit buitendien doet op een wijze die ik verderop zal bespreken.

De feiten zijn – nogmaals – zoo: de Van der Hoogt-prijs moet naar den wil van zijn stichter dienen ter aanmoediging van een jong schrij-ver; het communiqué moet dus goedpraten waarom men den wil van den heer Van der Hoogt – die zich buitendien niet meer verweren kan tegen een dergelijk apert strijdig handelen met zijn wil, zijn bedoeling en zijn vertrouwen – niet meer gehoorzaamt en zegt: er was dit jaar geen jong boek dat waard is bekroond te worden. Ten eerste is dit een leugen en ten tweede (dit is zelfs het eerste, het au fond eenige bezwaar): als de Commissie en met haar het bestuur dit werkelijk meende dan had zij den

prijs dit jaar niet moeten uitreiken. Zij heeft in elk geval geen zweem van recht om haar charter te overschrijden, te breken, te schenden. Maar wanneer een Commissie, die verleden jaar in dezelfde samenstelling, na eerst te hebben besloten de voorkeur te geven aan creatief werk boven essayistisch – waardoor Vermeulen's 'Klankbord' onbekroond is gebleven, – den prijs toekent aan een zeer zwak boek als 'Het Donkere Licht' van Coolen, terwijl toch ook Helman's 'Hart Zonder Land' in '29 verschenen was, Victor van Vriesland's 'Voorwaardelijk Uitzicht', 'De Bries' van Albert Kuyle, 'Nutteloos Verzet' van du Perron, dan is het duidelijk, dat diezelfde commissie andere dan redelijke en loyale motieven moet hebben, als zij dit jaar Engelmans 'Sine Nomine', Wijdeveld's 'Het Vaderland', maar vooral Slauerhoff's 'Serenade', 'Saturnus' en 'Schuim en Asch' en ook Ter Braak's 'Carnaval der Burgers' voorbijgaat. Ik bespaar u nog een moment de slinksche en krankzinnige redeneering, die een zoo apert feit als dit, dat de Maatschappij met den Van der Hoogt-prijs geknoeid heeft, alleen al hierdoor dat zij hem uitreikt in afwijking van en in strijd met den wil van den stichter, niet alleen goedpraten wil, maar daarboven uit zelfs de suggestie wil wekken dat zij – de Commissie – den wil van den heer Van der Hoogt beter begrijpt dan hijzelf en dat zij deze bekroning heeft voorgesteld aan haar bestuur ten voorbeeld en aldus ten bate en ter aanmoediging der jongere schrijvers.

Buitendien heeft de Maatschappij – dit beschaafd instituut – blijkbaar niet gevoeld, hoezeer men behalve de nagedachtenis van den heer Van der Hoogt, het eergevoel heeft moeten krenken van een man als Van Schendel: een voluit prachtig en reeds nu klassiek boek als zijn 'Fregat-schip' wordt 'aangemoedigd' door een troep deels zeer middelmatigen, genaamd 'Maatschappij der Ned. Letterkunde' op advies van een Commissie waarin meer dan enkele leden die hem, Van Schendel, niet enkel in leeftijd maar vooral in talent, op geen stukken na evenaren. Competentie in aesthetische zaken zal niemand, die haar bekroningen nagaat van de Maatschappij meer verwachten, maar eenig gevoel voor recht-schapenheid tegenover de nagedachtenis van den heer Van der Hoogt en van bescheiden wellevendheid tegenover een figuur als van Schendel meende men haar toch stellig te moeten toeschrijven.

Tot zoover de feiten en de feitelijke argumenten van het communiqué, voor zoover die vermeld moesten worden; maar er is nog iets anders: men kon aanvankelijk, voor men de overwegingen las, gevoegelijk denken, dat de Maatschappij deze blunders te goeder trouw had begaan; dat zij dom en lamlendig meeinging met het advies van hare commissie zooals de commissie dom en lamlendig meeinging met den opstel-

ler van het communiqué. Want daar zit vermoedelijk de oorzaak; waar echter de opsteller van die toelichting niet officieel bekend is en de bladen alleen spreken over de Commissie en de Maatschappij, kan men zich slechts tot haar richten.

Welnu: als men dit communiqué heeft gelezen weet men dat de Maatschappij, blijkbaar blindelings meegaand met haar Commissie, niet Van Schendel bekroond heeft, omdat zij in een onnoozele maar goede trouw meende, dat geen der jongere in 1930 geschreven werken een bekroning waardig zou zijn, maar omdat zij jonge talenten, eigenmachtige en eigenwijze talenten, die misschien vierkant lak hebben aan een fossiel instituut als die waardige Maatschappij, liever niet bekroont. De Maatschappij heeft een niet te rechtvaardigen blunder begaan met deze bekroning, maar zij verdedigt dien blunder in haar perfide communiqué op een manier, die aan duidelijkheid niets te wenschen meer overlaat; zij bewijst daarmee, dat zij de jonge Nederlandsche letterkunde – die de heer Van der Hoogt haar verzocht met liefde en steun te blijven volgen – beschouwt als een talentlooze en arrogante troep. Laten wij één ding vaststellen: deze duidelijkheid en voor een deel ook deze meening is ons, jonge hollandsche schrijvers, misschien toch niet volkomen talentloos en denkelijk zeer arrogant, onverdeeld lief, maar wij verzoecken de Maatschappij en wanneer die zich zou willen beroepen op haar Commissie, dan de Commissie, voortaan geen belangstelling meer te fingeeren voor ons werk en vooral niet ‘onze bewegingen niettemin met oplettendheid te blijven volgen’, zooals het heet in dien onbetaalbaren zin, die stikt en stinkt van verwaandheid. Of laat zij, als zij den wil van den heer Van der Hoogt wil gaan volgen, deze Commissie afdanken, desnoods in strijd met het reglement en er eene benoemen, die uit behoorlijke en competente menschen bestaat, die haar voor zullen stellen den Van der Hoogt-prijs jaarlijks te willen uitreiken aan het beste werk, of aan het minst slechte – dat vooral behoeft aanmoediging – der *jongere* litteratuur; en laat zij zich op het stuk van al of niet jong zijn niet ironisch laten vernikkelen of vleien door een Commissie die zegt, dat men vreemd zou doen in de Maatschappij iemand oud te noemen na een vijftigtal verstreken jaren, vooral niet als zoo’n commissie ten deele bestaat uit lijken van nog geen veertig. De tegenwoordige Commissie deugt niet: zij is de jonge literatuur valsch en vijandig gezind: in een toon, die gemengd is uit de meest walgelijke pedanterie, waartoe hollandsche schoolmeesterij in staat is, uit een parvenu-achtig arrivisme, hypocriete diplomatie en een neerbuigende oplettendheid, is de eerste helft der motiveering niet anders dan een sluw, gemeen draaiend goed-

praten van het feit dat de Commissie ook dit jaar boeken als 'Schuim en Asch' en Ter Braak's 'Carnaval der Burgers' – men ziet het alweer: de klik komt op voor haar vrienden – niet heeft *willen* zien en er den prijs aan onthouden, zooals men hem Van Ostaijen onthield, Engelman, Buning, Bloem, Gijsen, Roland Holst, Albert Helman, Nijhoff, Hendrik de Vries, Van den Bergh... stuk voor stuk toch niet volkomen talentloos en eenige aanmoediging waard; niet minder 'begaafd' dan Donker, Coolen, De Man, Van der Leeuw, Dirk Coster, die allen wel zijn bekroond; misschien minder opgeblazen deze laatsten, minder eigenwijs, meer dociel en eerbiedig gestemd tegenover zóó iets Olympisch als de Maatschappij en haar Commissie? –

Ik hoop, dat de zaak nu duidelijk is: afgezien nog van het *feit* van Van Schendel's bekroning met een prijs, die daar niet voor bestemd is en die voor hem een beleediging moet zijn, kan men niet anders doen – en ik geloof namens velen, niet alleen 'jeugdige scribenten' – zooals het advies der Commissie de haar door wijlen C. W. van der Hoogt in haar aandacht opgedragen beschermelingen noemt met een gezicht, dat zelfs niet meer waard is van haar romp geranseld te worden – dan zijn diepe verontwaardiging en diepe verachting uitspreken, vooral voor den geest der motiveering: wij, opgeblazen gelijk God ons schiep, noemen dat stuk, 'kil en kras', een infaam, gearriveerd rotstuk.

(De groene Amsterdammer *van 11 juli 1931*)

GESPREK IN EEN TUIN

...en Ter Braak?

– Ter Braak is de Aldous Huxley der hollandsche literatuur.

De stemmen zwegen een oogenblik.

De twee jonge mannen zaten links en rechts van een wrak houten tafeltje, waarop een flesch wijn, twee glazen en sigaretten stonden. Zij zaten met hun rug naar den muur van het groote landhuis, en wanneer zij soms hun stoel achterover lieten hellen, en met hun rug tegen den koelen muur geleund loodrecht daarlangs omhoog keken, leek het als of de muur tot aan de sterren toe opsteeg en het nachtelijk halfroond in tweeën sneed. Hans althans scheen dit zoo toe, maar hij had de belachelijke neiging, zeiden zijn vrienden, om alles te ordenen en te groepeeren, liefst symmetrisch, als het eenigszins kon. Hij zelf voelde deze behoefte als iets geweldig benepens, en hij had er zich dus ook wèl voor gewacht,

zijn vriend dien avond mede te delen welk een bevrediging het hem eenerzijds gaf, dat deze muur, opgetrokken op de middellijn van het nachtelijk halfrond, precies van het Oosten naar het Westen liep; zoodat zij met hun rug naar het Zuiden zaten en het leven alleen in Noordelijke richting voor hen openlag. 'Ik heb die kinderachtige schematiseringen noodig, overlegde hij weer, om niet te vervloeien in de eindeloosheid, om niet tot volkomen nietsdoen te vervallen door de ontelbare variaties en mogelijkheden...'

Bertie had zijn opmerking over Ter Braak onweersproken gelaten. Vreemd...

Vóór hen lag de wijde verwilderde tuin, die onder den maanloozen Juninacht een geheimzinniger leven scheen te leiden dan overdag. Een grillig bestaan, dat het daglicht niet zien kon, wemelde tusschen de hoge boomen, roerde zich in de donkere struiken, en sloop, soms schichtig, soms loerend langzaam door het hoge wuivende gras. Schaduwen lagen hier en daar als dieren in bronstige droomen te slapen, en fladderden plotseling weg, als zwarte vogels, die opwiekten uit het nachtelijk struikgewas. De wind golfde scheerlings over de wuivende halmen.

Hans trok de jas die als een losse cape om zijn schouders hing dicht om zich heen, en stak een nieuwe sigaret op. Bertie, door het wapperend vlammetje merkbaar uit zijn eigen gedachtengang opgeschrikt, zei, eenigszins haastig als of hij de gedachten van zijn vriend snel wilde achterhalen:

– Ik vind je vergelijking van Ter Braak en Huxley erg aardig, maar is ze wel heelemaal juist? Of liever: is ze zelfs in de kern wel juist? Er is natuurlijk eenige overeenkomst... máár: zou Ter Braak een Point counter Point niet alleen kunnen, maar zelfs wel willen schrijven?

– Ik weet het niet, zei Hans langzaam en aarzelend, maar *ik* zou het bijzonder graag hebben geschreven: het is in zekeren zin, een der boeken van onze generatie. Ik bedoel niet, dat Huxley een der sterkste figuren van de jongere litteratuur zou zijn, – wat intusschen ook waar is –, maar dat zijn boek een beeld geeft van de tegenwoordige...

Bertie, plotseling heftig tot tegenspraak geprikkeld:

– Dus je wordt nog voortdurend geobsedeerd door de quaestie der moderniteit? Nee, wacht eens even, dat is werkelijk vrij erg: je voorkeur gaat in dubbelen zin naar het actueele: je wil schrijven over tegenwoordige mensen, vanuit een tegenwoordige mentaliteit; als je dat niet *vanzelf* doet, of – en natuurlijk ook: vanzelf – iets anders, lijkt het mij van te voren al een ijdel geëxperimenteer.

– Ik wist niet, dat 'k bezwaren had tegen experimenteeren, zei Hans hatelijk en agressief –; zijn trouwens, in dieperen zin, niet alle goede dingen experimenten?

– Laat ik je hatelijkheid voor een oogenblik mogen vergeten, zei Bertie met krenkende kalmte; wij spraken over jou – en van jou verwondert het mij dat je de eierzucht hebt, een hedendaagschen roman te willen schrijven, omdat je – zou ik zeggen – al je handen vol hebt, om uitsluitend hedendaagsche verzen te maken; dat is nu natuurlijk wel een hatelijkheid; waarom aarzel je, nu al tien jaar in je verzen en in je critieken tusschen modern en niet modern? Voor mij bestaat die quaestie allang niet meer, jij schijnt haar nooit te zullen oplossen; jij die veel woorden verspilt aan de kwestie van het *kiezen*, tusschen allerlei zaken, waartusschen ik niet eens zou willen kiezen; voor mij is de quaestie eenvoudig: schrijf iets van de goede soort; dat *kán* modern zijn, maar dat is bijzaak; voor jou blijft die totaal verouderde quaestie – ja, dat is nu eens een totaal verouderde quaestie – een obsessie; waarom zou je je zelf er ook nog mee gaan plagen op het gebied van het proza?

– Ik zal wel tot aan mijn dood een onzekere blijven, Bertie.

Hij zei het met een verbitterde resignatie, en ging door:

– Je verwijt is volkomen juist, helaas; volkomen – ik ga dan ook werkelijk geen romans schrijven, al of niet modern, omdat ik het zoo prettig vind, maar omdat mijn lyriek, als uitsluitende werkzaamheid, mij niet meer bevredigt. Critiek schakel ik natuurlijk al heelemaal uit. Ik word voortdurend meer gekweld door de behoefte menschen te scheppen, niet alleen liederen of visioenen.

– Als je zoo doorgaat, mon vieux, wordt de antithese tusschen ons voortdurend kleiner, wat mij eigenlijk spijten zou, omdat ik minstens zoo lief als een mede-stander een werkelijke tegenstander heb; je bewering, dat je op den duur niet kunt volstaan met het schrijven van liederen, maar dat je mēnschen wilt scheppen, is een uitgesproken ketterij tegen het leerstuk der poësie pure...

– Dat *ik* nooit heb aangehangen, als je 't goed nagaat, en nog minder verkondigd. Ik wed dat je weer – en weer geheel ten onrechte – meent dat de opvattingen over poësie pure als *de* poëzie hoofdzakelijk voortvloeien uit mijn denkbeelden over de vormkracht.

– Je praat alweer niet onplechtig, nu de poëzie in het zicht is, maar ga door.

– Als ik zeg, dat ik menschen wil scheppen, naast liederen en visioenen, zeg ik daar niets mee tegen de meening dat de vorm als kracht het beginsel is van ieder kunstwerk. Wanneer men zou zeggen: – Ja, maar

als je nu gaat verlangen naar een grooter, zwaarder, menschelijker materie dan de lyriek bestrijkt, dan zou ik antwoorden – dan antwoord ik jou op dit oogenblik – het is juist de vormkracht in mij, die, groeiende, verlangt naar een sterker materie om zich in te realiseren. Je ziet: het verlangen naar het romanschrijven is au fond een zuiver formeel verlangen. De vormkracht wil een grootere, sterkere, menselijke materie overmannen en transformeeren dan ze tot nu toe kon doen.

Ik vind deze quaestie altijd erg eenvoudig, maar hoeveel mensen in Holland begrijpen ze? Hoeveel mensen in Holland denken en zeggen niet, dat men een formalistisch aestheet is, als men de quaestie zoo inziet; ik geloof bijna, dat werkelijke aestheten (die heel zeldzaam zijn) nog eerder te genezen zijn dan die verdomde heilsoldaten die altijd wat zij het leven noemen verdedigen tegen de kunst; een aestheet weet tenminste, voelt tenminste, zij het op een ontwortelde manier, wat vorm is, maar mensen als Coster, Houwink, langzamerhand ook Donker, en een jongen als Theun de Vries, die zich met den dag aesthetiseerder ontwikkelt, mensen als – enfin, je kunt het zelf, zoo noodig nog wel aanvullen, in zekeren zin zelfs mensen als Ter Braak en Du Perron, en uit een heel anderen hoek De Graaff en Helman, – ze zijn stuk voor stuk bezeten van de meest heillooze antithese die op dit stuk het leven in Holland verpest; ik weet niet of het zin heeft er tegen te blijven vechten: ik geloof hoe langer hoe meer in de isolatie, in de eenzelvigheid, die zich op het scheppende concentreert: maar het is moeilijk, als men een weerbare is, en als *het totaal* je voortdurend ter harte blijft gaan. Ik zou ze voortdurend twee citaten, of drie citaten van Hofmannsthal willen voorhouden; het eerste is dit: ‘Es hat keinen Sinn eine wohlfeile Antithese zu machen und den Büchern das Leben entgegen zu stellen. Denn wären die Bücher nicht ein Element des Lebens, ein höchst zweideutiges, entschlüssendes, gefährliches, magisches Element des Lebens, so wären sie gar nicht, und es wäre nicht des Atems wert, über sie zu reden’. Dat is prachtig, voor mijn gevoel, in één woord prachtig en volledig waar, en dan dit: ‘Aber es ist eine sinnlose Antithese, diesen, die leben, das Gedichtete gegenüberzustellen als ein Fremdes, da doch das Gedichtete nichts ist als eine Funktion des Lebendigen’. Zouden er vijftig mensen in Holland zijn, Bertie die dit volkomen begrijpen?

– Misschien niet, maar ook dit inzicht verlost ons nog niet van de dictatuur van het literaire; ik walg langzamerhand van dien eeuwige ruilhandel van essays, vooral over elkaar, die met name de z.g.n. jongeren, die stokoude kalveren, bedrijven.

– Je hebt, toevallig, gelijk: bij de jongere Hollandsche schrijvers wijst

het overwoekerend essayisme op een zekere steriliteit; maar als je daarnaast overziet wat mensen als Ter Braak, Helman en Slauerhoff geschreven hebben, dan kan je die stelling alleen maar met veel voorbehoud blijven volhouden. Buitendien ligt er voor mij in sommige reacties op het jongere werk iets even beroerds als in de overmatige aandacht die de jongere schrijvers aan het werk van hun generatie besteden. – Maar iets anders: alleen in *dit* concrete geval kan je met eenig recht spreken over de dictatuur van het literaire; maar in het algemeen is voor mij de angst om over literatuur te spreken een veel sterker bewijs van steriliteit, en zelfs van literair bizantisme, dan de bezetenheid, waarmee sommigen het wel doen, wèl er over spreken – juist omdat literatuur een vorm, en welk een vorm, van leven is; daarom is spreken er over, levend spreken erover van geen haar minder belang dan spreken over kunstmest of liefde. Ik citeer, als je het goedvindt, opnieuw Hofmannstahl: ‘Man könnte vielleicht doch hie und da von Büchern reden, ohne dasz die Bücher blosze Vorwände wären. Denn wir müssen uns nur eingestehen: wir lesen alle nich wenig. Ist es eine Unart unseres Geistes so war es auch die Unart Goethes, die Unart Napoleons und einige anderen Leute, die nicht ganz ohne persönliche Ressourcen waren’.

En nu nog dit, en dan is mijn apologie voor vanavond vermoedelijk afgelopen: ik ken met jou, de walging van het literaire, en de walging van het hedendaagsche, van het heele leven. Maar niets helpt mij beter over die inzinkingen heen dan juist het besef bezield te zijn met vormkracht; ik hou van Holland, van dit verrotte Holland, en van dit even rotte Europa, ik ben er geboren, ik leef er, ik versta deze taal, den geest van dit werelddeel, en in mijn hart kunnen de veel grootscher culturen van Egypte of van China mij weinig schelen in verhouding tot mijn gevoel voor wat hier en nu leeft. Dat is beperkt, niet? Gelukkig. En kortzichtig? Ook zeer gelukkig, want luister nu goed, dat moet je vooral eens vooral weten: hoe subliem dat alles geweest is, het gaat mij in wezen niet aan, en ook het verleden kan mij gestolen worden, voor zoover het niet leeft in ’t heden, en de toekomst is voor de toekomstigen. Dat is wat iedereen, spottend of prijzend, het is me volmaakt om het even, mijn modernisme mag noemen. Ik leef hier en nu; ik kan niet anders dan leven en werken van en door en voor wat er hier en nu is en om mij leeft. Vandaar dat ik je zei, dat ik hedendaagsche romans zou willen schrijven van en voor hedendaagsche mensen. Ik ben, met trots en met liefde, Bertie, zoon en schrijver van het hedendaagsche Holland, dat een slaapkamer is, en van Europa, dat misschien morgen voor goed naar den bliksem gaat. Amen.

- Amen...; zou Ter Braak dat wel allemaal met je eens zijn, Hansje?
- Lieve man, hou eens op met Ter Braak, het is een alleraardigste jongen, maar het Evangelie heeft hij – n'en déplaïse de Ligt – toch nog niet geschreven, wel?
- Nee, maar hoeft dat?
- Het hoeft natuurlijk niet, Bertie, ik ben alleen bang, om dan toch nog terug te komen op je afgod Ter Braak, dat hij op den duur de *bezieling* zal missen, die het eenige is waar het op aan komt, en ook het eenige waar menschen, die het 'doel des levens' een phrase vinden, op kunnen leven.
- Ik geloof dat hij er den voorkeur aan zal geven, eerlijk te leven hoe somber dan ook, *zonder* die bezieling, liever dan in lyrisch zelfbedrog, als ik nog even onvriendelijk mag zijn, *op* die bezieling.

(De nieuwe eeuw *van 3 september 1931*)

S. Vestdijk. *Berijmd palet*. (De Waelburgh, Blaricum)

S. Vestdijk. *Vrouwendienst*. (Rotterdam. Nijgh en van Ditmar)

De geijkte complementaire begrippen klassiek en romantisch zijn, zelfs in hun ruimsten zin, volstrekt ontoereikend om Vestdijk's poëzie voor wie daar neiging toe voelt, te rubriceren. Ze is, tot in haar vrij talrijke voorbeelden en invloeden toe, volkomen modern, en zelfs kennelijk het product van een man van deze generatie.

Negatief kenmerkt hij zich door een vrij geringe bezieling (spanning daarentegen bezit ze genoeg, ik zal het verschil nog nader definieeren), door de afwezigheid van ieder musisch, lyrisch, en muzikaal element, door het ontbreken van halfinten, stemming en atmosfeer, door een gering aesthetisch gehalte. Hoe expressief deze verzen ook zijn, ze zijn vrijwel zonder uitzondering leelijk.

De critiek heeft in haar beschouwing van dit werk m.i. te nadrukkelijk, althans te eenzijdig gewezen op het z.g.n. bezeten, demonische en gekwelde karakter ervan. Zonder twijfel: één kant van Vestdijk's wezen is, op het pathologische af, in handen van giftige duivels; angsten, vernederingsen, hallucinaire kwellingen zijn in hooge mate zijn deel. Het is waar, dat hij om deze duivels te bannen zelden tevergeefs de hulp inroept van zijn ongeëvenaard intellect, maar nooit zou hij op deze wijze en op de – bevrijdender – wijze der poëzie de demonen in bedwang kunnen houden als hij er niet tevens een bergplaats voor had: een kelder,

een mestvaalt, een akker. Vooral dit laatste is van belang: Vestdijk heeft naast zijn demonische kant een breed, rustig fond van Hollandsche gezondheid: humor en ironie, een wijden, scherp, onbedriegelijken blik, een ruimen spottenden grijns. Hij gelooft niet alleen dat zijn kwellingen een uitstekende ploeg en uitstekende mest zijn voor dien akker; ik geloof zelfs dat zijn duivels onmisbaar zijn voor den bloei en den bloedsomloop van zijn innerlijk leven.

De vraag is alleen: is het z.g.n. pathologische in hem van essentieelen en blijvenden aard? Is het diep genoeg in hem geworteld, zetelt het in zijn onderste laag? Het feit dat hij, volgens een verklaring van hem in Den Gulden Winckel, ongeveer vijf jaar geleden in een uitbarsting poëzie heeft geschreven voor zes bundels, en sedert niet meer, wekt den indruk dat de inblazing hevig, maar kort, is geweest. Is zij uitgewerkt? Dan ligt de vrees voor de hand, die reeds bij het lezen van deze twee bundels gewekt wordt, dat hij ze, dank zij zijn in zijn soort zeer groote virtuositeit, zou kunnen imiteeren. Ueberhaupt ligt het groote gevaar van Vestdijk's haast te veelzijdig kunstenaarschap in zijn virtuositeit.

Het gist, de drijfveer, het scheppende beginsel zelfs van deze verzen lijkt identiek met het z.g.n. pathologisch karakter ervan. Vandaar ook, dat ik, tevens denkend aan de mogelijkheid eener, ditmaal fatale, genezing, de spanning groot, de bezieling gering heb genoemd. Ik ben er niet zeker van dat dit werk geïnspireerd werd van dat psychisch midden uit, dat wij nu maar weer 'de ziel' zullen noemen; ik heb het gevoel dat 'de psychose' die hij wegschrijft in zijn verzen, zijn wezen slechts zijdelings en voorbijgaand raakt; ze is a.h.w. geënt op zijn ziel, geen oorspronkelijke twijg. Het is natuurlijk goed mogelijk, dat, als de 'psychose' uitgewerkt is, de ziel-zelf in werking treedt; maar tot nu toe is dit zelden het geval, en buitendien, als de duivel voorgoed gebannen zou zijn, waar haalt hij dan zijn inspiratie vandaan? Hij zou hem, als dichter, misschien de volle heerschappij moeten laten over zijn ziel.

De verzen van beide bundels zijn naar de onderwerpen in groepen gedeeld; de volgorde van die afdeelingen is in 'Berijmd Palet' zonder schade om te keeren of te veranderen, in 'Vrouwendienst' suggereert de bouw een organisch beloop. Maar hoewel dus de laatste als structuur den eersten overtreft, de aandrift lijkt in Berijmd Palet sterker en spontaner.

Als er ooit een poëzie werd geschreven waaraan men zien kan dat alleen bij zwakke naturen het intellect de aandrift verlamt dan deze. Deze overwegend – om niet te zeggen uitsluitend – plastische poëzie ontleent niet alleen haar waarde aan een zeer persoonlijke en doordrin-

gende visie, maar evenzeer aan de intellectualiteit van die visie: zij alleen maakt dat wij hier niet te doen hebben met een reeks curieuze, fantastische, bizarre, barokke, demonische etcetera plaatjes en prentbriefkaarten, maar met beelden van innerlijk, en bewust leven. De beteekenis dezer verzen mag niet altijd duidelijk zijn, zij geeft tenslotte aan dit werk de spanning waarover ik sprak; zij zet beelden in een ijl, maar vooral droog licht; zij geeft ze de dwingende kracht van fatale gebeurtenissen, zij maakt de anecdote tot portret, den droom lucide, de hallucinatie penetrant. Met een zeer eigen en zeer persoonlijk-aangewende kracht, houdt Vestdijk zich, zijn vrees overwinnend, met een stugge volharding, sussend en sarrend, de honden van het lijf. Daardoor hebben zijn verzen in hun hortend, verbrokkeld, onregelmatig rythme het persoonlijke en beslissende van een telkens herhaald, door den nood afgedwongen, gevecht. De grotendeels verdedigende tactiek hiervan, met plotselinge uitvallen, schijnbewegingen e.d. bepaalt hun harde, stoeve beweging, hun schurenden, nauwelijks klinkenden klank.

Van 'Berijmd Palet' vermeld ik vooral het groote gedicht 'De Parasiet', het sterkst geladene dat Vestdijk schreef, het prachtige 'Perzisch Tapijt', het poignante 'De Moeder', en 'Het Kind onder de Piano', nuchter-verdroomd. Van 'Vrouwendienst' 'Op een gekleurden stuiiter', 'De Speelgenoot', 'De huishoudster' poignant allebei, genre 'De Moeder' eenigszins, 'De Vrienden', verschillende verzen van de groep 'Incubus'. 'Nu zou ik je gaan haten, blond stuk steen', onvergetelijke regel! – en vooral 'Wraak'; ten slotte uit de afdeeling 'Afstand' vooral het korte, uitermate weerlooze en gevoelige 'Terugblik', met de 'Gekleurde Stuiiter' bij uitzondering een vloeiend gerhythmeerd gedicht tusschen Vestdijk's zeer markante, geladen en prozaïsche poëzie.

(NRC van 30 oktober 1935)

WEVERS, OF DE INKTVISCH OP MORALINE GEZET

Open brief aan Dr. P. H. Ritter Jr.

10-5-'36

Zeer Geachte Heer Ritter,

Pas dezer dagen had ik gelegenheid Uw bespreking van 'Heden ik, morgen Gij', den roman dien Vestijk en ik samen hebben geschreven, aandachtig te lezen en hoewel ik op eenige verrassingen voorbereid was (ik

lees sedert bijna twintig jaar uw critieken), werd ik al spoedig meegeleurd door een golf van verbazing, over zooveel onzin en slecht vermomd moralisme.

Ik las ten eerste dat het edele viertal Ter Braak-du Perron-Marsman-Vestdijk weliswaar de noodige talenten bezat in de dichtkunst en de critiekschrijverij¹, maar dat de roman zeer zichtbaar hun genre niet was, en hoewel ik begreep dat 'Het Land van Herkomst' naar de geijkte schoolmeestersnormen nooit een echte roman zal kunnen zijn, verbaasde ik mij, dat U in Uw uitspraak ook Ter Braak en Vestdijk betrok, om van mij zelf ditmaal bescheiden te zwijgen. 'Hampton Court' van Ter Braak namelijk is door U in hetzelfde 'Utrechtsch Dagblad' voor enkele jaren bizonder geprezen, en wat Vestdijk betreft, – ik vroeg mij af hoe onnoozel men eigenlijk wel niet moet zijn om niet te zien dat hij eerder te veel romancier is dan te weinig. Ik zal hem vragen of hij zijn surplus aan begaafdheid niet wil overdoen aan een zwakkeren broeder. Wie weet waar de aalmoes belandt.

Maar Uw bespreking ging door. Ik las een heel mooie quasi verontwaardigde phrase over het feit dat een 'eerlijke, ruige kerel als Marsman' kennelijk onder invloed van den funest-pathologischen Vestdijk, zich in zooveel moerassig verderf had gestort en vermaakte mij zeer; maar ik ging verder, instinctief overtuigd, dat het allermooiste nog komen moest, en zie, ook in dit opzicht werd mijn vertrouwen beloond: ik kreeg tegen het eind van uw zeer gewenschte en diepzinnige beschouwing, bij de Muzen!, ook nog te lezen dat de brieven van Snellen en van Millingen door dezelfde hand geschreven konden zijn. Toen was ik verbijsterd; en alleen aan mijn liefde is het te danken dat ik mij toch onmiddellijk naar de telefooncel begaf. Ik heb de Bewaarschool voor Critici voor U opgebeld, maar dit Instituut is stampvol, er is geen bank onbezet. Doch zoodra een der kleinen volleerd zal zijn, kunt U terecht.

Ik stel, vóór ik verder ga, nog even voorop dat ik dit epistel niet schrijf als anti-critiek: ik ken Wevers te goed om niet zeker te weten dat hij, toegerust met de deugden en kwaliteiten die wij hem zoo ruimschoots hebben verstrekt, zijn weg naar de onsterfelijkheid en het hart van den hollandschen lezer wel zal vinden. Ik vermoed bovendien dat hij, gezien zijn en hun intelligentie, ook met zijn duivelsch voornemen om enkele vaderlandsche critici een rad voor de oogen te draaien zeer veel kans heeft van slagen. Ik verheug mij tenminste al op het moment waarop hij ons, vooral op dat stuk, van zijn wederwaardigheden zal komen vertellen en van den roem die hem op zijn omzwervingen door het Koninkrijk zoo overvloedig geworden. Bij het afscheid onlangs riep

Vestdijk hem nog na: 'Pas op, Lex, ga althans niet naar Utrecht, daar maakt Mussert je Doctor in de Dietsche Pornografie.'

Ik schrijf dus geen anti-critiek. Ik schrijf dezen brief omdat U, beweerend dat U geen zedelijkheidsbezwaren wilt maken, met z.g. zindelijkheidsargumenten te voorschijn komt, die, verkapt, wel degelijk zedelijkheidsgrieven blijken te zijn, en, juist door die vermomming, van de meest phariseïsche soort. Ik begrijp wel dat U voor de afwisseling ook eens iets anders wilt spelen dan de overigens zeer dankbare rollen van het zedelijkheidsapostolaat, maar dan moet U toch iets meer zorg aan de grime en aan de stemval besteden. Ook de bijgedachte dat U zich, tegenover 'jongelui' niet al te benepen gedragen kondt, heeft de quasi-ruimdenkendheid van uw standpunt zichtbaar gesteund, maar alleen een kind laat zich wijsmaken, dat achter het gapende mombakkes met de zindelijkheidsargumenten een ander dan de zedelijkheidscomediant te oreeren stond. Dit is, in uw bespreking, uw eerste hypocrisie, en de tweede is dit: U durft, uit pure ruimdenkendheid, niet ronduit zeggen dat U Wevers een loeder, een fielt, een fascineerend, maar verachtelijk sujet vindt. Dat laat U over aan ons. Wij voeren in onze briefwisseling o.m. een moreel en zelfs moralistisch duel over de waarde van Wevers, en niet als occultist etc. allereerst, maar als mensch. Wij belichten zooveel mogelijk al zijn hoedanigheden, de slechte zoowel als de goede, en aan het slot van zijn aandeel in de correspondentie komt Snellen, die dan ook zijn quantum heerlijkheid van den omvang met Wevers te pakken heeft, tot de conclusie dat men, ook over dat heerschap, niet al te lichtvaardig oordeelen moet.

De houding van den romancier tegenover zijn stof behoeft volstrekt niet a-moreel te zijn in dien zin, dat hij zich van ieder oordeel over de menschelijke en moreele waarde zijner figuren onthoudt. Wij zijn zelfs zoover gegaan hem in de meest onbewimpelde termen aan de kaak te stellen als een loeder, een charlatan en een schoft. Maar de waarde van een mensch staat of valt voor óns niet met zijn moraliteit, hij is iets meer en iets anders dan de som van zijn goede en slechte kwaliteiten, en wie zich dat niet bewust is en dekreteert dat men zich met zulke sujetten niet moet bemoeien, omdat ze te slecht of euphemistisch gezegd, te onzindelijk zijn, die is onbewust, maar des te sterker, het toonbeeld van een hypocriet, – en die hoort bovendien in het menschelijk leven niet thuis, die moet naar een klooster of naar de woestijn, waar hij met de slechtheid dezer wereld niet in aanraking komt.

Nederland is een vreemd land, en uw grieven tegen het boek worden door meerdere teedere zielen gedeeld. Deze meerstemmigheid is de aan-

leiding tot dezen brief. Ik verklaar bij dezen dat ik in dat soort edele zielen en in hun edele verontwaardiging niet het minste belang stel. Ik stel belang in een volledig mensch, die mensch blijft tot in zijn rottigheid toe. Maar in dit land, waar in navolging van Luther aan de bestrijding van den duivel al vrij wat inkt en schijnheilige kletspraat is vermorst, wordt de discussie over dat heer toch pas geopend als hij zich aandient in een gekleede jas en met een uitgestreken gezicht. Maar zoodra hij zich toont in een van zijn ware, menschelijke gedaanten en bovendien toegerust met boeiende kwaliteiten, die ook voor vrouwen aantrekkelijk zijn, dan verkeert het volk van Ds. Kersten en Dr. Ritter plotseling in apocalyptischen nood. Dan wordt hem verzocht zich niet meer te vertoonen in adamscostuum en in bordeelen, doch zich te voorzien van een zwarte en zedige dracht – en eerst dan kan aan het boek der nationale schijnheiligheid een bijzonder stichtelijk kapittel worden toegevoegd.

‘Wevers’ is geen roman voor de kinderkamer, maar nog minder voor kwezels. Ik begin er al spijt van te krijgen dat ik hem met zooveel moralline te lijf ben gegaan, want wie hij ook mag zijn (en véél goeds is er inderdaad niet van hem te zeggen, en ook door ons niet gezegd) – hij is mij liever dan de verontwaardigde ‘edele’ zielen. Hij is althans geen hypocriet, hij gebruikte de hypocrisie om indruk te maken op een vrouw, de slimmerik, hij loog de meest fantastische verhalen bij elkaar over de rol van het Vaticaan bij het uitbreken van den oorlog om door zijn ‘moreele’ en zelfs moralistische verontwaardiging daarover zich den toegang te verschaffen tot Nettie’s integere ziel – en het lukte! Maar het is waar, dat hij noch van de liefde, noch van het huwelijk noch van het leven überhaupt een hooge opvatting heeft, en hij heeft er zwaar voor geboet. Maar voor de banvloek der ouderlingen en schriftgeleerden heeft hij weinig meer over dan een meewarig spottenden glimlach, en in die glimlach is hij aan zijn belagers oneindig superieur.

Ik ben er zeker van, Dr. Ritter, dat met name gij hem in het dagelijksch leven met open armen ontvangen zoudt en dat zijn charmant comediantendom voor U volstrekt geen beletsel zou zijn. Maar dan dient gij hem ook uw sympathie niet te onthouden als gij voor uw dierbare en geachte lezers over hem schrijft, want voor hem is niets zoo verachtelijk als hypocrisie.

Inmiddels hoogachtend,

H.MARSMAN

1 Dit woord is gevormd naar analogie van de term ‘vliegerij’, door u gebezigd als u de luchtvaart bedoelt.

Twee jaar geleden verscheen bij 'Folemprise' de verzamelde poëzie van J. Greshoff. De uitgave was mooi, en gegeven de uitvoering eigenlijk niet duur, en hoewel de schrijver zich zelf een onverkoopbaar auteur had genoemd, was de oplaag in enkele maanden geheel uitverkocht. Thans verschijnt bij Stols te Maastricht als deel 18 der 'Kaleidoscoop' een goedkoope, eveneens goed verzorgde herdruk van dit boek, vrij aanzienlijk vermeerderd, en voorzien van een inleiding van S. Vestdijk. De eerste afdeeling is met acht gedichten vermeerderd; in aansluiting daarop is een nieuwe groep, fragmenten, 'Voor de musschen' opgenomen, eveneens uit de jaren 1907-1917; de groep 'Confetti' werd met een paar kwatrijnen verrijkt (en met de afdeeling 'kaf'), terwijl de laatste twee groepen, 'Voces Mundi' (1934) en 'Een verloren zoon' (1935) geheel nieuw zijn.

De poëzie van Greshoff heeft altijd deze boeiende eigenschap, dat zij de mislukkingen daargelaten, nooit geheel onverschillig laat. Zij pakt, ook waar zij ergert, en zij ergert herhaaldelijk. Door haar overdaad aan al te menselijke qualiteiten, door de goedkoope faciliteit waarmee zij, ook technisch, gemaakt is, door een ironie die detoneert, door te coquetteeren met de platheid, en doordat zij een dronkemanslol propageerend, die voortdurend aandoet als onecht, een soort bittertafelgeestigheid geïnaugureerd heeft, die bij Greshoff's epigonen gedegradeerd is tot een miserabel soort commis-voyageurs-poëzie.

Daar staat tegenover dat dit boek het levenswerk vormt van een vehement levend mensch, vol grillige spontaneïteit, vol driftig pathos en gekneusde humaniteit, vol speer en verlangen, en dit alles doorgaans vertolkt met het accent der echtheid, dat alleen het deel is van dichters die in hun wezen geheel aanwezig zijn. En als men afziet van de al te joviale fuivers-aanstellerij, die zoo weinig bij Greshoff past, kan men zeggen dat hij in zijn poëzie naakt en volwaardig aanwezig is als weinigen. Dit is het ongetwijfeld, dat, gevoegd bij zijn groote technische waardigheid en doordringende zeggingskracht, het voortdurend boeiende uitmaakt van zijn werk.

Bovendien ziet men in dit boek een ontwikkeling. In de eerste afdeeling 'Oud zeer' was Greshoff nog een vervangbaar dichter, die geheel mee-schreef in de geijkte gevoelens en de geijkte taal van zijn tijd en zijn generatie. Van die afdeeling blijft weinig in de herinnering bestaan, maar reeds in 'Tusschen twee werelden' wordt de ervaring en de toon meer persoonlijk, en 'De Ceder' van 1924 bevat in 'De Gevangene' een van zijn beste gedichten.

Ik heb door mijn grieven tegen het opgeschroefde en vulgaire van een deel van Greshoff's gedichten wellicht een onjuisten indruk gewekt. Daar waar het gewone, ordinaire leven van iedereen met volle overgave en inzet wordt vertolkt, verdwijnen mijn bezwaren op slag; maar juist de vulgariteit klinkt bij Greshoff herhaaldelijk onecht. Niet echter in het door zijn onbezorgde losheid (technisch overigens zéér berekend) en veroverende trivialiteit zoo innemende 'Laus castitatis'! In reeksen als 'De najaarsopruiming' en 'Examen de conscience', is echter niet alleen de poëzie ver te zoeken, maar zelfs de anders haast altijd pakkende stém. Maar een paar jaar daarvóór, tusschen 1927 en 1930 had Greshoff in 'Bij feestelijke gelegenheden' (men denke aan 'Clémence Isaure', 'Invitation au voyage', 'Ballade der zielige makkers' en het werkelijk rauwe, en in zijn pathetiek aangrijpende 'Monsieur Maurice') vele van zijn allerbeste gedichten gepubliceerd.

Geheel apart staat het belangwekkende 'Janus Bifrons', waardoor Vestdijk blijkbaar zoo gefraspeerd was, dat hij er de Duitsche filosofie der 19e eeuw onvervalscht en volledig in terugvond terwijl men zich afvraagt of Greshoff wel eens van Schopenhauer heeft gehóórd. De inleiding is überhaupt een zeer vermakelijk stuk. De eerste helft wordt gevormd door een belangrijke maar schoolsche beschouwing van het vorm- en inhoudprobleem, de tweede handelt in zekeren zin over Greshoff. Maar diens uiterst menselijke en zeer weinig op filosofische speculatie gerichte poëzie wordt door Vestdijk's wijze van beschouwen getransporteerd in een wereld waar hij zich zoo weinig thuis voelt dat hij ietwat verbijsterd en al spoedig danig verveeld luistert naar de gedegen stem op den kathedr die onverstoorbaar oreert en doceert. Dit neemt niet weg dat wat er staat op zichzelf zeker de moeite waard is, en ook zijn ironische charme verkrijgt, door het contrast tusschen de besproken poëzie, en de wijze van beschouwen.

Omstreeks 1930 krijgt Greshoff's poëzie dan dat programmatisch-prozaïsch en polemisch-vulgair accent dat het sindsdien is blijven kenmerken, hoewel er in de laatste twee afdeelingen een verandering begint. Greshoff is, onder den druk der gebeurtenissen, niet langer de fuif-zieke zwerver van vroeger, hij is strijdbaar geworden, een harts-tochtelijk en onvermoeibaar voorvechter der bedreigde vrijheid. Het menschelijk tekort heeft hij altijd beseft, maar het feit dat de enkele dingen, die het leven voor zijn gevoel waarde gaven, in de laatste jaren ondermijnd worden en vertrapt, bracht hen in staat van verweer. Rauw, heesch en wanhopig gaat hij te keer tegen de macht, die het leven verminkt en onteert, en hoewel ook hier het pathos en de faciliteit zijn poë-

zie parten spelen, verkrijgt zijn stem ettelijke malen, in haar machteloze woede en haar verwond-zijn door de bestialiteit van het leven, iets van een profetisch-klinkende vervloeking ('Een Ziener'), en als men de poëzie die hij de laatste twaalf jaren ongeveer heeft geschreven, herleest en overziet, begrijpt men opeens waardoor deze bundel zelfs in zijn vorige gedaante en omvang spoedig uitverkocht was. Dit is volkspoëzie, de eenige Nederlandsche volkspoëzie die momenteel (afgezien van het straatlied) nog geschreven wordt. Dit móet aanslaan bij menschen die met het hart op de rechte plaats, gevoelig zijn voor een stem die hun gevoelens en gedachten, hun woede en hun teleurstelling uitspreekt op een schooner en aangrijpender manier dan zij zelf ze onverwoord ondergaan. Daarom werkt ze bevrijdend en moet ze weerklinken tot buiten de grenzen der hoogere, maar smallere literatuur. Van een totaal andere makelij dan Scheltema, en soms aan den ouden Speenhoff verwant, heeft Greshoff de kans thans de dichter te zijn van het Nederlandsche volk.

(NRC van 5 november 1936)

BURCKHARDT, NIETZSCHE, KAFKA

Hans Joachim Schoeps: *Gestalten an der Zeitenwende*. Jakob Burckhardt oder Auf den Spuren der verlorenen Zeit; Friedrich Nietzsche oder Das Ringen um eine neue Welt; Franz Kafka, oder Der Glaube in der tragischen Position (Vortrupp Verlag, Berlijn)

Voor het eerst, bij mijn weten, worden Burckhardt, Nietzsche en Kafka met elkaar in verband gebracht, en hoewel het van groote beteekenis is dat Kafka van alle zijden in het licht wordt gesteld (Nietzsche is langzamerhand onherkenbaar geworden door de *overbelichting* der commentaren), deze groepeerings behoudt juist wat hem betreft m.i. iets willekeurig.

Schoeps, die niet alleen Burckhardt's geschriften maar ook zijn Brieven goed blijkt te kennen (er verscheen kort geleden een bloemlezing uit zijn correspondentie in Kröners Taschen Ausgaben, een buitengewoon belangwekkend boek, uitvoerig ingeleid door Fritz Kaphahn) ziet Burckhardt terecht als een der laatste Europeanen, in wien de erfenis der antieken met christelijke tradities, onscheidbaar versmolten, een

harmonisch, humanistisch, maar reeds ten ondergang hellend evenwicht had gevonden. Hij, met zijn enorme historische kennis, zijn onbevangeheid, zijn combinatievermogen, zijn durf en zekerheid in het vergelijken, zijn profetische intuïtie heeft de ontreddering waarin wij leven met onbedriegelijke stelligheid vooruit gezien; in wezen niets minder scherp dan Nietzsche, die er overigens ook dicht bij stond, en soms met een ontstellende precisiteit in de details. Burckhardt had zonder een zweem van moeite zestig jaar vóór Ortega een 'Opstand der Horden' kunnen schrijven, en in zekeren zin kan men zeggen dat hij het geschreven heeft: een bloemlezing van uitspraken uit zijn boeken en brieven zou het onweerlegbaar bewijzen.

De angst, het herfstige voorgevoel, die Burckhardt's latere leven versomberden, werd in Nietzsche, het genie, van een vehementie en tot zulk een tragische tweespalt, dat allereerst hij zelf er aan te gronde is gegaan. Wat in Burckhardt nog zeldzaam harmonisch verbonden was: zin voor de antieken en christelijke humaniteit, trad in Nietzsche uiteen en voerde een strijd die in intensiteit, raffinement en grootschheid zijn weerga niet kent, maar die, voor wie het nog niet wist, met ontstellende klaarheid bewees hoe het met Europa gesteld was. Want niet alleen alles wat Nietzsche over Europa en de naaste toekomst gezegd heeft is van onthullend belang, vooral daar hij was: ferment en exponent van zijn tijd, ook in zijn reikhalzen naar een betere toekomst, op een wijze zoo representatief, dat men zonder misteekening of vergrootende interpretatie van symptomen kan zeggen dat in geen leven en in geen werk de cultuur die wij de europeesche noemen zoo universeel en scherp weerspiegeld wordt. Ook in dien zin, dat in hem het antieke en het christelijke element zich van elkaar scheidden en een vijandschap aangingen als in het begin der westersche geschiedenis. Ook dit wees er op dat een kringloop voltooid was. Maar Nietzsche geloofde niet aan een voltooiing, en zeker niet aan een aanstaand einde van de europeesche cultuur. Hij was te dien aanzien vol hoop. Hij voorzag, met den dood van het nationalisme, een nieuwe phase in de europeesche ontwikkeling; hij voorspelde, heftig geïnteresseerd in kwesties van 'Eugenik', een nieuw 'europeesch ras'. Hij doorzag en doorziekte het nihilisme, maar hij voorvoelde een nieuwe aera, een europeesche hegemonie. In dien zin is het dan ook onjuist om in Spengler een leerling van Nietzsche te zien, hoewel Spengler zelf verklaard heeft dat hij van 'Nietzsche's Ausblick einen Ueberblick' heeft gemaakt. Spengler was in dit opzicht veel meer een leerling van Burckhardt: harder, fantastischer en geborneerder, veel meer de slaaf van zijn eigen vondst en systeem, maar als Burckhardt verstokt pessimist.

Ik geef toe dat Schoeps er goed aan gedaan heeft Nietzsche te kiezen in dit verband en niet Spengler, omdat, juist door de grootere verschillen, het perspectief nu ruimer wordt en het onderscheid meer productief. Maar om in de lijn te blijven die hij – het is vaker gedaan – volgde door na Burckhardt Nietzsche te bespreken, had hij als derde figuur niet Kafka moeten kiezen. Hoe representatief Kafka ook zijn mag voor de tegenwoordige wereld, hij is het tegelijk zoo sterk voor het (huidige en on-huidige) Jodendom, dat de probleemstelling die den grondslag vormt van deze studie er door omgebogen wordt en doorkruist door problemen die in geen enkel opzicht de voortzetting zijn van wat Burckhardt en Nietzsche scheidde en verbond. Desnoods had hij Heidegger kunnen nemen, of het licht Alfred Rosenberg, het best misschien nog Ernst Jünger. Maar Kafka biedt in verband met het thema slechts een enkel, zijdelingsch aanknoopingspunt.

De drie studies vormen overigens een boeiend, belangwekkend geschrift van ruim zeventig kleine bladzijden. Op zich zelf is Kafka misschien het indringendst behandeld, zijn inhoudslooze herinnering aan een God, die in het verleden geopenbaarde realiteit moet geweest zijn, zijn eindeloos, moordend-volhardend zoeken naar een 'trans-ethische' schuld, zooals Schoeps het uitstekend omschrijft, zijn leven aan de uitersten van dit tragisch 'schuld'-bewustzijn, zijn wezenlijke problematiek – het is alles door Schoeps zeer scherp gezien en eenvoudig geformuleerd.

Ook de stukken over Burckhardt en Nietzsche zijn zeker de moeite waard. Alleen heeft men hier het gevoel dat Schoeps' 'theologische' inslag de problemen te zeer vereenvoudigt door in wezen alles te herleiden tot één vraag: de verhouding van mensch en God. Maar als men eenmaal het uitgangspunt tijdelijk aanvaardt, vindt men ook hier beschouwingen van bijzondere waarde, die het geheel hielpen worden tot een der belangrijke studies over 'het' cultuurprobleem en de 'naaste' toekomst.

(De groene Amsterdammer van 2 januari 1937)

DE TAAK DER LITTERAIRE DAGBLADCRITIEK

'De overproductie van boeken, zei mij onlangs een litterair criticus, heeft ook de critiek in een onhoudbaren toestand gebracht. De schrijver, de uitgever, de boekhandel, de lezer – iedereen verwacht, dat er over alle

producten zal worden geschreven, en dat is, bij den tegenwoordigen stand van zaken, eenvoudig onmogelijk. Daar komt nog bij, dat het publiek zoo haastig en trouweloos is geworden, dat zelfs zeer verdienstelijke boeken dikwijls niet langer dan één heel seizoen blijven bestaan en dat de critiek om eenigszins bij te blijven, genoodzaakt is zich met allerlei eendagsvliegen bezig te houden, terwijl verschillende dingen van waarde onder den voet worden geloopt. Het is nu November, en ik ben zoo overstelpt met haastwerk, dat ik niet alleen een maand lang niets voor mijzelf heb kunnen doen, maar dat ik bovendien nog het beroerde gevoel heb ook in mijn critieken niets van waarde te hebben beweerd. Er *moet* hierin verandering komen.'

Een onhoudbare toestand? Inderdaad. Maar is die alleen het gevolg van de befaamde overproductie, of werpt die overproductie alleen een extra fel licht op een toestand, die in wezen al jaren-lang onbevredigend is, en waarover ik hier het een en ander in het midden zou willen brengen?

Hoe is momenteel de litteraire dagbladcritiek in ons land?

Door het enkele feit dat ten onzent menschen als Nijhoff, Engelman, Vestdijk, Van Vriesland, Stuiveling en Ter Braak als letterkundig medewerker aan verschillende vooraanstaande dag- en weekbladen verbonden zijn, kan men zeker niet zeggen, dat de litteraire dagbladcritiek in ons land uitsluitend in 'onbevoegde' handen rust. Toch heeft het 'systeem' – d.w.z. de volslagen systeemloosheid –, waaronder wij in dit opzicht leven, enkele zoo enorme bezwaren, dat hierin alleen door radicaal ingrijpen verbetering kan worden gebracht. De toestand is namelijk zoo – en in dit opzicht hangt zij misschien toch ook samen met die overproductie –, dat er niet alleen door reeksen volmaakt middelmatige menschen, maar – omdat men, zooals mijn criticus het hierboven uitdrukte, zoo veel mogelijk bij wenscht te zijn – ook over legioenen uiterst middelmatige en zelfs totaal onbeduidende boeken geschreven wordt. Het fnuikende van dezen toestand ligt voor mijn gevoel vooral hierin, dat de lezer, die de critiek nog volgt, dank zij dit duizendkoppige schrijven over duizendkoppig geschrijf alle *gevoel voor verhouding* uit het oog verliest. Als de courant nog zooiets wenscht te bezitten als een culturele taak – en dat pretendeert zij, onuitgesproken, zoo lang zij zich in een deel van haar ruimte bezighoudt met litteratuur – is *dit* m.i. het cardinale en beslissende punt.

Het is volmaakt juist, dat de gemiddelde lezer van een courant geen specialistische dieventaal voorgezet moet krijgen, maar ten eerste is

iemand, die de *litteraire* rubriek pleegt te volgen, al geen gemiddeld lezer meer, en ten tweede zijn de gevallen, waarin de Nederlandsche critiek, om door een behoorlijk ontwikkeld man volledig begrepen te kunnen worden, te moeilijk schrijft, uiterst gemakkelijk te tellen. Bovendien is de eenige wezenlijke belediging die men den lezer kan aandoen deze, dat men hem te láág aanslaat, geheel afgezien nog van het feit, dat men door van zijn lezer geen enkele inspanning te vergen de hand over hand toenemende niveauverlaging met krachtige middelen bevordert.

Misschien zal men zeggen, dat er in dit betoog geen onderscheid wordt gemaakt tussen *dagblad*- en *tijdschrift*-critiek; en hoewel ik op zichzelf inderdaad zou wenschen, dat dit verschil zoo klein mogelijk was – ook omdat men als dagbladcriticus gelezen zou willen worden door menschen die ook de taal van het *litteraire* tijdschrift verstaan, een taal die werkelijk het niveau van den redelijk gecultiveerden Nederlander niet overtreft –, kan ik toegeven, dat de dagbladcritiek er verstandig aan doet zich in *twee* opzichten van die van het letterkundig tijdschrift te onderscheiden. Ten eerste zal zij niet te technisch-litterair te werk moeten gaan en ten tweede zal zij, maar bij voorkeur zonder den inhoud van den roman na te vertellen, in zooverre *informatief* moeten zijn, dat de lezer voor het oordeel dat hij in de bespreking uitgedrukt vindt, een feitelijke basis heeft gekregen. Hoe men deze feitelijke basis moet geven, is een andere en moeilijker vraag. Misschien kan men volstaan door naast de recensie een korten inhoud te geven van het besproken boek, zooals dit dikwijls in *Het Vaderland* gebeurt, maar de leesbaarheid van een recensie wint ongetwijfeld als de criticus in staat blijkt het informatieve deel van zijn taak organisch met zijn critische beschouwing te vervlechten. Verder dient men echter in dit opzicht vooral niet te gaan, want ook de dagbladcritiek verloochent haar cultureele functie, als zij er niet naar streeft haar lezers, na het bovengenoemde gevoel voor verhoudingen, eenig *begrip* van litteratuur bij te brengen, gevoel voor stijl en gehalte, besef van echtheid, en ontvankelijkheid voor scheppende kracht.

Veel meer dus dan in de beruchte overproductie ligt m.i. de fout bij de dagbladcritiek zèlf, die zich in onze verslapt-democratische tijden van haar taak een weinig verheven begrip heeft gevormd. Zij is in vele gevallen in zulk een vernederende mate de slavin van haar lezers geworden, dat langzamerhand Jan Rap en zijn maat is gaan uitmaken welk cultureel peil de *litteraire* critiek in een dagblad innemen mag. Ik geloof overigens, dat wij ons omtrent den stand van zaken geen enkele illusie meer behoeven te maken, en dat de verheugende toestand waarin wij

jaren geleden de litteraire dagbladcritiek zagen verzakken naar de onderste lagen van het moeras, of naar het moeras van de onderste lagen, reeds vrijwel over de geheele linie ingetreden is.

Dit is echter volstrekt geen reden om zich tegen dien toestand te verzetten. Integendeel zelfs, niet alleen omdat 'geen hoop noodig is om aan te vangen', maar omdat er gelukkig ook op ander cultureel gebied, te midden van dezen inderdaad onhoudbaren toestand, toch althans een *begin* van kentering komt. Vraagt men mij dus op welke wijze het heerschend 'systeem' m.i. verbeterd kan worden, dan antwoord ik:

1 Door een radicale scheiding te maken tusschen *litteratuur* en *leesvoer*. Doet men dit, dan is ook het spook van de overproductie met één slag van de baan. Want hoe rijk de tegenwoordige Europeesche *litteratuur* dan ook is, onder overproductie lijdt zij nog niet. Onder overproductie zal zij ook wel nimmer gaan lijden, en in ieder geval kan zij door de Nederlandsche dagbladcritiek zeer bevredigend worden verwerkt.

2 Door niet alleen, zelfs binnen het gebied van de *litteratuur*, het onbelangrijke en middelmatige onbesproken te laten, maar ook

3 Door uitsluitend critiek te laten schrijven door bekwame en onafhankelijke mensen.

Ik ben er niet tegen, dat men af en toe ook mislukte boeken bespreekt, maar ook van die mislukkingen zou ik willen eischen, dat zij althans aan één voorwaarde zouden voldoen, die van het *niveau*. Ongetwijfeld zal men tegen dit voorstel inbrengen, dat de grenzen niet alleen tusschen leesvoer en *litteratuur*, maar ook binnen de *litteratuur* tusschen de verschillende niveaux niet mathematisch vast te stellen zijn, zoodat men – als mijn opvatting ingang zou vinden – overgeleverd is aan de meening van een paar dozijn mensen. Maar dit bezwaar gaat niet op, of liever, het geldt in nog veel grootere mate voor het tegenwoordig heerschend 'systeem': thans is de lezer overgeleverd aan een horde van middelmatige scribenten, die niet alleen noch van *litteratuur*, noch van stijl, noch van gehalte eenig begrip toont te hebben, maar die buitendien een deel van haar aandacht en tijd, en – wat erger is – van de beschikbare ruimte, verdoet met het schrijven van ellenlange verhalen over de tallooze middelmatige en non-existente ééndagsproducten, die binnen een half jaar al weer ruimschoots vergeten zijn. Natuurlijk, een zekere willekeur en een zelfs zeer sterke subjectiviteit zal, ook als men mijn opvatting volgt, blijven voortbestaan, maar is het niet beter door mensen van betekenis te worden voorgelicht – misschien is het juist op een zoo onexamineerbaar gebied van 'bevoegdheid' maar niet te spreken – dan dat

men moet afgaan op het oordeel van de middelmaat, die niet alleen veel minder boeiend, intelligent en stimuleerend is, maar gewoonlijk ook nog wel zoo stuurloos? Door een eenvoudige schifting dus, ten eerste onder de critici en ten tweede door de overblijvende critici onder de te bespreken boeken, kan er aan den onhoudbaren toestand, waaronder de schrijver die ik hierboven citeerde zoo tragisch gebukt ging, onmiddellijk een zeer bevredigend einde worden gemaakt.

RECTIFICATIE, COÏNCIDENTIE, 'PLAGIAAT' EN PLAGIAAT.

Tot driemaal toe las ik kort geleden een stuk waarin sprake was van 'de marsmaniaansche hinde'. Ik moet bekennen, dat ik lang niet al mijn werk uit het hoofd ken, maar ik heb een vrij zuiver gevoel voor wat ik al dan niet geschreven hebben kán. Daarom juist aarzelde ik in dit geval, want de term in kwestie kon zeer goed van mij afkomstig zijn. Toch was ik er vrijwel zeker van, dat ik haar nooit had gebruikt, en ging een weddenschap aan. Ik won die met glans, tenminste mijn tegenpartij heeft de bewuste uitdrukking in mijn *Poëzie* niet gevonden. Reeën, herten, antilopen en gemzen bij de vleet, maar geen enkele hinde. Voor het eerst duikt zij op in *Tempel en Kruis*.

Ik heb geen verklaring voor het curieuse feit, dat drie schrijvers, vermoedelijk onafhankelijk van elkaar, dezelfde vergissing hebben gemaakt, tenzij deze, dat in hun voorstelling de hinde beter in mijn gedichten zou passen dan eenig ander dier van dat soort. De vergissing zou dan om zoo te zeggen aan mijn kant zijn, omdat ik steeds dat woord heb vermeden en voortdurend 'synoniemen' gebruikt, maar de unanieme omzetting en gelijkschakeling in hun voorstelling blijft er niet minder merkwaardig om – tenzij het hier een pure coïncidentie betreft.

Coïncidentie – zooals die blijkt te bestaan in de gevallen, waarin dichters uit eenzelfde periode onafhankelijk van elkaar dezelfde associaties vinden, dezelfde beelden. Toen ik de combinatie 'hyena's en jakhalzen' maakte (*Tempel en Kruis*) en, voor mijn gevoel nog frappanter, in denzelfden bundel het beeld gebruikte: 'De geloovigen knielden als graan', wist ik niet dat het eerste voorkwam in G. Achterberg's *Eiland der Ziel*, en het tweede vrijwel woordelijk, als ik mij goed herinner, in de *Extazen* van Ernest Michel. –

Verstaat men onder plagiaat uitsluitend de bewuste diefstal, dan ga ik in de drie volgende gevallen vrij-uit. Ik gebruikte de uitdrukking 'vuur en wijn' zonder mij op dat oogenblik te herinneren, dat ik die bij Her-

man van den Bergh gelezen moest hebben, en hetzelfde geldt voor den regel van Karel van de Woestijne: 'Weer staat mijn venster open op de nacht'. Schokkender was overigens voor mijzelf dezer dagen de ontdekking, dat de 'klaagmuur van 't heelal' – een beeld dat mij zeer verraste toen het mij inviel bij het schrijven van de gedichten op Kloos – reeds bij Adwaita te vinden is, dien ik in jaren niet las.

De eenige maal dat ik, afgezien van de ontlening van enkele apocalyptische beelden, bewust plagiaat heb gepleegd, vindt men in *Tempel en Kruis*, in de passage over die dorpen of muren, die met den dageraad weer koel en grijs in het vochtig licht zullen staan, dat bij de ochtend-schemering der wereld wies. Dit beeld is vrijwel woordelijk overgenomen uit de inleiding van Thierry Maulnier: *Introduction à la Poésie française*. Voilà! – Nu is de weg tenminste gebaad voor die critische geesten die, bij gebrek aan andere kwaliteiten, al hun eer in het ontdekken van 'onoorspronkelijkheid' hebben gesteld: *de rijmdetectives* – en zelfs dit laatste woord is een geval van bewust plagiaat!

(Geschreven in April 1940)

(Groot Nederland van oktober 1940)

LAATSTE BRIEVEN (1940)

Het losbarsten van de 'Blitzkrieg' in mei 1940, na een jaar van 'drôle de guerre', en de snelle opmars van de Duitse troepen door Nederland, België en Frankrijk die er op volgde, deden Marsman en zijn vrouw haastig opbreken uit het rustige Bourgondische plaatsje St. Romain, waar ze sinds het najaar van 1939 verbleven. Per taxi vluchtten ze, als zo velen, richting Bordeaux, waar ze eind mei arriveerden. Daar stelden ze pogingen in het werk een visum te bemachtigen voor een land waar ze een voorlopig veilig onderkomen verwachtten: Portugal, Zuid-Afrika of Engeland. De eerste mogelijkheid lokte Marsman niet erg aan, omdat het land hem niet trok, en wellicht ook met het relaas dat de Thelens hem over hun ervaringen hadden gedaan in het achterhoofd. Deze vrienden waren een klein jaar eerder, vlak voor het uitbreken van de oorlog in augustus 1939, door Spanje naar Portugal getrokken, een avontuurlijke reis, waarvan Thelen verslag heeft gedaan in 'Grenzstein der Freiheit' (Maatstaf 23 (1975) 8/9 (augustus/september), p 59-69; 10 (oktober), p. 11-17. De brief aan Greshoff van 10 juni 1940 is voor zover bekend het laatste wat Marsman geschreven heeft. N.B. Met Colas is Teixeira de Pascoaes bedoeld.

Aan J. Greshoff

St. Romain 15-v-'40

Beste Jan,

Ik denk dat de toestand waarin jullie je bevindt wel niet veel van de onze zal verschillen, en ik ga er dus maar niet te diep en gedetailleerd op in. Ik heb nog van niemand bericht, maar dat kan ook nog niet. Trouwens – hoe zullen die zijn? Ik word voortdurend geslingerd tusschen de meest tegenstrijdige gevoelens en verlangens, en telkens vraag ik mij af wat ik hier eig. doe, nu er in Holland geschoten wordt. Ik heb in Sept. geïnformeerd of ik vrijwilliger kon worden, maar dat ging niet voor een afgekeurde van 40 jaar; bovendien geen instructeurs genoeg; en iedereen zei, dat ik gek was, en dat mijn 'taak' op ander terrein lag etc. Maar in Jezus naam, als onze taal afgeschafft wordt? Met dat al ben ik, net als jullie natuurlijk, ontzettend somber, en ik vraag mij af, wat er van dit alles worden moet.

Simon schreef een week geleden, dat je hem naar Z. Afrika wilde hebben. Mij ried je het destijds af. Wat denk je, zou er een levensmogelijkheid voor ons zijn. Je weet dat wij zuinig kunnen leven. Schrijf hier vooral over, eenigszins concreet en niet te kort, zoodat ik er eenig houvast aan heb. Want als het op een Duitsche overwinning uitloopt en het uit is met Nederland, zie ik niet veel anders dan Z. Afrika, want Indië is dan natuurlijk ook niets meer. Of zouden er genoeg Hollandsche emigranten kolonies ontstaan b.v. in Amerika om als schrijver daar te bestaan? Ik denk dat jullie ook wel verschikkelijk in de knoei zullen zitten over familie en vrienden. Ik vind er iets ontzettend rots in, dat je je van Finland en Noorwegen toch minder aantrok. Of is dat 'mensche-lijk'? Het is er infaam genoeg voor.

Eddie en Simon schreven al erg in mineur, ten gevolge van het echec in Noorwegen, maar overigens was E zeer ingenomen met zijn nieuwe Bergensche huis. De arme bliksems, wie weet waar ze vannacht moeten slapen, als ze nog in leven zijn, allemaal. Mijn vader zal wel niet meer te transporteeren zijn. Hier komen nu dagelijks op auto's, fietsen en camions geladen Luxemburgsche en ook Belgische vluchtelingen voorbij. Een onzettend treurig gezicht. Ik heb aan het consulaat in Parijs geschreven dat ik mij beschikbaar stelde voor alle werkzaamheden die binnen mijn vermogen liggen, maar ik heb nog geen antwoord (kan ook nog niet). Nu beste mensen, houdt je goed en laat spoedig iets hooren, ook over de mogelijkheden in Z. Afrika, als die er zijn. Met heel veel goeds en hartelijks je

H.

Wij zijn niet naar Bogève gegaan, nu de houding van Italië weer zoo 'dubbelzinnig' is.

St. Romain 19-v-'40.

Beste Jan,

Ik kan je niet zeggen hoe zeer dit nieuwe bewijs van daadwerkelijke vriendschap ons treft. Dank ook vooral aan degeen, die ons dit vorstelijk aanbod doet. Ik had juist Woensdag aan Van Lennep geschreven en aan Sevenster (Holl. consul te Parijs).

Wij hebben een sauf conduit noodig om uit Frankrijk te komen. Dit stuk is *onmisbaar*; wij hebben het direct aangevraagd en op maximale spoed aangedrongen. Niettemin kan de beslissing enkele weken blijven hangen.

Ons geld is hier en ongetwijfeld toereikend, zelfs voor een jaar leven, naar ik schat.

Inmiddels heeft Van Kleffens aangekondigd, dat hij nieuwe troepen op de been zal brengen. De kans bestaat dus dat ik herkeurd moet worden en niet kan komen. In dat geval blijft ook Rien in Frankrijk, of – zoo mogelijk – niet al te ver van de plek waar ik heen word gestuurd. Maar je begrijpt wel dat we ons uiterste best doen om het Kaapsche plan te doen slagen.

Over den toestand schrijven is mij onmogelijk. Ik denk dat het mij nu gaat als jou destijds, wanneer je aan de concentratiekampen dacht.

Dus, beste Jan, wees nogmaals van onze groote dankbaarheid overtuigd en laat ons, tegen alles in, van alles het beste hopen.

Met onze hartelijke gr., ook voor Aty en de jongens,

steeds je H.

Bordeaux 1 Juni '40

Beste Jan,

Veertien dagen hebben wij hemel en aarde bewogen en alle instanties gebombardeerd met brieven, telegrammen, voor zoover er te telegraferen valt, met bezoeken vooral – en nu zijn wij hier. Doodmoe, wij hebben een voorloopig visa de sortie en een eveneens voorloopige verklaring van de Holl. consul dat wij weg mogen, maar sinds gisteren worden alle Hollanders, hoe perfect hun papieren ook zijn, en al hebben zij tickets en god weet wat voor kruiwagens, eenvoudig vastgehouden aan de grens. Ik ga nu nog naar het Engelsche consulaat en heb een kleine kans op een doorgangsvizum voor Portugal, maar – gezien het feit dat men er als Hollander niet meer uit kan – die maatregel zal misschien maar tijdelijk zijn – ben ik, al zou ik alle visa en tickets ter wereld hebben, toch totaal onzeker of de zaak lukt.

Hoewel ik nog geen schot gehoord heb, is wat je hier ziet en hoort aan ellende al meer dan genoeg om de verwildering te voelen die de oorlog in het internationale burger-bestaan te weeg brengt. Op het 'Veld van Eer' zal het dus wel navenant zijn. – Goeie God wat een onnoemelijke zwijnerij! Dezer dagen verwacht men de interventie van Italië en volgens Thelen zal ook Spanje meedoen tegen de geallieerden; Portugal pro. –

Dag beste Jan en Aty en jongens, ik begin er erg aan te twijfelen of wij elkaar nog wel weer zullen zien.

In alles het beste, ook van Rien.

Thelen meent op goede gronden dat Menno in Londen is. Heb je bericht? Zoodra ik iets definitief weet, telegrafer ik.

(J. Greshoff, Volière, Amsterdam 1956, p. 137–140)

b.v. de situatie begint flink gespannen te worden, vandaar ook mijn telegram. Ik heb gezegd, dat wij een maand in Portugal, grootendeels bij Colas, wilden blijven, en dat een transito-visum dus voldoende was. Inmiddels worden *alle* Hollanders hier vastgehouden, hoe perfect hun papieren ook zijn, en al hebben zij hun visa de sortie, en hun tickets betaald.

Ik ga nu nog naar de engelsche consul, in verband met Z. Afrika, en hoop binnen een week gunstig antwoord te krijgen van den portugeeschen consul te Bordeaux. Schepen schijnen er haast niet meer te zijn, hoewel de consul vertelde, dat er duizenden naar Portugal gaan, of zouden willen gaan.

Op de stations refugéés, menschen die nu al 5 nachten op de banken slapen en op den grond. In de café's en op de consulaten honderden menschen zonder geld; en zonder bericht van hun familie. Gelukkig dat Rien althans leven kan, als ik soldaat worden moet. In Bordeaux was geen bed meer te krijgen, geen matras op den grond.

De verwildering van het internationale *burger*leven is hier al zoo sterk en chaotisch, dat men aan de *rest* nog maar nauwelijks durft te denken.

Het is dus mogelijk dat wij hier moeten blijven; of in Frankrijk althans. Het huis in St. Romain blijft nog eenige weken beschikbaar, maar als de Duitschers en Italianen Zwitserland binnenvallen, is die streek niet veilig meer. Ik wacht de loop der dingen nu maar af, doe inmiddels wat ik kan om naar Portugal te komen, maar betwijfel zeer of het lukt.

Wij zitten in een maison de santé* vlak bij Bordeaux. Niet al te ongeschikt. Er is een tuin bij; helaas ook heel of half geschifte (gekke) menschen, die hardop bidden en aria's galmen. Ik wou dat je hier was; wat zouden we lachen, in alle misère. Tot nu toe werden alle hollanders voor de soldaterij opgeroepen die tusschen 1904 en 1920 geboren zijn. Ik hoor dus zeker bij een volgende groep –

Houdt je goed, alle twee, en doet voor mij wat je kunt. Misschien ook met behulp van A. Cesar?

h. gr. je H.

Maison Camille,
Place Lopès
Candéran près Bordeaux
(Gironde)

* Omdat Rien bezig schijnt een miskraam te krijgen, vermoedelijk door te groote vermoeienis. Ook dat nog! Maar goed, een kind is gauw gemaakt, desgewenscht.

b.v. Ik heb er vandaag nog een telegram aan Colas overheen gestuurd, omdat een invitatie van beteeckenis kan zijn voor het visum. Ik telegraferde ook Greshoff om een uitnodigingsbrief.

Het *engelsche* consulaat beweert niets te kunnen doen. Alles zal moeten loopen over de zuid-afr. legatie te Parijs, maar daar kan ik persoonlijk niet heen. Passen opsturen? Ik zal er morgen over gaan spreken met de *holl. consul*.

Nog een moeilijkheid – en zeker niet de laatste –: Cook deelt mee, dat de braziliaansche maatschappij, die de zee-verbinding Bordeaux-Lissabon onderhoudt geen Hollanders meer meeneemt! (Die Hollanders schijnen opeens een soort uitvaagsel of Joden te zijn! inderdaad is hier de stemming tegen de neutralen minder gunstig aan 't worden.) Volgens hem, Cook, is de eenige – eventueele – weg (als diezelfde Hollanders hier nog ooit weg zullen mogen) de doorreis *door Spanje*, die jij ons ten zeerste afriedt! Wat vind je? Schrijf mij eens zoo uitvoerig mogelijk de pro- en contra's Of zie je alleen contra's? Ik zou het wel willen wagen. Rien vreest – net als jij? – duitsch-gezinde pest-maatregelen tegen – Hollanders, onder meer. Maar *wat* kunnen ze je eigenlijk *doen*, zoolang ze niet in oorlog zijn? De menschen hier die ik over een spaansche interventie sprak, gelooven er geen woord van. Maar de fr. kranten lichten je natuurlijk zeer eenzijdig in.

Schrijf gauw.

h. gr. H.

De 'vrucht-Marsman' is inderdaad bezig te 'verbloeden' –

Maison Camille,
Place Lopès
Candéran (Gironde)
France.

(*HS. in bezit A. V. Thelen*)

Dinsdag, 5-VI-'40.

Beste Jan,

Gister je 2de telegram, vanmorgen je brief, de eerste van een Holl. vriend in drie weken. Ik was er erg blij mee, en ben het geheel met je

overwegingen eens. Alleen – NOOIT ga ik terug naar Holland zoolang dat ongedierte daar tiert!

Ik zal je maar niet verder vervelen met de ups and downs van onze kansen. Rien zegt ook: als we maar eenmaal in L. Marquez, of zelfs in Lissabon zijn! Pascoaes doet zijn best, telegrafeerde hij juist, en de secr. van de Zuid-Afrikaanse legatie te Parijs zegt een visum toe voor zes maanden (als 'tijdelijk bezoeker') dus. Ik hoorde vanmorgen bij Cook dat de zeeverbinding Bordeaux-Lissabon voor Hollanders gesloten is. God weet waarom. Dus door Spanje, wat Thelen ons ten zeerste afried. 't Is een bureaucratische janboel, geen zweem bovendien van internationaal overleg; en de bepalingen, dus ook de kansen wisselen met den dag. – Ik zal de hemel danken als wij over eenige weken werkelijk op reis kunnen gaan – en blijven. Nu beste Jan, houd je goed. Ik zal je schrijven zo vaak er iets te schrijven is en dingen van beslissend belang telegrafeer ik je.

Heel veel hartelijks tusschen ons zessen.

je H.

Maison Camille, Place Lopès Candéran près Bordeaux (Gironde)

10-VI-'40.

Beste Jan

Ik ben nog niets verder, maar ik weet nu althans – na een krachtige woordenwisseling met een bureaucratisch sinjeur – hoe de vork in de steel zit, want zelfs dat werd je eerst niet gezegd; de Franschen willen de vreemdelingen opnieuw controleeren. Dat kan een tijd duren, als het secuur en systematisch gebeurt. Ik ga hun nu mijn geval uitleggen, zeggende dat ik geen refugé ben in den eigenlijken zin etc. Zal alle advocaterij aanwenden waarover mijn geheugen nog beschikt. Ik denk toch wel dat ze je vroeg of laat moeten loslaten. Anders schrijf ik naar de regeering in Londen, subsidair aan de Koningin. Dan kan ik haar meteen vragen waarom ze Adolf in Nov. gelukgewenscht heeft, toen die bom hem niet verpletterd heeft.

Houd in elk geval die bungalow voor mij open tot ik je sein dat de kans definitief verkeken is (maar wij houden moed). Ik beloof je dat ik er zal werken als een paard; na 'Tempel en Kruis' niets meer gedaan.

Dag Jan! met heel veel hart. gr. ook van R. aan jullie allen,

je H.

(J. Greshoff, Volière, Amsterdam 1956, p. 140–141)

A. In boekvorm verschenen publicaties van H. Marsman

1 Poëzie

Brieven, Aan die zeer vèr en zeer nabij is, Beide. [Zeist 1921].

Verzen. Zeist 1923.

Penthesilea. Arnhem 1925.

Paradise regained. Utrecht 1927.

Witte vrouwen. Utrecht 1930.

Voorpost. Brussel 1931.

Porta nigra. Utrecht 1934.

Verzameld werk I. Poëzie. Amsterdam etc. 1938.

Tempel en kruis. Amsterdam 1940.

2. Proza

De vliegende Hollander. Utrecht 1927.

De vijf vingers. Utrecht 1929.

De dood van Angèle Degroux. Amsterdam 1933.

Heden ik, morgen gij. Amsterdam 1936. (met S. Vestdijk)

Verzameld werk II. Proza. Amsterdam etc. 1938.

Vijfversies van 'Vera'. Ed. Arthur Lehnig en Daisy Wolthers. 's-Gravenhage 1962. (Achter het boek I (1962) 2/3.)

3. Essay

De anatomische les. Bussum 1926.

De lamp van Diogenes. Utrecht 1928.

Kort geding. Brussel 1931.

Herman Gorter. Aanteekeningen bij zijn poëzie. Amsterdam 1937.

Verzameld werk III. Critisch proza. Amsterdam etc. 1938.

Menno ter Braak. Amsterdam 1939.

Verzameld werk IV. Critisch proza. Amsterdam 1947.

4. Brieven

Een brieffragment over zijn verzameld werk. [Utrecht 1945]

Heden ik, morgen gij. Aangevuld met een reeks van brieven met betrekking tot het ontstaan van deze roman. Amsterdam 1947 [1948].

De briefwisseling tussen P. N. van Eyck en H. Marsman. Ed. H. A. Wage en A. P. Verburg. 's-Gravenhage 1968. (Achter het boek 3 (1964) 2/3.)

5. Vertalingen

André Gide, *De immoralist*. Amsterdam 1935.

Teixeira de Pascoaes, *Paulus, de dichter Gods*. Uit het Portugeesch vertaald door A. V. Thelen en H. Marsman. Amsterdam [1937].

Teixeira de Pascoaes, *Hiëronymus, de dichter der vriendschap*. Uit het Portugeesch vertaald door A. V. Thelen en H. Marsman. Amsterdam [1939].

Friedrich Nietzsche, *Aldus sprak Zarathoestra*. Een boek voor allen en voor niemand. Uit het Duitsch door Eduard Coenraads en H. Marsman. Amsterdam 1941.

N.B. De mede aan Marsman toegeschreven vertaling van Teixeira de Pascoaes, *Verbum obscurum* (Amsterdam 1946) is alleen van A. V. Thelen.

B. *Verspreide publicaties van H. Marsman*

p = poëzie

pr = verhalend proza

a = artikelen, kritieken, essays e.d.

NRC = Nieuwe Rotterdamsche Courant

1918

- pr* Ernst Verkerk, 'Artieste'. In *Nederland* 70 (1918) 5 (mei), p. 90–94.
p 'Dageraad'. In *Stroomingen* 1 (1918) 12 (december), p. 173

1919

- p* 'Nacht'. In *De nieuwe Amsterdammer* van 11 januari 1919.
p 'Omtrekken' ('De twee schilders', 'Vrouw', 'De verhevene' en 'Schaduw'). In *De beweging* 15 (1919) 7 (juli), p. 37–40.
p 'Tocht'. In *De nieuwe Amsterdammer* van 5 juli 1919.
a 'De jongeren'. In *De nieuwe Amsterdammer* van 13 september 1919.
p 'Opstand'. In *Nederland* 71 (1919) 7 (juli), p. 284.
p 'Stervensstonde'. In *Nederland* 71 (1919) 8 (augustus), p. 346.

1920

- a* Bespr. van *Erich Wichman tot 1920*. In *Den gulden winckel* 19 (1920) 5 (mei), p. 78.
pr 'De zwerver'. In *Het roode zeil* 1 (1920) 4 (15 mei), p. 159–160.
p 'De Vliegmaschine'. In *De nieuwe gids* 25 (1920) 9 (september), p. 413.
p 'Feest' en 'Voor den nacht'. In *Rotterdamsch studentenblad* 6 (1920–1921) 1 (18 oktober 1920), p. 6.
p 'De landman spreekt'. In *Leven en werken* 5 (1920) 11 (november), p. 716.
a 'Geburtstägliche Betrachtungen'. In *Rotterdamsch studentenblad* 6 (1920–1921) 2 (5 november 1920), p. 20.
p 'Dood'. In *De nieuwe Amsterdammer* van 20 november 1920.

1921

- a* 'Divagatie over het expressionisme'. In *Den gulden winckel* 20 (1921) 1 (15 januari), p. 3–5.

- p 'Val'. In *De nieuwe kroniek* van 9 april 1921.
- a Bespr. van *Menschheitsdämmerung*. In *Den gulden winckel* 20 (1921) 4 (15 april), p. 50–51.
- a Bespr. van J. C. Bloem, *Het verlangen*. In *De nieuwe kroniek* van 2 juni 1921.
- a Bespr. van Paul van Ostaijen, *Bezette stad*. In *Den gulden winckel* 20 (1921) 6 (15 juni), p. 86–89.
- a 'Over Jean Paul'. In *De nieuwe kroniek* van 18 juni 1921.
- p 'Resurrectio'. In *De nieuwe kroniek* van 6 augustus 1921.
- p 'Jean Paul'. In *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 31 (1921) 9 (september), p. 179.
- a Bespr. van Ernst Groenevelt, *De narcis*. In *De nieuwe kroniek* van 21 november 1921.
- a Bespr. van Geert Pijnenburg, *Maja*. In *De gids* 85 (1921), 12 (december), p. 526–528.
- a 'Divagatie'. In *Den gulden winckel* 20 (1921) 12 (15 december), p. 185–186.
- p 'Triptiek'. In *De nieuwe kroniek* van 31 december 1921.

1922

- p 'Heerscher'. In *De nieuwe kroniek* van 28 januari 1922.
- a Bespr. van A. Roland Holst, *Voorbij de wegen*. In *De nieuwe kroniek* van 28 januari 1922.
- a Bespr. van René de Clerq, *Het boek der liefde* en W. Graadt van Roggen, *Amata, een oogst van verzen*. In *De gids* 86 (1922) 2 (februari), p. 342–345.
- p 'Brieven, Aan die zeer ver en zeer nabij is, Beide'. In *De nieuwe kroniek* van 11 februari 1922.
- a 'Kanttekeningen bij twee expressionisten'. In *Den gulden winckel* 21 (1922) 2 (15 februari), p. 21.
- a Bespr. van Jan Dideriksz, *De keten*. In *De gids* 86 (1922) 3 (maart), p. 518–520.
- a Bespr. van Mathias Kemp, *De zeven broeders* en Wies Moens, *Opgangen*. In *De gids* 86 (1922) 4 (april), p. 165–168.
- a 'Divagatie'. In *Den gulden winckel* 21 (1922) 4 (15 april), p. 53–54.
- p 'Bloesem', 'Nacht aan zee' en 'De blauwe tocht I, II'. In *De gids* 86 (1922) 5 (mei), p. 213–215.
- a Bespr. van A. van Collem, *Het wonder* en F. Chasalle en C. J. Kelk, *Lampions in den wind*. In *De gids* 86 (1922) 5 (mei), p. 338–341.

- a Bespr. van Hendrik de Vries, *De nacht*. In *De gids* 86 (1922) 6 (juni), p. 535–536.
- p 'Robijnen schoor'. In *De nieuwe kroniek* van 29 juni 1922.
- p 'Smaragd'. In *De nieuwe kroniek* van 13 juli 1922.
- a Bespr. van Hendrik de Vries, *Vlamrood* en Willem de Mérode, *Het kostbaar bloed*. In *De gids* 86 (1922) 8 (augustus), p. 336–338.
- a 'Over den dichter Herman van den Bergh'. In *De gids* 86 (1922) 10 (oktober), p. 150–153.
- a Bespr. van Martien Beversluis, *Verzen*. In *De gids* 86 (1922) 11 (november), p. 301–302.
- a 'Over Novalis'. In *De gids* 86 (1922) 12 (december), p. 435–437.
- a Bespr. van Willem de Mérode, *Het heilig licht*. In *De gids* 86 (1922) 12 (december), p. 455–457.

1923

- a Bespr. van Martin Permys, *De zwaluwen om den toren*, Wilhelm Loeb, *Wijdingen*, J. K. Rensburg, *Faust, een cyclus van de Rijzende Zon, de Witte Roos en den Heiligen Graal* en Nico Rost, *Groote dichters van den laatsten tijd*. In *De gids* 87 (1923) 1 (januari), p. 185–188.
- pr 'Vaarwel! – Laatste groet van den Vliegende Hollander'. In *De nieuwe kroniek* van 25 januari 1923.
- a 'Over kunst en kritiek'. In *De nieuwe kroniek* van 25 januari 1923.
- a 'Over August Stramm'. In *De nieuwe kroniek* van 8 februari 1923.
- pr 'Pastorale'. In *De nieuwe kroniek* van 8 maart 1923.
- a 'Over Georg Heym'. In *De nieuwe kroniek* van 22 maart 1923.
- p 'Seinen' ('Gertrude', 'Stralsund', Freiburg i.B.', 'Milow a.d. Havel' en 'Dordrecht'). In *De nieuwe kroniek* van 22 maart 1923.
- a 'Over Franz Marc'. In *De nieuwe kroniek* van 5 en 19 april 1923.
- p 'Seinen' ('Stralsund bij nacht' en 'Bazel'). In *De gids* 87 (1923) 5 (mei), p. 208–209.
- a 'Praeludium mortis'. In *De gids* 87 (1923) 5 (mei), p. 332–335.
- a 'Over den dichter Georg Trakl'. In *De gids* 87 (1923) 6 (juni), p. 506–512.
- a Bespr. van Mathias Kemp, *Ravijnen*. In *De gids* 87 (1923) 10 (oktober), p. 174–175.
- a Bespr. van Erich Wichman, *Idealisten I*. In *De gids* 87 (1923) 11 (november), p. 339–340.
- a Bespr. van Johan Theunisz, *De klare dagen*. In *Groot Nederland* 21 (1923) 12 (december), p. 763–764.

- a 'Over den stand onzer moderne poëzie en De stem'. In *Den gulden winckel* 22 (1923) 12 (15 december), p. 188–191.

1924

- a 'Over Wies Moens'. In *De vrije bladen* 1 (1924) 2 (maart), p. III–II4.
- a Bespr. van Albert Besnard, *De bloei en andere gedichten*. In *Groot Nederland* 22 (1924) 4 (april), p. 442–444.
- pr 'De Vliegende Hollander'. In *De vrije bladen* 1 (1924) 3 (maart), p. 124–127.
- p 'De vrouw met den spiegel' en 'De vrouw van de zon'. In *De vrije bladen* 1 (1924) 3 (mei), p. 147–149.
- pr 'Interieur'. In *Groot Nederland* 22 (1924) 6 (juni), p. 659–661.
- a 'Over Roel Houwink's novellen'. In *De vrije bladen* 1 (1924) 4 (juli–augustus), p. 206–210.
- a Bespr. van Henrik Scholte, *Chrysanthemen* en Ben van Eysselsteijn, *Om 't hooge licht*. In *Groot Nederland* 22 (1924) 8 (augustus), p. 217–219.
- a Bespr. van J. Slauerhoff, *Archipel*. In *Groot Nederland* 22 (1924) 11 (november), p. 556–557.
- p 'Penthesilea', 'Verlangen' en 'Naar den dood'. In *De gids* 88 (1924) 11 (november), p. 201–207.
- a 'De doolhof der muze (Over den stand onzer poëzie)'. In *Groot Nederland* 22 (1924) 12 (december), p. 636–642.
- p 'De blanke tuin', 'De gescheidenen', 'De laatste nacht' en 'Afscheid'. In *De vrije bladen* 1 (1924) 5 (december), p. 204–208.

1925

- a 'De positie van den jongen Hollandschen schrijver'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 1 (januari), p. 1–3.
- a 'R. M. Rilke'. In *De gids* 89 (1925) 2 (februari), p. 268–277.
- a 'De sprong in het duister'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 2 (februari), p. 24–27.
- a [Anon.], 'Defense of poetry'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 2 (februari), p. 45–46.
- p 'Sneeuwstorm'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 3 (maart), p. 52.
- a 'Naschrift'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 3 (maart), p. 71.
- a Bespr. van Frederik Chasalle, *De clowns en de fantasten*. In *Groot Nederland* 23 (1925) 3 (maart), p. 336.
- a Bespr. van Dop Bles, *Parijsche verzen*. In *De vrije bladen* 2 (1925) 3 (maart), p. 76–77.

- a 'Over den dichter Nijhoff'. In *Groot Nederland* 23 (1925) 4 (april), p. 543-547.
- pr 'De zwarte vloot'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 4 (april), p. 100-102.
- a 'Nawoord' [in het debat Bernard Verhoeven - Marsman]. In *De nieuwe eeuw* van 9 april 1925.
- a 'Georg Büchner (1813-1837)'. In *De gids* 89 (1925) 5 (mei), p. 266-269.
- a [Anon.], 'De prijs van Amsterdam'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 5 (mei), p. 113-115.
- p "'Paradise regained'". In *De vrije bladen* 2 (1925) 5 (mei), p. 116.
- p 'Leopold'. In *De witte mier* 2 (1925) 5 (15 mei), p. 208.
- a [Anon.], 'Marginalia'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 6 (juni), p. 168-169.
- p [Anon.], 'Charade'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 6 (juni), p. 169.
- a Bespr. van Albert Besnard, *Opstand en wroeging*. In *Groot Nederland* 23 (1925) 9 (september), p. 333.
- pr 'De matroos en de maan'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 9 (september), p. 248.
- a 'Thesen'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 11 (november), p. 289-292.
- a [Anon.], "'De meesters van het groene laken'". In *De vrije bladen* 2 (1925) 11 (november), p. 317.
- a 'Aan de Heeren Dr. P. N. van Eyck en J. Greshoff'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 11 (november), p. 317-319.
- p 'De ondergang'. In *De gemeenschap* 1 (1925) 12 (december), p. 377-378.
- a Bespr. van Dirk Coster, *Nieuwe geluiden*, tweede druk. In *Groot Nederland* 23 (1925) 12 (december), p. 669-670.
- a 'Over J. C. van Schagen'. In *De stem* 5 (1925) 12 (december), p. 916-918.
- a 'De tweesprong'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 12 (december), p. 321-323.
- a [Anon.], 'Marginalia'. In *De vrije bladen* 2 (1925) 12 (december). p. 341-343.

1926

- a 'Over El Desdichado'. In *De gids* 90 (1926) 1 (januari), p. 131-135.
- a 'Traditie en vernieuwing'. In *De vrije bladen* 3 (1926) 1 (januari), p. 5-8.
- a Bespr. van H. Elro, *Madonna in tenebris*. In *De gids* 90 (1926) 2 (februari), p. 308-309.
- a 'Over Marnix Gijsen'. In *De stem* 6 (1926) 2 (februari), p. 124-129.
- a 'De gids en onze dichtelijke beweging'. In *De vrije bladen* 3 (1926) 3 (maart), p. 57-60.
- a 'Over den dichter Werumeus Buning'. In *De vrije bladen* 3 (1926) 3 (maart), p. 80-81.

- a Bespr. van André Maurois, *Ariel ou la vie de Shelley*. In *De gids* 90 (1926) 3 (maart), p. 426–427.
- a 'Over Charlie Chaplin'. In *De stem* 6 (1926) 4 (april), p. 302–303.
- p 'Heimwee'. In *De gemeenschap* 2 (1926) 5 (mei), p. 43.
- a 'Thesen'. In *De stem* 6 (1926) 5 (mei), p. 373–378.
- p 'Twee vrienden'. In *De vrije bladen* 3 (1926) 5 (mei), p. 121.
- a Bespr. van G. K. Chesterton, *Saint François d'Assise*, traduit de l'anglais par Isabelle Rivière. In *De gids* 90 (1926) 6 (juni), p. 443–444.
- a 'Over de verhouding van leven en kunst'. In *De stem* 6 (1926) 6 (juni), p. 473–483.
- p 'Doodsstrijd' en 'Lex barbarorum'. In *De vrije bladen* 3 (1926) 6 (juni), p. 166–167.
- p 'Salto mortale'. In *De vrije bladen* 3 (1926) 7/8/9 (juli-augustus-september), p. 226.
- a Bespr. van Blaise Cendrars, *Moravagine* en Joseph Delteil, *Jeanne d'Arc*. In *De gids* 90 (1926) 7 (juli), p. 142–144.
- p 'De stervende'. In *De stem* 6 (1926) 9 (september), p. 782.
- a 'In memoriam Gerard Bruning'. In *De gemeenschap* 2 (1926) 10 (oktober), p. 281–283.
- p 'De voortekenen' en 'De overtocht'. In *De gids* 90 (1926) 10 (oktober), p. 41–43.
- pr 'Penthesilea'. In *De vrije bladen* 3 (1926) 10 (oktober), p. 264–266.
- a 'Over Anthonie Donker'. In *De gids* 90 (1926) 12 (december), p. 380–385.
- a 'Les deux Rilke'. In *Reconnaissance à Rilke* (Les cahiers du mois 23/24), p. 89–90.
- p 'De vreemdeling'. In *Erts almanak* 1926, p. 116.

1927

- p 'Les soldats de Dieu'. In *Erts-almanak* 1927, p. 77.
- p 'Seine-et-Marne'. In *De vrije bladen* 4 (1927) 4 (april), p. 97–99.
- pr 'Clean-shaven'. In *De vrije bladen* 4 (1927) 4 (april), p. 101–103.
- a Bespr. van Jan Engelman, *Het roosvenster*. In *De gids* 91 (1927) 5 (mei), p. 280–281.
- a 'Over De afspraak van A. Roland Holst'. In *De vrije bladen* 4 (1927) 5 (mei), p. 156–160.
- a Bespr. van *Erts-almanak* 1927. In de NRC van 21 mei 1927.
- a Bespr. van A. den Doollaard, *De verliefde betonwerker* en *De gemeenschap*, poëzienummer april 1927. In *De vrije bladen* 4 (1927) 7 (juli), p. 217–219.

- a Bepr. van Jef. Last, *Bakboordslichten*. In de NRC van 16 juli 1927.
- a Bespr. van Maria van Royen, *De schemervogel* en M. N. Vos, *Bloei*. In de NRC van 30 juli 1927.
- a Bespr. van J. Greshoff en A. F. Mirande, *Lyriek IV*. In de NRC van 27 augustus 1927.
- a Bespr. van P. van Renssen, *Nieuwe Nederlandsche lyriek*. In de NRC van 3 september 1927.
- a Bespr. van Ernst Krauss, *Tirol*. In de NRC van 10 september 1927.
- a Bespr. van Casinova, *Heimweetjes en hartstochtjes*. In de NRC van 17 september 1927.
- a Bespr. van Theun de Vries, *Terugkeer*. In de NRC van 24 september 1927.
- a Bespr. van Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, *Verworvenheden*. In *De gids* 91 (1927) 10 (oktober), p. 145–147.
- a Bespr. van Henrik Scholte, *Intermezzo*. In de NRC van 8 oktober 1927.
- a Bespr. van Anton van Duinkerken, *Onder Gods ogen*. In de NRC van 15 oktober 1927.
- a Bespr. van J. W. F. Werumeus Buning, *Hemel en aarde*. In de NRC van 22 oktober 1927.
- a Bespr. van A. G. A. Wattjes-de Mol, *Wiss'lende getijden*. In de NRC van 29 oktober 1927.
- a Bespr. van A. Voorzanger-de Graaf, *Van licht en liefde*. In de NRC van 19 november 1927.
- a Bijdrage aan de enquête 'Schrijvers en spelling'. In *De telegraaf* van 29 november 1927.
- a Bespr. van Knut Hamsun, *Zwervers* en J. van Vorden, *Alex' vrouwen*. In *De stem* 7 (1927) 12 (december), p. 905–908.
- a Bespr. van Karl Wolfskehl, *Der Umkreis*. In de NRC van 5 december 1927.
- a Bespr. van Dirk Coster, *Nieuwe geluiden*, derde druk. In de NRC van 20 december 1927.
- a 'De vaalt wacht'. In *aNti-schUnd* (Utrecht z.j. [1927]), p. 3.
- a 'Over Gerard Bruning'. In Gerard Bruning, *Nagelaten werk* (Nijmegen z.j. [1927]), p. 9–14.

1928

- a 'Varia'. In *De vrije bladen* 5 (1928) 1 (januari), p. 16–20.
- a Bespr. van A. J. M. van Moorsel, *De kinkhoorn* en Hendrik Kroon, *De vreemde wereld*. In de NRC van 14 januari 1928.

- a Bespr. van W. L. M. E. van Leeuwen, *Dichterland*. In de *NRC* van 21 januari 1928.
- a 'Coster en wij'. In *De vrije bladen* 5 (1928) 2 (februari), p. 33–36.
- a Bespr. van Mona Dahmen-Scholte, *Verzen*. In de *NRC* van 4 februari 1928.
- a Bespr. van Albert Kuyle, *Songs of Kalua*. In de *NRC* van 18 februari 1928.
- a Bespr. van Agatha Segher, *Verzen, tweede bundel*. In de *NRC* van 25 februari 1928.
- a 'Varia'. In *De vrije bladen* 5 (1928) 3 (maart), p. 84.
- a. Bespr. van Jan van Nijlen, *De vogel Phoenix*. In de *NRC* van 3 maart 1928.
- a Bespr. van Jo Spierenburg, *Het heilig graal*. In de *NRC* van 17 maart 1928.
- a Bespr. van Frank Gericke, *Conservatieve gedichten*. In de *NRC* van 24 maart 1928.
- a Bespr. van Albert Verwey, *Vondels vers*. In de *NRC* van 31 maart 1928.
- p 'Romanisches café'. In *Avontuur* 1 (1928) 2 (april), p. 23.
- a 'Paul van Ostayen†'. In *De vrije bladen* 5 (1928) 4 (april), p. 97–98.
- a Bespr. van Kwee Kek Beng, *Li Tai Po, een kleine studie over China's grootsten dichter*. In *De vrije bladen* 5 (1928) 4 (april), p. 127–128.
- a Bespr. van J. Greshoff en A. F. Mirande, *Lyriek*. In de *NRC* van 14 april 1928.
- a Bespr. van Johan Theunisz, *Cyclus*. In de *NRC* van 21 april 1928.
- a Bespr. van Achilles Mussche, *De twee vaderlanden*. In de *NRC* van 19 mei 1928.
- a Bespr. van P. N. van Eyck, *Inkeer*. In de *NRC* van 16 juni 1928.
- a Bespr. van Marie van K., *Verzen*. In de *NRC* van 30 juni 1928.
- a Bespr. van Joseph Delteil, *La Fayette*. In *De stem* 8 (1928) 7 (juli), p. 546–551.
- a "'D 16.M.M.'". In *De vrije bladen* 5 (1928) 7 (juli), p. 208.
- a Bespr. van Willem ten Berge, *De reiziger*. In de *NRC* van 17 juli 1928.
- a Bespr. van Henriette Marotzke, *Verzen der aarde*. In de *NRC* van 21 juli 1928.
- a Bespr. van Henri de Montherlant, *Aux fontaines du désir en Pages de tendresse*. In *De stem* 8 (1928) 8 (augustus), p. 646–652.
- a Bespr. van Hendrik de Vries, *Silenen*. In de *NRC* van 4 augustus 1928.
- a Bespr. van Marten de Mindere, *De gebroken branding*. In de *NRC* van 11 augustus 1928.

- a Bespr. van Wouter Lutkie, *De man 'n man*. In de NRC van 25 augustus 1928.
- p 'Skywriter'. In *De gemeenschap* 4 (1928) 8/9 (augustus-september), p. 312.
- a Bespr. van J. Greshoff, *Bij feestelijke gelegenheden en Confetti*. In de NRC van 15 september 1928.
- a Bespr. van Jan Campert, *Het verliefde lied en andere verzen*. In de NRC van 22 september 1928.
- a 'Varia'. In *De vrije bladen* 5 (1928) 10 (oktober), p. 313.
- a Bespr. van Margot Vos, *De lichte uren*. In *De vrije bladen* 5 (1928) 10 (oktober), p. 314–317.
- a 'A. van Collem 1858 – 13 oktober – 1928'. In de NRC van 13 oktober 1928.
- a 'Gorter'. In *i 10* 15 (20 oktober 1928), p. 59–61.
- a Bespr. van Maxim Gorki, *Erinnerungen an Zeitgenossen* en Ilja Grusedew, *Das Leben Gorkis*. In *i 10* 15 (20 oktober 1928), p. 65–66.
- a Bespr. van Anthonie Donker, *Grenzen*. In de NRC van 20 oktober 1928.
- a Bespr. van Pierre Kemp, *Carmina matrimonalia*. In de NRC van 27 oktober 1928.
- a Bespr. van J. C. van Schagen, *Litanie*. In de NRC van 3 november 1928.
- a Bespr. van Herman van den Bergh, *Nieuwe tucht*. In de NRC van 10 november 1928.
- a Voorbeschouwing radiolezing over Slauerhoff. In de *Radiobode* van 16 november 1928.
- a Bespr. van Willem de Mérode, *De verloren zoon*. In de NRC van 17 november 1928.
- a Bespr. van Jan H. de Groot, *Sprongen*. In de NRC van 30 november 1928.
- a Bespr. van Max Brod, *Die Frau nach der man sich sehnt*. In *De gids* 92 (1928) 12 (december), p. 409–416.
- pr 'The king of Canada'. In *Rijnbende's blijmoedig maandblad* 1 (1928–1929) 4 (december 1928), p. 11–13.
- a Bespr. van Victor E. van Vriesland, *Het afscheid van de wereld in drie dagen*. In *De vrije bladen* 5 (1928) 12 (december), p. 374–376.
- a+p '1928'. In *Barchem bladen* 4 (1928–1929) 3/4 (december 1928–januari 1929), p. 108–111.
- a Bespr. van J. J. van Geuns, *Het uur der sterren*. In de NRC van 1 december 1928.

- a Bespr. van Erts. *Letterkundige almanak 1929*. In de NRC van 8 december 1928.
- a Bespr. van A. den Doolaard, *De wilde vaart*. In de NRC van 15 december 1928.
- a Bespr. van Theun de Vries, *De vervreemding*. In de NRC van 22 december 1922
- pr 'Provence'. In Erts 1929. p. 197–200.

1929

- pr 'Bill'. In *De vrije bladen* 6 (1929) 1 (januari), p. 1–17.
- a Bespr. van Franz Werfel, *Der Abituriententag, die Geschichte einer Jugendschuld*. In *De gids* 93 (1929) 2 (februari), p. 302.
- a Bespr. van Alexandra Kollontay, *Wege der Liebe*. In *De stem* 9 (1929) 2 (februari), p. 160.
- a. 'De schommelstoel der historie'. In *De vrije bladen* 6 (1929) 2 (februari), p. 53–57.
- a Bespr. van J. Slauerhoff, *Eldorado*. In de NRC van 16 februari (1929).
- a Bespr. van Otto Henschel, *Junge deutsche Lyrik*. In *De gids* 93 (1929) 3 (maart), p. 434–444.
- a 'De kansen van ons proza'. In *De vrije bladen* 6 (1929) 3 (maart), p. 79–81.
- a [Anon.], 'Tijdschriften'. In *De vrije bladen* 6 (1929) 3 (maart), p. 89–90.
- a Bespr. van Sherwood Anderson, *Arme blanke*. In *De vrije bladen* 6 (1929) 3 (maart), p. 96.
- a Bespr. van Ernest Michel, 't Mes. In de NRC van 23 maart 1929.
- a 'Unamuno'. In *De gemeenschap* 5 (1929) 4 (april), p. 178–179.
- a 'François Mauriac'. In *De stem* 9 (1929) 4 (april), p. 231–236.
- p 'Dooi'. In *Rijnbende's blijmoedig maandblad* 1 (1928–1929) 8 (april 1929), p. 58.
- a 'Voorloepig slotwoord'. In *De vrije bladen* 6 (1929) 4 (april), p. 127–128.
- a Voorbeschouwing radiolezing over Unamuno. In de *Radiobode* van 9 april 1929.
- a Bespr. van Herluf van Merlet, *Het oud seizoen*. In de NRC van 27 april 1929.
- a Bespr. van Max Brod, *Zauberreich der Liebe*. In *De gids* 93 (1929) 5 (mei), p. 289.
- p Anthonie Donker en H. Marsman, 'Icarus'. In *De vrije bladen* 6 (1929) 5 (mei), p. 142.

- a 'Aart van der Leeuw'. In *De stem* 9 (1929) 5 (mei), p. 303–304.
- a Bespr. van John Ravenswood [J. Slauerhoff], *Oost-Azië*. In de NRC van 4 mei 1929.
- a Bespr. van Albert Kuyle, *De bries*. In de NRC van 11 mei 1929.
- a Bespr. van Jan H. Eekhout, *Doodendansen*. In de NRC van 25 mei 1929.
- a Bespr. van A. J. D. van Oosten, *His master's voice*. In de NRC van 1 juni 1929.
- a Bespr. van Erich Maria Remarque, *Im Westen nichts neues*. In *De gids* 93 (1929) 6 (juni), p. 434–435.
- a Jan Engelman en H. Marsman, 'Gerard Bruning, zijn critische normen, zijn afgesneden ontwikkeling en zijn voltooiden glimlach'. In *De gemeenschap* 5 (1929) 6 (juni), p. 257–262.
- pr 'Virginia'. In *De vrije bladen* 6 (1929) 6 (juni), p. 166–168.
- a Bespr. van E. du Perron, *Poging tot afstand*. In de NRC van 8 juni 1929.
- a Bespr. van Victor E. van Vriesland, *Voorwaardelijk uitzicht*. In de NRC van 22 juni 1929.
- a Bespr. van John Dos Passos, *Manhattan transfer*. In *i* 10 21/22 (25 juni 1929), p. 197–198.
- a Bespr. van Ludwig Renn, *Krieg*. In *De gids* 93 (1929) 8 (augustus), p. 278–279.
- a Voorbeschouwing radiolezing over Anthonie Donker, *Kruistochten*. In de *Radiobode* van 2 augustus 1929.
- a Bespr. van A. Roland Holst, *Het elysisch verlangen*. In de NRC van 10 augustus 1929.
- a Bespr. van Mien Proost, *Het middelbaar onderwijs en andere gedichten*. In de NRC van 7 september 1929.
- a Bespr. van René Schickele, *Symphonie für Jazz*. In *De gids* 93 (1929) 10 (oktober), p. 126–127.
- a Bespr. van Jan H. Eekhout, *Jaspis en jade*. In de NRC van 26 oktober 1929.
- a Bespr. van Ernst Glaeser, *Jahrgang 1902*. In *De gids* 93 (1929) 11 (november), p. 255–256.
- a Bespr. van W. L. M. E. van Leeuwen, *De Nederlandsche dichtkunst sinds 1880*. In *De vrije bladen* 6 (1929) 11 (november), p. 376.
- a Bespr. van R. M. Rilke, *Briefe aus den Jahren 1902–1906*. In de NRC van 9 november 1929.
- a Bespr. van Karel Wasch, *Gedichten*. In de NRC van 30 november 1929.
- a Bespr. van Emil Ludwig, *Juli 1919* en Kasimir Edschmid, *Lord Byron*,

- Roman einer Leidenschaft*. In *De gids* 93 (1929) 12 (december), p. 364–369.
- p* ‘Sterfbed’ en ‘Hart zonder land’. In *De gemeenschap* 5 (1929) 11/12 (november-december), p. 421 en 450.
- p* ‘De grijsaard en de jongeling’ en ‘De hand van de dichter’. In *De vrije bladen* 6 (1929) 12 (december), p. 377–378.
- pr* ‘Campo’. In *De vrije bladen* 6 (1929) 12 (december), p. 385–388.
- a* Bespr. van Willem Pijper, *De quintencirkel*. In *De vrije bladen* 6 (1929) 12 (december), p. 404–405.
- p* ‘De bruid’. In *Erts. Letterkundig jaarboek 1930*. Amsterdam 1930, p. 60.

1930

- a* Bespr. van *Erts. Letterkundig jaarboek 1930*. In de NRC van 14 januari 1930.
- p* ‘Antwoord aan Anton van Duinkerken’. In *De gemeenschap* 6 (1930) 2 (februari), p. 72.
- a* ‘Mien Proost en ik’. In *De vrije bladen* 7 (1930) 3 (maart), p. 95–96.
- a* ‘Over gelijktijdigheid’; ‘Critisch bulletin’. In *De vrije bladen* 7 (1930) 4 (april), p. 124–125.
- a* ‘De gemeenschaps-“politiek”’. In *Roeping* 8 (1929–1930) 7 (april 1930), p. 348.
- a* ‘Serum tegen kanker’. In *De vrije bladen* 7 (1930) 5 (mei), p. 129–132.
- a* Bespr. van J. Slauerhoff, *Saturnus*. In *De vrije bladen* 8 (1930) 7 (juli), p. 222.
- p* ‘Drie verzen voor een doode’. In *De vrije bladen* 7 (1930) 8/9 (augustus-september), p. 225–227.
- a* Bespr. van Arthur van Schendel, *Het fregatschip Johanna Maria* en Ilja Ehrenburg, *De steeg aan de Moskwa*. In *De vrije bladen* 7 (1930) 8/9 (augustus-september), p. 268–270.
- p* ‘Strophen bij het huwelijk van A. v. D. en L. A.’ In *De gemeenschap* 6 (1930) 12 (oktober), p. 476–477.
- a* ‘Korte notitie bij de lectuur van Albert Helman’. In *De nieuwe eeuw* van 27 november 1930.
- a* Bespr. van E. du Perron, *Parlando*. In *De gids* 94 (1930) 12 (december), p. 409–410.
- p* ‘Breeroo’. In *De vrije bladen* 7 (1930) 12 (december), p. 363–369.
- pr* ‘A.-M.B.’ In *Twintig Noord- en Zuid-Nederlandsche verhalen* (Utrecht 1930), p. 101–107.

- p* 'Phoenix' en 'Regen'. In *Balans* 1930-1931, p. 53.
- p* 'Zonnige septembermorgen', 'Drijven in de herfst', 'Twee meeuwen' en 'Afscheid'. In *De gids* 95 (1931) 1 (januari), p. 18-24.
- p* 'Quel être n'aime pas qu'on se souvienne de lui?'. In *Helikon* 1 (1931) 1 (januari), p. 13.
- pr* 'Vera 1-8'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 1 (januari), p. 1-11.
- p* 'Joffre is stervend'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 1 (januari), p. 12-13.
- a* Bespr. van Anna Seghers, *Het oproer der visschers van St. Barbara*. In *De vrije bladen* 8 (1931) 1 (januari), p. 32.
- a* Bespr. van Henriëtte Roland Holst, *Tolstoi*. In *De nieuwe eeuw* van 29 januari 1931.
- pr* 'Vera 9-18'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 2 (februari), p. 46-59.
- a* Briefwisseling met E. du Perron in *De nieuwe eeuw* van 26 februari 1931.
- p* 'Octobermorgen'. In *Helikon* 1 (1931) 3 (maart), p. 41.
- pr* 'Vera 19-23'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 3 (maart), p. 69-77.
- a* 'Bericht'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 3 (maart), p. 100.
- a* Bespr. van Paul van Ostaijen, *Krities proza* II. In de *NRC* van 14 maart 1931.
- pr* 'Vera 24-27'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 4 (april), p. 101-110.
- p* 'Ontwaken', 'Holland', 'Zonder weerklank', '1928' en 'Aan den dood'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 4 (april), p. 111-113.
- a* 'In memoriam Aart van der Leeuw'. In *De nieuwe eeuw* van 23 april 1931.
- p* 'Voor het inslapen'. In *Helikon* 1 (1931) 5 (mei), p. 84.
- pr* 'Vera 28-32'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 5 (mei), p. 141-149.
- a* Bespr. van Chr. de Graaff, *Alleenspraak*. In *De vrije bladen* 8 (1931) 5 (mei), p. 150-153.
- p* 'Slapende vrouw'. In *De groene Amsterdammer* van 23 mei 1931.
- pr* 'Vera 33-37'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 6 (juni), p. 179-186.
- pr* 'De bezoeker'. In *De gids* 95 (1931) 7 (juli), p. 54-62.
- pr* 'Vera 38-41'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 7 (juli), p. 209-215.
- a* 'De bekroning van Arthur van Schendel'. In *De groene Amsterdammer* van 11 juli 1931.
- a* Bespr. van Hugo von Hofmannsthal, *Die Berührung der Sphären*. In *De gids* 95 (1931) 9 (september), p. 415-423.
- a* 'Gesprek in een tuin'. In *De nieuwe eeuw* van 3 september 1931.
- pr* 'Vera 42-44'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 10 (oktober), p. 248-254.

- a Bespr. van J. C. Bloem, *Media vita*. In *De nieuwe eeuw* van 1 oktober 1931.
- a Bespr. van Maurits Dekker, *Amsterdam*. In *De nieuwe eeuw* van 22 oktober 1931.
- pr 'Vera 45-47'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 11 (november), p. 277-283.
- a 'Romankunst en liefde. Een kanteekening'. In *De nieuwe eeuw* van 5 november 1931.
- p 'Maannacht' en 'Verzet'. In *Forum* 1 (1932) 1 (11 november 1931), p. 42-43.
- a Bespr. van A. den Doollaard, *De druivenplukkers*. In *De nieuwe eeuw* van 12 november 1931.
- a Bespr. van Alfred Neumann, *Der Held*. In *De gids* 95 (1931) 12 (december), p. 421-424.
- pr 'Vera 48-51'. In *De vrije bladen* 8 (1931) 12 (december), p. 309-318.
- a Bespr. van Maurice Roelants, *Het leven dat wij droomden*. In *De nieuwe eeuw* van 10 december 1931.

1932

- a Bespr. van Henri Bruning, *Het verbond*. In *De nieuwe eeuw* van 11 februari 1932.
- a Bespr. van François Pauwels, *De vrouw met de twee gezichten*. In *De nieuwe eeuw* van 25 februari 1932.
- a 'De aesthetiek der reporters'. In *Forum* 1 (1932) 3 (maart), p. 141-150.
- a Bespr. van Roel Houwink, *Inleiding tot de hedendaagsche Nederlandse letterkunde*. In *De nieuwe eeuw* van 24 maart 1932.
- a Bespr. van Gerrit Achterberg, *Afvaart*. In *De nieuwe eeuw* van 14 april 1932.
- a 'Brief over Couperus'. In *Forum* 1 (1932) 5 (mei), p. 292-296.
- a 'Aanteekening over Andries de Hooghe'. In *De nieuwe eeuw* van 19 mei 1932.
- p 'Klein drinklied'. In *De nieuwe eeuw* van 26 mei 1932.
- a 'Der Weg zurück. Korte aanteekeningen over nieuwe Hollandsche romankunst'. In *De nieuwe eeuw* van 9 juni 1932.
- a Bespr. van Dirk Coster, *Nieuwe geluiden*, vierde druk. In *De nieuwe eeuw* van 16 juni 1932.
- a "'Europeesch peil'". In *De nieuwe eeuw* van 23 juni 1932.
- a Bespr. van A. den Doollaard, *De laatste wilden van Europa*. In *De nieuwe eeuw* van 7 juli 1932.
- p 'Vrees'. In *Forum* 1 (1932) 10 (oktober), p. 642.

- pr* 'De glimlach van de Mona Lisa'. In *De stem* 12 (1932) 11 (november), p. 1125-1131.
- a* Bespr. van Anthonie Donker, *De schichtige Pegasus*. In de *NRC* van 24 november 1932.
- a* Bespr. van Henri Bruning, *De vraat van het geluk*. In de *NRC* van 9 december 1932.

1933

- p* "'Naamloos en ongekend'". In *Forum* 2 (1933) 1 (januari), p. 54-56.
- a* Bespr. van J. W. F. Werumeus Buning, *Maria Lecina*. In *De nieuwe eeuw* van 26 januari 1933.
- a* 'Moscou gaat droomen'. In *Forum* 2 (1933) 2 (februari), p. 157-159.
- a* 'Notitie over Feuchtwanger'. In *De gids* 97 (1933) 2 (februari), p. 332-335.
- a* 'Bij Jan Engelman's "Tuin van Eros"'. In *Roeping* 11 (1932-1933) 6 (maart 1933), p. 333-336.
- a* 'De dood van het vitalisme'. In *Forum* 2 (1933) 4 (april), p. 256-259.
- pr* 'Tocht naar Grez'. In *Roeping* 11 (1932-1933) 6 (maart 1933), p. 363-370.
- a* Bespr. van Erich Kästner, *Fabian, de wedervaardigheden van een moralist*. In *De nieuwe eeuw* van 6 april 1933.
- a* 'S. Waas, mijn proletarisch dubbel-ik'. In *Forum* 2 (1933) 5 (mei), p. 407-409.
- a* 'Over Du Perron. Nawoord bij *Tegenonderzoek*'. In *De nieuwe eeuw* van 18 mei 1933.
- p* 'Terugkeer uit den vreemde' en 'Ontmoeting in het donker'. In *Forum* 2 (1933) 6 (juni), p. 429-431.
- a* 'Katholieke poëzie'. In *Forum* 2 (1933) 6 (juni), p. 488-489.
- pr* 'Drijfzand'. In *Forum* 2 (1933) 8 (augustus), p. 614-618.
- pr* 'Henriëtte's oogen'. In *De gids* 97 (1933) 9 (september), p. 269-292.
- a* 'De trilogie van Walschap'. In *De nieuwe eeuw* van 14 september 1933.
- a* Bespr. van Byron, *Lyrische gedichten*. In *De nieuwe eeuw* van 12 oktober 1933.

1934

- a* 'Sevilla'. In *Algemeen handelsblad* van 2 maart 1934.
- a* 'Notitie over Couperus'. In *De nieuwe eeuw* van 22 maart 1934.
- a* 'Toledo'. In de *NRC* van 25 maart 1934.
- a* 'Holland vanuit een vliegtuig gezien'. In *Forum* 3 (1934) 4 (april), p. 384.

- a 'Kurze Reise'. In *Die Sammlung* 1 (1933–1934) 8 (april 1934), p. 443.
- p 'Drievoudig afscheid'. In *Forum* 3 (1934) 8 (augustus), p. 766–778.
- a 'Gesprek met Ernst Günter Gründel'. In *Het vaderland* van 16 november 1934.
- p 'Mohammed, de kleine Arabier'. In *Algemeen handelsblad* van 23 november 1934.
- a 'Van Schendel en het Hollandsche landschap'. In *Forum* 3 (1934) 12 (december), p. 1205–1206.
- a 'Aanteekeningen over Joseph Roth'. In *De gids* 98 (1934) 12 (december), p. 313–317.

1935

- a 'Critiek van de blauwe knoop'. In *Forum* 4 (1935) 2 (februari), p. 165–170.
- p 'Critiek op rijm' (n.a.v. Ernest Michel, *Nieuw land*). In *De nieuwe eeuw* van 28 maart 1935.
- a 'Lof der domheid'. In *Forum* 4 (1935) 5 (mei), p. 464.
- a Bespr. van Alfred Polgar, *In der Zwischenzeit*. In de NRC van 16 mei 1935.
- a 'Thomas Mann als literair essayist'. In de NRC van 5 juni 1935.
- a Bespr. van Will Schaber, *Thomas Mann zu seinem sechzigsten Geburtstag*. In de NRC van 5 juni 1935.
- a Bespr. van E. du Perron, *Het land van herkomst*. In de NRC van 18 juni 1935.
- a 'Antiek-christelijke cultuur en pangermanisme'. In *Critisch bulletin* 6 (1935) 7/8 (juli/augustus), p. 210–212.
- a Bespr. van W. L. M. E. van Leeuwen, *Naturalisme en romantiek*. In de NRC van 3 augustus 1935.
- a 'Notities, gemaakt bij het samenstellen van "De korte baan"'. In *De nieuwe eeuw* van 15 augustus 1935.
- a 'Een Duitsch denker'. [n.a.v. Ernst Bertram]. In *Critisch bulletin* 6 (1935) 9 (september), p. 262–265.
- a Bespr. van Menno ter Braak, *Het tweede gezicht*. In de NRC van 23 oktober 1935.
- a Bespr. van S. Vestdijk, *Berijmd palet en Vrouwendienst*. In de NRC van 30 oktober 1935.
- a 'Thomas Mann's methode'. In *Critisch bulletin* 6 (1935) 11 (november), p. 327–328.
- a Bespr. van A. J. D. van Oosten, *Slagen op de ruit*. In de NRC van 13 november 1935.

- a Bespr. van J. W. F. Werumeus Buning, *Negen balladen*. In de NRC van 3 december 1935.
- a Bespr. van G. H. 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*. In de NRC van 4 december 1935.
- a Bespr. van Jan Engelman, *Tuin van Eros*. In de NRC van 12 december 1935.
- pr 'Postscriptum' (Uit *Heden ik, morgen gij*). In *Kristal*. Letterkundige productie 1935. Amsterdam z.j. [1935]. p. 57-59.
- a 'Ter inleiding'. In *De korte baan*. Nieuwe Nederlandsche verhalen bijeengebracht door H. Marsman en E. du Perron. Amsterdam 1935. p. 5-8.

1936

- a 'Terzij de horde' [n.a.v. Ortega y Gasset]. In *Critisch bulletin* 7 (1936) 1 (januari), p. 11-13.
- a Bespr. van Arthur Goldsteen, *Een teekenaar door Iberië*. In *De groene Amsterdammer* van 11 januari 1936.
- a 'Brieven over litteratuur I'. In *De groene Amsterdammer* van 18 januari 1936.
- pr 'Brief van Rudolf Snellen aan Evert van Millingen'. In *De stem* 16 (1936) 2 (februari), p. 129-149.
- a 'Brieven over litteratuur III'. In *De groene Amsterdammer* van 8 februari 1936.
- a 'Brieven over litteratuur V'. In *De groene Amsterdammer* van 29 februari 1936.
- a 'Hedendaagsche filosofie'. In *Critisch bulletin* 7 (1936) 3 (maart), p. 90.
- a Bespr. van Annie Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel*. In *De groene Amsterdammer* van 7 maart 1936.
- a 'Nietzsche's Europeesche "ras"'. In *Critisch bulletin* 7 (1936) 4 (april), p. 107-108.
- pr 'Brief van Rudolf Snellen aan Evert van Millingen'. In *Groot Nederland* 34 (1936) 4 (april), p. 296-313.
- a 'Hölderlin's brieven'. In *De groene Amsterdammer* van 4 april 1936.
- a Bespr. van Jef Last, *De bevrijde Eros*. In de NRC van 28 april 1936.
- a Bespr. van Maurice Gilliams, *Het verleden van Columbus*. In de NRC van 29 april 1936.
- a Bespr. van W. L. M. E. van Leeuwen, *Drift en bezinning*. In de NRC van 7 mei 1936.

- a Bespr. van Ernst Wiechert, *Die Majorin en Hirtennovelle*. In *De groene Amsterdammer* van 9 mei 1936.
- a Bespr. van Max. B. Teipe en Johan van der Woude, *Dr. Menno ter Braak, 'Reinaert uit Eibergen'*. In de *NRC* van 28 mei 1936.
- a 'Nietzsche, de denker zonder systeem'. In *Critisch bulletin* 7 (1936) 6 (juni), p. 178–180.
- a Bespr. van Jakob Wassermann, *Tagebuch aus dem Winkel*. In *De groene Amsterdammer* van 6 juni 1936.
- pr 'De benoeming'. In *De groene Amsterdammer* van 20 juni 1936.
- a 'Goethe en de toekomst'. In *De groene Amsterdammer* van 27 juni 1936.
- a 'Brief over de Joodsche kwestie'. In *Het kouter* 1 (1936) 7 (juli), p. 289–302.
- a Bespr. van Carl Sternheim, *Vorkriegseuropa im Gleichnis meines Lebens*. In de *NRC* van 4 juli 1936.
- a 'Middeleeuwsche poëzie'. In *De groene Amsterdammer* van 11 juli 1936.
- a Bespr. van S. Vestdijk, *Kind van stad en land*. In de *NRC* van 24 juli 1936.
- a 'Kafka'. In *Critisch bulletin* 7 (1936) 7/8 (juli/augustus), p. 198–201.
- a 'Weevers, of de inktvisch op moraline gezet'. In *De stem* 16 (1936) 7/8 (juli/augustus), p. 745–748.
- a Bespr. van Herman de Man, *De barre winter van '90*. In *De groene Amsterdammer* van 8 augustus 1936.
- a 'De Schocken Verlag in Berlijn'. In *De groene Amsterdammer* van 15 augustus 1936.
- a Bespr. van Leo Baeck, *Die Pharisäer*, Heinrich Graetz, *Die Konstruktion der jüdischen Geschichte*, Hermann Cohen, *Der Nächste* en Jitzchak Fritz Baer, *Galut*. In *De groene Amsterdammer* van 15 augustus 1936.
- a 'Joodsche brieven'. In *Critisch bulletin* 7 (1936) 9 (september), p. 259–261.
- a 'Van en over Buber'. In *De groene Amsterdammer* van 19 september 1936.
- a Bespr. van D. A. M. Binnendijk, *Onvoltooid verleden*. In *De groene Amsterdammer* van 3 oktober 1936.
- a 'Aanteekeningen bij Slauerhoff's proza'. In *Groot Nederland* 34 (1936) 11 (november), p. 404–409.
- a 'Getuigenissen'. In *Groot Nederland* 34 (1936) 11 (november) p. 422–423.
- a Bespr. van J. Greshoff, *Gedichten 1907–1936*. In de *NRC* van 5 november 1936.

- a Bespr. van Arthur van Schendel, *De rijke man*. In *De groene Amsterdammer* van 7 november 1936.
- a Bespr. van A. den Doolaard, *De groote verwildering*. In *De groene Amsterdammer* van 28 november 1936.
- p 'Straatzanger te Amalfi'. In *De gemeenschap* 12 (1936) 12 (december), p. 659.
- a Bespr. van Herman Wolf, *Hedendaagsche wijsbegeerte*. In *Groot Nederland* 34 (1936) 12 (december), p. 616–617.
- a Bespr. van Joseph Roth, *Beichte eines Mörders*. In *De groene Amsterdammer* van 5 december 1936.

1937

- p 'Herinnering aan Holland' en 'Style Gressjoff'. In *Carte blanche* 2 [begin 1937].
- a 'Herman Gorter'. In *De gids* 101 (1937) 1 (januari), p. 44–79.
- p 'Nieuwe gedichten' ('Voorschrift', 'Tweede voorschrift', 'Zelfportret van J. F. (1922)', 'Toren van Babel', 'Herman Gorter', 'Afscheid van het dorp', 'Baai bij avond', 'Paestum', 'Landschap' en 'Vooruitzicht'). In *Groot Nederland* 35 (1937) 1 (januari), p. 6–13.
- p 'Zinkend schip'. In *De stem* 17 (1937) 1 (januari), p. 5–6.
- a 'Burckhardt, Nietzsche, Kafka'. In *De groene Amsterdammer* van 2 januari 1937.
- a Bespr. van Jo Otten, *Muizen en demonen*. In *De groene Amsterdammer* van 16 januari 1937.
- a Bespr. van Konrad Merz, *Ein Mensch fällt aus Deutschland*. In *De groene Amsterdammer* van 30 januari 1937.
- a H. Marsman en S. Vestdijk, 'Dubbeloordeel over Bordewijk'. In *Groot Nederland* 35 (1937) 2 (februari), p. 96–98.
- a 'De poëzie van Hendrik de Vries'. In *Groot Nederland* 35 (1937) 2 (februari), p. 113–115.
- a Bespr. van Antoon Coolen, *De drie gebroeders*. In *De groene Amsterdammer* van 13 februari 1937.
- pr 'Proloog'. In *Groot Nederland* 35 (1937) 3 (maart), p. 250–259.
- a Bespr. van Gerard Walschap, *Een mensch van goeden wil*. In *De groene Amsterdammer* van 6 maart 1937.
- p 'Denkend aan Holland'. In *Der clercke cronike* 13 (1936–1937) 22 (13 maart 1937), p. 215.
- a Bespr. van Novalis, *Dichtungen*. In *De groene Amsterdammer* van 27 maart 1937.

- a 'Nietzsche's filosofie als torso en perspectief'. In *Critisch bulletin* 8 (1937) 4 (april), p. 115–116.
- p 'Doorbraak'. In *De gids* 101 (1937) 4 (april), p. 38–41.
- p 'Dies irae'. In *Groot Nederland* 35 (1937) 4 (april), p. 359.
- a Bespr. van Martin Buber en Franz Rosenzweig, *Die Schrift und ihre Verdeutschung*. In *De groene Amsterdammer* van 3 april 1937.
- a Bespr. van Heinrich von Kleist, *Briefe*. In *De groene Amsterdammer* van 17 april 1937.
- p 'Het instrument'. In *De stem* 17 (1937) 5 (mei), p. 474.
- pr 'Kinderjaren'. In *Groot Nederland* 35 (1937) 5 (mei), p. 434–445.
- a Bespr. van Albert Helman, *Ratten*. In *Groot Nederland* 35 (1937) 5 (mei), p. 520.
- a Bespr. van Leo Baeck, *Wege in Judentum*. In *Kroniek van hedendaagse kunst en cultuur* 2 (1936–1937) 7 (mei 1937), p. 224.
- a 'Uit Kafka's nalatenschap'. In *De groene Amsterdammer* van 8 mei 1937.
- a Bespr. van Beb Vuyk, *Duizend eilanden*. In *De groene Amsterdammer* van 22 mei 1937.
- a 'Goethe's tijd'. In *De groene Amsterdammer* van 29 mei 1937.
- p 'Nieuwe gedichten' ('Twee maal twee', 'Jaloezie', 'Memento mori', 'Leda', 'Paula slapend', 'De wijnpers', 'Annie' en 'Paula in een droom'). In *Groot Nederland* 35 (1937) 6 (juni), p. 538–544.
- p 'Het instrument'. In *De stem* 17 (1937) 6 (juni), p. 567.
- a Bespr. van Bernhard von Brentano, *Prozess ohne Richter*. In *De groene Amsterdammer* van 12 juni 1937.
- a Bespr. van Anton van Duinkerken, *Verscheurde Christenheid*. In *Groot Nederland* 35 (1937) 7 (juli), p. 145–146.
- a Bespr. van Bruno Frank, *Der Reisepass*. In *De groene Amsterdammer* van 10 juli 1937.
- a 'Aanteekening over Albert Helman'. In *De groene Amsterdammer* van 31 juli 1937.
- p 'Bergland', 'Brief aan een vriend' en 'Polderland'. In *Groot Nederland* 35 (1937) 8 (augustus), p. 207–210.
- a Bespr. van René Schickele, *Die Flaschenpost*. In *De groene Amsterdammer* van 7 augustus 1937.
- a Bespr. van Ignazio Silone, *Brood en wijn*, Joseph Roth, *Das falsche Gewicht* en Alfred Döblin, *Die Fahrt im Land ohne Tod*. In *De groene Amsterdammer* van 14 augustus 1937.
- a Bespr. van Bruno Frank, *Cervantes*. In *De groene Amsterdammer* van 28 augustus 1937.

- a 'Hebbels onpersoonlijke dagboekbladen'. In *Critisch bulletin* 8 (1937) 9 (september), p. 257-258.
- p 'Ballade'. In *Groot Nederland* 35 (1937) 9 (september), p. 317-318.
- a Bespr. van Nine van der Schaaf, *De liefde van een dwaas*. In *De groene Amsterdammer* van 11 september 1937.
- a Bespr. van Irmgard Keun, *Nach Mitternacht*. In *De groene Amsterdammer* van 18 september 1937.
- a 'Burckhardt en het heden'. In *Critisch bulletin* 8 (1937) 10 (oktober), p. 297-299.
- pr 'Teresa immaculata'. In *Groot Nederland* 35 (1937) 10 (oktober), p. 385-397.
- a Bespr. van Moritz Heimann, *Die Spindel*. In *De groene Amsterdammer* van 16 oktober 1937.
- a Bespr. van Thomas Mann, *Freud und die Zukunft*. In *De groene Amsterdammer* van 23 oktober 1937.
- a 'Een mysticus over Zwitsersche mystiek'. In *Critisch bulletin* 8 (1937) 11 (november), p. 325-327.
- pr 'Ouderlijk huis'. In *Groot Nederland* 35 (1937) 11 (november), p. 529-543.
- a Bespr. van S. Vestdijk, *Het vijfde zegel*. In *De groene Amsterdammer* van 13 november 1937.
- a Bespr. van André Gide, *De nieuwe spijzen*. In *De groene Amsterdammer* van 20 november 1937.
- a 'Nogmaals Burckhardt'. In *Critisch bulletin* 8 (1937) 12 (december), p. 365-366.
- a Bespr. van Albert Schaeffer, *Cara*. In *De groene Amsterdammer* van 11 december 1937.
- a Bespr. van K. F. Proost, *Henriëtte Roland Holst in haar strijd om gemeenschap* en J. Slauerhoff, *De opstand van Guadalajara*. In *De groene Amsterdammer* van 25 december 1937.
- a Inleiding bij Constant van Wessem, *Celly*. Lessen in Charleston. Amsterdam 1937².

1938

- a 'Een Joodsch denker'. In *Critisch bulletin* 9 (1938) 1 (januari), p. 24-26.
- p 'Nieuwe gedichten' ('De Christus van Luis de Morales', 'Kerkhof te Carmona', 'Storm in Ibiza', 'Los campos elisios', 'Maannacht in Elche', 'Oase in zee' en 'Lezend in mijn boot'). In *Groot Nederland* 36 (1938) 1 (januari), p. 22-29.

- a Bespr. van Henri Bruning, *Fuga*. In *De groene Amsterdammer* van 8 januari 1938.
- a Bespr. van Hugo von Hofmannsthal, *Briefe*. In *De groene Amsterdammer* van 15 januari 1938.
- a Bespr. van Ferdinand Lion, *Thomas Mann in seiner Zeit* en Klaus Mann, *Vergittertes Fenster*. In *De groene Amsterdammer* van 29 januari 1938.
- pr 'Gedachten tijdens een ziekte'. In *Groot Nederland* 36 (1938) 2 (februari), p. 107–112.
- a Bespr. van Hans Fallada, *Wolf unter Wölfe*. In *De groene Amsterdammer* van 11 februari 1938.
- a Bespr. van Erich F. Podach, *Friedrich Nietzsche und Lou Salome*. In de *NRC* van 25 februari 1938.
- pr “‘De demon der poëzie’”. In *Groot Nederland* 36 (1938) 3 (maart), p. 229–240.
- a Bespr. van Thomas Mann, *Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull*. In *De groene Amsterdammer* van 5 maart 1938.
- a Bespr. van Willem Elsschot, *Pensioen*. In *De groene Amsterdammer* van 19 maart 1938.
- a Bespr. van Martin Lopelmann, *Der goldene Teufel*. In de *NRC* van 5 mei 1938.
- a Bespr. van Fritz Dehn, *Das Gespräch vom Tode*. In de *NRC* van 10 mei 1938.
- a Bespr. van Maurice Roelants, *Alles komt terecht*. In *De groene Amsterdammer* van 14 mei 1938.
- a Bespr. van Anthonie Donker, *Onvoltooide symphonie*. In de *NRC* van 2 juni 1938.
- a Bespr. van Bruno Frank, *Aus vielen Jahren*. In *De groene Amsterdammer* van 11 juni 1938.
- a Bespr. van Eduard Mörike, *Werke*. In de *NRC* van 11 juni 1938.
- a Bespr. van Max Brod, *Abenteuer in Japan*. In de *NRC* van 18 juni 1938.
- a Bespr. van Karl J. Naef, *Hugo von Hofmannsthals Wesen und Werk*. In de *NRC* van 21 juni 1938.
- a 'Proeve van zelfcritiek'. In *Groot Nederland* 36 (1938) 7 (juli), p. 1–6.
- a 'Menno ter Braak'. In *Groot Nederland* 36 (1938) 7 (juli), p. 55–97.
- a Bespr. van Olga Hatzinger, *Alles für Andere*. In de *NRC* van 14 juli 1938.
- a Bespr. van Wolfgang Weyrauch, *Strudel und Quell*. In de *NRC* van 28 juli 1938.
- a Bespr. van Friedrich Sailler, *Brücke über das Niemandsland*. In de *NRC* van 9 augustus 1938.

- a Bespr. van Ernst Wiechert, *Alti der Bestmann en Tobias*. In de NRC van 26 augustus 1938.
- a 'De richting der jeugd'. In de NRC van 27 augustus 1938.
- a Bespr. van Paul Neubauer, *Das fehlende Kapitel*. In de NRC van 1 september 1938.
- p 'Na den storm'. In *Groot Nederland* 36 (1938) 10 (oktober), p. 437.
- a Bespr. van A. den Doolaard, *Het hakenkruis over Europa*. In *Groot Nederland* 36 (1938) 10 (oktober), p. 599–601.
- a Bespr. van S. Vestedijk, *Fabels met kleurkrijt*. In de NRC van 4 oktober 1938.
- a Bespr. van H. W. Katz, *Die Fischmanns*. In *De groene Amsterdammer* van 8 oktober 1938.
- a Bespr. van Innova, *Offertium*. In de NRC van 20 oktober 1938.
- a Bespr. van Lizzy Bordewijk, *Gedichtjes*. In de NRC van 29 oktober 1938.
- a Bespr. van Chris van der Weye, *De groene deur* en Anna Reiner, *Manja*. In de NRC van 1 november 1938.
- a Bespr. van J. W. van Dijk, *Dichter en maatschappij*. In de NRC van 2 november 1938.
- a Bespr. van Erich Kästner, *Georg und die Zwischenfälle*. In de NRC van 3 november 1938.
- a Bespr. van Arnold Zweig, *Versunkene Tage*, C. J. Kelk en Halbo C. Kool, *Stekelbaarzen en hekelvaerzen* en J. Maat, *Berijmde gedachten op blanke bladen*. In de NRC van 8 november 1938.
- a 'Protestantsche lyriek'. In de NRC van 10 november 1938.
- a Bespr. van Edmond Yorin, *Etudes*, Mr. J. J. Wijnstroom, *Dietsch verleden*, Piet Heerkens, *Den Örgel* en Alla Baud, *Java en poèmes*. In de NRC van 15 november 1938.
- a Bespr. van J. B. Tielrooy, *Van 'l'art pour l'art' tot 'poésie pure'* en Jan Schepens, *J. Greshoff*. In de NRC van 16 november 1938.
- a Bespr. van Jan H. Eekhout, *Harmonica*. In de NRC van 17 november 1938.
- a Bespr. van Hélène Swarth, *Beeldjes uit vrouwenleven*. In de NRC van 19 november 1938.
- a 'Thomas Mann over Europa's toekomst.' In *Critisch bulletin* 9 (1938) 12 (december), p. 359–361.
- p 'Willem Kloos'. In *Groot Nederland* 36 (1938) 12 (december), p. 599–601.
- a Bespr. van Jan H. Eekhout en A. J. D. van Oosten, *Moderne Nederlandsche religieuze lyriek*. In de NRC van 1 december 1938.

- a Bespr. van Frank Valkenier, *Blazoën*. In de NRC van 6 december 1938.
- a Bespr. van Willem Brandt, *Tropen*. In de NRC van 8 december 1938.
- a Bespr. van Frans de Prez, *Sonnetten*. In de NRC van 9 december 1938.
- a Bespr. van Luc van Hoek, *De roothoorn*. In de NRC van 10 december 1938.
- a Bespr. van Jac. Schreurs, *Kleine liederen van dood en leven* en D. A. M. Binnendijk, *Onvoltooid verleden*. In de NRC van 15 december 1938.
- a Bespr. van Frans Bastiaanse, *Ultima thule* en C. C. S. Crone, *De vroolijke dichtkunst*. In de NRC van 16 december 1938.
- a Bespr. van Herwig Hensen, *De cirkel tot Narkissos*. In de NRC van 17 december 1938.
- a Bespr. van M. Mok, *Kaas- en broodspel*. In de NRC van 20 december 1938.
- a Bespr. van Gerard den Brabander, Jac. van Hattum en E. Hoornik, *Drie op één perron*. In de NRC van 22 december 1938.
- a 'Over vertalen'. In *Hollandsch weekblad voor België* van 24 december 1938.
- a Bespr. van Bruno Brehm, *Die Grenze mitten durch das Herz*. In de NRC van 28 december 1938.
- a Bespr. van Eric van der Steen, *Controversen*. In de NRC van 29 december 1938.
- a Bespr. van Hilda Torthofer, *Der Schicksalberg*. In de NRC van 30 december 1938.

1939

- a Bespr. van Carl Zuckmayer, *Pro domo*. In de NRC van 4 januari 1939.
- a Bespr. van Christian Wulkin, *Spätklänge* en Oskar Jellinek, *Die Geistes- und Lebenstragödie der Enkel Goethes*. In de NRC van 5 januari 1939.
- a Bespr. van Jacques et Raïssa Maritain, *Situation de la poésie*. In de NRC van 6 januari 1939.
- a Bespr. van Jan H. Eekhout, *Magie der aarde*. In de NRC van 11 januari 1939.
- a Bespr. van Cecil Floersheim, *Collected poems*. In de NRC van 13 januari 1939.
- a Bespr. van Alfred Kerr, *Melodien*. In de NRC van 14 januari 1939.
- a Bespr. van Henri Bruning, *Verworpen Christendom*. In *Kroniek van*

- hedendaagsche kunst en kultuur* 4 (1938–1939) 6 (15 januari 1939), p. 96.
- a Bespr. van Otto Voigtel, *Wachsende Ringe* en Karl Vossler, *Romanische Dichter*. In de NRC van 20 januari 1939.
 - a Bespr. van Jochen Klepper, *Kyrie*. In de NRC van 21 januari 1939.
 - a Bespr. van P. J. Risseeuw, *Christelijke dichters van dezen tijd* en Oskar Seidlin, *Mein Bilderbuch*. In de NRC van 24 januari 1939.
 - a Bespr. van Anton van Duinkerken, Roel Houwink en Victor E. van Vriesland, *De dichters van het jaar*. In de NRC van 28 januari 1939.
 - a 'Didactische verhandeling over poëzie en mystiek'. In *Groot Nederland* 37 (1939) 2 (februari), p. 136–140.
 - a Bespr. van Carl Zuckmayer, *Herr über Leben und Tod* en Hans Carossa, *Wirkungen Goethes in der Gegenwart*. In de NRC van 3 februari 1939.
 - a Bespr. van A. Visser, *25 jonge Fransche dichters*. In de NRC van 7 februari 1939.
 - a Bespr. van Dietrich Stehr, *Glücklicher alter Mann* en Josef Cohen, *Vogelliederer*. In de NRC van 9 februari 1939.
 - a Bespr. van Hermance Farensbach, *Eleonore Duse's opgang*. In de NRC van 11 februari 1939.
 - a Bespr. van Karl Friedrich Boree, *Die Geschichte eines Unbekannten*. In de NRC van 14 februari 1939.
 - a Bespr. van Martien Beversluis, *De molen*. In de NRC van 16 februari 1939.
 - a Bespr. van Jos van Rooy, *Stemmen uit de stilte*. In de NRC van 18 februari 1939.
 - a Bespr. van Josine Kramer, *Vasti en twee andere gedichten*. In de NRC van 28 februari 1939.
 - a Bespr. van R. van Lier, *Praehistorie*. In de NRC van 3 maart 1939.
 - a Bespr. van Reinold Kuipers, *Verzen van Rainer Maria Rilke*, Theo L. Goerlitz, *Mit Menschenzungen* en Kurt Wais, *Die Gegenwartsdichtung der Europäischen Völker*. In de NRC van 7 maart 1939.
 - a Bespr. van Albertine Steenhoff-Smulders, *Tuin van Holland*. In de NRC van 14 maart 1939.
 - a Bespr. van K. Heeroma, *Reünie van jong-protestantsche dichters*. In de NRC van 21 maart 1939.
 - a Bespr. van Irmgard Keun, *Kind aller Länder*. In de NRC van 24 maart 1939.
 - a Bespr. van Werner Mahrholz, *Literargeschichte und Literarwissenschaft*. In de NRC van 25 maart 1939.
 - a Bespr. van Gabriël Smit, *Maria-lof en andere gedichten*. In de NRC van 29 maart 1939.

- a 'Wagner als auteur'. In *Critisch bulletin* 10 (1939) 4 (april), p. 114–115.
- a Bespr. van Jacques Idserda, *Brugge*. In de *NRC* van 1 april 1939.
- a Bespr. van Paul Haimon, *Hart in de lente*. In de *NRC* van 13 april 1939.
- a Bespr. van Dirk Verèl, *Naar het licht*. In de *NRC* van 14 april 1939.
- a 'De beteekenis van de critiek voor den schrijver. Aan een criticus'. In *Groot Nederland* 37 (1939) 5 (mei), p. 502–506.
- a Bespr. van Adriaan van der Veen, *Tusschen kantoor en archief*. In de *NRC* van 5 mei 1939.
- a Bespr. van Otto Ehrahrt-Dachau, *Troll, der Glücksfischer*. In de *NRC* van 11 mei 1939.
- a Bespr. van Roel Houwink, *Christofoor*. In de *NRC* van 13 mei 1939.
- a Bespr. van Jacqueline van der Waals, *Gebroken kleuren* en Joseph Gompers, *Melodieën der stilte*. In de *NRC* van 24 mei 1939.
- a 'Pessimistische humaniteit'. In *Critisch bulletin* 10 (1939) 6 (juni), p. 178–179.
- a Bespr. van Jan H. Eekhout, *Hafische strofen*. In de *NRC* van 1 juni 1939.
- a Bespr. van J. van Hattum, *Gedichten* en Adriaan Morriën, *Hartslag*. In de *NRC* van 7 juni 1939.
- a Bespr. van A. J. D. van Oosten, *Bont ballet*. In de *NRC* van 8 juni 1939.
- a 'Het steenen tijdperk?' In de *NRC* van 10 juni 1939.
- a Bespr. van Th. Oegema, *De stad en de stilte*. In de *NRC* van 22 juni 1939.
- a 'In de dionysische verf. Robert Franquinet'. In de *NRC* van 24 juni 1939.
- a Bespr. van Paul Ewald, *Vier niet mijn komst*. In de *NRC* van 27 juni 1939.
- a 'Hendrik de Vries als vertaler'. In de *NRC* van 27 juni 1939.
- a 'Eduard Hoornik'. In *Groot Nederland* 37 (1939) 7 (juli), p. 24–39.
- a Bespr. van A. Marja, *Eenvoudig schilderij*. In de *NRC* van 21 juli 1939.
- a Bespr. van J. A. Rispens, *Stadiën*. In de *NRC* van 3 augustus 1939.
- a Bespr. van E. Hoornik, *Steenen*. In de *NRC* van 10 augustus 1939.
- a 'Pinkstervuur in Babel'. In de *NRC* van 16 augustus 1939.
- a Bespr. van S. Vestdijk, *Lier en lancet*. In de *NRC* van 19 augustus 1939.
- a Bespr. van A. Marja, *Omneveld havenlicht*. In de *NRC* van 22 augustus 1939.
- a Bespr. van Herwig Hensen, *Hamlet in den spiegel*. In de *NRC* van 24 augustus 1939.
- a Bespr. van Bruno Brehm, *Auf Wiedersehen, Susanne*. In de *NRC* van 25 augustus 1939.

- a 'Hellas en Germanië'. In *Groot Nederland* 37 (1939) 9 (september), p. 318–322.
- a Bespr. van Adriaan van der Veen, *Oefeningen*. In *Groot Nederland* 37 (1939) 9 (september), p. 322–323.
- a Bespr. van Martin Bruyns, *Het kenmerk*, Mathias Kemp, *Seringen en Schroot* en Karel Vertommen, *Brood*. In de *NRC* van 27 september 1939.
- a Bespr. van Theo van Baaren, *Gedichten*. In de *NRC* van 30 september 1939.
- a Bespr. van Richard Samuel en R. Hinton Thomas, *Expressionism in German life, literature and theatre*. In *Groot Nederland* 37 (1939) 10 (oktober), p. 422–423.
- a Bespr. van H. A. Gomperts, *Dingtaal*. In de *NRC* van 21 oktober 1939.
- p 'Utrecht'. In *De stem* 19 (1939) 11 (november), p. 1090.
- a Bespr. van A. ter Haghe, *Hardnekkige monologen*. In de *NRC* van 2 november 1939.
- a Bespr. van Ernest Michel, *Extazen*. In de *NRC* van 5 november 1939.
- a Bespr. van M. Mok, *De rattenwanger*. In de *NRC* van 11 november 1939.
- a Bespr. van Raïssa Maritain, *Lettre de nuit. La vie donnée*. In de *NRC* van 13 november 1939.
- a Bespr. van Robert Franquinet, *Gekapseide boot*. In de *NRC* van 18 november 1939.
- a 'Twee Hollandsche dochters van Zeus'. In de *NRC* van 25 november 1939.
- a Bespr. van Roel Houwink, *De blauwe engel*. In de *NRC* van 26 november 1939.
- a Bespr. van Jo Kalmijn-Spienburg, *Zomerwind*. In de *NRC* van 27 november 1939.
- a Bespr. van Bob Stempels, *Klein verlies*. In de *NRC* van 28 november 1939.
- a Bespr. van Louis de Bourbon, *In ballingschap*. In de *NRC* van 1 december 1939.
- a Bespr. van Victor E. van Vriesland, *Spiegel van de Nederlandsche poëzie door alle eeuwen*. In de *NRC* van 2 december 1939.

1940

- a 'Bij Slauerhoff's poëzie'. In *Groot Nederland* 38 (1940) 1 (januari), p. 2–15.

- a Bespr. van W. L. Brandsma en G. Stuiveling, *Onder de loupe*. In de NRC van 3 januari 1940.
- a Bespr. van Will Wemerman, *Twee kastelen*. In de NRC van 4 januari 1940.
- a Bespr. van D. A. M. Binnendijk, *Zin en tegenzin*. In de NRC van 13 januari 1940.
- a Bespr. van J. J. van Geuns, *De ziel der steden*. In de NRC van 15 januari 1940.
- a Bespr. van Henrik Scholte, *Vita brevis*. In de NRC van 25 januari 1940.
- a Bespr. van G. Achterberg, *Afvaart en Eiland der ziel*. In de NRC van 27 januari 1940.
- p 'Naglans'. In *Criterium* 1 (1940) 2 (februari), p. 92.
- a Bespr. van Garmt Stuiveling, *Tegen de stroom*. In de NRC van 3 februari 1940.
- a Bespr. van Franz Blei, *Zeitgenössische Bildnisse*. In de NRC van 7 februari 1940.
- p 'Tempel en kruis'. In *Groot Nederland* 38 (1940) 3 (maart), p. 272–284.
- p 'Na den val'. In *Het kouer* 5 (1940) 3 (maart), p. 81.
- a Bespr. van Emile Verhaeren, *Een bloemlezing uit zijn gedichten* en Daan Boens, *Het rijk van den mensch*. In de NRC van 7 maart 1940.
- a Bespr. van Emily Dickinson, *Gedichten* en Christiaan Terpstra, *Het klokhuis*. In de NRC van 13 maart 1940.
- a Bespr. van Martin Schmid, *Trink meine Seele das Licht*. In de NRC van 29 maart 1940.
- a 'Nederlandsche Nietzsche-beschouwing'. In *Critisch bulletin* 11 (1940) 4 (april), p. 109.
- p 'Tempel en kruis'. In *Groot Nederland* 38 (1940) 4 (april), p. 365–375.
- a Bespr. van Emmy Ball-Hennings, *Der Kranz*. In de NRC van 2 april 1940.
- a Bespr. van Hans van Zijl, *Zelfportret*. In de NRC van 4 april 1940.
- a Bespr. van L. Th. Lehmann, *Subjectieve reportage*. In de NRC van 13 april 1940.
- p 'Aan Eduard Hoornik c.s.' In *De nieuwe eeuw* van 18 april 1940.
- a Bespr. van Anton van Duinkerken, *Dichters der emancipatie*. In de NRC van 28 april 1940.
- a 'De ontwikkeling van het Europeesche kunstbesef'. In *Critisch bulletin* 11 (1940) 5 (mei), p. 138.
- p 'De wanhoop'. In *De stem* 20 (1940) 5 (mei), p. 482–483.
- a 'Een zelfkanter uit de achttiende eeuw'. In *Critisch bulletin* 11 (1940) 6 (juni), p. 173–174.

- p* 'Siciliaansch uitzicht'. In *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 50 (1940) 6 (juni), p. 429.
- a* 'Inleiding bij *Aldus sprak Zarathoestra*'. In *Groot Nederland* 38 (1940) 6 (juni), p. 551–571.
- p* 'Rêve prémonitoire'. In *Criterium* 1 (1940) 6 (juli), p. 306.
- a* 'Rectificatie, coïncidentie, "plagiat" en plagiaat'. In *Groot Nederland* 38 (1940) 10 (oktober), p. 873–874.

1. Studies

Brandt Corstius, J. C., *De dichter Marsman en zijn kring* (Lessen in literatuur). 's-Gravenhage etc. 1951.

Lehning, Arthur, *De vriend van mijn jeugd*. Herinneringen aan H. Marsman. 's-Gravenhage etc. 1954.

Lehning, Arthur, *Marsman en het expressionisme*. 's-Gravenhage 1959.

Postma, Hannemieke, *Marsmans Verzen*. Toetsing van een ergocentrisch interpretatiemodel. Groningen 1977.

Ree, A. W. P. van der, *Interpretatie van Marsman, kritikus van anderen en het eigen ik*. Amsterdam 1956.

Verbeeck, René, *De dichter H. Marsman*. (De bladen voor de poëzie 7 (1959) 3/5.) Lier 1959.

Wispelaere, Paul de, *Hendrik Marsman* (Ontmoetingen). Brugge 1961.

2. Artikelen, essays, herinneringen, etc.

Aafjes, Bertus, 'Marsman en de dood'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 584-587.

Albertsen, Leif Ludwig, 'Marsman und der Alexandriner'. In *Hollands maandblad* 7 (1965-1966) 214 (mei 1965), p. 37.

Bartling, D., *Over het begrip 'leven' in de kunstleer van de hedendaagsche Nederlandsche literatoren*. Assen 1936.

Berckelaers, Fernand, Bespr. van *Verzen*. In *Het overzicht* 20 (januari 1924), p. 138.

Beverluis, Martien, 'De laatste poesie'. In *Onze eeuw* 24 (1924) 11 (november), p. 160-173.

Binnendijk, D. A. M., 'H. Marsman'. In *Commentaar*. Maastricht 1931. p. 66-88.

Binnendijk, D. A. M., 'Twee brieven'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 563-567.

Binnendijk, D. A. M., 'Herinnering aan een vriend'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 574-577.

Binnendijk, D. A. M. (inl.), *In memoriam H. Marsman*. Rijswijk 1940.

Binnendijk, D. A. M., *Gewikt, gewogen*. Amsterdam 1942. p. 30-37.

Binnendijk, D. A. M., 'Evocatie van een vriendschap'. In *Het parool* van 5 juni 1954.

Binnendijk, D. A. M., 'Een kerstliedje van H. Marsman'. In *Over Buonarrotti, internationale avant-gardes, Max Nettelau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers*. Voor Arthur Lehning. Baarn 1979. p. 124-125.

- Bittremieux, C., Bespr. van *De briefwisseling van P. N. van Eyck en H. Marsman*. In *Spiegel der letteren* II (1968–1969) 4, p. 316–320.
- Bloem, J. C., Bespr. van *Porta nigra*. In *Den gulden winckel* 34 (1935) 4 (april), p. 40–41.
- Bloem, J. C., 'H. Marsman'. In *Verzamelde beschouwingen*. 's-Gravenhage 1950. p. 135–138.
- Blok, W., 'Marsman en Andries de Hoghe. Een stukje lopend onderzoek'. In *Lekr* 4 (1978–1979) 1 (november 1978), p. 19–20.
- Borgers, G., J. Hulsker, A. Lehning e.a., *H. Marsman* (Schrijversprentenboek 4). Amsterdam 1960.
- Bourbon, Louis de, 'Mr. H. Marsman †'. In *De gemeenschap* 16 (1940) 10 (oktober), p. 499–503.
- Braak, Menno ter, Bespr. van *Penthesilea*. In *De vrije bladen* 3 (1926) 6 (juni), p. 172–174.
- Braak, Menno ter, 'Essay en essay'. In *Verzameld werk* I. Amsterdam 1950. p. 288–291.
- Braak, Menno ter, 'Repliek van de nuchtere Dionysos'. In *Verzameld werk* IV. Amsterdam 1951. p. 317–323.
- Braak, Menno ter, "'Volksmond" en dichter'. In *Verzameld werk* V. Amsterdam 1949. p. 296–303.
- Braak, Menno ter, 'Gorter en Marsman'. In *Verzameld werk* VI. Amsterdam 1950. p. 477–482.
- Braak, Menno ter, 'Twintig jaar Marsman'. In *Verzameld werk* VI. p. 611–617.
- Braak, Menno ter, 'De visionnair'. In *Verzameld werk* VII. Amsterdam 1951. p. 522–556.
- Brachin, Pierre, 'Frankrijk in Marsmans leven en werk'. In *De nieuwe taalgids* 71 (1978) 5 (september), p. 446–460.
- Bruin, Tom de, 'H. Marsman'. In *Opwaartsche wegen* 8 (1930–1931) 10 (november 1930), p. 407–414.
- Bruning, Henri, 'Over en naar aanleiding van Marsman's verzen'. In *De valbijl* 1 (1924) 1 (april), p. 18–20; 2 (mei), p. 27–34; 3 (juni), p. 69–72.
- Bruning, Henri, 'Marsman's Lamp van Diogenes'. In *Roeping* 8 (1929–1930) 3 (december 1929), p. 117–122.
- Bruning, Henri, 'Het gevecht tegen het eigen hart'. In *Roeping* 9 (1930–1931) 2 (november), p. 117–123.
- Bruning, Henri, 'Marsman als criticus'. In *Criterium* 1 (1940) 9 (september), p. 449–455.
- Buckinx, Magda, 'Hendrik Marsman'. In *KK-Literair* (1966–1967) 1 (1966), p. 7–8.

- Buddingh', C. 'In memoriam Menno ter Braak, H. Marsman en E. du Perron'. In *Morks magazijn* 42 (1940), p. 405-408.
- Buuren, Maarten van, 'Leven, dood en wedergeboorte. Een archetypische lektuur van Marsmans "Tempel en kruis"'. In *De nieuwe taalgids* 73 (1980) 4 (juli), p. 335-344.
- Calis, Piet, 'Mensen van de koningsstam'. In *De gids* 122 (1959) 9 (september), p. 110-141.
- Calis, Piet, 'H. Marsman: experiment en classiciteit'. In *Maatstaf* 10 (1962-1963), 9 (december 1962), p. 610-618.
- Cartens, Jan H., 'Orfeus en het lam. Jan Engelman en H. Marsman 1925-1940'. In *Raam* 24 (1966), p. 1-166.
- Coenen, Frans, Bespr. van *De anatomische les*. In *Groot Nederland* 25 (1927) 5 (mei), p. 559-560.
- Coenen, Frans, Bespr. van *Kort geding*. In *Groot Nederland* 29 (1931) 9 (september), p. 336.
- Coenen, Frans, Bespr. van *De dood van Angèle Degroux*. In *Groot Nederland* 31 (1933) 12 (december), p. 575-576.
- Coster, Dirk, 'Het oude lied van schijn en wezen: *De dood van Angèle Degroux*'. In *De stem* 14 (1934) 7/8 (juli/augustus), p. 761-768.
- Debrot, Cola, 'H. Marsman'. In *Kroniek van hedendaagse kunst en cultuur* 3 (1937-1938) 10/11 (augustus/september 1938), p. 280-281.
- Debrot, Cola, 'Vlucht voor de kunst'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 518-523.
- Deyssel, L. van, 'Afscheidsgroet'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 417.
- Deyssel, Lodewijk van, 'H. Marsman'. In *Maatstaf* 4 (1956-1957) 7/8 (oktober/november), p. 496-502.
- Dinaux, C. J. E., 'H. Marsman'. In *Herzien bestek*. Amsterdam 1974. p. 140-148.
- Donker, Anthonie, 'De vijf vingers'. In *Critisch bulletin* 1 (1930) 3 (maart), p. 33-34.
- Donker, Anthonie, 'Marsman als criticus'. In *Fausten en faunen*. Amsterdam 1930. p. 82-89.
- Donker, Anthonie, 'De dichter H. Marsman'. In *De schichtige Pegasus*. Critiek der poëzie omstreeks 1930. Brussel 1932. p. 23-31.
- Donker, Anthonie, Bespr. van *Porta Nigra*. In *De stem* 14 (1934) 11 (november), p. 1095-1100.
- Donker, Anthonie, 'In Memoriam H. Marsman'. In *Critisch bulletin* 11 (1940) 9 (september), p. 233-234.
- Donker, Anthonie, 'Marsmans "Sturm und Drang" (1920)'. In *Critisch bulletin* 21 (1954) 9 (september), p. 337-344.

- Doolaard, A. den, 'Ondergang'. In *De vrije bladen* 3 (1926) 12 (december), p. 284-286.
- Doolaard, A. den, 'H. Marsman'. In *Den gulden winckel* 26 (1927) 4 (20 april), p. 82-86.
- Dubois, P. H., Bespr. van *Verzameld werk*. In *Boekenschouw* 32 (1938-1939), p. 157-163.
- Dubois, Pierre H., 'Marsmans proza'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 430-448.
- Duinkerken, Anton van, 'De twijfels van de vitalist'. In *Verzamelde geschriften* II. Utrecht etc. 1962. p. 231-336.
- Eckeren, Gerard van, Bespr. van *De dood van Angèle Degroux*. In *Den gulden winckel* 32 (1933) 12 (december), p. 226-228.
- Eecke, W. ver, 'Marsman of: het vitalisme lijdt aan bloedarmoede'. In *De periscoop* 15 (1964-1965) 4 (februari 1965), p. 4.
- Engelman, Jan, 'De school des levens'. In *Parnassus en empyraeum*. Maastricht 1931. p. 37-77.
- Engelman, Jan, Bespr. van *De dood van Angèle Degroux*. In *De nieuwe eeuw* van 1 februari 1934.
- Engelman, Jan, Bespr. van *Porta nigra*. In *De Nieuwe eeuw* van 22 november 1934.
- Engelman, Jan, 'Vraaggesprek met Marsman'. In *De nieuwe eeuw* van 20 juni 1935.
- Engelman, Jan, 'De poëzie van Marsman'. In *Groot Nederland* 36 (1938) 7 (juli), p. 7-16.
- Engelman, Jan, 'Marsman en zijn poëzie'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 418-428.
- Engelman, Jan, 'Marsmans expressionisme'. In *De tijd* van 13 juni 1953.
- Engelman, Jan, 'De vriend van een jeugd'. In *De tijd* van 3 april 1954.
- Engelman, Jan, 'Marsman als ronselaar'. In *Schrijversdebuten*. Den Haag 1960. p. 64-66.
- Engelman, Jan, 'Vergeelde papieren'. In *Maatstaf* 8 (1960-1961) 9 (december 1960), p. 538-553.
- Eyck, P. N. van, Bespr. van *Verzen*. In *Verzameld werk* IV. Amsterdam 1961. p. 305-315.
- Eyck, P. N. van, 'Lezing over Marsman'. In *Verzameld werk* VI. Amsterdam 1962. p. 308-332.
- Eyck, P. N. van, 'Marsman en Van den Bergh'. In *Criterium* 2 (1941) 6 (juni), p. 447.
- Fremery, E. de, 'De structuur van het "vrije" vers bij Marsman'. In *Onze taaltuin* 9 (1940-1941) 7 (januari 1941), p. 213-222.

- Galderoux, R., 'H. Marsman. De crisisjaren 1926-1936'. In *Spiegel der letteren* 16 (1974), p. 1-21.
- Godthelp, H., 'H. Marsman'. In *Nederland* 92 (1940), p. 451-459.
- Goedegebuure, Jaap, 'Marsman en De Kring'. In *Tirade* 20 (1976) 214 (april), p. 266-274.
- Goedegebuure, Jaap, 'De tempel en het kruis van Hendrik Marsman'. In *Hollands Diep* van 18 juni 1977.
- Goedegebuure, Jaap, Bespr. van Hannemieke Postma, *Marsmans Verzen*. In *Forum der letteren* 18 (1977) 4 (december), p. 284-294.
- Goedegebuure, Jaap, 'Ter Braak en Marsman, of De eenheid der tegenstellingen'. In *Menno ter Braak*. Een verzameling artikelen onder redactie van Sjoerd van Faassen. 's-Gravenhage 1978. p. 66-72.
- Goedegebuure, Jaap, 'Marsmans maatschappelijke opvattingen'. In *Bzzlletin* 72 (januari 1980), p. 26-38.
- Goedegebuure, Jaap, 'Marsmans naleven'. In *Tirade* 24 (1980) 255 (april), p. 228-243.
- Gorter, Sadi de, Marsman à la recherche de la France'. In *Septentrion* 8 (1979) 1 (mars-avril), p. 13-21.
- Gossaert, Geerten, 'Bijdrage tot de waardeering van de kritische bevoegdheid des heren Marsmans'. In F. C. Gerretson, *Verzameld werk* 1. Baarn z.j. [1973], p. 351-353.
- Gregoor, Nol, 'Een debuut dat niet doorging'. In *Vrij Nederland* van 15 augustus 1953.
- Greshoff, J., Bespr. van *Voorpost*. In *Groot Nederland* 30 (1932) 9 (september), p. 283-284.
- Greshoff, J., *Volière*. 's-Gravenhage 1956. p. 120-149.
- Guépin, J. P., 'Over twee sonnetten van Gerard de Nerval'. In *In een moeilijke houding geschreven*. Amsterdam 1969. p. 129-149.
- Guépin, J. P., 'De "Bateau ivre" van Rimbaud'. In *In een moeilijke houding geschreven*. p. 158-179.
- Harskamp, J. T., 'Heimwee van Marsman'. In *Hollands maandblad* 22 (1980) 393/394 (augustus/september), p. 37-45.
- Helman, Albert, 'Herdenking van H. Marsman'. In *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 50 (1940) 9 (september), p. 290-292.
- Heugten, J. van, 'De dood van het vitalisme' In *Boekenschouw* 26 (1932-1933), p. 433-437.
- Heugten, J. van, Bespreking van *De dood van Angèle Degroux*. In *Boekenschouw* 27 (1933-1934), p. 374-375.
- Heugten, J. van, 'Naar aanleiding van "Porta Nigra"'. In *Boekenschouw* 28 (1934-1935), p. 241-246.

- Hoekstra, Han G., 'Tweeërlei vitalisme'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 468-471.
- Hoekstra, Han G., 'Strijdvaardig dichterschap'. In *Den gulden winckel* 39 (1940) 9 (september), p. 1-3.
- Hoornik, Ed., 'Marssmans testament'. In *Kritisch proza*. Amsterdam 1978. p. 160-168.
- Houwink, Roel, 'Over het wezen der moderne litteratuur en haar verschijningsvormen in Holland vi. H. Marsman'. In *De nieuwe kroniek* van 24 augustus 1922.
- Houwink, Roel, Bespr. van *Verzen*. In *Den gulden winckel* 23 (1924) 4 (20 april), p. 58-59.
- Houwink, Roel, Bespr. van *Penthesilea*. In *Groot Nederland* 24 (1926) 7 (juli), p. 104-105.
- Houwink, Roel, 'Een onvoltooide correspondentie'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 478-485.
- Houwink, Roel, 'Marsman en de generatie van Achttien'. In *Maatstaf* 2 (1954-1955) 4/5 (juli/augustus 1954), p. 267-273.
- Houwink, Roel, 'Marsman en Slauerhoff. Enkele herinneringen.' In *Maatstaf* 3 (1955-1956) 6 (september 1955), p. 507-515.
- Houwink, Roel, *Persoonlijke herinneringen aan Marsman*. Amsterdam 1961.
- Houwink, Roel, 'Het vitalisme van Marsman'. In *Dimensie* 1 (1976-1977) 1 (oktober 1976), p. 30-32.
- Janus, 'Pamflettisten en querulanten'. In *De nieuwe gemeenschap* 1 (1934), p. 119-124.
- Jong, Martien J. G. de, *Verzen en vragen*. Terneuzen 1963. p. 60-61.
- Jong, Martien J. G. de, *De verlossing van Venus*. 's-Gravenhage etc. z.j. [1979]. p. 7-68.
- Kadt, J. de, 'Marsman'. In *Verkeerde voorkeur*. Amsterdam 1948. p. 370-372.
- Kamphuis, G., 'Bij Marssmans dood'. In *Criterium* 1 (1940) 9 (september), p. 578-582.
- Kamphuis, J., *Marsman en zijn levenslied* (Kamper bijdragen 9). Groningen 1970.
- Kazemier, G., 'Paul van Ostaïen en Marsman'. In *Het expressionisme*. Den Haag 1954. p. 55-86.
- Kelk, C. J., 'H. Marsman'. In *Rondom tien gestalten*. Utrecht 1938. p. 308-316.
- Kelk, C. J., 'H. Marsman, de schildknaap der Muze'. In *De groene Amsterdammer* van 27 juli 1940.
- Kelk, C. J., 'Wees een plant weer'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 491-494.

- Kijzer, Max, *H. Marsman (1899–1940)*. z.p. z.j. [1944].
- Klinkenberg, Gerard van, 'Herzien-herdenken. Marsman en Slauerhoff'. In *Critisch bulletin* 23 (1956–1957) 3 (juni 1956), p. 128–134.
- Knuvelde, Gerard, 'H. Marsman'. In *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde*. 's-Hertogenbosch 1953. p. 14–27.
- Knuvelde, Louis, 'In memoriam H. Marsman'. In *De nieuwe gids* 55 (1940) 8 (augustus), p. 302–304.
- Kool, Halbo C., 'Marsman'. In *Kroniek van kunst en cultuur* 5 (1939–1940) 13/14 (1 augustus 1940), p. 191.
- Kool, Halbo C., 'Voorman Marsman'. In *Criterium* 1 (1940) 9 (september), p. 497–500.
- Kool, Halbo C., 'Marsmans verzet'. In *De nieuwe stem* 1 (1946) 2 (februari), p. 185–189.
- Kramer, J. M., "'Virgo" van Marsman'. In *De gids* III (1948) 12 (december), p. 223–227.
- Krispyn, E., 'Herman van den Bergh, Marsman en het Noord-Nederlandse expressionisme'. In *De gids* 121 (1958) 4 (april), p. 231–249.
- Kruithof, Jacques, 'Marsman'. In *Maatstaf* 17 (1969–1970) 10 (februari 1970), p. 666–667.
- Last, Jef, 'Een mislukte rel'. In *Links richten* 9 (mei 1933), p. 19.
- Leeuwen, W. L. M. E. van, *Bij den dood van H. Marsman*. z.p. z.j. [Haarlem 1940].
- Leeuwen, W. L. M. E. van, *Drie vrienden*. Studies over en herinneringen aan Menno ter Braak, H. Marsman en E. du Perron. Utrecht 1947.
- Leeuwen, W. L. M. E. van, 'Een dichterleven: H. Marsman. Suggestie voor een componist'. In *De ivoren toren*. Bussum 1950. p. 61–67.
- Leeuwen, W. L. M. E. van, 'H. Marsman'. In *Avonden op Drienerwolde*. Herinneringen en ontmoetingen. Amsterdam z.j. [1966], p. 300–304.
- Leeuwen, W. L. M. E. van, 'H. Marsman/1899–1940'. In *Nederlandse auteurs van vijf generaties*. Hilversum 1964. p. 143–146.
- Lehmann, L. Th., 'Illusionist en schoolmeester'. In *Criterium* 1 (1940) 9 (september), p. 588–590.
- Lehning, Arthur, 'De geschiedenis van "Vera"'. In *Ithaka*. Essays en commentaren. Baarn 1980. p. 195–211.
- Lehning, Arthur, 'De dichter en de politiek'. In *Ithaka*. p. 212–229.
- Luikinga, Alb. J., Bespr. van *Verzen*. In *De socialistische gids* 11 (1926) 5 (mei), p. 416–418.
- Maele, Romain John van de, 'Tussen leven en dood'. In *Dimensie* 2 (1977–1978) 5 (oktober 1977), p. 26–28.
- Marja, A., Bespr. van *Verzameld werk*. In *Den gulden winckel* 37 (1938) 6 (juni), p. 2–4.

- Marja, A., 'Brief over het graf'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 592-595.
- Marja, A., 'Marsman als dichter'. In *Schuchter en iets luider*. Bussum 1946. p. 17-21.
- Mars, F. K. M., 'Ichnaton'. In *De nieuwe taalgids* 60 (1967) 3 (mei), p. 195-198.
- Martens, Erik, *Het hooglied der creativiteit*. z.p. z.j. [1944].
- Meersen, Maurik van, 'Een jongere over de jongeren. H. Marsman'. In *Nu* 1 (1927-1928) 2 (november 1927), p. 204-212.
- Meeuwesse, Karel, 'Bij de vijftigste verjaardag van Jan Engelman'. In *Dietsche warande en Belfort* 95 (1950), p. 305-310.
- Meertens, P., 'In memoriam H. Marsman'. In *Stemmen des tijds* 29 (1940), p. 610-615.
- Meulen, J. E. van der, 'Herinneringen'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 533-538.
- Meijer, Jaap, 'Marsmans rooie boekje'. In *Kentering* 11 (1970-1971) 5 (september/oktober 1970), p. 44.
- Meijer, J., 'Marsman en Kloos'. In *De nieuwe taalgids* 65 (1972) 1 (januari), p. 42-43.
- Meijer, R. P., 'Expressionist influences in Marsman's early poetry'. In *Journal of the Australian Universities Modern Language Association* 3 (1955), p. 14-22.
- Merz, Konrad, 'Ein Winter mit Marsman'. In *Maatstaf* 23 (1975) 3 (maart), p. 1-5.
- Middendorp, Herman, Bespr. van *De dood van Angèle Degroux*. In *De nieuwe gids* 49 (1934) 11 (november), p. 578.
- Minderaa, P., Bespr. van *Verzameld werk*. In *Het kouter* 3 (1938) 8 (augustus), p. 226-236.
- Minderaa, P., 'In memoriam H. Marsman'. In *Het kouter* 5 (1940) 8 (augustus), p. 244-248.
- Minderaa, P., 'Een herinneringsbeeld'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 473-477.
- Morriën, Adriaan, *Op bezoek bij Albert Vigoleis Thelen*. Amsterdam 1953.
- Naeff, Top, Bespr. van *Verzameld werk*. In *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 48 (1938) 11 (november), p. 354-358.
- Nie, J. A. van, 'De spits. Het werk van Marsman, Slauerhoff en Van Elro'. In *Opwaartsche wegen* 4 (1927), p. 410-421.
- Nijhoff, M., Bespr. van *Verzen*. In *Verzameld werk* 11. Kritisch, verhalend en nagelaten proza, eerste deel. 's-Gravenhage etc., p. 231-235.
- Nijhoff, M., Bespr. van *Penthesilea*. In *Verzameld werk* 11: I, p. 342-345.

- Nijhoff, M., Bespr. van *De anatomische les*. In *Verzameld werk* II: 1, p. 502–506.
- Nijhoff, M., Bespr. van *Paradise regained*. In *Verzameld werk* II: 1, p. 517–521.
- Nijhoff, M., 'Roman in brieven of brieven over een roman?'. In *Verzameld werk* II. Kritisch, verhalend en nagelaten proza, tweede deel. 's-Gravenhage etc. 1961. p. 793–795.
- Nijhoff, M., Bespr. van *Menno ter Braak*. Een studie. In *Verzameld werk* II: 2, p. 887–889.
- Nijhoff, M., 'Marsman of de vrijheid'. In *Verzameld werk* II: 2, p. 908–910.
- Nijhoff, M., 'Bij een Marsman-tentoonstelling'. In *Verzameld werk* II: 2, p. 910–914.
- Nimmegeers, Wim, 'Van een fluïdum en een nachtdier'. In *Hagelslag* 3 (1974) 9 (september), p. 1–5.
- Ostaijen, Paul van, Bespr. van *Verzen*. In *Verzameld werk* IV. Proza 2. Amsterdam 1977. p. 215–216.
- Ostaijen, Paul van, 'Marsman of vijftig procent'. In *Verzameld werk* IV. p. 388–399.
- Oversteegen, J. J., 'Marsman voor jong en oud'. In *Raster* 1 (1967) 2 (april), p. 58–70.
- Oversteegen, J. J., 'Positief en negatief oordeel'. In *Raster* 1 (1967) 4 (oktober), p. 329–339.
- Oversteegen, J. J., 'H. Marsman (1899–1940)'. In *Vorm of vent*. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen. Amsterdam 1969. p. 198–228.
- Oversteegen, J. J., 'Marsman's poem "Vlam" and the problem of interpretation'. In *Dutch crossing* 10 (march 1980), p. 36–44.
- Paap, Wouter, 'Marsman en Holland'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 544–549.
- Paap, Wouter, 'H. Marsman†'. In *Roeping* 19 (1940–1941) 1 (oktober 1940), p. 14–27.
- Paap, Wouter, 'Marsman en het verpaapte China'. In *Maatstaf* 4 (1956–1957) 7/8 (oktober/november), p. 486–495.
- Panhuysen, Jos, 'H. Marsman, Bernard Verhoeven, Jan Engelman'. In *Boekzaal* 26 (1932), p. 293–296.
- Panhuysen, Jos, 'Henri Marsman'. In *Boekenschouw* 28 (1934–1935), p. 385–391.
- Perron, E. du, *Verzameld werk* II. Amsterdam 1955. p. 61–64 en 283–303.
- Perron, E. du, *Verzameld werk* V. Amsterdam 1956. p. 248–250.
- Perron, E. du, 'Marsmans verhalend proza'. In *Verzameld werk* VI. Amsterdam 1958. p. 28–42.

- Perron, E. du, Bespr. van *Verzameld werk*. In *Verzameld werk* vi, p. 286–292.
- Poort, J. J., 'Mijn zonden gaan mee in het graf'. In *Gedachten over gedichten*. Dordrecht 1977. p. 100–108.
- Pop, J., 'Brieven over literatuur. Een komische dialoog'. In *Kroniek Vestdijkring* 3/4 (maart 1974), p. 83–84.
- Querido, Is., Bespr. van *De vliegende Hollander*. In *Nu* 1 (1927–1928) 11 (augustus 1928), p. 323–336.
- Querido, Is., Bespr. van *Paradise regained*. In *Nu* 1 (1927–1928) 12 (september 1928), p. 430–448; *Nu* 2 (1928–1929) 2 (november 1928), p. 184–208.
- Radermacher Schorer, M. R., 'Enkele persoonlijke herinneringen'. In *Criterium* 1 (1940) 9 (september), p. 527–532.
- Ree, A. W. P. van der, 'De functie der herhaling in Marsman's werk'. In *De nieuwe taalgids* 50 (1957) 6 (november), p. 331–337.
- Rijnsdorp, C., 'Van Deyssel en H. Marsman bij de kapper'. In *Opwaartsche wegen* 8 (1930–1931) 11 (december 1930), p. 451–454.
- Rispens, J. A., 'De dichter H. Marsman (Noordelijke romantiek en zuidelijke levensdrift)'. In *Wending* 5 (1950), p. 580–593.
- Ritter jr., P. H., 'Marsman zooals ik hem kende'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 551–554.
- Robbers, Herman, Bespr. van *De dood van Angèle Degroux*. In *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 44 (1934) 1 (januari), p. 67–69.
- Robbers, Herman, Bespr. van *Heden ik, morgen gij*. In *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 46 (1936) 10 (oktober), p. 283–285.
- Romein-Verschoor, Annie, 'Woekering der attributen'. In *De gids* 131 (1968) 1 (januari), p. 26–41.
- Rutten, M., Bespr. van *Verzameld werk*. In *De Vlaamsche gids* 27 (1939) 3 (maart), p. 274–281.
- Schenkeveld, Margaretha H., Bespr. van Hannemieke Postma, *Marsmans Verzen*. In *De nieuwe taalgids* 71 (1978) 4 (juli), p. 363–368.
- Scholte, Henrik, 'Het essay bij Ter Braak, Du Perron en Marsman'. In *Critisch bulletin* 3 (1932) 2 (februari), p. 37–42.
- Schulte Nordholt, J. W., 'Marsman en Achterberg'. In *Maatstaf* 11 (1963–1964) 10/11 (januari/februari 1964), p. 714–719.
- Simons, Wim J., 'Marsmans proletarisch dubbel-ik'. In *Hakken en spaanders*. Amsterdam z.j. [1970]. p. 128–129.
- Simons, Wim J., 'Marsman en de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde'. In *Hakken en spaanders*. p. 158–166.
- Smit, Jacob, 'De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman'. In *Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen*, nieuwe reeks deel 20 (1957). p. 95–116.

- Sötemann, A. L. (inl.), *Marsman voor de spiegel* (Kort en goed). Amsterdam etc. z.j. [1966].
- Smit, Gabriël, Bespr. van *Porta nigra*. In *De nieuwe gemeenschap* 1 (1934), p. 538.
- Steen, J. van der, 'Last & Co: in woorden'. In *Raster* 1 (1967) 4 (oktober), p. 325-328.
- Steen, J. van der, 'Dageraadslieden uit de twintigste eeuw'. In *De nieuwe taalgids*, W. A. P. Smit-nummer (december 1968), p. 128-133.
- Stols, A. A. M., 'Laatste ontmoeting met Marsman'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 540-543.
- Stuiveling, G. 'Marsman als criticus'. In *Groot Nederland* 36 (1938) 7 (juli), p. 31-44.
- Stuiveling, G., 'Tempel noch kruis'. In *Steekproeven*. Amsterdam 1950. p. 208-228.
- Tazelaar, C., Bespr. van *De dood van Angèle Degroux*. In *Stemmen des tijds* 23 (1934), p. 139-159.
- Tazelaar, C., Bespr. van *Verzameld werk*. In *Stemmen des tijds* 27 (1938), p. 380-400.
- Termorshuizen, Gerard, 'Hendrik Marsman'. In *Horison* 6 (1971) 9 (september), p. 260-267.
- Termorshuizen, Gerard, 'Hendrik Marsman'. In *Serba serbi Negeri Belanda* 20 (1972), p. 41-48.
- Uitman, J. M. Ph., 'Mr. H. Marsman. Een levensbeeld'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 599-610.
- Uyldert, Maurits, Bespr. van *Penthesilea*. In *Algemeen handelsblad* van 17 juli 1926.
- Uyldert, Maurits, Bespr. van *De lamp van Diogenes*. In *Algemeen handelsblad* van 27 juli 1929.
- Uyldert, Maurits, Bespr. van *De anatomische les en Paradise regained*. In *Algemeen handelsblad* van 7 september 1929.
- Uyldert, Maurits, Bespr. van *Witte vrouwen*. In *Algemeen handelsblad* van 3 januari 1931.
- Uyldert, Maurits, Bespr. van *De dood van Angèle Degroux*. In *Algemeen handelsblad* van 2 december 1933.
- Vanrusselt, R., 'Het gedicht "Fort" van Hendrik Marsman'. In *Nova et vetera* 46 (1968-1969) 4 (april 1969), p. 419-422.
- Veenstra, J. H. W., 'Van Eyck, Marsman en een dichterlijk credo'. In *Tirade* 12 (1968) 138 (juni), p. 345-350.
- Veenstra, J. H. W., 'Twee brieven van Du Perron aan Marsman'. In *Tirade* 18 (1974) 200 (september/december), p. 719-727.

- Vegt, Jan van der, 'Kontoeren van de poëzie. De raad van de grijsaard'. In *Kentering* 10 (1969) 2 (maart/april), p. 20–26.
- Velde, R. van de, 'Rimram over Rimbaud en Marsman'. In *Hollands maandblad* 6 (1964–1965) 209 (december 1964), p. 41–42.
- Verbeek, G., 'Drie gedichten van Hendrik Marsman'. In *Nova et vetera* 46 (1968–1969) 2 (december 1968), p. 206–211.
- Verhoeven, Bernard, 'Verschijningen van de schoonheid'. In *De nieuwe eeuw* van 19 maart 1925.
- Verhoeven, Bernard, 'De perversie van de persoonlijkheid'. In *De nieuwe eeuw* van 26 maart 1925.
- Verhoeven, Bernard, 'Naschrift'. In *De nieuwe eeuw* van 9 april 1925.
- Verhoeven, Bernard, 'Marsman als criticus'. In *Erts* 1930. Amsterdam 1930. p. 167–170.
- Vestdijk, S., Bespr. van *Porta nigra*. In de *NRC* van 24 november 1934.
- Vestdijk, S., 'Marsman als apollinische persoonlijkheid'. In *De Poolse ruiter*. Bussum 1946. p. 152–174.
- Vestdijk, S., 'De cultuur als bron van inspiratie'. In *Muiterij tegen het etmaal* II. Maastricht 1947. p. 74–78.
- Vestdijk, S., 'Kringloop of aardverschuiving'. In *Muiterij tegen het etmaal* II. p. 137–141.
- Vestdijk, S., 'H. Marsman'. In *Gestalten tegenover mij*. Den Haag 1962. p. 79–96.
- Voorde, Urbain van de, 'Het mysterie der poëzie'. In *De stem* 7 (1927) II (november), p. 850–866; 12 (december), p. 919–936.
- Vree, Paul de, 'Hendrik Marsman en het modernisme'. In *Nieuw Vlaams tijdschrift* 30 (1977–1978) 9 (november 1977), p. 766–776.
- Vries, Hendrik de, Bespr. van *Verzen*. In *Het getij* 9 (1924) I (januari), p. 18–20; 2 (februari), p. 44–46.
- Vries, Hendrik de, 'Over Marsman'. In *Criterium* I (1940) 8/9 (september), p. 486–490.
- Vries, Hendrik de, 'Marsman en Van den Bergh'. In *Criterium* I (1940) 10 (oktober), p. 682.
- Vries, Theun de, 'Jaren met Marsman'. In *Criterium* I (1940) 8/9 (september), p. 501–517.
- Vries, Theun de, *Meesters en vrienden*. Amsterdam 1962. p. 32–60.
- Vriesland, Victor E. van, 'Vitalisme en teleurstelling'. In *Onderzoek en vertoog* I. Verzameld kritisch en essayistisch proza. Amsterdam 1958. p. 138–146.
- Vuyk, Beb, 'In memoriam H. Marsman'. In *Bataviaasch nieuwsblad* van 2 juli 1940.

- Walch, Jan, Bespr. van *Verzen*. In *Groot Nederland* 23 (1925) 7 (juli), p. 109–110.
- Warners, J. D. R., 'Daniël Heinsius en Marsman'. In *Cartons voor letterkunde* 2 (1960–1961) 4 (september 1960), p. 15–27.
- Wessem, Constant van, 'Marsman als tijdschriftleider'. In *Groot Nederland* 36 (1938) 7 (juli), p. 45–54.
- Wessem, Constant van, 'Marsman, een portret'. In *Criterium* 1 (1940) 8/9 (september), p. 555–560.
- Wessem, Constant van, *Mijn broeders in Apollo*. 's-Gravenhage 1941. p. 116–135.
- Wessem, Constant van, 'Literatuurgeschiedenis. Marsman en Het getij'. In *Criterium* 3 (1942) 4/5 (april/mei), p. 245.
- Wiessing, H. L. P., *Bewegend portret*. Levensherinneringen. Amsterdam 1960. p. 399–405 en 414–417.
- Wispelaere, 'Henri Marsman. Het antagonisme tussen dichter en mens'. In *Met kritisch oog*. Rotterdam 1967. p. 7–21.
- Woude, Johan van der, 'Kristallen'. In *Critisch bulletin* 4 (1933) 12 (december), p. 343–345.

INHOUD

VERANTWOORDING	5
1. SPROKKELINGEN (1916-1917)	7
Zomeravond	7
Liefde	8
Eenzaam...	9
Nachtkus	9
Waarheen?	10
Opstand	11
Stervensstonde	11
2. ARTIESTE (1918)	13
3. ZELFBEWUST DICHTERSCHAP (1917-1918)	18
Mijn woord	18
De doodsliedjes	19
Dageraad	20
Geburtstägliche Betrachtungen	21
4. RONDOM VERZEN (1918-1923)	22
Herfstland	22
Nacht	23
Het gebaar	25
Ik ga, o stem! (Verzonken grenzen)	25
Val	26
De twee schilders	26
Götter-Fruchtbarkeit	27
Tocht	28
De landman spreekt	30
Brieven, aan die zeer ver en zeer nabij is, Beide	31
De vliegmachine	34
Voor den nacht	34
Feest	35
Pijn	35
U, vriend en geestverwant van Bart de Ligt	36
Resurrectio	36
Triptiek	37

Das Tor	38
Jean-Paul	39
Robijnen schoor	40
Smaragd	40
Morgen	41
Gertrude	42
Stralsund	43
Stralsund bij nacht	44
Ondergang	44
Dood	45
Dordrecht	46
Romanisches Café	47
Freiburg i.B.	47
Milow a.d. Havel	48
Den dag voorbij	48
De arbeid dreunt en dondert langs de kade	48
Brief aan A. Roland Holst; 9 december 1922	49
5. REISBRIEVEN (1921-1922)	52
6. DE EERSTE KRITIEKEN (1919-1923)	60
De jongeren	60
Divagatie over expressionisme	64
J. C. Bloem: <i>Het verlangen</i>	69
<i>Menschheitsdämmerung</i>	70
Paul van Ostaijen: <i>Bezette stad</i>	72
Over Jean Paul	75
Geert Pijnenburg, <i>Maja</i>	77
Divagatie	79
A. Roland Holst: <i>Voorbij de wegen</i>	81
Divagatie	82
A. van Collem: <i>Het wonder</i>	84
Wies Moens: <i>Opgangen</i>	86
Over Novalis	88
Martin Permys: <i>De zwaluwen om den toren</i>	90
Over August Stramm	93
Over Georg Heym	95
Praeludium mortis	96
Erich Wichman: <i>Idealisten I</i>	99
Over den stand onzer moderne poëzie en De stem	100
7. PROZAGEDICHTEN (1920-1925)	106
De zwerver	106

- De nachttrein 107
- De kathedraal van september 108
- Interieur 109
- Pastorale III
- De matroos en de maan III
- 8. DE VLIEGENDE HOLLANDER-FRAGMENTEN (1923-1925) 112
- 9. DE ZWARTE ENGEL (1925) 121
 - De zwarte engel 121
 - De ondergang 126
- 10. VAN HEMELS HEIMWEE NAAR HERSTEL VAN DE HIËRARCHIE (1925-1928) 128
 - Thesen 128
 - Thesen 131
 - Twee Rilke's 135
 - 1928 137
- 11. TWEE INTERVIEWS (1927-1928) 141
- 12. GEDICHTEN 1924-1928 154
 - Verlangen 154
 - Naar den dood 154
 - Consolatrix 155
 - De zwarte kruistocht 156
 - De uittocht 157
 - 'Paradise lost' 158
 - Sky-writer 158
- 13. HET MODERNE PROZA (1929) 159
 - Bill 159
 - Campo 172
- 14. GEDICHTEN 1929-1934 175
 - Dooi 175
 - Icarus 176
 - Slaap 177
 - Hart zonder land 177
 - Strophen bij het huwelijk van A.v.D. en L.A. 178
 - Drijven in den herfst 179
 - Afscheid van Japan 179
 - Joffre is stervend 180
 - Octobermorgen 181
 - Aan den dood 182
 - Klein drinklied 183
 - Don Juan 183

- Herman Gorter 185
15. VOOR EN NA ANGÈLE DEGROUX (1932–1936) 187
De glimlach van de Mona Lisa 187
Helène Marveil en Angèle Degroux 192
16. PLANNEN EN KLADDEN (1933–1937) 195
De vriend van mijn jeugd 199
Drievoudig afscheid 200
De twee vrienden 210
Paul 240
Zelfportret van J. F. (fragmenten) 243
Laura 247
17. DE BENOEMING (1936) 254
18. GEDICHTEN 1936–1940 259
Denkend aan Holland 260
Style Gressjoff 260
Doorbraak 261
Ballade 263
De Christus van Luis de Morales 264
Storm in Ibiza 265
Na den storm 266
Utrecht 267
Naglans 268
Na den val 268
Aan Eduard Hoornik c.s. 269
Siciliaansch uitzicht 269
Rêve prémonitoire 270
19. DRIE AUTOBIOGRAFISCHE GETUIGENISSEN (1932–1938) 272
Dichten over den dood 272
Brief aan De Kring 277
Kruisbeeld of kathedraal 279
20. VERSPREIDE ARTIKELEN (1924–1940) 286
Over Wies Moens 287
Over Roel Houwink's *Novellen* 290
Dop Bles: *Parijsche verzen* 294
Over Charlie Chaplin 295
Jan van Nijlen: *De vogel Phoenix* 296
Paul van Ostayen † 300
P. N. van Eyck: *Inkeer* 302
J. Greshoff: *Bij feestelijke gelegenheden en Confetti* 305
Herman van den Bergh: *Nieuwe tucht* 310

Victor E. van Vriesland, <i>Het afscheid van de wereld in drie dragen</i>	313
Unamuno	315
Willem Pijper: <i>De quintencirkel</i>	316
Arthur van Schendel: <i>Het fregatschip Johanna Maria</i>	318
Chr. de Graaff: <i>Alleenspraak</i>	320
De bekroning van Arthur van Schendel	324
Gesprek in een tuin	327
S. Vestdijk: <i>Berijmd palet en Vrouwendienst</i>	332
Wevers of de inktvisch op moraline gezet	334
J. Greshoff: <i>Gedichten 1907–1936</i>	338
Burckhardt, Nietzsche en Kafka	340
De taak der litteraire dagbladcritiek	342
Rectificatie, coïncidentie, 'plagiaat' en plagiaat	346
21. LAATSTE BRIEVEN (1940)	348
BIBLIOGRAFIEËN	354
A. In boekvorm verschenen publicaties van H. Marsman	354
B. Verspreide publicaties van H. Marsman	356
C. Publicaties over H. Marsman	385

COLOFON

Op zoek naar een bezielt verband van Jaap Goedegebuure werd in opdracht van G. A. van Oorschot, Uitgever te Amsterdam, gezet uit de Bembo en gedrukt door de Koninklijke drukkerij G.J.Thieme bv te Nijmegen en gebonden door Uitgaafbinderij Van Rijmenam te 's-Gravenhage. De ontwerpen van de banden en omslagen zijn van Gerrit Noordzij.

